

॥ नमो नमो निम्मलदंसणस्स ॥

आगमसूत्र

सटीक अनुवाद

२५

अनुवाद श्रेणी सर्वक -

मुनि दीपरत्नसागर

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ
નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ
પ.પૂ. શ્રી આનંદ-દામા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગર ગુરૂભ્યો નમઃ

આગમસતીક અનુવાદ

જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્તિ-૧

-: અનુવાદ-શ્રેણીના સર્જક :-

મુનિ દીપરત્નસાગર

તા. ૨૩/૧૦/૨૦૦૯

શુક્રવાર

૨૦૬૬ કા.સુ.પ

આગમ સતીક અનુવાદ
ભાગ ૧ થી ૪૨ સંપૂર્ણ
મૂલ્ય-રૂ-૧૦,૦૦૦

૦ શ્રી શ્રુત પ્રકાશન નિધિ ૦

સંપર્ક સ્થળ

આગમ આરાધના કેન્દ્ર, શીતલનાથ સોસાયટી
ફ્લેટ નં. ૧૩, ચોથે માળે, બહાઈ સેન્ટર,
ખાનપુર, અમદાવાદ.

આગમ સતીક અનુવાદના

આ ભાગ - ૨૫ માં છે...

૦ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્તિ-

ઉપાંગસૂત્ર-૭ ના...

—૦— વક્ષસ્કાર-૧

—૦— વક્ષસ્કાર-૨

— X — X — X — X — X — X — X —

-: ટાઈપ સેટીંગ :-
શ્રી મહાકાલી એન્ટરપ્રાઈઝ
ચાંદલોડિયા, અમદાવાદ.
(M) 9824419736

-: મુદ્રક :-
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
Tel. 079-25508631

૦ વંદના એ મહાન્ આત્માને ૦

વિક્રમ સંવત-૨૦૬૧માં ફાગણસુદ-૩ નો દિવસ અને મંગલપારેખના ખાંચામાં શ્રી શાંતિનાથ પરમાત્માની વર્ષગાંઠનો પ્રસંગ, અતિભવ્ય અને ઘણી જ લાંબી સ્થયાત્રાના પ્રયાણની ઘડીએ, આગમોના ટીકા સહિતના અનુવાદ કરવા માટેની મનોભાવનાનું જેમના મુખેથી વચન પ્રાગટ્ય થયું, અંતરના આશીર્વાદ, સૂરિમંત્રથી અભિમંત્રિત વાસ ચૂર્ણનો ક્ષેપ અને ધનરાશિની જવાબદારીના યથાશક્ય સ્વીકાર સહ જેમની કાર્ય પ્રેરણાની સરવાણીમાં બીજાતા મારા ચિત્તે આશિર્ષ અનેરો હર્ષોલ્લાસ અનુભવ્યો. જેમની હયાતી દરમ્યાન કે હયાતી બાદ પણ, જેમના નામસ્મરણ માત્રથી આ કાર્ય વિઘ્નરહિતપણે મૂર્ત સ્વરૂપને પામ્યું, એવા...

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ૦ ના
ચરણ કમળમાં સાદર કોટીશ: વંદના

૦ કેમ ભૂલાય એ ગુરુદેવને પણ ? ૦

ચારિત્ર પ્રતિ અંતરંગ પ્રીતિથી યુક્ત, અનેક આત્માઓને પ્રવ્રજ્યા માર્ગે પ્રયાણ કરાવનાર, સંયમમૂર્તિ, પ્રતિ વર્ષ ઉપધાન તપ વડે શ્રાવકધર્મના દીક્ષા દાતા, શારીરિક સમસ્યાઓ વચ્ચે પણ બંને શાશ્વતી ઓળીની આરાધનાને ન ચૂકનારા, સાગર સમુદાયમાં ગચ્છાધિપતિ પદને શોભાવનારા અને સમર્થ શિષ્ય પરિવારયુક્ત એવા મહાન વિભૂતિરત્ન-

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ૦

જેમના આજીવન અંતેવાસી, શાસનપ્રભાવક

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.સા.

જેમણે આ અનુવાદ કાર્ય માટે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે પ્રેરણા કરેલી અને આ કાર્ય સાઘંત પાર પહોંચાડવા માટે વિપુલ ધનરાશિ મોકલાવી.

ઉક્ત બંને આચાર્ય ભગવંતોની અસીમ કૃપા અને તેઓ દ્વારા પ્રેરિત સંઘો થકી થયેલ ધનવર્ષાના બળે પ્રસ્તુત કાર્ય મૂર્તસ્વરૂપ પામ્યું.

આગમ સટીક અનુવાદના

આ ભાગ **૨૫** ની

સંપૂર્ણ દ્રવ્ય સહાયના પ્રેરણાદાતાશ્રી

પ.પૂ. આ.દેવ શ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મ.ના
સમુદાયવર્તી

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી

તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી લાભલેનાર

શ્રી જૈન શ્રે.મૂ.પૂ. તપાગચ્છ સંઘ
બોટાદ

અનુદાન દાતા

આગમ સટીક અનુવાદના કોઈ એક ભાગના સંપૂર્ણ સહાયકતા

સચ્ચારિત્ર યુડામણી પૂજ્ય ગચ્છાદિપતિ સ્વ. આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્ દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજીના આજીવન અંતેવાસી
સદ્ગુણાનુરાગી પૂજ્ય આંદેવશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.ની
જ્ઞાનઅનુમોદક પ્રેરણાથી પ્રેરિત
શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ
તથા શ્રી શેઠ ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટ, સુરત.
૧૬ ભાગોના સંપૂર્ણ સહાયક થયેલ છે.

પરમપૂજ્ય સરળ સ્વભાવી, ભદ્રિક પરિણામી, શ્રુતાનુસાગી
સ્વ. આચાર્યદેવશ્રી વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની
પુનિત પ્રેરણાથી ૧૦ ભાગો માટે
નીચેના સંઘો સહાયક થયા છે.

(૧) શ્રી મંગલપારેખનો ખાંચો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ	બે ભાગ.
(૨) શ્રી ભાવનગર જૈન શ્વે.મૂ.પૂ. સંઘ, ભાવનગર	બે ભાગ.
(૩) શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. સંઘ, નવસારી	બે ભાગ.
(૪) શ્રી ગિરિરાજ સોસાયટી આદિનાથ જૈન સંઘ, બોટાદ	બે ભાગ.
(૫) શ્રી જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. તપાગચ્છ સંઘ, બોટાદ	એક ભાગ.
(૬) શ્રી પાર્શ્વભક્તિદામ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ, તણસા	એક ભાગ.

[પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી તેમના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવચાઓ તરફથી પ્રાપ્ત સહાયની નોંધ આગળ છે.]

સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી વૈયાવસ્ય પરાયણ પંચ્યાસ પ્રવર શ્રી વજસેનવિજયજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી એક ભાગ- શ્રી હાલારતીર્થ આરાધના ધામ, વડાલિયા, સીંહણ, તરફથી

આગમ સટીક અનુવાદ શ્રેણીના સર્જક મુનિશ્રી દીપરત્નસાગરજીની પ્રેરણાથી આ બે દાતાઓએ મળીને એક ભાગ માટે સહાય કરી છે.

(૧) શ્રી જૈન શ્રે. મૂર્તિ. સંઘ, થાનગઢ

(૨) શાહ હંજરીમલજી ભૂરમલજી, કર્નૂલ.

પૂ.પૂ. ક્રિયાચિવંત, પ્રભાવક, આદેય નામકર્મધર સ્વર્ગસ્થ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીથી પ્રેરિત પુન્યવંતી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત અનુદાનો

૧- વર્ધમાન તપોનિધિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ભક્તિસૂરીશ્વરજી સમુદાયવર્તી મિલનસાર સાધ્વીશ્રી સૌમ્યાપ્રજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી ત્રણ ભાગો માટેની દ્રવ્ય સહાય પ્રાપ્ત થઈ છે, તે આ પ્રમાણે—

- (૧) શ્રી કારેલીબાગ, શ્રે.મૂ.પૂ. જૈનસંઘ, વડોદરા.
- (૨) શ્રી કારેલીબાગ, જૈન સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, વડોદરા.
- (૩) શ્રી ભગવાન નગરનો ટેકરો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ.

૨- સુવિશાળ પરિવારચુકતા સાધ્વીશ્રી ભાવપૂર્ણાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી “શ્રી ક્ષેત્રપાલ ભક્તિ ટ્રસ્ટ” - નવસારી તરફથી.

૩- વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મં ના સમુદાયવર્તી પ.પૂ. સાધ્વીશ્રી ધ્યાનરસાશ્રીજી તથા સાધ્વીશ્રી પ્રફુલ્લિતાશ્રીજીની પ્રેરણાથી -

“શ્રી માંગરોળ જૈન શ્રે. તપ. સંઘ, માંગરોળ - તરફથી.

૪- પરમપૂજ્યા જયશ્રીજી-લાવણ્યશ્રીજી મંના પરિવારવર્તીની સાધ્વીશ્રી સત્યાનંદશ્રીજી મ.સા.ની પુનિત પ્રેરણાથી
 “શ્રી ગાંધીનગર જૈન સંઘ, બેંગલોર - તરફથી.”

૫- પરમપૂજ્ય ક્રિયારૂચીવંત આંદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મંના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવર્યા મોક્ષનંદિતાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી
 “શ્રી વલ્લભનગર જૈન શ્વેંમૂંપૂં સંઘ, વલ્લભનગર, ઈન્દોર

પરમપૂજ્ય આગમોદ્ધારક, સામાચારી સંરક્ષક, બહુશ્રુત આચાર્યદેવ આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી શ્રુત અનુરાગીણી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત સહાયો.

(૧) પરમપૂજ્યા નીડરવક્તા સાધ્વીશ્રી ચંદ્રયજ્ઞાશ્રીજી મંથી પ્રેરિત
 -૧- શ્રી ત્રિલોકપદ્મ ચિંતામણિધામ જૈન સંઘ, અંધેરી, મુંબઈ.
 -૨- શ્રી મહાવીરનગર જૈન દહેરાસરજી ટ્રસ્ટ, નવસારી.

(૨) અપ્રતિમ વૈયાપૃત્યકારિકા પ.પૂ. મલય-પ્રગુણાશ્રીજી મંના શિષ્યા સુસંવાદી પરિવારયુક્તા સાધ્વીશ્રી પ્રશમશીલાશ્રીજી મંના શ્રુતાનુરાગી શિષ્યા સાંશ્રી પ્રશમરત્નાશ્રીજીની પ્રેરણાથી-
 “શ્રી શ્વેતાંબર જૈન તપાગચ્છ સંઘ,” વાંકાનેર.

(૩) પરમપૂજ્યા માતૃહૃદયા સાધ્વીશ્રી અમિતગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી
 - “શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વેં સંઘ,” ભોપાલ.

(૪) પરમપૂજ્યા વર્ધમાનતપસાધિકા, શતાવધાની સાધ્વીશ્રી અમિત-ગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી-૧૦૦ ઓળીની પૂર્ણાહૂતિ નિમિત્તે
 “કરચેલીયા જૈન શ્વેં મહાજન પેટી,” કરચેલીયા, સુરત.

(૫) શ્રમણીવર્યા ભક્તિરસિક પૂજ્ય મલયાશ્રીજી મંના વ્યવરદક્ષ શિષ્યા સાધ્વીશ્રી હિતજ્ઞાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી

“શ્રી જૈન મરચન્ટ સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, અમદાવાદ.

(૬) પરમપૂજ્યા મલય-કૈવલ્ય-ભવ્યાનંદશ્રીજી મંના સુવિનિતા મિષ્ટ ભાષી, તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી પૂર્ણજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી

“સર્વોદય પાર્શ્વનાથ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” મુંબઈ

આગમ-સટીક અનુવાદ સહાયકો

(૧) પ.પૂ. ભગવતીજી દેશનાદક્ષ આદેવશ્રી નરદેવસાગરસૂરિજી મંસાંની પ્રેરણાથી - “શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગચ્છ જ્ઞાતિ,” જામનગર.

(૨) વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આ.દેવ શ્રી વિજય પ્રબાકરસૂરીશ્વરજી મંની પ્રેરણાથી - “અભિનવ જૈન શ્રેમૂંપૂં સંઘ,” અમદાવાદ.

(૩) શ્રુતસંશોધનરસિક પૂજ્ય આદેવશ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજી મંની પ્રેરણાથી - “શ્રી વિજયભદ્ર ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” ભીલડીયાજી.

(૪) પ.પૂ. જયલાવણ્યશ્રીજી મંસાંના સુશિષ્યા સાં સૂર્યભાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી - “શ્રી ભગવતી” નગર ઉપાશ્રયની બહેનો,” અમદાવાદ.

(૫) પરમપૂજ્યા વરધમાશ્રીજી મંના શિષ્યા તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી પ્રીતિધર્માશ્રીજી મંની પાવન પ્રેરણાથી.

- (૧) શ્રી પાર્શ્વભક્તિ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ, ડોંબીવલી.

- (૨) શ્રી રાજાજી રોડ શ્રેમૂંપૂં તપાં જૈન સંઘ, ડોંબીવલી.

(૬) સ્વનામદાન્યા શ્રમણીવર્યાશ્રી સૌમ્યગુણાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી. “શ્રી પરમ આનંદ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ,” પાલડી, અમદાવાદ.

મુનિ દીપરત્નસાગરજી દ્વારા પ્રકાશિત સાહિત્ય-એક ઝલક
કુલ પ્રકાશનોનો અંક-૩૦૧

૧-આગમસુત્તાણિ-મૂલં

૪૯-પ્રકાશનો

આ સંપુટમાં મૂળ આગમો છે. જેમાં ૪૫ આગમો ૪૫ અલગ-અલગ પુસ્તકોમાં મુદ્રિત કરાવાયેલ છે. ચાર વૈકલ્પિક આગમો પણ તેમાં સમાવાઈ ગયેલ છે. એ રીતે ૪૫ + ૪ કુલ (૪૯) આગમોનું આ સંપુટમાં સંપાદન છે. તેમજ પ્રત્યેક સૂત્રને અંતે પૂજ્ય સાગરાનંદસૂરિશ્વરજી સંપાદિત આગમો તથા તેની વૃત્તિના અંકો પણ ટાંક્યા છે.

અમારા આ પ્રકાશનમાં શ્રુતરકંઠ, શતક/અધ્યયન/વક્ત્રકાર/પદ, પ્રતિપત્તિ, ઉદ્દેશક, સૂત્ર/ગાથા આદિ સ્પષ્ટતથા બુદ્ધા નજરે પડે તેવી વિશિષ્ટ મુદ્રણકલાને પ્રયોજેલ છે. પુસ્તકો અલગ-અલગ અને નાના કદના હોવાથી વાંચન કે કંઠસ્થ કરવાની અતિ સરળતા રહે છે.

૪૫-આગમની પૂજા, પૂજન, રથયાત્રા કે શ્રી ગૌતમસ્વામી પૂજનાદિ માટે અલગ-અલગ પીસ્તાળીશ પુસ્તકો હોવાથી ગોઠવણી સરળ બને છે.

આગમસહકોસો, આગમનામકોસો, આગમવિષયદર્શન, આગમકથાનુયોગના મૂળ સંદર્ભ જોવા માટે આ પ્રકાશન વસાવવું જરૂરી જ છે. જેની કિંમત છે રૂ. ૧૫૦૦/- દર્શન-પૂજન માટે આજીવન ઉપયોગી છે.

૨. આગમ-ગુજરાતી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

આપણા મૂળ આગમો અર્ધમાગધી ભાષામાં છે. જેઓ ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત છે, શાસ્ત્રીય કારણોથી આગમના અભ્યાસથી વંચિત રહ્યા છે, આગમોની વાંચના પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ઈત્યાદિ કારણે આગમિક પદાર્થોનું જ્ઞાન પામી શક્યા ન હોય તેવા ભવ્યાત્માઓ શ્રી કલ્પસૂત્ર માફક સરળતાથી આગમોનું વાંચન અને બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે, તેમજ ભવભીરુ આત્માઓ પોતાનું જીવન માર્ગાનુસાર બનાવી શકે તેવું પ્રકાશન.

સાત ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૮૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પીસ્તાળીશ આગમોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ધરાવતા આ “આગમદીપ” સંપુટમાં બીજા બે વૈકલ્પિક આગમોનું ગુજરાતી પણ આપેલ જ છે.

અંદાજે ૯૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ મૂળ આગમનો આ ગુજરાતી અનુવાદ રૂ. ૨૦૦૦/-ની કિંમતે ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. પણ હાલ તેની એક પણ નકલ બચેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની લોકપ્રિયતાનો પૂરાવો છે. અનેક પૂજ્યશ્રીએ આ ગુજરાતી અનુવાદનો સ્વાધ્યાયાદિ અર્થે ઉપયોગ કરેલો છે.

૩. આગમસુત્તાણિ-સટીક ૪૬-પ્રકાશનો

જેઓને મૂળ આગમો વાંચ્યા પછી તેની વિસ્તૃત સમજ મેળવવી છે. તેમાં રહેલા પદાર્થોને ઊંડાણથી અવગાહવા છે, તેમાં રહેલા તત્ત્વો આધારિત કથા, દેષ્ટાંત કે દ્રવ્યાનુયોગને જાણવો છે, તેવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનપિપાસુ માટેનું અમારું આ ૧૩,૦૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પથરાયેલ અને ત્રીશ ભાગોમાં વિભાજીત એવું દળદાર પ્રકાશન છે.

આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો પર પ્રાપ્ત બધી જ નિર્ચુક્તિઓ, ૩૯ આગમો પરની વૃત્તિ, શેષ આગમોની સંસ્કૃત છાયા, કેટલાંક ભાષ્યો તથા ચૂંલિઓ ઈત્યાદિ સર્વે વિવેચનોનો સમાવેશ કરાયેલ છે.

સૂત્રો અને ગાથાના સ્પષ્ટ અલગ વિભાજન, પ્રચુર પેરેગ્રાફ્સ, અધ્યયન, ઉદ્દેશક, સૂત્ર આદિની સુસ્પષ્ટ અલગ પેજ લાઈન તેમજ અમારા મૂળ અને અનુવાદિત આગમોમાં અપાયેલા ક્રમાંક મુજબના જ સૂત્ર ક્રમાંકન તથા વ્યવસ્થિત અનુક્રમણિકાને લીધે કોઈપણ પસંદિત ચોક્કસ વિષયવસ્તુ કે સમગ્ર અધ્યયનના વાંચનમાં સરળતા રહે તે રીતે આ સંપુટનું સંપાદન અને મુદ્રણ કરાયેલું છે.

આ પ્રકાશનના અભ્યાસમૂલ્ય અને સંશોધનક્ષેત્રે ઉપયોગિતા તેમજ સમગ્ર વિશ્વમાં આગમ પ્રકાશનની આવી એક જ માત્ર શૃંખલા ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે રૂ. ૧૧,૦૦૦/- મૂલ્ય હોવા છતાં તેની એક પણ નકલ સ્ટોકમાં રહેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની મહત્તા સાબિત કરે છે.

૪. આગમ-વિષય-દર્શન

આ એક એવું પ્રકાશન છે, જેમાં ૪૫-આગમોની વિશદ્વરૂપે અનુક્રમણિકા અપાયેલ છે, છતાં તેના પૃષ્ઠો છે. — ૩૮૪.

પ્રત્યેક આગમના પ્રત્યેક સૂત્ર કે ગાથાના વિષયોને એ જ આગમોના સૂત્રોના ક્રમાંકન અનુસાર, અતીવ સુસ્પષ્ટ રૂપે અને પૃથક્-પૃથક્ સ્વરૂપે અપાયેલી આ અનુક્રમણિકાથી તમે તમારો મનગમતો-આવશ્યક કે તમારા સંશોધન અને લેખનને અનુરૂપ વિષય સહેલાઈથી પસંદ કરી શકો છો.

ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરાયેલ આ અનુક્રમણિકાથી તમે અમારા અનુવાદિત આગમોમાં તો મૂળ વિષય જોઈ જ શકો છો. તદુપરાંત મૂળ આગમો કે આગમસટીક માં પણ તમારી પસંદગીનો વિષય શોધવો આ બૃહત્ અનુક્રમ પરથી ખૂબ જ સરળ છે.

રૂ. ૪૦૦/-ની કિંમતને લક્ષમાં ન લઈ તેનું ઉપયોગિતા મૂલ્ય સમજશો.

૫. આગમસદ્ક્રોસો ૪-પ્રકાશનો

આ શબ્દકોશ - એટલે સંદર્ભસ્થળ નિર્દેશ સહિતની “આગમ-ડીક્ષનેરી” જેમાં તમને મળે છે મૂળ આગમમાંથી લેવાયેલા ૪૬,૦૦૦ શબ્દો અને તેના ૩,૭૫,૦૦૦ જેટલા આગમ સંદર્ભો સહિત મૂળ-અર્ધમાગધી શબ્દોના સંસ્કૃત અર્થ અને ગુજરાતી એક કે વધુ અર્થો.

ચાર ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૪૦૦ જેટલા પાનાઓનો આ પુસ્તકનો સેટ મેપલીથો કાગળ, પાકુ બાઈન્ડીંગ અને આકર્ષક મુજપૃષ્ઠ તો ધરાવે જ છે. પણ તમારે માટે તેની ઉપયોગિતા છે - અ થી હ પર્યતનો કોઈપણ શબ્દ શોધવા માટે. ત્યાં ફક્ત શબ્દનો અર્થ જ જોઈને બેસી નથી રહેવાનું. પણ પીસ્તાળીશે પીસ્તાળીશ આગમોમાં આ શબ્દ જ્યાં જ્યાં વપરાયો હોય તે-તે બધાં સ્થાનોનો નિર્દેશ પણ મળશે જ - જેના દ્વારા એક જ શબ્દ બે જુદા જુદા સંદર્ભમાં વપરાયો હશે, તો તે ભિન્ન-ભિન્ન સંદર્ભયુક્ત અર્થ કે વ્યાખ્યા પણ જાણી શકાશે.

- વળી આવા સંદર્ભો જોવા માટે તમારે જુદા જુદા પ્રકાશનોના આગમોને ફેંદવાની કોઈ જરૂર નથી. તમે માત્ર અમારું આગમસુત્તાણિ - સંપુટ સાથે રાખો. તમારે ઉપયોગી શબ્દો મૂળ આગમ કે આગમ-સટીક માં મળી જ જવાના

૬. આગમનામક્રોસો

આગમ શબ્દકોશની એક પૂરક ડીક્ષનેરી તે આ “આગમ નામકોશ”. આ પ્રકાશન આગમસટીક માં આવતા નામો (કથાઓ)ની ડીક્ષનેરી છે. આ ડીક્ષનેરીમાં કથાના પાત્રોના નામો તો કક્કાવારી ક્રમમાં આપેલા જ છે. સાથે સાથે તે પાત્રો કે નામોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ છે.

તમારે મૂળ આગમ ઉપરાંત નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, યૂર્ષિ કે વૃત્તિમાં જો આ નામ કે તે નામ સાથે સંકડાયેલ કથા કે દેષ્ટાંત જાણવા છે તો અમારી ડીક્ષનેરીમાં તે-તે નામને અંતે નિર્દેશ કરાયેલ આગમ સંદર્ભ જોવો. આગમ સંદર્ભ જોતાં જ તમને તે સંદર્ભવાળા આગમનું નામ, પંચાંગીનો પ્રકાર અને સૂત્રક્રમ મળી જશે. જેના આધારે તમે તે કથા કે દેષ્ટાંતનો સહેલાઈથી અભ્યાસ કરી શકશો.

આ નામકોશનું મહત્ત્વ તો ત્યારે જ સમજાય જ્યારે એક જ નામ ધરાવતા એકથી વધારે પાત્રોનો અલગ-અલગ પરીચય કે જુદી જુદી કથાઓ તમને જોવા મળે. તે પણ ફક્ત રૂ. ૨૦૦/-ની કિંમતમાં.

સંદર્ભ મુજબ કથા જોવા માટે અમારું આગમસુત્તાણિ-સટીક તો છે જ.

૭. આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

મૂળ આગમના ૯૦,૦૦૦ જેટલાં શ્લોક પ્રમાણ સાહિત્યના મૂળ પ્રકાશન પછી જેમ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો, તેમ હિન્દી અનુવાદ પણ કર્યો. ફર્ક એટલો જ કે આ હિન્દી અનુવાદ બાર ભાગોમાં આશરે ૩૨૦૦ જેટલા પાનાઓમાં પથરાયેલો છે. ગુજરાતી અનુવાદ કરતા ૩૦૦થી પણ વધારે પૃષ્ઠો તેમાં ઉમેરાયા છે. જે ફક્ત કદની વૃદ્ધિ જ નથી, પણ અર્થવિસ્તાર અને પેરેગ્રાફોની પ્રચૂરતા પણ ધરાવે જ છે.

હિન્દીભાષી મહાત્માઓને પણ આગમના પદાર્થજ્ઞાનથી વંચિત ન રહેવું પડે તે આશયથી તૈયાર કરાયેલ આ આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ હિન્દી ભાષાની સમૃદ્ધિ અને સાહિત્યિક મૂલ્ય તો ધરાવે જ છે. તે ગુજરાતી ભાષી આગમરસિકો અને તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ માટે પણ મહત્ત્વનું સંદર્ભશાસ્ત્ર બની રહ્યું છે.

રૂ. ૨૭૦૦/-નું મૂલ્ય ધરાવતા આ આગમસૂત્ર-હિન્દી અનુવાદ માં પણ ક્રમાંકન તો મૂળ આગમ, આગમ ગુજરાતી અનુવાદ અને આગમ સટીક અનુસાર જ થયેલ છે. તેથી અભ્યાસીઓને તુલના કરવી સરળ પડે છે.

૮. આગમ કથાનુયોગ

૬-પ્રકાશનો

આગમ કાર્ય વિષયક આ અમારું નવમું પ્રકાશન છે. જેમાં “કથાનુયોગ” નામે અનુયોગની મુખ્યતા છે. આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો, આગમો પરની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂંધિ, વૃત્તિ કે અવચૂરી એ તમામનો સમાવેશ કરી આ આગમ કથાનુયોગનું સંકલન અને ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આવેલ છે. જે છ ભાગોમાં વિભાજિત છે ૨૨૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં સમાવિષ્ટ છે અને કથાઓને દશ વિભાગમાં ગોઠવેલ છે.

આ કથાનુયોગમાં તીર્થંકર, ચકવર્તી, વાસુદેવ, બલદેવ એ ઉત્તમપુરુષો સંબંધી કથાનક કે માહિતીનો સંગ્રહ છે, શ્રમણ વિભાગમાં ગણધરો, પ્રત્યેકબુદ્ધો, નિહવો, અન્ય શ્રમણોની કથાઓ છે. તે સાથે આશરે ૯૦થી વધુ પૃષ્ઠોમાં ગોશાળાનું કથાનક તેના પૂર્વભવ, વર્તમાનભવ અને ભાવિ ભવો સહિત મૂકેલ છે. તે સિવાય શ્રમણી કથા, શ્રાવક કથા, શ્રાવિકા કથા, અન્યતીર્થી કથા, પ્રાણી કથા, પ્રકીર્ણ કથા અને દેષ્ટાંતોના અલગ વિભાગો છે. પ્રત્યેક કથાને અંતે તેના આગમ સંદર્ભો પણ મૂકેલા છે, જેથી મૂળ માહિતી સ્રોત જોઈ શકાય. છટ્ટા ભાગમાં અકારાદિકમે પ્રત્યેક કથાના નામોની ગોઠવણી અને તેની સાથે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે, જેથી કોઈપણ કથા શોધવી અત્યંત સરળ બને છે.

આ “આગમ કથાનુયોગ” કેવળ કથારસિકો તથા વ્યાખ્યાતાઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે. જેનું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧,૫૦૦/- છે. તેમજ સન-૨૦૦૪માં જ પ્રકાશિત થયેલ હોવાથી હજી સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે.

૯. આગમ મહાપૂજનવિધિ

આ એક લઘુ પુસ્તિકા છે. જેમાં પીસ્તાળીશ આગમ મહાપૂજન ભણાવવા માટેની સરળ, સ્પષ્ટ, શાસ્ત્રીય વિધિ છે. સાથે-સાથે પંડિત શ્રી રૂપવિજયજી કૃત્ ૪૫-આગમ પૂજાઓ પણ આપી દીધેલ છે. અષ્ટપ્રકારી પૂજાના અભિનવ દુહા પણ છે.

કોઈપણ વિધિકારકને સહેલાઈથી પૂજન કરાવતા ફાવે તે રીતે વિધિ સાથે સૂચનાઓનો નિર્દેશ છે. તેમજ આગમ મંડપની રચના, માંડલુ, આવશ્યક સામગ્રી, વિધિમાં પ્રત્યેક કાર્ય માટે જરૂરી એવા સહાયકોની કાર્ય વહેંચણી પણ જણાવેલ છે.

મોટા ટાઈપ, પથોની સુંદર ગોઠવણી, પ્રત્યેક પૂજન માટેનું અલગ પેજ, દરેક પૂજનને માટેની સૂચના, તે પૂજનની સાથે જ અપાયેલી હોય તેવું આ એક માત્ર પ્રકાશન છે.

૧૦. આગમસૂત્ર સટીક અનુવાદ

૪૮-પ્રકાશનો

પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં આગમોના મૂળસૂત્રોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ તો છે જ. સાથે સાથે આગમોની નિર્યુક્તિ અને ટીકાનો પણ અનુવાદ કરેલ હોવાથી અમે “સટીક અનુવાદ” એવું નામકરણ કરેલ છે. જેમાં ૪૫ આગમો ઉપરાંત બે વૈકલ્પિક આગમો અને કલ્પ [બારસા] સૂત્રના સમાવેશથી ૪૮ પ્રકાશનો થાય છે. જેને આ સાથે અમે ૪૨-ભાગોમાં પ્રકાશિત કરેલ છે.

આ સટીક અનુવાદમાં છ છેદ સૂત્રોનો અનુવાદ માત્ર મૂળનો જ છે, તેમાં સટીક અનુવાદ નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત શ્રુતરસિકો કે સ્વાધ્યાય પ્રેમીઓને આ અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે, જેનું સંયુક્ત મૂલ્ય રૂ. ૧૦,૦૦૦/- છે, કે જે કિંમતમાં તો કોઈ ૪૫ સટીક આગમોનો અનુવાદ પણ ન કરી આપે.

આ સટીક અનુવાદ સંપુટમાં-અંગસૂત્રો, ઉપાંગ સૂત્રો અને મૂળસૂત્રોનો સંપૂર્ણ સટીક અનુવાદ છે. પચગ્ના સૂત્રોમાં પણ ઉપલબ્ધ ટીકાઓનો અનુવાદ કરેલો જ છે, નંદી અને અનુયોગ બંને સૂત્રોનું વર્તમાન પદ્ધતિથી સાનુવાદ વિવેચન કરેલ છે અને છેદસૂત્રો, કલ્પસૂત્ર અને કેટલાંક પચગ્નાઓનો મૂળનો અનુવાદ છે.

— x — x —

આ હતી આગમ સંબંધી અમારા ૨૫૦ પ્રકાશનોની યાદી

— x — x —

આગમ સિવાયના સાહિત્ય સર્જનની ઝાંખી

(૧) વ્યાકરણ સાહિત્ય :-

૦ અભિનવ હૈમ લઘુપ્રક્રિયા ભાગ-૧ થી ૪

૪

— મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી કૃત “લઘુપ્રક્રિયા” પર સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન અને તેની સાથે સંબંધિત અનેક સંદર્ભગ્રંથોના ઉપયોગથી તૈયાર કરાયેલો એવો આ દળદાર ગ્રંથ છે. જે કાઠિન આઠ પેજમાં તૈયાર થયેલ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના અભ્યાસ માટેનું આ પ્રકાશન છે. જે ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમથી તૈયાર થયેલ છે. તેમાં મૂળસૂત્ર, તેનો અર્થ, વૃત્તિ, વૃત્ત્યર્થ, અનુવૃત્તિ, વિશેષ વિવેચન જેવા સાત વિભાગો અને પ્રચૂર પરિશિષ્ટો છે.

૦ કૃદન્તમાલા :-

૧

— આ લઘુ સર્જનમાં ૧૨૫ ધાતુઓના ૨૩ પ્રકારે થતાં કૃદન્તોનું કોષ્ટક છે.

(૨) વ્યાખ્યાન સાહિત્ય :-

૩

૦ અભિનવ ઉપદેશ પ્રાસાદ ભાગ-૧ થી ૩.

— આ એક સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનમાળા છે. “મન્નહ જિણાણં” નામક સર્જકાચમાં આવતા શ્રાવકના ૩૬ કર્તવ્યો ઉપરના ૧૦૮ વ્યાખ્યાનો તેમાં ગોઠવેલા છે. પ્રત્યેક વ્યાખ્યાન માટે દશ-દશ પેજ ફાળવેલ છે. જે પ્રત્યેકમાં શ્લોક-જૈનેતર પ્રસંગ - સંબંધિત કર્તવ્યની તાત્ત્વિક વ્યાખ્યા અને સમજ-જૈનકથા અને કર્તવ્યને અનુરૂપ સ્તવનાદિ પંક્તિની સુંદર ગુંથણી છે.

૦ નવપદ-શ્રીપાલ

૧

— શાશ્વતી ઓળીના વ્યાખ્યાનરૂપે આ પુસ્તકનું સર્જન થયું છે, જેમાં નવે પદનું અલગ-અલગ વિવેચન સાથે નવ દિવસમાં શ્રીપાલચરિત્ર પણ પૂરું થાય, તે રીતે ગોઠવેલા નવ વ્યાખ્યાનોનો સમન્વય છે.

(૩) તત્ત્વાભ્યાસ સાહિત્ય :-

૦ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પ્રબોધ ટીકા-અધ્યાય-૧

૧

૦ તત્ત્વાર્થાદિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા-અધ્યાય-૧ થી ૧૦

૧૦

— આ ગ્રંથમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના દશે અધ્યાયોનું અલગ-અલગ દશ પુસ્તકમાં અતિ વિસ્તૃત વિવેચન ધરાવતું દશાંગ વિવરણ છે. જેમાં સૂત્રહેતુ, મૂળસૂત્ર, સંધિરહિત સૂત્ર, સૂત્રાર્થ, શબ્દજ્ઞાન, અનુવૃત્તિ, અનેક સંદર્ભ ગ્રંથોને આધારે તૈયાર કરાયેલ અભિનવ ટીકા, સૂત્રસંદર્ભ, સૂત્રપદ, સૂત્રનિષ્કર્ષ જેવા દશ વિભાગો છે.

પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે સૂત્રક્રમ, અકારાદિ ક્રમ, શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદ જેવા પરિશિષ્ઠો તથા દશમા અધ્યાયના પુસ્તકમાં અંતે શબ્દસૂચિ, વિષયસૂચિ, સંબંધકારિકા જેવા ઉપયોગી પરિશિષ્ઠો છે.

૦ તત્ત્વાર્થ સૂત્રના આગમ આધાર સ્થાનો. ૧

— આ સંશોધન કક્ષાનું એક વિશિષ્ટ પુસ્તક છે. જેમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના પ્રત્યેક સૂત્રનો મૂળ આગમમાંથી ઉપલબ્ધ સંદર્ભ, સંદર્ભ પાઠ, સંદર્ભ સ્થળનો ઉલ્લેખ છે. તેમજ શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદની તાલિકા અને વિશ્લેષણ છે.

(૪) આરાધના સાહિત્ય :- ૩

૦ સમાધિમરણ :-

અંત સમયે અને ભાવિ ગતિ સુધારવા માટે મરણ સમયે ચિત્તની સમાધિ જળવાય રહે તેવી આરાધના વિધિ, આરાધના સૂત્રો, આરાધના પદ્યો, આરાધના પ્રસંગો વગેરે સાત વિભાગોમાં આ ગ્રંથ સર્જેલો છે.

૦ સાધુ અંતિમ આરાધના

૦ શ્રાવક અંતિમ આરાધના

સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો અંત સમય સુધારવા માટે નિત્ય કરવાની એવી આ આરાધના છે, મૂળ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં ગ્રંથસ્થ થયેલ આ વિધિને સરળ ગુજરાતીમાં રજૂ કરેલ છે. પંચાંગના કદની આ પુસ્તિકા સાથે રાખવી પણ સરળ છે.

(૫) વિધિ સાહિત્ય :- ૩

૦ દીક્ષા-યોગાદિ વિધિ

૦ વિધિ સંગ્રહ ભાગ-૧

૦ સાધુ-સાધ્વી કાળધર્મ વિધિ

(૬) પૂજન સાહિત્ય :- ૧

૦ આગમ મહાપૂજન વિધિ-જેની નોંધ આગમ વિભાગમાં છે.

૦ પાર્શ્વ પદ્માવતી પૂજનવિધિ

(૭) યંત્ર સંયોજન :-

૦ ૪૫-આગમ યંત્ર

૦ વિંશતિ સ્થાનક યંત્ર

(૮) જિનભક્તિ સાહિત્ય :-

૯

- ચૈત્યવન્દન પર્વમાલા
- ચૈત્યવન્દનસંગ્રહ-તીર્થજિન વિશેષ
- ચૈત્યવન્દન ચોવિસી
- ચૈત્યવંદન માળા

— આ એક સંપાદન ગ્રંથ છે. જેમાં પર્વદિન તથા પર્વતિથિના ચૈત્યવંદનો, ચોવિસ જિનની ચોવિસી રૂપ ચૈત્યવંદનો, વિવિધ તીર્થમાં બોલી શકાય તેવા અને જિનેશ્વર પરમાત્મા વિષયક વિવિધ બોલ યુક્ત એવા ૭૭૯ ચૈત્યવંદનોનો વિશાળ સંગ્રહ છે.

- શત્રુંજય ભક્તિ
- શત્રુંજય ભક્તિ
- સિદ્ધાયતનો સાથી - સિદ્ધાયત ભાવયાત્રા, સ્તુતિ-ચૈત્યવંદનાદિ
- વીતરાગ સ્તુતિ સંચય-૧૧૫૧ ભાવવાહી સ્તુતિનો સંચય
- ચૈત્ય પરિપાટી

(૯) પ્રકીર્ણ સાહિત્ય :-

૯

- શ્રી નવકાર મંત્ર-નવ લાખ જાપ નોંધપોથી
- શ્રી ચારિત્ર પદ એક કરોડ જાપ નોંધપોથી
- અભિનવ જૈન પંચાંગ
- અભિનવ જૈન પચ્ચાઙ્ગ
- અમદાવાદ જિનમંદિર-ઉપાગ્રય આદિ ડિરેક્ટરી
- બાર વ્રત પુસ્તિકા તથા અન્ય નિયમો
- શ્રી જ્ઞાનપદ પૂજા
- કાયમી સંપર્ક સ્થળ
- ચોઘડીયા તથા હોરા કાયમી સમયદર્શિકા

(૧૦) સૂત્ર અભ્યાસ-સાહિત્ય :-

૫

- જૈન એડ્યુકેશનલ સર્ટિફિકેટ કોર્સ
- પ્રતિક્રમણસૂત્ર અભિનવ વિવેચન ભાગ-૧ થી ૪

આ રીતે અમારા ૩૦૧ પ્રકાશનો થયા છે.

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ

પ.પૂ. શ્રી આનંદ-ક્ષમા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગર ગુરૂભ્યો નમઃ

-: ભાગ-૨૫ :-

આ ભાગમાં અટારમું આગમ કે જે ઉપાંગસૂત્રોમાં સાતમું [છટ્ઠું] ઉપાંગ છે, તેવા “જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ-સૂત્ર”નો સમાવેશ કરાયેલ છે. પ્રાકૃતમાં તે ‘જંબૂદ્વીપવપત્તિ’ નામે ઓળખાય છે. સંસ્કૃતમાં જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ નામ છે. વ્યવહારમાં આ નામે જ ઓળખાય છે. તેની શ્રી શાંતિચંદ્ર ગણિકૃત્ ટીકા હાલ ઉપલબ્ધ છે, તેમાં આ ઉપાંગનો ક્રમ છઠ્ઠો જણાવેલ છે, સાથે ઉપાંગના ક્રમ વિશે મતભેદ છે, તેવો પણ ઉલ્લેખ આ ટીકામાં થયેલો જ છે.

આ ઉપાંગમાં ગણિતાનુયોગની મુખ્યતા ગણાવાય છે, પણ ભગવંત ઋષભદેવ અને ચક્રવર્તી ભરતના ચારિત્રદ્વારા કથાનુયોગ પણ કહેવાયેલો છે. યત્ કિંચિત્ બાકીના બે અનુયોગનું વર્ણન પણ છે. છતાં આ આગમને “જૈન ભૂગોળ” રૂપે વિશેષથી ઓળખાવી શકાય. ચક્રવર્તી વિષયક સઘન વર્ણન માટેનો આધારભૂત સ્રોત પણ આ જ ઉપાંગમાં છે, તે નોંધનીય છે.

આ ઉપાંગની ચૂર્ણિ અને અન્યાન્ય વૃત્તિ રચાયાનો ઉલ્લેખ અવશ્ય મળે છે, પણ ઉપલબ્ધ ટીકા શ્રી શાંતિચંદ્ર ગણિની છે, જેમાં શ્રી હીરવિજયજી કૃત્ વૃત્તિના ઘણાં અંશો પણ છે, તે જ અમારા આ સટીક અનુવાદનો આધાર છે.

સાત વક્ષસ્કારો [અધ્યયન] વાળા આ આગમને અમે ત્રણ ભાગમાં ગોઠવેલ છે. પહેલા ભાગમાં બે વક્ષસ્કાર, બીજામાં બે વક્ષસ્કાર અને ત્રીજામાં ત્રણ વક્ષસ્કાર ગોઠવેલ છે, જેમાં આ પહેલા ભાગમાં વક્ષસ્કાર એક અને બેનો અનુવાદ કર્યો છે.

પદાર્થોના સંબંધથી ક્યાંક કંઈક ઉમેર્યું પણ છે, ન્યાય-વ્યાકરણાદિ કેટલીક વસ્તુને છોડી પણ દીધેલ છે, માટે જ અમે અનુવાદને “ટીકાનુસારી વિવેચન” નામે ઓળખાવીએ છીએ.

૧૮ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ-ઉપાંગસૂત્ર-૭/૧

અનુવાદ તથા ટીકાનુસારી - વિવેચન

૦ આરંભ :-

સુરેન્દ્રો જેની આજ્ઞાને સેવે છે, તેવા અનુપહત જ્ઞાનવચની, સિદ્ધાર્થ નરેન્દ્રના નંદન અને અર્થસિદ્ધ જિન જય-વિજય પામે છે.

સર્વ અનુયોગ સિદ્ધ-વૃદ્ધ-મહિમાઋદ્ધ-પ્રવચન સુવર્ણ નિકષ શ્રી ગંધહસ્તિ સૂરિને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ.

મલયરાજિ જિનાગમ રહસ્ય-નિવહની જે વૃત્તિ, સંશયરૂપ તાપ દૂર કરે છે. તે મલયગિરિજી જય પામે છે.

શ્રીમદ્ વિજય દાન ગુરુ - X - સિદ્ધાંતના ધારણ કરવાથી પ્રાપ્ત દીપ્તિ, દુષ્મ આરા જનિત ભરતભૂમિગત અંધકારનો નાશ કરે છે. - X - તે રત્નમય દીપ - X - સ્વપદને દીપ્ત કર્તા - X - શ્રી વિજય હીરસૂરિજી વિજયને માટે થાઓ.

જેના પ્રભાવથી - X - મને વાણીરસ થયો, તેવા સકલચંદ્ર વાયક જય પામો. - X - જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિની આ - X - વૃત્તિ રચી છે.

વિકટભવ અટવીના પર્યટનથી પ્રાપ્ત શારીરાદિ અનેક દુઃખથી આર્દ્રિત દેહી, અકામ નિર્જરા યોગથી થયેલ કર્મમલની લઘુતાથી જનિત સકલકર્મક્ષય લક્ષણ પરમપદની આકાંક્ષા કરે છે. તે પરમપુરુષાર્થત્વથી સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય ગોચર પરમ પુરુષાકાર ઉપાર્જનીય છે, તે ઈષ્ટ સાધનપણે જાતિય જ્ઞાનજન્ય છે આપ્ત દેશ મૂલક છે, પરમ કેવલથી આલોકિત લોક વડે, નિષ્કારણ પરોપકાર પ્રવૃત્તિને અનુભવતા તીર્થકૃત્ નામ કર્મા પુરુષ તે આપ્ત.

તેમના ઉપદેશને ગણધર-સ્થવિરાદિ વડે અંગ-ઉપાંગ આદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રપંચિત છે. તેમાં બાર અંગો, અંગના એકદેશરૂપ પ્રાયઃ પ્રત્યંગ એકેકના ભાવથી તેના ઉપાંગો છે. તેમાં આચારાંગાદિ અંગો પ્રતીત છે. તેના ઉપાંગો ક્રમથી આ છે -

૧. આચારાંગનું ઉવવાઈ, ૨. સૂત્રકૃતાંગનું રાજપ્રશ્નીય, ૩. સ્થાનાંગનું જીવાભિગમ, ૪. સમવાયાંગનું પ્રજ્ઞાપના, ૫. ભગવતીનું સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ૬. જ્ઞાતાધર્મકથાંગની જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ, ૭. ઉપાસક દશાંગની ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, ૭. અંતકૃત્ દશાથી દૈષ્ટિવાદ સુધી પાંચે અંગોની નિરયાવલિકા શ્રુતસ્કંધગત કલ્પિકાદિ પાંચ ઉપાંગો. - X - X - અહીં ઉપાંગાદિ ક્રમમાં સામાચારી આદિથી કંઈક ભેદો પણ છે. અંગોમાં પહેલાં બેની વૃત્તિ શીલાંકાચાર્યની છે. બાકીના નવ અંગો અભયદેવ સૂરિ વડે વિવૃત છે. દૈષ્ટિવાદ વીરનિર્વાણ પછી હજાર વર્ષ વિસ્થેદ થતાં તેનું વિવરણ નથી.

ઉપાંગોમાં પહેલા ઉપાંગની વૃત્તિ અભયદેવસૂરિકૃત્ છે, રાજપ્રશ્નીયાદિ છ

મલયગિરિજી વિવૃત છે, પંચોપાંગમય નિર્યાવલિકા ચંદ્રસૂરિજી વિવૃત છે. તેમાં આ ઉપાંગની વૃત્તિ મલયગિરિ કૃત્ છે, પણ હાલ તે વિચ્છેદ પામી છે.

આ ગંભીર અર્થપણાથી અતિગહન છે, તેથી અનુયોગ રહિત મુદ્દિત - X - છે - X - વિજય માનગચ્છ નાયક પરમગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિના નિર્દેશથી - X - હું અનુયોગ આરંભુ છું. તે ચાર ભેદ છે - ઉત્તરાધ્યયનાદિમાં ધર્મકથાનુયોગ, સૂર્યપ્રજ્ઞાપિત આદિમાં ગણિતાનુયોગ, પૂર્વો આદિમાં દ્રવ્યાનુયોગ અને આચારાંગાદિમાં ચરણકરણાનુયોગ.

પ્રસ્તુત શાસ્ત્રની ક્ષેત્રપ્રજ્ઞાત્મપણાથી અને તે ગણિત સાધ્ય હોવાથી ગણિતાનુયોગમાં અંતર્ભાવ છે. - X - X - સાદાત્ મોક્ષમાર્ગભૂત રત્નત્રય અનુપદેશકપણું છતાં તેના ઉપકારીપણાથી બાકીના ત્રણે અનુયોગો - X - છે. - X - X -

ચરણ પ્રતિપત્તિ હેતુ ધર્મકથાનુયોગ કાળમાં-ગણિત અનુયોગમાં દીક્ષાદિ વ્રતો. અર્થાત્ શુદ્ધ ગણિત સિદ્ધ થતાં પ્રશસ્ત કાળમાં પણ દીક્ષાદિ પ્રશસ્ત ફળદાયી થાય. કાળ જ્યોતિષ્ગતિ આદીન છે. તે જંબૂદ્વીપાદિ ક્ષેત્રાદીન વ્યવસ્થાથી આ કાળ-અપર પર્યાય ગણિતાનુયોગ છે. દ્રવ્યાનુયોગ શુદ્ધ થતાં દર્શનશુદ્ધિ થાય છે. - X - X - દર્શન શુદ્ધને ચરણાનુયોગ થાય છે.

- X - X - X - X - X - X - X - X - જીવાભિગમ આદિ વૃત્તિમાં કહેલ વ્યાખ્યાના અંશાદિ મેળવી-વિચારીને મેં અનુ-આખ્યાનરૂપ આ વ્યાખ્યાન કરેલ છે. - X - X -

તે અનુયોગના ફલાદિ દ્વારની પ્રજ્ઞાપણાથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. - X - X - અનુયોગનું ફલ અવશ્ય કહેવું. અન્યથા આના નિષ્ફળપણાથી વ્યાખ્યાતા અને શ્રોતા બંને કાંટાની શાખાના મર્દનવત્ અહીં પ્રવૃત્ત થતાં નથી. તે બે ભેદે - કર્તા અને શ્રોતા. બંનેના પણ બે ભેદ-અનંતર અને પરંપર. તેમાં કર્તા અનંતર-દ્વીપ, સમુદાદિ સંસ્થાનના પરિજ્ઞાનમાં અતિકર્મિત મતિપણાથી સ્પષ્ટપણે યથાસંભવ સંસ્મરણથી સ્વાત્મના સુખથી જ સંસ્થાનવિચય નામક ધર્મધ્યાનની પ્રાપ્ત મંદમેઘાવાળાને ઉપકારક છે. શ્રોતાને વળી જંબૂદ્વીપવર્તી પદાર્થ પરિજ્ઞાન છે, પરંપરાએ બંનેને મુક્તિ આપે છે. - X - X - X -

યોગ - સંબંધ કહેવો, તેના વડે જાણેલ ફળ જ વ્યભિચારની શંકારહિત પ્રેક્ષાવર્તને પ્રવર્તે છે. તે બે ભેદે છે - ઉપાય અને ઉપેય ભાવલક્ષણ તથા ગુરુપર્વક્રમ લક્ષણ. - X - અનુયોગ તે ઉપાય છે અને અર્થાવગમાદિ તે ઉપેય છે તે ફળથી અભિહિત છે બીજો ભેદ આ રીતે - ભગવંતે જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપિત અર્થથી કહી છે, સૂત્રથી ગણધરો વડે દ્વાદશાંગીમાં ગુંથી. તો પણ મંદબુદ્ધિના ઉપકારને માટે સાતિશય શ્રુતધારી વડે છઠ્ઠા અંગથી આકૃષ્ટ કરીને પૃથક્ અધ્યયનપણે વ્યવસ્થાપિત કરી.

આજ સંબંધ વિચારીને સૂત્રકૃત્ ઉપોદ્ઘાત કરેલ છે અથવા આઘ સંબંધના

પ્રામાણ્ય ગ્રહીને પછીના સંબંધનું નિરૂપણ છે. - X - X - અથવા યોગ - અવસર. તેમાં પ્રસ્તુત ઉપાંગના દાનમાં શો અવસરે છે ? તે કહે છે - ઉપાંગના અર્થાનુવાદકપણાથી અંગના સામીપ્યથી - X - અંગનો અવસર છે - X - તે અવસર સૂચિકા સાત ગાથાઓ છે, તેનો સાર આ પ્રમાણે છે -

૩-વર્ષ પર્યાયે આચારપ્રકલ્પ, ૪-વર્ષે સૂચિકા, ૫-વર્ષે દસા-કલ્પ-વ્યવહાર, ૮-વર્ષે સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, ૧૨-વર્ષે અરુણોપાતાદિ પાંચ અધ્યયન, ૧૩-વર્ષે ઉત્થાન શ્રુતાદિચાર, ૧૪ વર્ષે આશીવિષ ભાવનાં, ૧૫-વર્ષે દૈષ્ટિવીષ ૧૬ વર્ષેથી યથાસંખ્યા એક એક વર્ષે ચારણ ભાવના, મહારવ્ણ ભાવના, તેજોનિસર્ગ, ૧૯ વર્ષે દૈષ્ટિવાદ, ૨૦-વર્ષે સર્વ શ્રુતની અનુજ્ઞા કરવી.

અહીં પંચવસ્તુક સૂત્રમાં દશ વર્ષ પર્યાયે સાધુને ભગવતી અંગ પ્રદાન અવસર પ્રતિપાદનથી છઠ્ઠા અંગપણાથી જ્ઞાતાધર્મકથાંગના પ્રદાનમાં તે પછી અવસર આવે. કારણવિશેષ થકી ગુરુ આજ્ઞાવશથી પૂર્વે પણ આવે. તેથી તેના ઉપાંગપણાથી તેની પછી અવસર સંભવે છે. યોગવિધાન સામાચારીથી પણ અંગસૂત્રના યોગ વહન પછી ઉપાંગ યોગના વહન થાય.

આ ઉપાંગ પણ પ્રાયઃ સકલ જંબૂદ્વીપવર્તી પદાર્થ અનુશાસનથી શાસ્ત્ર છે. તેના સમ્યગ્જ્ઞાન દ્વારા પરમપદના પ્રાપ્તપણાથી શ્રેય રૂપ છે. તેથી અહીં વિદ્વન ન થાય તેથી તેના નિવારણ માટે મંગલને દર્શાવે છે - શ્રેય કાર્યમાં ઘણાં વિદ્વનો છે, તેથી મંગલોપચાર વડે તે અનુયોગ મહાનિધિવત્ ગ્રહણ કરવો. તેમાં આદિ-મધ્ય-અંત એ ત્રણ ભેદો મંગલના છે

તેમાં આદિ મંગલ 'નમો અરિહંતાણં' શાસ્ત્રની નિર્વિદ્વને પરિસમાપ્તિ માટે છે. મધ્યમંગલ - "એકેક વિજયમાં ભગવંત તિર્થકર ઉત્પન્ન થાય છે." તે સ્થિરતા માટે છે. કેમકે આનો બીજો અધિકાર આદિ સૂત્ર ત્રિભુવનોદ્ભૂત જિન જન્મ કલ્યાણક સૂચકપણાથી પરમમંગલપણે છે. અંત્ય મંગલ - "શ્રમણ ભગવંત મહાવીર મિથિલાનગરીમાં" ઈત્યાદિ નિગમન સૂત્રમાં ભગવંત મહાવીરના નામ ગ્રહણથી છે, તે જ શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ પરંપરાથી અવ્યવચ્છેદને માટે છે.

(શંકા) સમ્યગ્જ્ઞાનપણાથી નિર્જરાહેતુ આ નથી શું ? અથવા પ્રશસ્ત અર્થ પૃચ્છા, તે અર્થ સંપત્તિ દ્વીપાદિ નામો પરમ મંગલત્વથી - X - સ્વયં જ મંગલરૂપ છે, તો બીજું મંગલ શા માટે ? મંગલપણે પરિગૃહિત શાસ્ત્ર મંગલનો વ્યવહાર ફલદાયી થાય છે - X - X - X - આ રીતે આ શાસ્ત્રના ફલાદિ નિરૂપિત તેનો અનુયોગ જાણવો. - હવે આનો સમુદાયાર્થ વિચારીએ -

સમુદાય તે સામાન્યથી શાસ્ત્ર સંગ્રહણીય પિંડ છે, તે રૂપ અર્થ કહેવો. - X - X - અહીં "જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપિત" એ નામનો શબ્દાર્થ શો છે ? જંબૂ-બીજું નામ સુદર્શના, તેને ઉપલક્ષીને દ્વીપ તે જંબૂદ્વીપ. તેનો કુતીર્થિકનો અર્થ છોડીને યથાવસ્થિત સ્વરૂપ લક્ષણથી જ્ઞાપન-જાણકારી, જે ગ્રંથ પદ્ધતિમાં છે, તેનાથી તે "જંબૂદ્વીપ

પ્રજ્ઞાપ્તિ” કહેવાય. - અથવા -

જંબૂદ્વીપને સ્વસ્થિતિમાં પૂર્ણ કરે, તે જંબૂદ્વીપ પ્રાજગતી વર્ષ વર્ષધરાદિની જ્ઞાપ્તિ જેમાં છે, તે જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિ સાન્વર્થ શાસ્ત્ર નામ પ્રતિપાદનથી જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિનો પીંડાર્થ કહ્યો. - X - X - નામ નિક્ષેપ ચિંતા બીજા અનુયોગમાં કરીશું.

- X - પ્રસ્તુત અધ્યયનના મહાપુરની જેમ ચાર અનુયોગ દ્વારો છે - ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નય. તેમાં અનુયોજન તે અનુયોગ - સૂત્રનો અર્થ સાથે સંબંધ, અથવા અનુરૂપ કે અનુકૂળ યોગ - વ્યાપાર સૂત્રના અર્થ પ્રતિપાદનરૂપ અનુયોગ. - X - X - અથવા અર્થની અપેક્ષાથી અણુ - લઘુ, પછી ઉત્પન્ન થયેલ પણાથી અનુ શબ્દ વાચ્યનો, જે અભિધેય, યોગ-વ્યાપાર, તેનો સંબંધ તે અનુયોગ - X - X -

તેના દ્વારની જેમ દ્વાર-પ્રવેશમુખ, આ અધ્યયન પુરનો અર્થાધિગમ ઉપાય. - X - X - X - જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિ અધ્યયનપુર પણ અર્થાધિગમ ઉપાયદ્વાર શૂન્ય અશક્યાધિગમ થાય છે, એક દ્વારાનુગત પણ દુરધિગમ છે. પ્રભેદસહિત ચાર દ્વારાનુગત સુખાધિગમ માટે છે. - X -

તેના બે, ત્રણ, બે, બે બેદો ક્રમથી થાય છે.

નિરુક્તિ પણ ઉપક્રમણ તે ઉપક્રમ, તે ભાવસાધન વ્યાખ્યાથી શાસ્ત્રના સમીપ આનયન વડે નિક્ષેપ અવસર પ્રાપ્ત છે. અથવા જેના વડે ગુરુવાક્યોગથી ઉપક્રમ થાય તે ઉપક્રમ. તે કરણ સાધન છે. અથવા જેમાં ઉપક્રમાય તે શિષ્ય શ્રમણ ભાવ હોવાથી ઉપક્રમ એ કરણ સાધન છે. - X - X -

નિક્ષેપણ-આના વડે, આમાં કે આનાથી જેમાં નિક્ષેપ કરાય તે અથવા નિક્ષેપ-ઉપક્રમથી લાવેલ વ્યાખ્યા કરાયેલ શાસ્ત્રના નામાદિ વડે ન્યાસ, નિક્ષેપ-ન્યાસ-સ્થાપના એ બધાં પર્યાયો છે. એ રીતે અનુગમન કે જેના વડે - જેમાં - જેથી અનુગમન થાય તે અનુગમ - નિક્ષિપ્ત સૂત્રનો અનુકૂળ પરિચ્છેદ-અર્થકથન. નય - લઈ જવું કે જેના વડે - જેમાં - જેથી લઈ જવા તે નય. અનંત ધર્માત્મક વસ્તુનો એકાંશ પરિચ્છેદ અર્થાત્ એક જ ધર્મથી પુરસ્કૃત્ વસ્તુનો સ્વીકાર.

ઉપક્રમાદિ દ્વારના અર્થો ન્યાસનું શું પ્રયોજન છે ? અનુપક્રાંત સમીપીભૂતનો નિક્ષેપ થતો નથી, અનિક્ષિપ્ત નામાદિ વડે અર્થથી અનુગમ થતો નથી. અર્થથી અનનુગતની નય વડે વિચારણા થતી નથી. આ જ આ ક્રમનું પ્રયોજન છે - X - ફલાદિ કહ્યા.

હવે અનુયોગ દ્વારભેદના કહેવા પૂર્વક આ અધ્યયનની વિચારણા કરીએ. તેમાં ઉપક્રમ બે ભેદે - લૌકિક અને શાસ્ત્રીય. લૌકિક છ ભેદે - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના ભેદથી છે. તેમાં દ્રવ્ય ઉપક્રમ બે ભેદે - આગમથી અને નોઆગમથી. આગમથી ઉપક્રમ શબ્દાર્થના જ્ઞાતા, તેમાં અનુપયુક્ત આદિ - X - તેમાં જે ઉપક્રમ શબ્દાર્થનું-જ્ઞાનું શરીર, જીવરહિત છે તે, જ્ઞાશરીર દ્રવ્યોપક્રમ. - X

- X - જ્ઞા અને ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત તે સચિત્, અચિત્, મિશ્ર ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં સચિત્ દ્રવ્યોપક્રમ - દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, અપદના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. ઈત્યાદિ - X - X - X - X - X - X -

ક્ષેત્ર કાલોપક્રમ પણ બે ભેદે છે - પરિક્રમ અને વસ્તુવિનાશ. તેમાં ક્ષેત્ર - આકાશ, તે અમુર્ત છે, નિત્ય છે. તેથી તેમાં પરિક્રમરૂપ કે વિનાશરૂપ ઉપક્રમ ન ઘટાવી શકાય. - X - ઈક્ષુ ક્ષેત્રનો હલ આદિ વડે પરિક્રમ, ગજ બંધન આદિ વડે વિનાશ છે.

એ રીતે ‘કાળ’નો પૂર્વોક્ત વ્યાયથી ઉપક્રમ અસંભવ છે, છતાં શંકુ આદિ છાયાદિ વડે ચથાર્થ પરિજ્ઞાન, તે પરિક્રમ-કાલોપક્રમ. ગ્રહ-નક્ષત્રાદિ ચાર વડે અનિષ્ટ-ફળદાયકતાથી પરિણમન તે વિનાશ કાલોપક્રમ. તથા લોકમાં પણ અમુક ગ્રહાદિથી આ વિનાશ તે કાળ.

ભાવોપક્રમ બે ભેદે - આગમથી અને નોઆગમથી. આગમ વડે ઉપક્રમ શબ્દાર્થનો જ્ઞાતા, તેમાં ઉપયુક્ત. નોઆગમથી બે ભેદે અપ્રશસ્ત અને પ્રશસ્ત. - X - X -

હવે અનુયોગ અંગ પ્રતિપાદન અધિકારમાં ગુરુભાવોપક્રમ અભિધાન અનર્થક છે. તે અસમ્યક્ છે. - X - X - X - X - કહે છે કે - બાળ-લગ્નાદિ સાધુને પથ્ય અન્ન-પાનાદિ વડે વૈયાવચ્ચમાં નિયુક્ત સાધુ દ્રવ્યોપક્રમથી પ્રતિજાગૃત રહે. ગુરુના આસન-શયનાદિ ઉપભોગમાં ભૂતલ પ્રમાર્જનાદિ વડે ક્ષેત્રોપક્રમથી સંસ્કાર કરે છે, કાલોપક્રમથી ભવ્યના છાયાલગ્નાદિ વડે દીક્ષાદિ સમયને સમ્યક્ સાધે છે અને ગુરુ કૃપા કરે છે અથવા - X - ઉપક્રમ સામ્યથી જે કંઈ ઉપક્રમભેદથી સંભવે છે, તે બધું પણ કહેવું. - X - X - X -

લૌકિક ઉપક્રમ કહ્યો, હવે શાસ્ત્રીય કહે છે. તે પણ છ ભેદે જ છે - X - આનો અર્થ અનુયોગદ્વાર સૂત્રથી જાણવો. ગ્રન્થ વિસ્તારના ભયથી અહીં કહેતા નથી. કેવલ આનુપૂર્વ્યાદિ પાંચ ઉપક્રમ ભેદોમાં છઠ્ઠો સમવતાર ભેદ વિચારતા આ અધ્યયનનો સમવતાર કરવો. તેથી આનુપૂર્વ્યાદિ ઉપક્રમ છ ભેદે કહેવો. તેથી કહે છે. દશ ભેદે આનુપૂર્વીમાં આ અધ્યયનનો ઉત્કીર્તનગણ-નાનુપૂર્વીનો સમવતાર છે.

તેમાં ઉત્કીર્તન-નામ કથન માત્ર, જેમકે બાર અંગઉપાંગ મધ્યે ઉવવાઈ આદિ છે. ગણન - એક, બે, ત્રણ આદિ. તે ગણનાનુપૂર્વી ત્રણ ભેદે છે - પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી. તેમાં પૂર્વાનુપૂર્વીથી આ છટ્ટું, પશ્ચાનુપૂર્વીથી સાતમું, અનાનુપૂર્વીથી અનિયત છે.

નામમાં - X - છ ભાવો ઔદયિકાદિને નિરૂપે છે. તેમાં આનો ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં અવતાર છે. કેમકે સર્વશ્રુત ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ છે. પ્રમાણ ચાર ભેદે - દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના ભેદથી. તેમાં આ અધ્યયન ક્ષાયોપશમિક

ભાવાત્મકપણાથી ભાવપ્રમાણ વિષય છે. ભાવ પ્રમાણ - ગુણનયપ્રમાણ ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. - X - તેમાં જીવોપયોગ રૂપત્વથી જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપિત અધ્યયનનો જીવગુણ પ્રમાણમાં સમવતાર છે. - X - તેમાં બોધાત્મકત્વથી આ જ્ઞાનગુણ પ્રમાણ છે. - X - તેમાં આપ્ત ઉપદેશરૂપત્વથી આ આગમ પ્રમાણ છે. - X - તેમાં પણ આ પરમ મુનિ પ્રણીતત્વથી આ લોકોત્તર પ્રમાણ છે. - X - તેમાં પણ આ અનંગ પ્રવિષ્ટ આવશ્યક વ્યતિરિક્ત છે અને તે - X - કાલિક છે. વળી સૂત્રાર્થ રૂપત્વથી તદુભય છે. વળી તે - X - ગણધરોને સૂત્રથી આત્માગમ, તેના શિષ્યોને અનંતરાગમ, પ્રશિષ્યોને પરંપરાગમ છે. અર્થથી અરહંતને આત્માગમ, ગણધરોને અનંતરાગમ પછી પરંપરાગમ છે.

(શંકા) અંગસૂત્ર ગણધર પ્રણીત છે, ઉપાંગ સ્થવિર કૃત્ છે. - X - તો ગણધરને કઈ રીતે આત્માગમપણે કહેવાય ? ગણધરોએ દ્વાદશાંગી રચી. પરમાર્થથી તેનો એક દેશ ઉપાંગ પણ રચેલ કહેવાય છે તેથી તેમને પણ સૂત્રથી આત્માગમ કહેવાય, તેથી કોઈ વિરોધ નથી. પણ વ્યવહારથી સ્થવિરકૃત્ હોવાથી સ્થવિરોને સૂત્રથી આત્માગમ છે. કેમકે તેમ ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિથી જાણવું. - X - X -

નય પ્રમાણમાં તેનો સમ્પ્રત્યવતાર નથી, કેમકે આગમના મૂળનયપણાથી છે. - X - સંખ્યા - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ઔપમ્ય પરિમાણ અને ભાવ ભેદથી આઠ પ્રકારે છે. - X - X - X - ઉપક્રમ કહ્યો.

હવે નિક્ષેપ, તે ત્રણ ભેદે છે - ઓઘ્ નામ સૂત્રાલાપક ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે - ઓઘ - સામાન્ય અધ્યયનાદિ, - X - નામ નિક્ષેપમાં આનું જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપિત નામ છે. પછી જંબૂ અને પ્રજ્ઞાપિત શબ્દનો નિક્ષેપો કહેવો. જંબૂ શબ્દના નામાદિ ભેદથી ચાર નિક્ષેપા છે. તેમાં નામ - જંબૂ, જેમકે અંતિમ કેવલી. સ્થાપના જંબૂ-ચિત્રાદિમાં આલેખિત જંબૂ વૃક્ષાદિ. દ્રવ્ય જંબૂ બે ભેદે - આગમથી અને નોઆગમથી ઈત્યાદિ - X - X - X - X - X - નોઆગમથી ભાવજંબૂનો અધિકાર છે.

દ્વીપ પણ પૂર્વવત્ ચાર ભેદે છે. 'દ્વીપ'નામે છે તે નામદ્વીપ. ચિત્રાદિ આલેખિત તે સ્થાપના દ્વીપ, દ્રવ્યદ્વીપ-આગમથી અને નોઆગમથી. - X - X - ભાવદ્વીપ પણ બે ભેદે - આગમથી અને નોઆગમથી. - X - તેમાં નોઆગમથી 'સાધુ'. કેમકે જેમ નદી, સમુદ્રના મધ્યપ્રદેશમાંથી દ્રવ્યદ્વીપે લઈ જાય છે, તેમ પારાતીત સંસારને પાર પામવામાં જીવને પરમ પરોપકરૈક પ્રવૃત્ત સાધુ જ પાર લઈ જાય છે. આથી ભાવથી - પરમાર્થથી દ્વીપ તે ભાવદ્વીપ કહેવાય છે. - X - X - અથવા ભાવદ્વીપ તે સમ્યક્ત્વ. તેમાં ઔપશમિક અને દ્વાયોપશમિક તે સંદીન ભાવદ્વીપ અને દ્વાયિક તે અસંદીન ભાવદ્વીપ છે. - X - X - X - X - X - X - X - X - X - X - X -

અથવા આ નામાદિ ભેદથી દ્વીપ ચાર ભેદે છે - દ્વીપ એવું નામ હોય. સ્થાપનાદ્વીપ - દ્વીપનો થાળી-વલયાદિ આકાર. દ્રવ્યદ્વીપ - દ્વીપ આરંભ. પૃથ્વી આદિ દ્રવ્યો. - X - X - X - ભાવદ્વીપ - થાળ સ્વરૂપ ચોતરફનું સમુદ્ર જળ વલયિત ક્ષેત્ર

ખંડ. આ પ્રમાણે ચારે પણ દ્વીપ વડે અહીં અધિકાર છે.

પ્રજ્ઞાપિત નામાદિ વડે ચાર ભેદે છે - પ્રજ્ઞાપિત એ નામ-જેમકે એક વિદ્યાદેવી. સ્થાપના પ્રજ્ઞાપિત-તેવી કોઈ આકૃતિ. દ્રવ્યપ્રજ્ઞાપિત બે ભેદે - આગમથી અને નો આગમથી, ઈત્યાદિ. અથવા દ્રવ્યપ્રજ્ઞાપિત લૌકિક અને લોકોત્તર બે ભેદથી છે. લૌકિક - X - X - સામાન્ય છે અને લોકોત્તરમાં - સચિત વિષયમાં, જેમકે પ્રવાજનાચાર્યની નવ દીક્ષિતને શાલિ આદિ સચિતનું જ્ઞાન કરાવે. અચિત - શસ્ત્ર પરિણત શાલિ આદિનું જ્ઞાન કરાવે. મિશ્ર-દુષ્કવ શાલ્યાદિનું જ્ઞાન કરાવે.

હવે ભાવપ્રજ્ઞાપિત-આગમ અને નોઆગમથી બે ભેદે છે. - X - નોઆગમથી ભાવપ્રજ્ઞાપિત બે ભેદે - પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત. તેમાં પ્રશસ્ત - અર્થથી અરિહંતો અને સૂત્રથી ગણધરો પોતાના શિષ્યાને જે જ્ઞાન કરાવે તે.

આ રીતે અવબોધ નિષ્પન્ન નિક્ષેપ કહ્યો. હવે સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન, તે અવસર પ્રાપ્ત હોવા છતાં નિક્ષેપ કરતાં નથી. - X - X -

હવે અનુગમ વ્યાખ્યાન - તે બે ભેદે, નિર્યુક્તિ અનુગમ અને સૂત્ર અનુગમ. તેમાં નિર્યુક્તિ અનુગમ ત્રણ ભેદે - નિક્ષેપ, ઉપોદ્ઘાત અને સૂત્ર સ્પર્શિક. નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ અનુગમ - જંબૂ આદિ શબ્દોના નિક્ષેપ પ્રતિપાદન અનુગત. ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ અનુગમ અને ત્રીજો સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિ અનુગમ-સંહિતાદિ છ પ્રકારે વ્યાખ્યા લક્ષણમાં પદાર્થપદાદિ રૂપ. - X - X -

તેમાં અલ્પગ્રન્થ પણ મહાર્થ બન્નીશદોષ રહિત આઠ ગુણયુક્ત, સ્ખલિતાદિ દોષ વર્જિત સૂત્ર કહેવું ખેઈએ. તે આ -

❁ વક્ષસ્કાર-૧-“ભરતક્ષેત્ર” ❁

— X — X — X — X — X —

ૐ નમઃ અરિહંત ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ.

● સૂત્ર-૧ :-

તે કાળે તે સમયે મિથિલા નામની નગરી હતી. ઋક્ષ-સ્તિમિત અને સમૃદ્ધ હતી, વર્ષાન કરવું. તે મિથિલા નગરીની બહાર ઉત્તર-પૂર્વ દિશામાં અહીં માણિભદ્ર નામક ચૈત્ય હતું. વર્ષક.

જિતશત્રુ રાજા હતો, ધારિણી રાણી હતી. તે કાળે તે સમયે સ્વામી પધાર્યા, પર્ષદા નીકળી, ધર્મ કહ્યો, પર્ષદા પાછી ફરી.

● વિવેચન-૧ :-

“નમો અરિહંતાણં” આની વ્યાખ્યા સંહિતાદિ ક્રમથી છે. તેમાં અસ્ખલિત સૂત્રપાઠ-સંહિતા. - X - તેમાં વ્યાખ્યા ભેદ હોય ન જાણેલા અર્થમાં પદાદિમાં વ્યાખ્યા ભેદ પ્રવર્તે છે. તેમાં પદ છે - “અરહંતોને નમસ્કાર.” પદ કરણમાં સૂત્ર આલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપ-અવસર છે. તેમાં નમસ્કારના નામાદિ વડે ચાર નિક્ષેપ -

નામ નમસ્કાર - ‘નમ’ એ નામ છે. સ્થાપના નમસ્કાર-નમસ્કાર કરણ પ્રવૃત્તના સંકોચિત હાથ-પગનું ચિત્રાદિ. દ્રવ્ય-નમસ્કાર આગમથી અને નોઆગમથી. તેમાં - X - નિહ્વાદિને દ્રવ્યનમસ્કાર, કેમકે તેમના મિથ્યાદૃષ્ટિવ પ્રધાનપણથી છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ અનુપયુક્તપણે નમસ્કાર કરવો તે દ્રવ્ય નમસ્કાર છે - X - X - ભાવ નમસ્કાર પણ આગમથી અને નોઆગમથી. - X - તેમાં મનથી ઉપયુક્ત, વચનથી “અરહંતોને નમસ્કાર થાઓ.” કાચાથી હાથ-પગને સંકોચિત કરીને નમસ્કાર કરવા તે.

હવે અરહંત-જિન. તે પણ નામાદિ ભેદથી ચાર ભેદ છે, તે નામાદિ ભેદથી ચાર ભેદે - “નામજિન તે જિનનું નામ, સ્થાપનાજિન તે જિનપ્રતિમા, દ્રવ્યજિન તે જિનનો જીવ, ભાવ જિન તે સમવસરણમાં રહેલ જિન.” આ ગાથા વડે જાણવું.

હવે પ્રકારાંતરથી નિક્ષેપ સંભવે છે, તે કહેતા નથી.

પદાર્થ - નમ એ દ્રવ્યભાવના સંકોચાર્થે નૈપાતિકપદ છે - X - નમઃ હાથ, પગ, મસ્તકના સુપ્રણિધાનરૂપ નમસ્કાર થાય છે. ભાવ સંકોચ તે વિશુદ્ધ મનથી અરહંતાદિ ગુણોમાં નિવેશ. તેમાં ભંગ ચતુષ્ક આ પ્રમાણે - (૧) દ્રવ્ય સંકોચ પણ ભાવ સંકોચ નહીં, જેમકે - પાલક, (૨) ભાવસંકોચ પણ દ્રવ્ય સંકોચ નહીં - જેમકે - અનુતરદેવ, (૩) દ્રવ્ય સંકોચ અને ભાવસંકોચ, જેમકે - શાંભ, (૪) દ્રવ્ય કે ભાવમાં એક નહીં - તે શૂન્ય. તેમાં અહીં ત્રીજો ભંગ લેવો. કેમકે અહીં ભાવસંકોચ પ્રધાન દ્રવ્યસંકોચરૂપ નમસ્કાર છે. આના વડે - X - X - ભાવ મંગલ કહ્યું. તપ વગેરે અન્ય ભાવમંગલમાં જે આનું ઉપાદાન છે, તે શાસ્ત્રની આદિમાં આનું જ વ્યવહાર પ્રાપ્તવ્ય જણાવવાને છે. - X -

હવે પદ વિગ્રહ, તે બધે સંભવે છે, માટે કહેલ નથી.

(શંકા) અરહંતને પરમ મંગલપણાથી નમસ્કાર આદિમાં છે, તેથી તેનું ઉપાદાન અનુચિત છે. [સમાધાન] સત્ય છે. સ્વયં મંગલરૂપ પણ અરહંત, બીજાના નમન-સ્તવનાદિથી અભિષ્ટ ફળદાયી થાય છે. તે જણાવવા અરહંતોને પહેલાં નમસ્કાર લીધા. ‘અરિહંતાણં’ એમ જાતિ અપેક્ષાથી એકવચન છતાં બધાં અરહંતોનું ગ્રહણ થકી નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવ અરહંત ચારેને પણ તુલ્ય કક્ષાપણે નમસ્કાર - X - X - નામ નય કહે છે - પ્રયોગ - વસ્તુ સ્વરૂપ નામ. - X - X - X - X - X - X - એ રીતે સ્થાપના નય - વસ્તુ માત્ર સંજ્ઞા રૂપ - X - X - X - X - X - X - X - X - X - પછી દ્રવ્યનય, સ્વ આશયનો આવિર્ભાવ કરે છે. - X - X - X - X - X - X - X - X - X - X - X - X - તેમાં દ્રવ્યનું જ પ્રાધાન્ય છે, તેમ દર્શાવી ભાવનય કહે છે. - X - X - ભાવનયની પ્રાધાન્યતા પ્રતિપાદિત કરે છે - X - X - X - X - X - X - X - X - X - X - X - X -

[નામાદિ ચારે નયની વિશદ્દ છણાવટ પછી વૃત્તિકાર મહર્ષિ કહે છે -] ચારે નયના વિષયમાં બહુ વક્તવ્યતા વિશેષ આવશ્યકથી જાણવી. - X - X - X - X - ચારે નયો અન્યોન્ય સાપેક્ષ છે. માત્ર નામ નય, આકાર નય, માત્ર દ્રવ્યતા કે માત્ર ભાવ નહીં. કેમકે એક જ ઈન્દ્ર એ નામ છે, તેનો આકાર તે સ્થાપના છે. ઉત્તરાવસ્થાનું કારણપણું તે દ્રવ્યત્વ છે. દિવ્યરૂપ, સંપત્તિ, કુલિશ ધારણ, પરમ ઐશ્વર્યાદિ સંપન્નત્વ, તે ભાવ છે. એ રીતે નામાદિ ચારે જણાય છે. તેની અર્થ સંવાદકતા ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલ ચાર શ્લોકોમાં પણ છે. - X - X - X -

એ રીતે સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્યુક્તિ અનુગમ કહ્યો. તે જ મંગલસૂત્રને આશ્રીને સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્યુક્તિ અનુગમપણે દર્શાવી. તે બધે અનુસરવું.

હવે જે નગરીમાં, જે ઉદાનમાં, જે રીતે ભગવંત ગૌતમસ્વામીએ ભગવંત મહાવીર સ્વામીને પૂછ્યું, જે રીતે તે ભગવંતે ઉત્તર આપ્યો, તે ઉપોદ્દ્યાત દશવિ છે-

આનો આ અર્થ છે - જ્યારે ભગવંત વિચરતા હતા, તે કાળે - વર્તમાન અવસર્પિણીના ચોથા આરારૂપ વિભાગમાં - X - X - તે કાળે, તે સમયે - X - સમય એ અવસરવાચી છે. તેથી હજી પણ એ સમય વર્તતો નથી. અર્થાત્ તે અવસર નથી. તેમાં એટલે કે જે સમયમાં ભગવંતે આ જંબૂદ્વીપ વક્તવ્યતા કહી, તે સમયે મિથિલા નામે નગરી હતી.

(શંકા) હજી પણ તે નગરી વર્તે છે, તો પછી હતી, એમ કેમ કહ્યું? તે કેલ છે - કહેવાનાર વર્ષક ગ્રંથોક્ત વિભૂતિ સમેત તે હતી. પણ વિવક્ષિત પ્રકરણકર્તા, પ્રકરણ વિધાનકાળે નહીં. આ કેવી રીતે જાણવું. તે કહે છે - આ અવસર્પિણી કાળ છે, પ્રતિક્ષણ આના ભાવો હાનિને પામે છે, તે જિનપ્રવચનવેદી સારી રીતે જાણે છે તેથી તેમ કહેવામાં વિરોધ નથી.

હવે આ નગરીનું વર્ણન કહે છે - ઋદ્ધ-ભવન અને પૌરજન વડે અતિ વૃદ્ધિને પામેલ. સ્તિમિત - સ્વચક્ર, પરચક્રાદિથી ઉત્પન્ન ભય રહિત. સમૃદ્ધ-ધનધાન્યાદિ ચુકત. - X - વર્ણક-ઉવવાઈ ઉપાંગમાં બધું વર્ણન છે, તે જોવું. - X -

તે મિથિલાનગરીની બહાર ઉત્તરપૂર્વ-ઈશાન ખૂણામાં. - X - X - આ ઉત્તરપૂર્વ દિશાભાગમાં માણિભદ્ર નામે ચૈત્ય હતું. - X - તે સંજ્ઞા શબ્દત્વથી દેવતા પ્રતિબિંબપણે પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેના આશ્રયભૂત જે દેવતાનું ગૃહ છે, તે પણ ઉપચારથી ચૈત્ય કહેવાય છે, તે અહીં વ્યંતરાયન કહેવું, પણ ભગવંત અરહંતનું આચતન કહેલ નથી. તેના ચિર-અતીત આદિ વર્ણક, તેમાં રહેલ વનખંડ વર્ણન પણ ઉવવાઈ ઉપાંગથી જાણવું.

તે મિથિલા નગરીમાં જિતશત્રુ નામે રાજા હતો, તેની સર્વ સ્ત્રીગુણ ધરનારી ધારિણી નામે દેવી-પટ્ટરાણી હતી. અહીં રાજાનું મહત્ત્વા હિમવંત આદિ અને રાણીનું સુકુમાલ હાથ-પગવાળી ઈત્યાદિ વર્ણન પહેલાં ઉપાંગ મુજબ જાણવું.

હવે શું થયું તે કહે છે - તે કાળે તે સમયે, સ્વામીએ સમર્થ વિશેષણ છે, તેનાથી અહીં “શ્રી મહાવીર પદાર્યા” અર્થ લેવો. તેમનું જ “ત્રિભુવનવિભૂ” એ આત્યંતિક સ્વામીત્વ છે. અહીં જે રીતે નિષ્પ્રતિમ પ્રાતિહાર્યાદિ સમૃદ્ધિ વડે સમન્વિત, જે રીતે શ્રમણાદિ પરિવારથી પરિવૃત્ત સમવસૃત ઈત્યાદિ ઉવવાઈથી જાણવું.

પર્ષદા નીકળી - મિથિલા નગરીના રહેવાસી લોકો બધાં ભગવંતને આવેલા સાંભળીને પોત-પોતાના આશ્ચર્યથી નીકળ્યા. ત્યારે મિથિલા નગરીના શૃંગાટકે ઈત્યાદિ ચાવત્ અંજલી જોડીને પર્યુપાસન કરે છે, ત્યાં સુધી ઉવવાઈ સૂત્રથી જાણવું.

તે પર્ષદાની આગળ સર્વજનને સ્વભાષામાં પરણામી એવી અને સર્ધમાગધી ભાષા વડે ધર્મ કહ્યો. તે આ રીતે - લોક છે, અલોક છે, જીવો છે, અજીવો છે ઈત્યાદિ. તથા જે રીતે જીવો બંધાય છે, મૂકાય છે, સંકલેશ પામે છે. કોઈ અપ્રતિબદ્ધ જે રીતે દુઃખોનો અંત કરે છે. આર્ત-દુખાર્ત ચિત્ત વડે જેમ જીવો દુઃખોનો સાગર એકઠો કરે છે. - X - X - ઈત્યાદિ કહે છે.

પર્ષદા પાછી ગઈ-સ્વ સ્થાને ગઈ. આ પ્રતિગમનસૂત્ર પણ તે જ ઉપાંગથી જાણવું.

હવે પર્ષદા પાછી ફર્યા પછી જે થયું તે કહે છે -

● સૂત્ર-૨,૩ :-

(૨) તે કાળે, તે સમયે શ્રમણ ભગવંત મહાવીરના મોટા શિષ્ય ઈન્દ્રભૂતિ નામે અણગાર, ગૌતમગોત્રથી હતા. તે સાત હાથ ઈંચા, સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા ચાવત્ ત્રણ વખત આદક્ષિણ પ્રદક્ષિણા કરે છે, વંદે છે - નમે છે, વાંદી-નમીને આમ કહ્યું -

(૩) ભગવન્! જંબૂદ્વીપ ક્યાં છે?, કેટલો મોટો છે? તેનું સંસ્થાન શું છે? તેના આકાર-ભાવપ્રત્યાવતાર કેવા કહ્યા છે? ગૌતમ! આ જંબૂદ્વીપ દ્વીપ

સર્વે દ્વીપ સમુદ્રોમાં સૌથી મધ્યમાં, સૌથી નાનો, વૃત્ત-તેલના પૂડલાં સંસ્થાનથી સંસ્થિત, વૃત્ત-રથ ચક્રવાલ સંસ્થાન સંસ્થિત, વૃત્ત-પુષ્કર કર્ણિકા સંસ્થાન સંસ્થિત, વૃત્ત-રથ ચક્રવાલ સંસ્થાન સંસ્થિત, વૃત્ત-પુષ્કરકર્ણિકા સંસ્થાન સંસ્થિત, વૃત્ત-પ્રતિપૂર્ણ ચંદ્ર સંસ્થાન સંસ્થિત, એક લાખ યોજન લંબાઈ-પહોળાઈથી, ૩,૧૬,૨૨૭ યોજન, ૩-કોશ, ૨૮-ધનુષ્, સાડાતેર અંગુલથી કંઈક વિશેષ પરિધિથી છે.

● વિવેચન-૨,૩ :-

તે કાળે - ભગવંતના ધર્મદેશનાથી વિરમવાના કાળે, તે સમયે - પર્ષદાના પ્રતિગમન અવસરમાં, શ્રામ્યતિ - વિવિધ તપ કરે છે, માટે શ્રમણ. તેના ભગ - સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ લક્ષણ, જેને છે તે - ભગવાન્. વીર - કષાય પ્રતિ આક્રમણ કરે છે તે વીર. મહાન્ એવા વીર તે મહાવીર. તેના જયેષ્ઠ-પ્રથમ, અંતેવાસી-શિષ્ય. છેલ્લા બે પદ વડે તેનું સકલ સંઘાધિપતિત્વ કહ્યું. ઈન્દ્રભૂતિએ માતા-પિતાએ પાડેલ નામ છે. અંતેવાસીની વિવક્ષાથી શ્રાવક પણ કહેવાય. તેથી કહે છે - અણગાર - જેને ઘર નથી તે. આ ગોત્રરહિત પણ હોય, તેથી કહ્યું - ગૌતમ ગોત્રના હતા. - X - એ તે કાળના દેહમાનની અપેક્ષાથી ન્યૂનાધિક દેહવાળા પણ હોય, તેથી - સાત હાથ પ્રમાણ કાયાની ઈંચાઈ હતી - X - એ લક્ષણહીન પણ હોય, તેથી સમચતુરસ્ર - શરીર લક્ષણ શાસ્ત્રોક્ત પ્રમાણ - X - ચાર દિશાને ઉપલક્ષીને શરીર અવચય જેને છે તેવા કહ્યા. બીજા કહે છે - સમ એટલે અન્યૂનાધિક, અસ્ત્રયઃ - પર્યંક આસને બેસીને જાનુના અંતરે - આસનના લલાટથી ઉપરના ભાગનું અંતર, જમણાં ખભાથી ડાબા જાનુનું અંતર, ડાબા ખભાથી જમણા જાનુનું અંતર.

ચાવત્ શબ્દથી આ વિશેષણો જાણવા - વજ્રઘ્નભનારાય સંઘયણ, સુવર્ણ પુલક નિઘસ એવા પદમગૌર, ઉગ્રતપસ્વી, ઉદાર-ધોર-ધોરગુણ-ધોરતપસ્વી, ધોર બ્રહ્મચર્યવાસી, શરીરત્યાગી, સંક્ષિપ્તવિપુલ તેજોલેશ્યી, ચૌદપૂર્વી, ચાર જ્ઞાનોપયુક્ત, સર્વાક્ષર સંનિપાતિ [એવા તે] ભગવંત મહાવીરની કંઈક સમીપ, ઉર્ધ્વજાનુ, અધોશિર, ધ્યાનકોષોપગત, સંચમ અને તપ વડે આત્માને ભાવિ કરતાં વિચરે છે.

ત્યારે તે ગૌતમસ્વામી જાતશ્રદ્ધ, જાતસંશય, જાત કુતૂહલ, ઉત્પન્ન શ્રદ્ધાદિ, સંજાત શ્રદ્ધાદિ, સમુત્પન્ન શ્રદ્ધાવાળા, ઉત્થાનથી ઉઠીને જ્યાં શ્રમણ ભગવંત મહાવીર છે, ત્યાં આવે છે. આવીને શ્રમણ ભગવંત મહાવીરને ત્રણ વખત આદક્ષિણ-પ્રદક્ષિણા કરીને, વાંદી-નમીને, અતિ દૂર નહીં તેમ અતિ નીકટ નહીં, તે સ્થાને શુશ્રૂષા કરતાં, નમન કરતાં, અભિમુખ વિનયથી અંજલિ કરતાં પર્યુપાસના કરતાં આમ કહે છે-

અહીં વ્યાખ્યા - અનંતરોક્ત વિશેષણ હીન સંહનન પણ હોય, તેથી કહે છે - વજ્રઘ્નભનારાય સંહનની એટલે બંને બાજુ મર્કટબંધ, તેના ઉપર વેષ્ટન

પટ્ટ, ત્રણે હાડકાંને ભેદક અસ્થિરૂપ કીલિકા, એવા સ્વરૂપનું સંહનન જેનું છે તે. તે નિઘવર્ણ પણ હોય, તેથી સુવર્ણના પુલકોલવનો જે કષ્પટ્ટક રેખારૂપ, તેની સમાન અને પદ્મકેસરાવત્ ગૌર. તે વિશિષ્ટ ચરણરહિત પણ હોય, તેથી કહે છે - ઉગ્ર અનશનાદિ તપવાળા, - X - દીપ્ત-જાજવલ્યમાન દહન સમાન કર્મવન ગહનને દહન સમર્થતાથી જ્વલિત-તપ-ધર્મધ્યાનાદિ, તપ્ત તપ્ - જેના વડે સર્વે અશુભ કર્મોને બાળી નાંખનાર. મહત્-પ્રશસ્ત, આશંસાદિ દોષ રહિતત્વથી તપવાળા. ઉદાર - પ્રધાન કે ઉગ્રાદિ વિશેષણ વિશિષ્ટ તપ કરવાથી પાસે રહેલાં અલ્પસત્વીને ભયાનક - તથા -

ઘોર - નિર્દુષ્ટ, પરીપહ-ઈન્દ્રિયાદિ શત્રુગણના વિનાશને આશ્રીને નિર્દય કે આત્મનિરપેક્ષ. ઘોરગુણ - દુરનુચર મૂલ ગુણાદિવાળા, ઘોર તપ વડે તપસ્વી, ઘોર બ્રહ્મચારી - દારુણ અલ્પ સત્વથી દુરનુચરત્વ થકી જે બ્રહ્મચર્ય - તેમાં વસવાળા આચારવાળા, સંસ્કારના પરિત્યાગથી શરીરત્યાગી. સંક્ષિપ્ત - શરીર અંતર્ગતત્વથી લઘુતા પામેલ અને વિસ્તીર્ણ અનેક યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર આશ્રિત વસ્તુ દહન સમર્થત્વથી, તેજોલેશ્યા - વિશિષ્ટ તપોજન્ય લબ્ધિ વિશેષ પ્રભવ તેજો જવાલાવાળા. ચૌદ પૂર્વવાળા, આના વડે શ્રુતકેવલિતા કહી, તે અવધિજ્ઞાનાદિ રહિતને પણ હોય, તેથી કહે છે - મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાયરૂપ ચાર જ્ઞાનયુક્ત. આ બંને વિશેષણયુક્ત હોવા છતાં પણ કોઈક સમગ્ર શ્રુત વિષય વ્યાપી જ્ઞાન ન પણ હોય, કેમકે ચૌદપૂર્વી પણ છ સ્થાનથી પતિત સાંભળેલા છે. તેથી કહે છે - બધાં અક્ષર સંનિપાતને જાણનારા અર્થાત્ જગત્માં જે પદાનુપૂર્વી, વાક્યાનુપૂર્વી સંભવે છે, તે બધાંને જાણે છે અથવા કાનને સુખકારી અક્ષરો નિત્ય બોલવાના આચારવાળા છે.

આવા ગુણ વિશિષ્ટ, વિનયની રાશિ સમાન, શિષ્યાચારત્વથી સાક્ષાત્ એમ કરીને શ્રમણ ભગવંત મહાવીરની કંઈક સમીપ વિચરે છે. તેમાં દૂર અને નીકટના પ્રતિષેધથી અદૂરસામંત અર્થાત્ અતિ દૂર નહીં તેમ અતિ નિકટ નહીં. કેવા થઈને ત્યાં વિહરે છે? ઉર્ધ્વ જાનુ રાખીને, શુદ્ધ પૃથ્વી આસનથી વર્જને ઔપગ્રહિક નિષધાના અભાવથી ઉત્કટુક આસન. અઘોશિર-ઉર્ધ્વ કે તીર્છી દંષ્ટિ રહિત, પરંતુ નિચત ભૂભાગ નિચમિત દંષ્ટિ ધ્યાન-ધર્મ કે શુક્લ, તે જ કોઠાર, તે ધ્યાનકોષને પામીને ધ્યાનકોષવત્ ગૌતમસ્વામી પણ ધ્યાનથી અવિપ્રકીર્ણ ઈન્દ્રિયાંત-કરણવૃત્તિ. સંચમ-પાંચ આશ્રવ નિરોધ, તપ-અનશનાદિ. સંચમ અને તપ વડે પ્રધાન મોક્ષાંગત્વ જણાવે છે. સંચમ આશ્રવ રોકવા અને તપ પૂર્વ કર્મોની નિર્જરાહેતુપણથી છે. તેના વડે જ સર્વ કર્મનો મોક્ષ થાય છે. આત્માને વાસિત કરીને રહે છે. - X - X - X -

ત્યારપછી - જાત શ્રદ્ધાદિ વિશેષણયુક્ત થઈ ઉત્યાન કરે છે. તેમાં જાતશ્રદ્ધ-વક્ષ્યમાણ અર્થતત્ત્વજ્ઞાન જાણવાની ઈચ્છાવાળા, જાતસંશય-અનવધારિત અર્થનું જ્ઞાન, તે આ રીતે - અન્યતીર્થિકોએ જંબૂદ્વીપ વક્તવ્યતા અન્યથા-અન્યથા કહી છે, તેથી

તત્ત્વ શું છે ? તેવો સંશય. તથા જાતકુતૂહલ-ઉત્સુકતાવાળા - આ જંબૂદ્વીપ વક્તવ્યતાને સર્વજ્ઞ ભગવંતે કઈ રીતે કહી છે ? - તથા -

ઉત્પન્ન શ્રદ્ધા - પહેલાં ન હતી, તેવી શ્રદ્ધા થવી. જાતશ્રદ્ધાથી ઉક્ત અર્થ જ છે, તો ઉત્પન્ન શ્રદ્ધા કેમ કહ્યું ? પ્રવૃત્ત શ્રદ્ધત્વથી ઉત્પન્ન શ્રદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ છે, અનુત્પન્નથી નહીં, અહીં કહે છે - હેતુત્વના પ્રદર્શન અર્થે છે. હેતુત્વ પ્રદર્શન ઉચિત જ છે. - X - X - X - તથા ઉત્પન્ન સંશય અને ઉત્પન્ન કુતૂહલ પૂર્વવત્ છે. 'સંજાત શ્રદ્ધ' ઈત્યાદિ છ પૂર્વવત્, વિશેષ એ કે - અહીં 'સં' શબ્દ પ્રકર્ષાદિ વચનો જાણવા. બીજા કહે છે કે - જાત શ્રદ્ધત્વાદિ અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન શ્રદ્ધત્વાદિ સમાનાર્થા વિવક્ષિત અર્થના પ્રકર્ષના પ્રતિપાદન માટે સ્તુતિ મુખથી ગ્રંથકારે કહેલ છે, તેમાં પુનરુક્ત દોષ નથી. - X - X -

ઉત્યાનથી ઉઠીને - ઉર્ધ્વ વર્તનપણે ઉર્ધ્વ થાય છે. અહીં ઉઠે છે - એમ કહેતા ક્રિયા આરંભ માત્ર જ પ્રતીત થાય છે. જેમકે - કહેવાને ઉઠે છે. તેથી તેના વ્યવસ્થેદને માટે કહે છે - ઉત્યાનથી જાય છે એ ઉત્તર ક્રિયાની અપેક્ષાથી ઉત્યાન ક્રિયાની પૂર્વકાલતા જણાવવા - ઉઠીને કહ્યું. જો કે બંને ક્રિયાના પૂર્વ-ઉત્તર નિર્દેશથી પૂર્વકાળ આક્ષેપલભ્ય જ છે, - X - X - X - જે દિશા ભાગમાં શ્રમણ ભગવંત મહાવીર વર્તે છે, તે જ દિશા ભાગમાં જાય છે. - X - X -

ત્યાં જઈને શ્રમણ ભગવંત મહાવીરને ત્રણ વખત જમણાં હાથેથી આરંભીને પ્રદક્ષિણ-ફરતાં ભમીને જમણે જ આદક્ષિણપ્રદક્ષિણા કરે છે કરીને વંદે છે - વચન વડે સ્તુતિ કરે છે. નમન કરે છે - કાયાથી પ્રણમે છે. વાંદીને અને નમીને, અતિ નીકટ નહીં કેમકે અવગ્રહ પરિહાર છે. અથવા અતિ નીકટ સ્થાને રહીને નહીં. તથા અતિદૂર નહીં - અનોચિત્યના પરિહારથી બહુ દૂર નહીં. અથવા ઘણાં દૂરના સ્થાને રહેતા નથી.

ભગવંતના વચનોને સાંભળવાને ઈચ્છતા, ભગવંતને લક્ષ્ય કરીને મુખ જેનું છે, તે અભિમુખ. વિનય વડે પ્રકૃષ્ટ-પ્રધાન લલાટના તટ ઘટિતત્વથી અંજલિ-સંયુક્ત હસ્તમુદ્રા વિશેષ કરીને તે પ્રાંજલિકૃત્. - X - પર્યુપાસના-સેવના કરતાં. આ વિશેષણો વડે શ્રવણ વિધિ કહી. કહ્યું છે કે - નિદ્રા, વિકથા પરિવર્જને-ગુપ્ત થઈને, પ્રાંજલિપુટ કરીને ભક્તિ-બહુમાનપૂર્વક ઉપયુક્ત થઈને સાંભળવું જોઈએ.

એમ વક્ષ્યમાણ પ્રકાર વડે કહે છે - જંબૂદ્વીપ વક્તવ્યતા વિષયક પ્રશ્ન કહ્યો. જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપિ માતૃકારૂપ ચાર પ્રશ્ન હૃદય-અભિસંહિતાને ભગવંત આગળ વચનયોગથી પ્રગટ કર્યા.

(શંકા) ગૌતમ પણ ચૌદ પૂર્વધર, સર્વાક્ષર સંનિપાતિ, સંભિન્ન શ્રોતા, સકલ પ્રજ્ઞાપનીય ભાવના પરિજ્ઞાનમાં કુશલ સૂત્રથી પ્રવચનના પ્રણેતા અને સર્વજ્ઞદેશીય જ છે. કહ્યું છે - જો કોઈ પૂછે તો સંખ્યાતીત ભાવોને કહે છે અનતિશયી જાણતા નથી, આ છન્નસ્થ. તો પછી તેને શંકા કઈ રીતે સંભવે છે ? શંકાના અભાવે પૂછે કેમ ?

(સમાધાન) જે કે ગૌતમસ્વામી યથોક્તગુણ વિશિષ્ટ છે, તો પણ તેને હજી સુધી છન્નસ્થપણું હોવાથી કદાચિત્ અનાભોગ પણ થાય છે. જેમ કહ્યું છે - છન્નસ્થને અનાભોગ હોય છે, કોઈને ન હોય - X - તેથી આ અનાભોગના સંભવથી ગૌતમને પણ સંશય થાય. આ અનાર્ષ નથી. જેમ ઉપાસકદશામાં કહ્યું - આનંદ શ્રમણોપાસકના અવધિનિર્ણયના વિષયમાં કે - ભગવન્ ! તે આનંદ શ્રાવકને તે સ્થાનની આલોચના યાવત્ પ્રતિક્રમણ છે કે મને છે ? ત્યારે ગૌતમ આદિ શ્રમણને ભગવન્ મહાવીરે એ પ્રમાણે કહ્યું કે - “ગૌતમ ! તું જ તે સ્થાનની આલોચના યાવત્ પ્રતિક્રમણ કરે અને આ કથન માટે આનંદ શ્રાવકને ખમાવ. ત્યારે શ્રમણ ગૌતમસ્વામીએ શ્રમણ ભગવંત મહાવીરની પાસે આ કથન વિનયથી સાંભળ્યું, સાંભળીને, તે સ્થાનની આલોચના યાવત્ પ્રતિક્રમણ કર્યું તથા આનંદ શ્રાવકને તે કથન માટે ખમાવે છે.

અથવા તેઓ સંશયરહિત હોવા છતાં પણ સ્વકીય બોધ સંવાદ અર્થે અજ્ઞાલોકના બોધના માટે કે શિષ્યોને પોતાના વચનમાં વિશ્વાસ ઉપજાવવા પૂછે છે અથવા આ જ સૂત્રચનાકલ્પ છે.

શું કહ્યું - તે કહે છે - કયા દેશમાં, ‘બંતે’ - ગુરુનું આમંત્રણ છે. - X - હે ભદંત ! હે સુખ કલ્યાણ સ્વરૂપ ! - X - ભવ - સંસાર કે ભયના હેતુત્વથી ભવાંત કે ભયાંત, તેનું આમંત્રણ, પૂર્વવર્ણિત અન્વર્થક જંબૂદ્વીપ નામે દ્વીપ વર્તે છે. આના દ્વારા જંબૂદ્વીપનું સ્થાન પૂછ્યું.

તથા ભગવન્ ! કેટલા પ્રમાણમાં મોટો આલય - આશ્રય. જેનો વ્યાપ્ય ક્ષેત્રરૂપ છે તે, કેટલાં પ્રમાણમાં મોટો છે ? આના વડે પ્રમાણ પૂછ્યું. હવે ભદંત ! તેનું સંસ્થાન શું છે તે, આના વડે સંસ્થાન પૂછ્યું. તથા ભદંત ! આકારભાવ-સ્વરૂપ વિશેષ, કયા આકારભાવ પ્રત્યવતાર તેના છે, તે કેવા આકારાદિથી છે ? અથવા આકાર-સ્વરૂપ, ભાવ-જગતી, વર્ષ, વર્ષઘરાદિ, તેમાં રહેલ પદાર્થનો આકાર-ભાવ, તેનું અવતરણ-આવિર્ભાવ. તે આકાર-ભાવપ્રત્યવતાર - X - આના દ્વારા જંબૂદ્વીપ સ્વરૂપ અને તેમાં રહેલાં પદાર્થો પૂછ્યા.

એ પ્રમાણે ઈન્દ્રભૂતિ વડે ચાર પ્રશ્ન કરાતા પ્રતિવચન શ્રવણ ઉત્સાહતા કરવાને માટે જગત્ પ્રસિદ્ધ ગોત્ર અભિધાનથી તેને આમંત્રીને ચાર ઉત્તરોને ભગવંત કહે છે - X - હે ગૌતમ ! જ્યાં આપણે રહીએ છીએ તે - આના દ્વારા સમયક્ષેત્રની બહાર વર્તતા અસંખ્યાત જંબૂદ્વીપોનો વ્યવસ્થેદ કર્યો. જંબૂદ્વીપ નામે દ્વીપ. કઈ રીતે ? તે કહે છે - ઘાતકીખંડ આદિ સર્વે દ્વીપો અને લવણોદ આદિ બધાં સમુદ્રોની સમસ્તપણે અંદર, સર્વ તીર્ણલોક મધ્યવર્તી તે સર્વાભ્યંતર. પુષ્કરવરદ્વીપની અપેક્ષાથી ઘાતકીખંડ પણ અભ્યંતર માત્ર છે, તેથી સર્વ શબ્દનું ઉપાદાન કર્યું. આના દ્વારા જંબૂદ્વીપનું અવસ્થાન કહ્યું.

તથા બધાં - બાકીના દ્વીપ સમુદ્રોથી લઘુ, તેથી કહે છે - બધાં લવણાદિ

સમુદ્રો, ઘાતકીખંડાદિ દ્વીપો, જંબૂદ્વીપથી આરંભીને, બમણાં-બમણાં વિષ્કંભ, આચામ, પરિધિ છે. તેથી શેષદ્વીપ સમુદ્રની અપેક્ષાથી લઘુ છે. આના વડે સામાન્યથી પ્રમાણ કહ્યું. વિશેષથી આચામ આદિ ગત પ્રમાણ આગળ કહેશે. - X - X -

તથા વૃત્ત, તે પોલાણયુક્ત વૃત્ત પણ છે. તેથી કહે છે - તેલના પૂંડલા સંસ્થાનથી સંસ્થિત - તેલ વડે પકવ પુંડલા પ્રાયઃ પરિપૂર્ણ વૃત્ત હોય, ઘીથી પકવેલ નહીં. માટે તેલ વિશેષણ મૂક્યું છે તેના જેવું જે સંસ્થાન, તેના વડે સંસ્થિત, તથા વૃત્ત - રથ ચક્રવાલ સંસ્થાનથી સંસ્થિત - રથના અંગના ચક્રના મંડલની જેમ સંસ્થાન વડે સંસ્થિત, અથવા મંડલ, મંડલધર્મના યોગથી રથચક્ર પણ રથચક્રવાલ છે એ પ્રમાણે વૃત્ત - પુષ્કરકર્ણિકા સંસ્થાન સંસ્થિત. પદ્મનીજ કોશ-કમળનો મધ્યભાગ. વૃત્ત-પરિપૂર્ણચંદ્ર સંસ્થાન સંસ્થિત પૂર્વવત્.

એક જ પ્રકારના અર્થપણું છતાં વિવિધ દેશના શિષ્યોના કાયોપશમ વૈચિત્ર્યથી કોઈકને કંઈક બોધક હોવાથી ઉપમાપદ વૈવિધ્ય છે. તેથી જ પ્રતિ ઉપમાપદ યોજનમાનત્વથી, વૃત્તપદના પુનરુક્તિની શંકા ન કરવી. આના દ્વારા સંસ્થાન કહ્યું.

હવે સામાન્યથી પૂર્વોક્ત પ્રમાણને વિશેષથી કહેવા માટે - એક લાખ યોજન, પ્રમાણાંગુલ નિષ્પન્ન લાખ યોજન. આચામ-વિષ્કંભથી છે. અહીં કહે છે - જંબૂદ્વીપનું લાખ યોજન પ્રમાણ કહ્યું, તે પૂર્વ-પશ્ચિમની જગતી મૂલવિષ્કંભથી બાર-બાર યોજન ક્ષેપમાં ૨૪ અધિક થાય છે. તથા યથોક્ત માન વિરુદ્ધ નથી. જંબૂદ્વીપ જગતી વિષ્કંભ સાથે જ લાખ ઉમેરવા. લવણ સમુદ્ર જગતી વિષ્કંભથી લવણસમુદ્ર બે લાખ, એ પ્રમાણે બીજા પણ દ્વીપ-સમુદ્રોમાં છે, અન્યથા સમુદ્રના પ્રમાણથી જગતી પ્રમાણના પૃથક્ કહેવાથી મનુષ્ય ક્ષેત્ર પરિધિથી અતિરિક્ત છે. તે જ ૪૫-લાખ પ્રમાણ ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી કહે છે.

આ જ આશય અભયદેવસૂરિજી વડે યોથા અંગની વૃત્તિમાં પંચાવનમાં સમવાચમાં પ્રગટ થયેલ છે. તથા ૩,૧૬,૨૨૭ યોજન, ત્રમ કોશ, ૧૨૮ ધનુષ્, સાડાતેર અંગુલથી કંઈક વિશેષ. એ પરિધિ કહી.

પરિધિ લાવવાનો આ ઉપાય સૂરિંકારે કહેલ છે - વિષ્કંભના વર્ગને દશ ગુણા કરવાથી વૃત્તની પરિધિ થાય, વિષ્કંભપાદ ગુણિત પરિધિ તેનું ગણિત પદ. તેની વ્યાખ્યા કરે છે - જંબૂદ્વીપનો વિષ્કંભ-વ્યાસ, સ્થાપના, જેમકે - ૧,૦૦,૦૦૦, તેનો વર્ગ કરવો. લાખને લાખ વડે ગુણવા. તેથી એક ઉપર દશ શૂન્ય આવે. તેને દશ વડે ગુણતાં એક ઉપર અગિયાર શૂન્ય આવશે. પછી કરણી - વર્ગમૂળ કાઢવું. તે આ રીતે - X - X - X - એ પ્રમાણે આ કરણ વડે વર્ગમૂળ કરાતા અધસ્તન છેદરાશિ આવશે - ૬,૩૨,૪૪૭. અહીં સપ્તકરૂપ અંત્ય અંક બમણો કરાતો નથી, તેથી તેનું વર્જન કરી બાકી બધાને અડધું કરાયા છે -

તેથી પ્રાપ્ત રાશિ થશે - ૩,૧૬,૨૨૭. છેદરાશિના સપ્તકને પણ બમણી કરાતા થશે - ૬,૩૨,૪૫૪. ઉપરના શેષાંશ - ૪,૮૪,૪૭૧, આ યોજન સ્થાનીયના કોશ

લાવવાને માટે ચાર વડે ગુણવાથી આવે - ૧૯,૩૭,૮૮૪. છેદરાશિ વડે ભાગ દેવાતા -૩-કોશ આવશે. શેષ રહેશે - ૪૦,૫૨૨. તેને ધનુષ્ કરવાને માટે ૨૦૦૦ વડે ગુણતાં આવશે - ૮,૧૦,૪૪,૦૦૦. છેદરાશિ વડે ભાગ દેવાતા આવશે-૨૮-ધનુષ્, પછી બાકી રહેશે - ૮૯,૮૮૮. પછી ૯૬ અંગુલ માનત્વથી ધનુષ્ના અંગુલ લાવવાને માટે-૯૬ વડે ગુણતાં ૮૬,૨૯,૨૪૮ આવશે. છેદ વડે ભાગ દેવાતા આવશે-૧૩ અંગુલ. પછી શેષ વધે ૪,૦૭,૩૪૬. અહીં યવ આદિ પણ લાવવા. તે આ રીતે - આઠ યવ વડે એક અંગુલ થાય, તેથી આવશે - ૩૨,૫૮,૭૬૮. પૂર્વવત્ છેદ સંખ્યાથી ભાગ દેતાં આવે-૫-યવ. તેને પણ આઠ-આઠ વડે ગુણતાં ચૂકા આદિ આવે, તેમાં ચૂકા-૧, આ બધાં અર્ધાંગુલના કિંચિત્ વિશેષાધિકત્વ કથનથી સૂત્રકારે પણ સામાન્યથી સંગૃહિત કરેલ છે, તેમ જાણવું.

ગણિત પદ, તેનું કરણ સદષ્ટાંત આગળ કહેશે. હવે આકાર ભાવપ્રત્યાવતાર વિષયક પ્રશ્નને કહે છે -

● સૂત્ર-૪ :-

તે એક વજ્રમય જગતી દ્વારા ચોતરફથી વીટળાયેલ છે. તે જગતી આઠ યોજન ઊંચી, મૂળમાં ૧૨-યોજન વિષ્કંભથી, મધ્યે આઠ યોજન વિષ્કંભથી, ઉપર ચાર યોજન વિષ્કંભથી છે. મૂળમાં વિસ્તીર્ણ, મધ્યે સંક્ષિપ્ત, ઉપર પાતળી છે. ગોપુર સંસ્થાનથી સંસ્થિત છે. સર્વ વજ્રમયી, સ્વચ્છ, શ્વક્ષણ, ઘૃષ્ટ, મૃષ્ટ, નીરજ, નિર્મળ, નિષ્પંક, નિષ્કંટક છાયા, સપ્તભા, સકિરણ, સોઘોત, પ્રાસાદીય, દર્શનીય, અભિરૂપ અને પ્રતિરૂપ છે.

તે જગતી એક મહાંત ગવાક્ષ-કટકથી ચોતરફથી વીટળાયેલ છે, તે ગવાક્ષકટક અર્ધયોજન ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, ૫૦૦ ધનુષ્ વિષ્કંભથી, સર્વ રત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

તે જગતીથી ઉપર બહુ મધ્યદેશ ભાગમાં એક મોટી પદ્મવર વેદિકા કહી છે, તે અર્ધયોજન ઉચ્ચત્વથી, ૫૦૦ ધનુષ્ વિષ્કંભથી જગતી સમિત પરિક્ષેપથી સર્વરત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે તે પદ્મવર વેદિકાનો આ આવા સ્વરૂપનો વર્ણવાસ કહેલ છે. તે આ પ્રમાણે - વજ્રમય નેમા, એ પ્રમાણે જેમ જુવાભિગમમાં કહેલ છે, તેમ યાવત્ અર્થ યાવત્ ધ્રુવ, નિત્ય, શાશ્વત યાવત્ નિત્ય છે.

● વિવેચન-૪ :-

તે અનંતર કહેલ - આયામ, વિષ્કંભ, પરિધિ પરિમાણ જંબૂદ્વીપ છે. એક સંખ્યાથી કે અદિતીય, વજ્રરત્નમય જંબૂદ્વીપ પ્રાકાર રૂપે દ્વીપ-સમુદ્ર સીમાકારિણી મહાનગરના પ્રાકાર સમાન બધી દિશામાં-બધી વિદિશામાં સારી રીતે વેષ્ટિત છે. તે જગતી આઠ યોજન ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, વસ્તુનું અનેક પ્રકારે ઉચ્ચત્વ હોય, ઉર્ધ્વ સ્થિતનું એક, તિર્ણાસ્થિતનું બીજું, આદિ. તેમાં ઉર્ધ્વ રહેલનું જે ઉચ્ચત્વ તે ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વ એમ આગમમાં રૂટ છે.

મૂળમાં બાર યોજન વિષ્કંભ, મધ્યે આઠ, ઉપર ચાર. તેથી જ મૂળમાં વિષ્કંભને આશ્રીને વિસ્તીર્ણ, મધ્યમાં સંક્ષિપ્ત-કેમકે ત્રિભાગન્યૂન છે, ઉપર પાતળી-મૂળને આશ્રીને ત્રીજો ભાગ માત્ર વિસ્તારથી છે માટે. આ જ ઉપમાથી કહે છે - ગાયની પૂંછ જેવા સંસ્થાન વડે સંસ્થિત, ઊંચા કરેલ ગોપુરછાકારે રહેલ છે. તે સંપૂર્ણ વજ્રમયી, આકાશ સ્ફટિકવત્ સ્વચ્છ, શ્વક્ષણ પુદ્ગલસ્કંધ નિષ્પન્ન-શ્વક્ષણદલ નિષ્પન્નપટ સમાન. ઘૂંટેલ પટ માફક મસૂણ. ખરશાણ પાષાણ પ્રતિમાવત્ ઘૃષ્ટ, સુકુમાર શાણપાષાણ પ્રતિમાવત્ મૃષ્ટ. સહજ રજેરહિત, આવનારા મેલ રહિત, કલંક કે કાદવ રહિત, કવચ રહિત, એવી નિરાવરણ છાયા કે દીપ્તિ જેની છે તે.

તથા - સ્વરૂપથી પ્રભાવાળી અથવા પોતાની મેળે શોભતી કે પ્રકાશતી, તે સ્વપ્રભા, કિરણ સહિત-પ્રકાશ કરનારી, મનને પ્રહ્લાદકારી હોવાથી પ્રાસાદીય, દર્શનયોગ્ય - જેને જોતાં આંખોને શ્રમ ન લાગે તે દર્શનીય, બધાં જોનારને મનને પ્રાસાદ અનુકૂલપણે અભિમુખરૂપ હોવાથી અભિરૂપ અર્થાત્ અત્યંત કમનીય. તેથી જ પ્રતિવિશિષ્ટ-અસાધારણ રૂપ જેનું છે, તે પ્રતિરૂપ અથવા પ્રતિક્ષણ નવું-નવું રૂપ જેનું છે તે. અહીં સૂત્રમાં ન કહ્યા છતાં વાયનારની અધિક અર્થની જિજ્ઞાસાથી જગતીમાં ઈષ્ટ સ્થાને વિસ્તાર દર્શાવે છે -

તેમાં મૂળ, મધ્ય અને ઉપરનું વિષ્કંભ પરિમાણ સાક્ષાત્ સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અપાંતરાલમાં ઉપરથી નીચે જવામાં આ ઉપાય છે - જગતીના શિખરથી નીચે સુધી ઉત્તીર્ણમાં એક ભંગથી જે પ્રાપ્ત, તે ચાર વડે યુક્ત ઈષ્ટ સ્થાનમાં વિસ્તાર છે. તે આ રીતે - ઉપરના ભાગથી યોજન અને એક ગાઉ અવતીર્ણ. પછી આ રાશિને એક વડે ભાગ દર્ષ પ્રાપ્ત એક ગાઉ અધિક એક યોજન, તેને યોજન ચતુષ્ક યુક્ત કરીએ. તેથી પાંચ યોજન અને એક ગાઉ થશે. આટલો તે પ્રદેશમાં વિષ્કંભ છે. એમ બધે કહેવું.

હવે મૂળથી ઉપર જતાં વિસ્તાર લાવવાનો ઉપાય-મૂળથી ઉપર જતાં યાવત્ ઉર્ધ્વ જતાં, તેને એક વડે ભાગ દેતા. જે પ્રાપ્ત થાય, તે મૂળ વિસ્તારથી શોધિત કરતાં, જે શેષ, તેમાં યોજનાદિ અતિકાંત થતાં વિસ્તાર. તે આ રીતે - મૂળથી ઉત્પન્ન થઈને એક યોજન - ગાઉ બેથી અધિક જઈ, પછી યોજન અને બે ગાઉ અધિકના એક ભાગથી ભાગ દર્ષ, જે પ્રાપ્ત યોજન અને બે ગાઉ અધિક, એ મૂળ સંબંધી બાર યોજન વિસ્તાર લઈ લેવો. તેથી રહેશે દશ યોજન અને બે ગાઉ અધિક. આટલા પ્રમાણથી સાર્ધ યોજનાતિક્રમમાં વિસ્તાર કહેવો. એમ બધે કહેવું.

એ પ્રમાણે ઋષભકૂટ, જંબૂ-શાત્મલી વૃક્ષ વનગત કૂટોના ઈષ્ટ સ્થાનમાં વિસ્તાર લાવવાને માટે આ જ કરણ કહેવું.

હવે આ ગવાક્ષકટક વર્ણન માટે કહે છે - અનંતરોક્ત સ્વરૂપા જગતી, એક મહાગવાક્ષકટક - બૃહદ્ જલક સમૂહ વડે ચારે દિશા-વિદિશામાં સમસ્તપણે વ્યાપ્ત

છે. તે ગવાક્ષકટક ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી અર્ધયોજન-ને ગાઉ વિહંબથી ૫૦૦-ધનુષ્ છે, સર્વપણે રત્નમય, સ્વચ્છ છે. અહીં યાવત્ કરણથી પૂર્વે વર્ણન કરાયેલ વિશેષણપદ ગ્રાહ્ય છે. ગવાક્ષશ્રેણિ લવણસમુદ્ર પડખામાં જગતી ભિત્તિના બહુમધ્ય ભાગગત જાણવી. - X -

હવે જગતીના ઉપરના ભાગના વર્ણનને માટે કહે છે - યથોક્ત સ્વરૂપા જગતીની ઉપરિતન તલમાં જે બહુ મધ્યદેશ લક્ષણ ભાગ છે ભાગ પ્રદેશ લક્ષણ પણ છે. તેમાં પદ્મવરવેદિકાનો અવસ્થાન સંભવે છે. આ દેશગ્રહણથી મહાભાગ અર્થ કરવો. તે ચાર યોજનરૂપ જગતી ઉપરના તલની મધ્યે ૫૦૦ ધનુષ્ છે. આ બહુમધ્યદેશ ભાગમાં પૂર્વવત્ મોટી એક પદ્મવરવેદિકા-દેવભોગ ભૂમિ મેં અને બાકીના તીર્થકરોએ કહેલી છે.

તે વેદિકા ઉર્ધ્વ-ઉચ્ચત્વથી અર્ધ યોજન, ૫૦૦ ધનુષ્ વિહંબથી, જગતીની સમાન પરિક્ષેપ-પરિધિ છે. અર્થાત્ જંબૂદ્વીપની ચોતરફ વલયાકારથી સ્થિત જગતીના યાવત્ ઉપરના તળને ચાર યોજન વિસ્તારાત્મક, ત્યાંથી લવણની દિશામાં દેશોન બે યોજન ત્યાગીને પૂર્વે જ્યાં સુધી જગતીની પરિધિ છે, ત્યાં સુધી આ પણ છે, સમસ્તપણે રત્નખચિત છે. બાકી પાઠ પૂર્વવત્.

હવે આનું અતિદેશગર્ભ વર્ણક સૂત્ર કહે છે -

તે પદ્મવરવેદિકાના અર્ચ એ વક્ષ્યમાણપણાથી પ્રત્યક્ષ અને તે કહેવાનાર વ્યૂનાધિક પણ હોય. આ જ સ્વરૂપ જેનું છે તે તથા વર્ણ - શ્વાઘા યથાવસ્થિત સ્વરૂપ કીર્તન, તેનો નિવાસ અર્થાત્ ગ્રંથ પદ્ધતિરૂપ વર્ણક નિવેશ અથવા વર્ણક ગ્રંથ વિસ્તર કહેલ છે. તે આ રીતે - 'વજ્રમયનેમ' ઈત્યાદિ, આ પ્રકાર વડે જેમ જીવાભિગમમાં પદ્મવર વેદિકા વર્ણક વિસ્તાર કહેલ છે, તે રીતે જાણવો. તે ક્યાં સુધી ? તે કહે છે - યાવત્ અર્થ-પદ્મવર વેદિકા શબ્દનો અર્થ નિર્વચન. પછી પણ ક્યાં સુધી ? તે કહે છે - યાવત્ ધ્રુવ, નિચત, શાશ્વત. વળી તે પણ ક્યાં સુધી ? તે કહે છે - નિત્ય સુધી.

તે સમગ્ર પાઠ આ પ્રમાણે - વજ્રમય નેમા, રિષ્ટમય પ્રતિષ્ઠાન, વૈદૂર્યમય સ્તંભ, સુવર્ણમય ફલક, લોહિતાક્ષમય શૂચિઓ, વજ્રમય સંઘી, વિવિધ મણિમય કડેવર, વિવિધ મણિમય કડેવર સંઘાડા, વિવિધ મણિમયરૂપ, વિવિધ મણિમય રૂપસંઘાડ, અંકમય પદ્મ અને પદ્મબાહા, જ્યોતિરસમય વંશ, વંશ ક્વેલ્લુક, રજતમય પટ્ટિકા, જાત્ય રૂપમય અવઘાટનીઓ, વજ્રમય ઉપરની પુંછણી, સર્વ શ્વેત, રજતમય છાદન, તે પદ્મવરવેદિકા એક-એક હેમજાલથી, એક એક કનકવક્ષા જાલથી, એકેક જિંખીણી જાલથી, એકેક ઘંટાજાલથી, એ પ્રમાણે મુક્તા જાલથી, મણિજાલથી, કનક જાલથી, રત્નજાલથી, પદ્મજાલથી, સર્વ રજતમયથી, ચારે દિશા-વિદિશા વેષ્ટિત છે.

તે જાલો તપનીય લંબૂશક, સુવર્ણ પ્રતરક મંડિત, વિવિધ મણિરત્ન હાર

અર્ધહારથી ઉપશોભિત સમુદયવાળા, કંઈક અન્યોન્ય સંપ્રાપ્ત, પૂર્વ-પશ્ચિમ-દક્ષિણ-ઉત્તરથી આવતા મંદ-મંદ વાયુથી કંઈક કંપતા-કંપતા, લંબાતા-લંબાતા, પ્રગ્ગમાણ, ઉદાર મનોજા મનહર કર્ણમન નિવૃત્તિકર શબ્દો વડે તે પ્રદેશમાં ચોતરફથી આપૂરિત કરતા-કરતા શ્રી વડે અતીવ-અતીવ ઉપશોભિત કરતાં રહે છે.

તે પદ્મવરવેદિકાથી તે-તે દેશમાં ત્યાં-ત્યાં ઘણા અશ્વસંઘાટ ગજસંઘાટ, નરસંઘાટ, કિંનરસંઘાટ, કિંપુરુષસંઘાટ, મહોરગસંઘાટ, ગંધર્વસંઘાટ, વૃષભસંઘાટ બધાં રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. એ પ્રમાણે પંક્તિ, વિથી, મિથુનકો પણ કહેવા.

તે પદ્મવરવેદિકાના તે-તે દેશમાં ત્યાં-ત્યાં ઘણી પદ્મલતા, નાગલતા, અશોકલતા, ચંપકલતા, વનલતા, વાસંતીલતા, અતિમુક્તલતા, કુંદલતા, શ્યામલતા નિત્યકુસુમિત-મુક્તિ-લવચિક, સ્તબકિત-ગુલચિત-ગુચ્છિકા-ચમલિય-યુગલિક વિનમિત-પ્રણમિત-સુવિભક્ત પિંડમંજરી અવતંસકધારી, નિત્યસુકુમિતા - X - યાવત્ - X - મંજરી અવતંસકધારી, સર્વરત્નમય સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

તે પદ્મવરવેદિકાથી તે-તે દેશમાં, ત્યાં-ત્યાં ઘણાં અક્ષત સૌવસ્તિક કહેલાં છે. તે સર્વરત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

ભગવન્ ! એવું કેમ કહે છે - પદ્મવરવેદિકા પદ્મવરવેદિકા છે ? ગૌતમ ! પદ્મવરવેદિકાથી તે તે દેશમાં, ત્યાં-ત્યાં વેદિકામાં, વેદિકાબાહામાં, વેદિકાપુંટાતરમાં, સ્તંભમાં, સ્તંભબાહા-શીર્ષ-પુટાંતરમાં, શૂચિમાં, શૂચિ મુખ-ફલક-પુટાંતરમાં, પદ્મમાં, પદ્મબાહામાં ઘણાં ઉત્પલ, પદ્મ, કુમુદ, સુભગ, સૌગંધિક, પૌંડરિક, મહાપૌંડરિક, શતપત્ર, સહસ્રપત્ર, સર્વરત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ કહેલ છે. તેથી હે ગૌતમ ! પદ્મવર વેદિકા એ પદ્મવરવેદિકા છે અથવા હે ગૌતમ ! પદ્મવરવેદિકા શાશ્વત નામ કહેલ છે.

ભગવન્ ! પદ્મવરવેદિકા શાશ્વત છે કે અશાશ્વત ? ગૌતમ ! કંઈક શાશ્વત, કંઈક અશાશ્વત. એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! દ્રવ્યાર્થતાથી શાશ્વત અને વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ પર્યાયોથી અશાશ્વત છે. તેથી એવું કહે છે કે - કંઈક શાશ્વત છે, કંઈક અશાશ્વત છે.

ભગવન્ ! પદ્મવરવેદિકા કાળથી કેટલી જૂની છે ? ગૌતમ ! તે કદિ ન હતી તેમ નહીં, નહીં હોય તેમ નહીં, નહીં હશે તેમ નહીં. ધ્રુવ, નિત્ય, શાશ્વત, અક્ષત, અવ્યય, અવસ્થિત, નિત્ય છે.

ઉક્ત સૂત્રની વ્યાખ્યાનો સાર - અનંતરોક્ત પદ્મવરવેદિકાના વજ્રરત્નમય નેમા-ભૂમિભાગથી ઉર્ધ્વ નીકળતા પ્રદેશો છે, રિષ્ટ રત્ન મય મૂલપાદ છે. - X - સુવર્ણ રૂપમય ફલકો-પદ્મવરવેદિકાના અંગભૂત છે. લોહિતાક્ષ રત્નમય બે ફલક સ્થિર સંબંધકારી પાદુકા સ્થાનીય છે. વજ્રમય ફલકની સંધિ છે. નાના મણિમય કડેવર-મનુષ્યશરીરો છે. સંઘાટયુગ્મ - X - રૂપ - હાથી આદિના રૂપો, તેમાં કેટલાંક શોભાર્થે, કેટલાંક વિનોદાર્થે કેટલાંક દેગ્દોષ નિવારણાર્થે છે. - X - X -

અંક રત્નવિશેષમય, પક્ષ - તેનો એક દેશ, જ્યોતિરસ નામે રત્નમયવંશ, પૃષ્ઠવંશની બંને બાજુ તીર્ણ સ્થાપના વંશ તે કેવલુક - X - X - રજતમય વંશની ઉપર કંબા સ્થાનીયા પટ્ટિકા, સુવર્ણ વિશેષમય અવઘાટિની આચ્છાદન હેતુ કળા ઉપર સ્થાપ્યમાન મહા પ્રમાણ કિલિંચ સ્થાનીય, પુંછણી-નિબિડતર આચ્છાદન હેતુ, શ્વલક્ષ તૂણ વિશેષ સ્થાનીય - X - X - કિંકિણી - ક્ષુદ્રઘંટિકા, ઘંટાબાલ-કિંકિણીની અપેક્ષાથી કંઈક મોટી ઘંટા, મુક્તાબાલ-મુક્તા ફળમય દામસમૂહ - X - કનક-પીળું સ્વર્ણ વિશેષ - X - X - અહીં સ્થળજાત મણિઓ, જલજાત રત્નો એ રત્ન મણિનો ભેદ છે - X -

તે જાલો તપનીય - આરકત સુવર્ણ. લંબૂસગ-માળાના અગ્રિમ ભાગમાં-મંડન વિશેષ, - X - પ્રતરક-પતરા વડે મંડિત, તથા નાનારૂપ-જાતિભેદથી અનેક પ્રકારે. - X - હાર-અઢાર સરો, અર્ધહાર-નવસરો, તેના વડે ઉપશોભિત. - X - અન્યોન્ય-પરસ્પર અસંપ્રાપ્ત-અસંલગ્ન. - X - એજ્યમાન - કંપતો. - X - X - X - પછી પરસ્પર સંપર્ક વશથી પસંસમાણા - શબ્દો કરતા, ઉદાર - સ્ફાર શબ્દ વડે, તે સ્ફાર શબ્દ મનને પ્રતિકૂળ પણ હોય, તેથી કહે છે - મનોનુકૂલ વડે તે મન અનુકૂલત્વ થોડું પણ હોય, તેથી કહે છે - મનોહર એટલે મન અને શ્રોત્રને હરે છે - આત્મવશ કરે છે, તે મનોહર. તેનું મનોહરત્વ કઈ રીતે તે કહે છે - સાંભળનારના કાન અને મનને સુખોત્પાદક - X - X -

વળી આગળ દર્શાવે છે - તે પદ્મવરવેદિકાના, તે જ દેશન તે-તે એકદેશમાં, એટલે કે જે દેશમાં એક હોય, તે અન્યમાં પણ હોય છે. ઘણાં અશ્વસંઘાટો પણ કહેવા, આ બધાં સર્વથા રત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ ઇત્યાદિ છે. આ બધાં પણ અશ્વસંઘાટાદિ સંઘાટો પુષ્પાવકીર્ણકા કહેલાં છે. હવે આ જ અશ્વાદિ પંક્તિ આદિને કહે છે -

જેમ આ અશ્વાદિ આઠે સંઘાટો કહ્યા, તેમ પંક્તિઓ, વીથિઓ પણ મિથુનક કહેવી. તે આ રીતે - તે પદ્મવરવેદિકાથી તે દેશમાં, ત્યાં-ત્યાં ઘણી અશ્વપંક્તિ-ગજપંક્તિઓ ઇત્યાદિ છે. વિશેષ એ કે - એક દિશામાં જે શ્રેણી, તે પંક્તિ કહેવાય છે. બંને પડખે એક-એક શ્રેણિ બાવથી જે બે શ્રેણિ તે વીથી. આ વીથી, પંક્તિ, સંઘાટ અશ્વાદિની અને પુરુષોની કહી. હવે આ જ અશ્વાદિના સ્ત્રી-પુરુષ યુગ્મપ્રતિપાદનાર્થે મિથુનકો કહ્યા. ઉક્ત પ્રકારે અશ્વાદિના મિથુનકો કહેવા. જેમકે - તે તે દેશના ત્યાં-ત્યાં ઘણાં અશ્વ યુગલો છે.

તે પદ્મવર વેદિકા તે તે દેશમાં ત્યાં ત્યાં - X - એમ કહેતા જ્યાં જ્યાં એક લતા, ત્યાં અન્યા પણ ઘણી લતાઓ હોય છે એમ પ્રતિપાદિત થયેલ જાણવું, ઘણી પદ્મલતા-પદ્મિની, નાગલતા-નાગ નામે દુમ વિશેષ, તે જ લતા તીર્ણ શાખાના પ્રસારના અભાવે નાગલતા આદિ કહ્યા. - X - કુડ્મલ કલિકા. નિત્ય લવકિત - સંજાત પલ્લવ. નિત્ય સ્તબકિત-સંજાત પુષ્પ સ્તબક, નિત્ય ગુલ્મિત-સંજાત ગુલ્મક, તે

લતાસમૂહ છે નિત્ય ગુંછિત, ગુંછ એટલે પત્રસમૂહ, જો કે પુષ્પ અને સ્તબક અભેદ છે, તેવું નામકોશ જણાવે છે, તો પણ અહીં પુષ્પ, પત્રકૃત્ વિશેષ જાણવું. નિત્ય યમલિત, યમલ નામે સમાન જાતિય લતા યુગ્મ, તેમાંથી થયેલ. યુગલિત-સજાતીય વિજાતીય બે લતા, વિનમિત-ફળપુષ્પાદિ ભારથી વિશેષ નમેલ-નીચે તરફ ઝુકેલ. પ્રણમિત-તેના વડે જ નમવાને આરંભ કરેલ, કેમકે પ્ર શબ્દની આદિ કર્મર્થતા છે, અન્યથા પૂર્વ વિશેષણથી અભેદ થાય. સુવિભક્ત-પ્રતિવિશિષ્ટ મંજરીરૂપ જે અવતંસક, તેને ધારણ કરનાર અથવા ઉવવાઈ આદિના પાઠ મુજબ સુવિભક્ત એટલે અતિ વિવિક્ત, સુનિષ્પન્નતાથી લુંબી અને મંજરી.

આ બધાં પણ કુસુમિતપણાદિ ધર્મ એકએક લતાના કહ્યા. હવે કેટલીક લતાના સર્વ કુસુમિતત્વાદિ ધર્મના પ્રતિપાદન માટે કહે છે - નિત્ય કુસુમિત મુક્લિત યાવત્ સુવિભક્તપ્રતિમંજરી-અવતંસકધારી છે. અર્થ પૂર્વવત્ જાણવો.

આ બધી જ લતા કેવા સ્વરૂપે છે, તે કહે છે - સંપૂર્ણપણે રત્નમય, સ્વચ્છ-શ્વલક્ષ ઇત્યાદિ વિશેષણ પૂર્વવત્.

અહીં જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપિ સૂત્રની પ્રતિમાં અક્ષત સૌવસ્તિકા સૂત્ર જણાય છે, પણ મલયગિરિ આદિ વૃત્તિકારે તેની વ્યાખ્યા કરી ન હોવાથી અમે પણ વ્યાખ્યા કરતાં નથી.

હવે પદ્મવરવેદિકા શબ્દ પ્રવૃત્તિ નિમિત્તે જિજ્ઞાસુ પૂછે છે - કયા કારણે ભગવન્ ! પદ્મવરવેદિકાને પદ્મવરવેદિકા કહે છે ? અર્થાત્ પદ્મવરવેદિકારૂપ શબ્દની તેમાં પ્રવૃત્તિમાં શું નિમિત્ત છે ? ભગવંતે કહ્યું - હે ગૌતમ ! પદ્મવરવેદિકામાં તે-તે દેશમાં, તે દેશના ત્યાં-ત્યાં એક દેશમાં વેદિકામાં-ઉપવેશન યોગ્ય મતવારણ રૂપમાં, વેદિકાબાહ્યા-વેદિકા પાર્શ્વોમાં, બે વેદિકાપુટના અંતરોમાં, સ્તંભ-સ્તંભાપાર્શ્વ-સ્તંભશીર્ષ-બે સ્તંભોના પુટાંતરમાં, ફલક સંબંધનું વિઘટન ન થાય તે હેતુથી પાદુકા સ્થાનીય-સૂચિમાં, જે પ્રદેશમાં સૂચિ ફલક બેદીને મધ્યે પ્રવેશે તે સૂચિમુખમાં, સૂચિ સંબંધી ફલકોમાં, તે સૂચિની ઉપર-નીચે વર્તે છે. સૂચિ પુટાંતરમાં - બે સૂચિપુટના અંતરોમાં, પદ્મબાહ્યા-વેદિકા દેશ વિશેષ.

- - તેમાં ઘણાં ઉત્પલ-ગર્દભક કંઈક નીલ એવા પદ્મો, સૂર્ય વિકાસી - કંઈક શ્વેત પદ્મ, નલિન-કંઈક લાલ પદ્મ, કુમુદ-ચંદ્ર વિકાસી પદ્મ વિશેષ, સૌગંધિક-કલ્હાર, પુંડરીક-સ્વેત પદ્મો, તેજ મહાન્ હોય તો મહાપુંડરીક, શતપત્ર - સો દલથી યુક્ત, સહસ્રપત્ર-હજાર દલિકયુક્ત. આ બધાં પદ્મવિશેષ પત્ર સંખ્યા વિશેષથી અલગ ગ્રહણ કરેલા છે. આ બધાં સર્વરત્નમય છે. અચ્છ ઇત્યાદિ વિશેષણો પૂર્વવત્ જાણવા. મહાપ્રમાણવાળા, વર્ષાકાળે પાણીના રક્ષણાર્થે જે કરાયેલ તે વાર્ષિક, તે-તે છત્રો, તેની સમાન કહેલા છે.

હે શ્રમણ ! તપઃપ્રવૃત્ત !, હે આયુષ્યમાન્ ! પ્રશસ્તજીવિત તે આ અન્વર્થથી હે ગૌતમ ! પદ્મવરવેદિકાને પદ્મવરવેદિકા કહે છે. તેમાં તેમાં યથોક્તરૂપમાં યથોક્તરૂપના

પન્નો પન્નવરવેદિકા શબ્દની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત છે. વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે - પન્ન વડે પ્રધાન વેદિકા તે પન્નવરવેદિકા. હવે બીજું નિમિત્ત શું? તે કહે છે -

પન્નવરવેદિકા એ શાશ્વત નામ કહેલ છે - તેનો અભિપ્રાય આ છે - પ્રસ્તુત પુદ્ગલ પ્રચય વિશેષમાં પન્નવરવેદિકા એ શબ્દની નિરુક્તિ નિરપેક્ષ અનાદિકાલીન રૂઢિ છે.

પન્નવર વેદિકા શાશ્વતી છે કે અશાશ્વતી? અર્થાત્ તે નિત્ય છે કે અનિત્ય? ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ! કદાચ શાશ્વતી છે, કદાચ અશાશ્વતી અર્થાત્ કથંચિત્ નિત્ય-કથંચિત્ અનિત્ય.

આ જ વાત સવિશેષ જિજ્ઞાસુ પૂછે છે - X - કયા કારણે ભદંત! એમ કહેવાય છે કે - કથંચિત્ શાશ્વતી-કથંચિત્ અશાશ્વતી? ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ! દ્રવ્યાર્થતાથી શાશ્વતી, દ્રવ્ય-તે તે પર્યાય વિશેષમાં જાય છે, એમ વ્યુત્પત્તિ છે. દ્રવ્ય જ અર્થ - તાત્ત્વિક પદાર્થ પ્રતિજ્ઞામાં જેના પર્યાયો નહીં, તે દ્રવ્યાર્થ-દ્રવ્ય માત્ર અસ્તિત્વ પ્રતિપાદક નય વિશેષ, તેનો ભાવ તે દ્રવ્યાર્થતા. તે નયથી શાશ્વતી. કેમકે દ્રવ્યાર્થિકનય મત પર્યાલોચનમાં ઉક્તરૂપ પન્નવરવેદિકાના આકારનો સદ્ભાવ છે. તથા વર્ણ પર્યાયથી કૃષ્ણાદિ, ગંધપર્યાયથી સુગંધાદિ, રસપર્યાયથી-તિક્તાદિ, સ્પર્શ પર્યાયથી - કઠિનત્વાદિ વડે અશાશ્વતી-અનિત્ય. તેના વર્ણાદિ પ્રતિક્ષણ કે કેટલાંક કાળાન્તરે અન્યથા-અન્યથા થાય છે. આ પણ ભિન્નાધિકરણ નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ નથી. - X - X - X - X - X - તેથી એમ કહ્યું.

અહીં દ્રવ્યાસ્તિક નયવાદી સ્વમત પ્રતિષ્ઠાપનાર્થે એમ કહે છે - ઉત્પાદ અત્યંત અસત્ નથી, સત નથી, ભાવો પણ અસત્ કે સત્ વિદ્યમાન નથી. જે પ્રતિવસ્તુનો ઉત્પાદ-વિનાશ દેખાય છે, તે આવિર્ભાવ કે તિરોભાવ માત્ર છે. જેમ સર્પનુ ફેણ ફેલાવવું-સંકોચવું તેથી બધું વસ્તુ નિત્ય છે.

એ પ્રમાણે તેના મતની વિચારણામાં સંશય થાય કે - શું ઘટ આદિ માફક દ્રવ્યાર્થપણે શાશ્વતી કે સર્વકાળ એવા સ્વરૂપે છે? તેથી સંશય નિવારવા ભગવંતને ફરી પૂછે છે - હે ભગવન્! પરમ કલ્યાણ યોગી! પન્નવરવેદિકા કેટલા કાળથી છે? કેટલો કાળ રહેશે? ભગવંતે કહ્યું - કદાપી ન હતી, તેમ નથી. અર્થાત્ હંમેશાં હતી જ. કેમકે અનાદિ છે. કદિ નહીં હોય તેમ નહીં અર્થાત્ સર્વદા વર્તમાન છે, કેમકે સર્વદા હોય છે. કદિ નહીં હશે, તેમ પણ નથી, પણ સર્વદા રહેશે કેમકે અપર્યવસિત છે. એ રીતે ત્રણ કાળમાં 'નાસ્તિત્વ'નો પ્રતિષેધ કરી, હવે અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે.

હતી-છે અને રહેશે. એ પ્રમાણે ત્રિકાળ અવસ્થાથી છે. મેરુ આદિવત્ ધ્રુવ છે, ધ્રુવત્વથી સદા સ્વસ્વરૂપથી નિયત છે. નિયતપણાથી જ શાશ્વતી છે - સતત ગંગા સિંધુ પ્રવાહ પ્રવૃત્ત છતાં પન્નદ્રહ સમાન અનેક પુદ્ગલના વિદ્યતનમાં પણ તેટલાં માત્ર પુદ્ગલના ઉચ્ચટનના સંભવથી અક્ષય - જેનો ક્ષય થતો નથી - યથોક્ત સ્વરૂપ-

આકાર પરિબ્રંશ જેનો છે તેવી. અક્ષયત્વથી અલ્પ, સ્વ-રૂપ યતનનો થોડો પણ સંભવ નથી. અલ્પત્વથી જ સ્વ પ્રમાણમાં અવસ્થિત, માનુષોત્તર પર્વત પછીના સમુદ્રવત્ છે. એમ સ્વસ્વ પ્રમાણમાં સદા અવસ્થાનપણે વિચારતા નિત્ય છે.

હવે જગતી ઉપર પન્નવરવેદિકાથી આગળ શું છે?

● સૂત્ર-૫ :-

તે જગતીની ઉપર અને પન્નવરવેદિકા બહાર એક વિશાળ વનખંડ કહેલ છે. તે દેશોન બે યોજન વિષ્કંભથી, જગતી સમાન પરિધિથી છે, વનખંડ વર્ણન જાણી લેવું.

● વિવેચન-૫ :-

જગતીની ઉપર, પન્નવરવેદિકાની બહાર, આગળ જે પ્રદેશ છે ત્યાં, એક મહાન્ વનખંડ કહેલ છે, અનેક જાતીય ઉત્તમ અને પૃથ્વીમાંથી ઉગેલ સમૂહનો વનખંડ છે. - X - તે વનખંડ દેશોન કંઈક ન્યૂન બે યોજન વિસ્તારથી છે. દેશ અહીં ૨૫૦ ધનુષ્ જાણવો તે આ રીતે - ચાર યોજન વિસ્તૃત જગતીનાશિરે બહુ મધ્યભાગે ૫૦૦ ધનુષ્ વ્યાસવાળી પન્નવરવેદિકા છે, તેના બાહ્ય ભાગમાં એક વનખંડ, બીજું અંતર્ભાગમાં છે. હવે જગતી મસ્તક વિસ્તાર વેદિકા વિસ્તાર-૫૦૦ ધનુષ્નો અડધો કરવો. તેથી યથોક્ત માન આવે તથા જગતી સમ એટલે જગતીતુલ્ય પરિક્ષેપથી છે.

વનખંડ વર્ણક - બધું જ અહીં પહેલા ઉપાંગથી જાણવું, તે આ છે - કૃષ્ણ-કૃષ્ણાવભાસ, નીલ-નીલાવભાસ, હરિત-હરિતાવભાસ, શીત-શીતાવભાસ, સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધાવભાસ, તિવ્ર-તિવ્રાવભાસ, એ રીતે જ કૃષ્ણ-કૃષ્ણાચાય યાવત્ તિવ્ર-તિવ્રાચાય, ધનકડિતછાયા, રમ્ય, મહામેઘ નિકુરંબ ભૂત....

...તે વૃક્ષો મૂલવાળા, સ્કંધવાળા, ત્વચાવાળા, શાખાવાળા, પ્રવાલવાળા, પત્રવાળા, પુષ્પવાળા, ફળવાળા, બીજવાળા, આનુપૂર્વી સુખત રુચિર વૃત્ત ભાવ પરિણત, એક સ્કંધવાળા, અનેક શાખા-પ્રશાખા વિડિમા, ઈત્યાદિ તથા અછિદ્રપત્ર, અવિરલ પત્ર, અવાદીણપત્ર, અણઘતિપત્ર ઈત્યાદિ - X - X -

નિત્ય કુસુમિત, નિત્ય મુકુલિત, નિત્ય લવકિત, નિત્ય સ્તબકિત, નિત્ય ગુલચિત, નિત્ય ગુસ્થિત, નિત્ય ચમલિત, નિત્ય યુગલિત, નિત્ય વિનમિત, નિત્ય પ્રણમિત, નિત્ય કુસુમિત મુકુલિતાદિ, સુવિભક્ત પ્રતિમંજરીવતંસકધર.

શુક, બરહિણ, મદનશલાકા, કોકિલક, ઉરગ, ભૂંગારક, કોંડલક, જીવંજીવક, નંદીમુખ, કપિલ, પિંગલાક્ષ, કારંડ, ચક્રવાલ, હંસ, સારસ અનેક શુકનગણ વિરચિત શબ્દોન્નતિક મધુર, સુરમ્ય, સંપિંડિત દૈપ્ત ભ્રમર મધુકર ઈત્યાદિથી ગુંજતો દેશભાગ, અભ્યંતર પુષ્પફળ, બાહ્ય પત્રછન્ન પુષ્પ અને ફૂલ વડે ઈત્યાદિ - X - X - X - પ્રાસાદીય યાવત્ પ્રતિરૂપ.

ઉક્ત સૂત્રની વ્યાખ્યા - આ પ્રાય: મધ્યમ વયમાં વર્તમાન પન્નો કૃષ્ણ હોય

છે. તેના યોગથી વનખંડ પણ કૃષ્ણ છે, ઉપચાર માત્રથી કૃષ્ણ કહ્યાં નથી, પણ તેવા પ્રતિભાસથી કહ્યું છે, તેથી કહે છે - કૃષ્ણાવભાસ, જેટલાં ભાગમાં કૃષ્ણપત્રો છે, તેટલા ભાગમાં તે વનખંડ અતીવ કૃષ્ણ અવભાસે છે. - X - તથા પ્રદેશાંતરમાં નીલ પત્રના યોગથી વનખંડ પણ નીલ છે, એ પ્રમાણે નીલાવભાસ ઇત્યાદિ... નીલ-મયૂરના કંઠવત્, હરિત-પોપટના પીંછા સમાન.

તથા પ્રાયઃ સૂર્યના અપ્રવેશથી વૃક્ષોના પત્રો શીત થાય છે, તેના યોગથી વનખંડ પણ શીત છે. આ ઉપચાર માત્રથી નથી, તેથી કહે છે - શીત-અવભાસ, અધોવર્તી દેવ-દેવીના તે યોગ શીત-વાત સ્પર્શથી શીત વનખંડ અવભાસે છે તથા આ કૃષ્ણ-નીલ-હરિત વર્ણા યથાસ્વં પોત-પોતાના સ્વરૂપમાં અત્યર્થ ઉલ્કટ, સ્નિગ્ધ અને તીવ્ર કહેવાય છે, તેથી તેના યોગથી વનખંડ પણ સ્નિગ્ધ અને તીવ્ર કહેલ છે. આ ઉપચાર માત્ર નથી, પરંતુ પ્રતિભાસ પણ છે. આ અવભાસ બ્રાંત પણ હોય, જેમ રણમાં જળનો અવભાસ હોય, તેથી અવભાસમાત્ર ન દર્શાવીને યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપ વર્ણવેલ છે. - X - X -

કૃષ્ણવનખંડ, કઈ રીતે ? કૃષ્ણાચાય - X - જે કારણે કૃષ્ણા છાયા-આકાર સર્વ અવિસંવાદિતાથી તેને છે, તે કારણે કૃષ્ણ-સર્વ અવિસંવાદિતાથી તેમાં કૃષ્ણ આકાર પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાંતિથી નહીં. - X - તેથી તત્ત્વવૃત્તિથી તે કૃષ્ણ બ્રાંત અવભાસમાત્ર સ્થાપેલ નથી. એ રીતે નીલ-નીલછાયા આદિ પણ કહેવા. વિશેષ એ કે - શીત, શીતછાયા, આદિમાં છાયા શબ્દ આતપ પ્રતિપક્ષ વસ્તુવાચી જાણવો.

‘ઘણ’ આ શરીરના મધ્ય ભાગમાં કટિ, તેથી બીજાનો પણ મધ્યભાગ કટિ સમાન, કટિ જ કહેવાય છે. કટિતટ માફક ધન અર્થાત્ અન્યોન્ય શાખા, પ્રશાખા અનુપ્રવેશતી નિબિડ કટિતટ-મધ્ય ભાગમાં છાયા જેની છે તે ધનકટિતટછાયા - મધ્ય ભાગમાં નિબિડતર છાયા અથવા - X - ધન નિબિડ કટિતટની માફક અધોભૂમિમાં છાયા જેની છે, તે ધનકટિત કટછાયા છે, તેથી જ રમણીય.

જળભારથી નમેલ પ્રાવૃટ્કાળ ભાવી જે મેઘસમૂહ, તે ગુણ વડે પ્રાપ્ત મહામેઘવૃંદની ઉપમા. જે સંબંધી વનખંડ છે, તે વૃક્ષો મૂળવાળા આદિ દશ પદો છે. તેમાં મૂળ પ્રભૂત દૂર રહેલ હોય છે, તેથી મૂળવાળા. જે કંદની નીચે છે, તે મૂલ. તેની ઉપર રહે છે તે કંદ. સ્કંધ-ચડ, જેમાંથી મૂળ શાખા નીકળે છે. ત્વચા-છાલ, શાલા-શાખા, પ્રવાલ-પલ્લવ અંકુર, પત્ર-પુષ્પ-ફળ-બીજ પ્રસિદ્ધ છે. - X - X -

રુચિર - સ્નિગ્ધપણે દીપ્યમાન શરીરવાળા તથા વૃત્ત ભાવથી પરિણત અર્થાત્ એ પ્રમાણે. બધી દિશા-વિદિશામાં શાખાદિ વડે પ્રસૂત, જે રીતે વર્તુલ આકૃતિ થાય છે. તથા તે વૃક્ષો પ્રત્યેક એક સ્કંધવાળા છે. - X - અનેક શાખા-પ્રશાખા વડે મધ્યભાગમાં વિસ્તાર જેનો છે તે, તથા તીર્ણ બે બાહુ પ્રસારણ પ્રમાણ વ્યામ. અનેક પુરુષ વ્યામ વડે સુપ્રસારિતથી અગ્રાહ્ય નિબિડ વિસ્તીર્ણ સ્કંધવાળા.

જેના પત્રો અછિદ્ર છે, તે અછિદ્રપત્ર. અર્થાત્ તે પત્રોમાં વાયુદોષ કે

કાળદોષથી ગહુરિક આદિ ઈતિ ઉપજતી નથી, કે જે તેમાં છિદ્રો કરશે, માટે અછિદ્રપત્ર અથવા એવી અન્યોન્ય શાખા-પ્રશાખાના અનુપ્રવેશથી પત્રો પત્રો ઉપર જતાં, જેના વડે કંઈપણ અંતરાલરૂપ છિદ્ર દેખાતા નથી. અવિરલપત્ર - જે કારણે અવિરલ પત્ર છે, તેથી અછિદ્રપત્ર છે. અવિરલપત્ર પણ કઈ રીતે? તે કહે છે - વાયુ વડે ઉપહત અર્થાત્ વાયુ વડે પાડેલ. એવા પત્રો નથી, તે અવાતીન પત્રો જેના છે તે અર્થાત્ કઠોર વાયુવાય છે, જેથી પત્રો તુટીને ભૂમિ ઉપર પડે છે. તેથી અવાતીન પત્રત્વથી અવિરલપત્ર.

‘અછિદ્રપત્ર’ એમાં પ્રથમ વ્યાખ્યાપદમાં હેતુ કહે છે - જેમાં ઈતિ વિદ્યમાન નથી તે. ઈતિ-ગહુરિકાદિરૂપ જેમાં નથી તે અનીતિ. અનીતિપત્રપણાથી અછિદ્રપત્ર તથા દૂર કરાયેલ છે જરૂર-પુરાણત્વથી કર્કશ, તેથી જ પાંકુર પત્રો જેમાં તે. આ આશય છે - જે વૃક્ષસ્થાનમાં ઉક્ત સ્વરૂપ પત્રો છે, તે વાયુ વડે ઉડાડીને ભૂમિ ઉપર પડાય છે, - X - તથા નવા-તાજ ઉગેલા હરિત-પોપટના પીંછાની આભાથી ભાસમાનપણાથી સ્નિગ્ધત્વયા દીપ્યમાનતાથી પત્રભાર-દલસંચય વડે જે અંધકાર થાય છે, તેના વડે ગંભીર-મધ્યભાગ અપ્રાપ્ત હોય.

ઉપવિનિર્ગત-નિરંતર વિનિર્ગત નવતરુણ પત્ર-પલ્લવ વડે તથા કોમલ-મનોહર ઉજ્જ્વલ શુદ્ધ ચલન વડે - કંઈક કંપતા એવા કિશલય-અવસ્થાવિશેષોપેતથી પલ્લવ વિશેષ વડે તથા સુકુમાર પલ્લવાંકુર વડે શોભિત વરાંકુર યુક્ત અગ્ર શિખરો જેના છે તે, અહીં અંકુર-પ્રવાલ કાલકૃત્ અવસ્થાવિશેષ કહેવા.

પોપટ, મેના, મોર, કોકિલ ઇત્યાદિ સારસ સુધીના અનેક પક્ષિ કુળોના યુગલ-સ્ત્રીપુરુષ યુગ્મ વડે વિરચિત ઉન્નત શબ્દ અને મધુર સ્વરનો જેમાં નાદ સંભળાય છે તે. તેથી જ અતિમનોહર છે. અહીં શુક - પોપટ, બર્હિણ - મોર, મદનશલાકા-મેના, - X - બાકીના જીવ વિશેષો લોકથી જાણવા. સંપિડિત-એકત્ર પિંડીભૂત, દિપ્ત મદોન્મત્તપણે, ભ્રમર-મધુકરીનો સંઘાત, જેમાં છે તે. પરિલીચમાન-અત્યંત આવી-આવીને મત ભ્રમર આશ્રય કરે છે. તે ભ્રમરો કિંજલ્કના પાનમાં લંપટ, મધુર ગુનગુનાહટ કરતાં, ગુંજન કરતાં દેશ ભાગો જેમાં છે તે. - X - X - જેમાં અંતવર્તી પુષ્પ-ફળો છે તે. તથા બહાર પત્રો વડે વ્યાપ્ત છે તથા પત્રો અને પુષ્પો વડે છન્ન-પરિછન્ન-એકાર્થિક બંને શબ્દોના ઉપાદાનથી અત્યંત આસ્થાદિત.

નીરોગ-રોગવર્જિત વૃક્ષ ચિકિત્સા શાસ્ત્રોમાં, જેમાં પ્રતિક્રિયા છે, તે રોગ વડે સ્વત જ વિરહિત છે. અકંટક-તે વૃક્ષોમાં બોર આદિ નથી. તેમાં સ્વાદુ ફળો છે. ક્યાંક સ્નિગ્ધફળ છે. વિવિધ ગુચ્છ-વૃંતાકી આદિ વડે, ગુલ્મ-નવમાલિકાદિ વડે, મંડપક-દ્રાક્ષાદિના મંડપ વડે, શોભિત અર્થાત્ ઉક્તરૂપ ગુચ્છાદિ વડે સંચિત.

વિચિત્ર શુભ કેતુ-ધ્વજને પ્રાપ્ત. તેમાં શુભ-મંગલભૂત ધ્વજ વડે વ્યાપ્ત, તથા વાપી-ચોખૂણી હોય. વૃત્ત-પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા-ઋજુ સારિણી, તે સારી રીતે નિવેશિત

રમ્ય જાલક ગૃહો જેમાં છે તે. આ અર્થ છે - જ્યાં તે વૃક્ષો રહેલ છે, ત્યાં વાપી આદિમાં ગવાક્ષવાળા ગૃહો, જલકીડા કરતાં વ્યંતર મિથુનો ઘણાં છે. પુદ્ગલ સમૂહરૂપ-દૂર દેશ સુધી જતી સદ્ગંધિકા શુભ સુરભિ ગંધાંતરથી મનોહર જે છે તે. - X - ગંધધાણિ-જેટલાં ગંધ પુદ્ગલ વડે ધાણેન્દ્રિયને તૃપ્તિ ઉપજાવે છે, તેટલાં પુદ્ગલ સંહતિરૂપ ઉપચારથી ગંધધાણિ એમ કહેવાય છે, તેને નિરંતર છોડતાં.

તથા શુભ-પ્રધાન, સેતુ-માર્ગ, કેતુ-ધ્વજા, બહુલા-અનેકરૂપ જેમાં છે તે. રથ-કીડારથાદિ, યાન-કહેલ અને કહેવાનાર સિવાયના, શકટાદિ-વાહનો, યુગ્ય-ગોલદેશ પ્રસિદ્ધ બે હાથપ્રમાણ ચાર ખૂણાવાળી વેદિકાયુક્ત જંપાન, શિબિકા-કૂટાકારથી આસ્થાદિત જંપાન વિશેષ, સ્વંદમાનિકા-પુરુષ પ્રમાણ જંપાન વિશેષ, - X - X -

હવે વનખંડના ભૂમિભાગનું વર્ણન કહે છે -

● સૂત્ર-૬ :-

તે વનખંડની અંદર બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ કહેલ છે જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કર યાવત્ વિવિધ પંચવર્ણી મણી વડે, તૃણ વડે ઉપશોભિત હોય, તે આ પ્રમાણે કૃષ્ણવર્ણ વડે એ પ્રમાણે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ છે. ત્યાં પુષ્કરિણી, પર્વતગૃહ, મંડપ, પૃથ્વીશિલાપટ્ટક છે. તેમ હે ગૌતમ ! જાણવું.

ત્યાં ઘણાં વ્યંતર દેવો અને દેવીઓ બેસે છે, સુખો છે, રહે છે, નિષઘા કરે છે, ત્વગ્વર્તન કરે છે, રમે છે, મનોરંજન કરે છે, કીડા કરે છે, મૈથુન કરે છે, પૂર્વસંચિત સુપરાકાંત શુભ, કલ્યાણકર, કૃત્ કર્મોના કલ્યાણ-ફળ-વૃત્તિ વિશેષને અનુભવતા વિચરે છે.

તે જગતીની ઉપર પદ્મવરવેદિકામાં અહીં એક મોટું વનખંડ કહેલ છે, તે દેશોન બે યોજન વિષ્કંભથી વેદિકાસમાન પરિક્ષેપથી છે. તે કૃષ્ણ યાવત્ તૃણરહિત જાણવું.

● વિવેચન-૬ :-

તે વનખંડ મધ્યે, અત્યંત સમ તે બહુસમ, તે રમણીય ભૂમિભાગ કહેલો છે. કેવા પ્રકારે ? તે કહે છે. તે સકલ લોકપ્રસિદ્ધ છે. તે દેષ્ટાંત વડે કહે છે - નામ - શિષ્ય આમંત્રણ અર્થમાં છે. આલિંગ - મુરજ, વાધ વિશેષ, તેનો પુષ્કર-ચર્મપુટ, તે અત્યંત સમ હોવાથી તેના વડે ઉપમા કરી છે. ઈતિ શબ્દ-સર્વે પણ સ્વસ્વ ઉપમાભૂત વસ્તુ સમાપ્તિ ઘોતક છે. વા શબ્દ સમુચ્ચયમાં છે યાવત્ શબ્દથી બહુસમત્વવર્ણક અને મણિલક્ષણ વર્ણક લેવું. તે આ છે - મુરજપુષ્કર, સરતલ, કરતલ, ચંદ્રમંડલ, સૂર્યમંડલ, આદર્શમંડલ, ઉરભ્ર ચર્મ, વૃષભચર્મ ઈત્યાદિ - X - અનેક શંકુ હજાર ખીલીઓ વડે વિતત, આવર્ત-પ્રત્યાવર્ત આદિ - X - પદ્મલતાના વિચિત્ર ચિત્રોથી છાયા-પ્રભાદિ વડે - X -

હવે ઉક્ત સૂત્રની વ્યાખ્યા - મૃદંગ લોકપ્રસિદ્ધ છે, મર્દલનો પુષ્કર તે મૃદંગ પુષ્કર, પરિપૂર્ણ-પાણીથી ભરેલ, તળાવનું તળ-ઉપરનો ભાગ તે સરસ્તલ. વાયુરહિત

જળપૂર્ણ સરોવર લેવું. અન્યથા વાયુ વડે ઉદ્ધૃત વડે ઉંચા-નીચા થતાં જળ વડે વિવક્ષિત સમભાવ ન થાય.

ચંદ્રમંડલ, સૂર્યમંડલ બેકે વસ્તુગતિથી ઉત્તાની કૃતાર્ધ કપિત્ય આકાર પીઠપ્રાસાદ અપેક્ષાથી વૃત્ત કહેલ છે. તદ્ગત દેશ્યમાન ભાગ સમતલ નથી, તો પણ સમતલ દેખાય છે, માટે તેનું ગ્રહણ છે. ઉરભ્ર ચર્મ ઈત્યાદિ બધાંમાં “અનેક શંકુ કીલકથી વિતત” પદ જોડવું.

ઉરભ્ર-ઘેટું, દ્વીપી-ચિત્તો, આ બધાંનું ચામડું અનેક શંકુ પ્રમાણ હજારો ખીલીઓ વડે તાર્કિત છે - X - જે રીતે અત્યંત બહુસમ થાય છે, તે રીતે તે પણ વનખંડનો મધ્ય બહુસમ ભૂમિભાગ છે.

ફરી કેવો છે ? તે કહે છે - જાતિભેદથી વિવિધ પ્રકારના જે પંચવર્ણી મણી અને તૃણો વડે ઉપશોભિત છે. કેવા મણી વડે ? તે કહે છે - મણીના લક્ષણો, તેમાં આવર્ત પ્રસિદ્ધ છે. એક આવર્તની પ્રતિ અભિમુખ આવર્ત, તે પ્રત્યાવર્ત. શ્રેણિ-તથાવિધ બિંદુ જાતાદિની પંક્તિ, તે શ્રેણિથી જે વિનિર્ગત, અન્ય શ્રેણિ તે પ્રશ્રેણિ. - X - X - વર્ધમાનક-શરાવ સંપુટ, મત્સ્યાંડ-કમકરાંડ બંને જલચર વિશેષ અંડક પ્રસિદ્ધ છે. જાર-માર એ લક્ષણ વિશેષ છે. તે લોકથી જાણવા. પુષ્પાવલિ આદિ પ્રતીત છે તેના આશ્ચર્યકારી ચિત્ર-આલેખ જેમાં છે તે.

અહીં શું કહે છે ? આવર્તાદિ લક્ષણયુક્ત, શોભન છાયા જેમાં છે, તેના વડે. - X - આવા પ્રકારે વિવિધ પ્રકારના પંચવર્ણી મણિ અને તૃણ વડે શોભિત છે. તે આ રીતે - કૃષ્ણવર્ણથી યુક્ત, આ પ્રકારે બાકીના પણ નીલાદિ વર્ણને મણિ-તૃણ વિશેષણપણે યોજવા. જેમકે નીલવર્ણ વડે, લોહિત વર્ણ વડે, પીળા વર્ણ વડે, શુકલવર્ણ વડે. તે મણિ-તૃણોના ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દો જાણવા. તથા તે વનખંડના ભૂમિભાગમાં પુષ્કરિણીના પર્વતગૃહ, મંડપ, પૃથ્વીશિલાપટ્ટકો જાણવા. - X - એ પ્રમાણે યાવત્ પૂર્વવત્ વર્ણન કરવું. - X - X -

અહીં આ સૂત્ર અભિપ્રાયની અભિવ્યક્તિમાં જીવાભિગમાદિ ગ્રન્થોક્ત કેટલાંક પાઠો લખે છે - તેમાં જે તે કૃષ્ણમણી અને તૃણ છે, તેનો આ આવા સ્વરૂપે વર્ણાવાસ કહેલ છે. તે આ - જેમ કોઈ જીમૂત, અંજન, ખંજન, કાજળ, મસી, મસીગુલિકા, ગવલ, ગવલગુલિકા, ભ્રમર, ભ્રમરાવલી, ભ્રમર પત્રસાર, જંબૂફળ, આદ્રારિષ્ઠ, પરપૃષ્ઠ, ગજ, ગજકલભ, કૃષ્ણસર્પ, કૃષ્ણ કેસર, આકાશચિગ્ગલ, કૃષ્ણાશોક, કૃષ્ણકર્ણવીર, કૃષ્ણ બંધુજીવક જેવા તે વર્ણ છે? ગૌતમ! આર્થ સમર્થ નથી. તે કૃષ્ણ મણી અને તૃણ આના કરતાં ઈષ્ટતરક, કાંતતરક, મનોજ્ઞાતરક, મણામતરક કહેલ છે.

ઉક્ત સૂત્રનો વ્યાખ્યાસાર - તે પંચવર્ણી મણી અને તૃણની મધ્યે જે કૃષ્ણ મણી-તૃણ છે તે [કેવા છે ?] જીમૂત-મેઘ, તે વર્ષરંભે જળપૂર્ણ કહેલ છે. તે પ્રાયઃ અતિ કાલિમાવાળો હોય. - X - અંજન-સૌવીરાંજન રત્નવિશેષ, ખંજન-દીપક મલ્લિકાનો

મેલ, કબજલ-કાજળ, દીપશિખાથી પતિત મષી, તામ્ર ભાજનાદિમાં સામગ્રી વિશેષથી ઘોલિત, મષીગુલિકા-ઘોલિત કાજળની ગુટિકા, ગવલ-ભેંસની શીંગ, તે પણ દૂર કરાયેલ ઉપરના ત્વચા ભાગવાળા લેવા. કેમકે તેમાં વિશેષ કાલિમા સંભવે છે. તેમાંથી બનાવેલ ગુટિકા તે ગવલગુટિકા. ભ્રમરાવલી-ભ્રમરપંકિત, ભ્રમરસાર-ભ્રમરની પાંખની ભ્રમરની પાંખની અંદરનો વિશિષ્ટ શ્યામતાથી ઉપચિત પ્રદેશ. આદ્રારિષ્ઠ-કોમળકાક, પરપુષ્ટ-કોકીલ, કૃષ્ણસર્પ-કાળા વર્ણની સર્પજાતિ વિશેષ. કૃષ્ણ કેસર-કૃષ્ણ બકુલ. શરદનો મેઘમુક્ત આકાશખંડ, તે ઘણો કૃષ્ણ દેખાય છે. કૃષ્ણાશોક આદિ વૃક્ષના ભેદો છે. અશોકાદિ પંચવર્ણી જ છે, તેથી બાકીના વર્ણોને છોડવા કૃષ્ણનું ગ્રહણ કર્યું.

ત્યારે ગૌતમે પૂછ્યું — શું મણી અને તૂણોના કૃષ્ણવર્ણ આવા સ્વરૂપનો છે ? - X - ભગવંતે કહ્યું — આ અર્થ ઉપયુક્ત નથી. - X - તે કૃષ્ણ મણિ-તૂણ જીમૂત આદિથી ઈષ્ટતરક છે, તે કંઈક અકાંત હોવા છતાં કોઈકને ઈષ્ટતર હોય છે, તેથી અકાંતતાનો છેદ કરવા કહ્યું કાંતતરક, - X - તેથી જ મનોજાતરક-મન વડે જણાય છે, અનુકૂળપણે સ્વપ્રવૃત્તિ વિષયી કરાય છે, તેથી મનોજા-મનોનુકૂલ, તે મનોજા છતાં કંઈક મધ્યમ હોય, તેથી સવોત્કર્ષ પ્રતિપાદન માટે કહે છે — મનઆપતરક-જોનારના મનમાં વસી જાય છે. પ્રકૃષ્ટતા દેખાડવા ‘ત્ર’ પ્રત્યય મુકયો. અથવા આ બધાં એકાર્થિક શબ્દો છે, પણ વિવિધ દેશના શિષ્યોના અનુગ્રહાર્થે છે.

તેમાં જે નીલમણી-તૂણ છે, તેમનો આવા સ્વરૂપનો વર્ણાવાસ કહેલ છે - જેમ કોઈ ભૂંગ-ભૂંગપત્ર, ચાસ-ચાસપિચ્છ, શુક-શુકપિચ્છ, નીલી-નીલીભેદ-નીલીગુલિકા, શ્યામાક, ઉચ્ચંતક વનરાજી કે બળદેવનું વસ્ત્ર, મોરની ગ્રીવા, પારાપતની ગ્રીવા, અતસીકુસુમ, બાણકુસુમ, અંજનકેશિકા કુસુમ, નીલોત્પલાદિ વત્ વર્ણ છે ? ગૌતમ ! ના, આ અર્થ યુક્ત નથી. તે નીલ મણી અને તૂણ કરતાં પણ ઈષ્ટતરક, કાંતતરક, મનોજાતરક, મણામતરક વર્ણથી કહેલ છે.

ઉક્ત સૂત્ર વ્યાખ્યાસાર — ભૂંગ-કીટક વિશેષ, પદ્મલ-પાંખ, શુક-પોપટ, પિચ્છ-પીંછા, ચાષ-પક્ષી વિશેષ નીલી-ગળી, શ્યામક-ધાન્ય વિશેષ અથવા શ્યામા-પ્રિયંગુ, ઉચ્ચંતક-દંતરાગ, હલધર-બલભદ્ર, તેનું વસ્ત્ર, તે નીલ હોય છે. તે - X - નીલવસ્ત્ર જ ધારણ કરે છે. અંજનકેશિકા-વનસ્પતિ વિશેષ તેનું પુષ્પ. નીલોત્પલ-કુવલય. નીલાશોક આદિ બધાં વૃક્ષ વિશેષ છે.

તેમાં જે લોહિતક-લાલ મણી અને તૂણ છે. તેનો આવો વર્ણાવાસ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે — જેમ કોઈ સસલાનું, ઘેટાનું, વરાહનું, મનુષ્યનું, ભેંસનું આ બધાંનું લોહી હોય, બાલેન્દ્રગોપ, બાળસૂર્ય સંધ્યાભરાગ, ગુંજાઈરાગ, જાતહિંગલોક, શિલાપ્રવાલ, પ્રવાલાંકુર, લોહિતાક્ષમણી, લાક્ષારસ, કૃમિરાગકંબલ, ચીણપિષ્ટરાશિ, જાસુનદકુસુમ, કિંશુક કુસુમ, પારિજાતકુસુમ, રક્તોત્પલ, રક્તાશોક, રક્ત કણવીર, રક્ત બંધુજીવક, આ બધાં જેવો છે ? ગૌતમ ! આ અર્થયુક્ત નથી. તે લોહિત મણી

અને તૂણ, આનાથી ઈષ્ટતરકાદિ વર્ણથી કહેલ છે.

ઉક્ત સૂત્ર વ્યાખ્યાસાર — શશક-સસલું, ઉરભ-ઘેટું, વરાહ-શૂકર, ઈત્યાદિ લોહીનો વર્ણ બીજા લોહીથી ઉત્કટ વર્ણનો છે. માટે આ લોહીનું ગ્રહણ કર્યું. બલેન્દ્રગોપ-તાજો જન્મેલ ઈન્દ્રગોપ, કેમકે તે મોટો થતાં કંઈક પાંડુરકટ વર્ણનો થાય છે. ઈન્દ્રગોપ-વર્ષાકાળમાં થતો કીટક વિશેષ. બાલ દિવાકર-પહેલો ઉગતો સૂર્ય. સંધ્યાભરાગ-વર્ષાકાળમાં સંધ્યા સમયે થતો અભરાગ. ગુંજા-ચણોઠી, તેનો અર્ધભાગ અતિલાલ હોય છે. અડધો અતિકૃષ્ણ હોય, તેથી ગુંજાઈ ગ્રહણ કર્યું છે. શિલાપ્રવાલ-પ્રવાલ નામે રત્ન વિશેષ. પ્રવાલાંકુર-તેના જ અંકુર, તે જ પહેલા ઉદ્ગત થતાં અતિ લાલ હોય છે. લોહિતાક્ષ-એ રત્ન વિશેષ છે, લાક્ષારસ-લાખનો રસ, કૃમિરાગથી રંગેલ કંબલ, ચીનપિષ્ટ-સિંદૂર, જ્યાકુસુમાદિ પ્રસિદ્ધ છે. - X -

તેમાં જે પીળા મણી અને તૂણ છે, તેનો આવો વર્ણ કહેલ છે. તે આ રીતે — જેમ કોઈ ચંપક, ચંપકની છાલ, ચંપકનો છેદ, હળદર, હળદરખંડ, હળદર ગુલિકા, હરતાલિકા, હરતાલિકાગુલિકા, ચીકુર, ચીકરંગરાગ, વરકનક, વરકનક નિઘસ, વાસુદેવનું વસ્ત્ર, અલ્લકી-ચંપક-કોહંતુકના પુષ્પ, કોરંટમાલ્યદામ, ઈત્યાદિ પુષ્પો - X - પીતાશોક, પીતકણવીર, પીતબંધુજીવા, આ બધાં જેવો વર્ણ હોય ? ગૌતમ ! આ અર્થયુક્ત નથી. તે પીળા મણી અને તૂણ આના કરતાં ઈષ્ટતરક ચાવત્ વર્ણથી કહેલાં છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યાસાર — ચંપક - સામાન્યથી સુવર્ણચંપક વૃક્ષ. ચંપકછલ્લી-સુવર્ણ ચંપકની ત્વચા, ભેદ-છેદ, હરિદ્રાગુલિકા-હળદરના સારમાંથી બનાવેલ ગુટિકા. હરિતાલિકા-પૃથ્વીવિકારરૂપ - X - ચિકુર-રંગવાનું દ્રવ્ય વિશેષ, ચિકુરંગરાગ-ચિકુર સંયોગ નિમિત્ત વસ્ત્રાદિમાં રાગ, વરકનક-પ્રધાન પીળું સુવર્ણ - X - વરપુરુષ-વાસુદેવ, વસન-વસ્ત્ર, તે પીળું જ હોય છે.

અલ્લકી કુસુમ-લોકથી જાણવું, ચંપકકુસુમ-સુવર્ણ ચંપકનું ફૂલ, કૂખાંડિકા કુસુમ-પુંસ્ફલીનું પુષ્પ, કોરંટકમાલ્યદામ-કોરંટક પુષ્પની એક જાતિ. તે કંટાસેલિ નામે સંભવે છે. માલ્ય-પુષ્પ, દામ-માળા, સમુદાયમાં જ વર્ણની ઉત્કટતાં સંભાવે છે તેથી માળાનું ગ્રહણ કર્યું. તડવડા-આઉલીનું પુષ્પ, - X - સુહિરણિકા-વનસ્પતિ વિશેષ, બીજક-વૃક્ષ વિશેષ, પીતાશોક-પીળું અશોકવૃક્ષ બાકી પૂર્વવત્.

તેમાં જે શ્વેત મણી અને તૂણ છે, તેનો આવારૂપે વર્ણાવાસ કહેલ છે — જેમ કોઈ અંક, ક્ષીર, ક્ષીરપુર, કોંચાવલી, હારાવલી, બલાકાવલી, શારદીય બલાહક, ઘંતઘૌતરૂપ્યપટ્ટ, ચોખાના લોટનો ઢગલો, કુંદપુષ્પરાશિ, કુમુદરાશિ, શુકલછિવાકિ, - X - મૃણાલ, ગજદંત, લવંગદલ, પુંડરીકદલ, સિંદુવારમાલ્યદામ, શ્વેતાશોક, શ્વેતકણવીર, શ્વેતબંધુજીવક. એ બધાં જેવો શ્વેત વર્ણ હોય છે ? ગૌતમ ! આ અર્થયુક્ત નથી. તે શુકલ મણી અને તૂણ આનાથી ઈષ્ટતર ચાવત્ વર્ણથી કહેલ છે.

સૂત્રવ્યાખ્યાસાર - અંક - રત્ન વિશેષ, કુંદ-પુષ્પ વિશેષ, દક-ગંગાજલાદિ, દકરજ-જળના કણ, દધિધન-દહીનો પીંડ, ક્ષીરપૂર-દૂધનો ઉભરો. કૌંચાદિ શબ્દમાં આવલિનું ગ્રહણ વર્ણની ઉત્કટતા પ્રતિપાદન માટે છે. ચંદ્રાવલિ-તળાવાદિમાં જળ મધ્યે પ્રતિબિંબિત ચંદ્રપંક્તિ, શારદિક બલાહક-શરત્ કાળ ભાવી મેઘ, ધ્માતઘૌતરૂપપટ-અગ્નિના સંપર્કથી અતિ નિર્મળ કરાયેલ, રાખ વગેરેથી અતિ ચળકીત કરાયેલ ચાંદીનો પટ્ટ. - X - શાલિપિષ્ટ-ચોખાનો ભોટ, છેવાડી-વાલ આદિની ફલિકા - X - પહેણ મિંજિકા-મોરના પીંછાના મધ્યવર્તી ભાગ, બિસ-પમ્પ્રિની કંદ, મૃષાલ-પમ્પ્રતંતુ. બાકી પૂર્વવત્.

એ પ્રમાણે વર્ણસ્વરૂપ કહ્યું, હવે ગંધ સ્વરૂપ કહે છે—

ભગવન્ ! તે મણી અને તૃણની કેવી ગંધ કહી છે ? જેમ કોઈ કોષ્ઠ, તગર, એલા, ચોચ, ચંપક, દમનક, કુંકુમ, ચંદન, ઓસીર, મરુતક, જાઈ, જૂહી, મલ્લિકા, ન્હાણમલ્લિકા, કેતકી, પાડલ, નોમાલિકા, અગર, લવંગ, વાસ, કર્પૂર [આ બધાંના] પુડાની ગંધ લહેરાતી હવામાં ઉંચે-નીચે ઉડે, કુટવામાં આવે, વિખેરવામાં આવે, પરિભોગ કરાય, એક ભાંડથી બીજા ભાંડમાં સંહરવામાં આવે, ઉદાર, મનોજા, મનોહર, દ્રાણ અને મનને નિર્વૃત્તિકર એવી ગંધ હોય શું ? હે ગૌતમ ! આ અર્થયુક્ત નથી. તે મણી અને તૃણ આનાથી પણ ઈષ્ટતર યાવત્ મલામતર ગંધવાળા કહ્યા છે.

ભગવન્ ! તેની જગતી. પદ્મવરવેદિકા, વનખંડ સ્થાનોના મણી અને તૃણની કેવી ગંધ કહી છે ? હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ ગંધ “પ્રસરતી હોય” - એનો સંબંધ બધે જોડવો. કોષ્ઠ-ગંધદ્રવ્ય, તેનો પુડો, તે કોષ્ઠપુટ, અહીં એક પુટની પ્રાયઃ તેવી ગંધ પ્રસરે નહીં કેમકે ગંધદ્રવ્ય અલ્પ હોય છે, તગર પણ ગંધદ્રવ્ય છે, ચોચપણ ગંધ દ્રવ્ય છે. - X - X - દ્વીબેરપુટ-વાલપુટ, સ્નાનમલ્લિકા-સ્નાનયોગ્ય મલ્લિકા. આ બધાંનો અનુવાત-સુંઘનાર પુરુષને અનુકૂળ વાયુ વાય છે, ઉદ્દિબધમાન-ઉદ્દ્યાત્યમાન, નિર્મિધમાન-અતિશય બિધમાન - X - કુદ્વ્યમાન-ખાંડણીયાદિમાં કૂટતા, રુંચિજમાણ-સ્વદક્ષણ ખંડ કરવામાં આવે, આ બંને વિશેષણો કોષ્ઠાદિ દ્રવ્યના જાણવા કેમકે પ્રાયઃ તેનું કૂટવા આદિ સંભવે છે. ઉત્કીર્યમાણ-છરી આદિ વડે, વિકીર્યમાણ-અહીંતહીં વિખેરતા, પરિભુજ્યમાણ-પરિભોગને માટે ઉપયોગમાં લેવાતા અથવા પરિભાજ્યમાણ-પાસે રહેલાંને થોડું-થોડું દેવાતાં તથા એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાનમાં લઈ જવાતા.

ઉદાર, પણ તે અમનોજા પણ હોય છે, તેથી કહે છે - મનોજા-મનોનુકૂળ, તે મનોજાત્વ કઈ રીતે છે? મનોહર-મનને હરે છે, આત્મવશ કરે છે, મનોહર છે માટે મનોજા છે. તે મનોહરત્વ કઈ રીતે છે? દ્રાણ અને મનને નિર્વૃત્તિકાર-સુખોત્પાદક છે. એ પ્રમાણે બધી દિશામાં સામસ્ત્યથી ગંધ સુંઘનારની અભિમુખ નીકળે છે. ત્યારે શિષ્ય પૂછે છે કે - શું તે ગંધ આવી છે? ભગવંતે કહ્યું - આ

અર્થયુક્ત નથી, તે મણી અને તૃણોની આનાથી ઈષ્ટતર અને યાવત્ મલામતર ગંધ કહેલી છે.

ભગવન્ ! તે મણી અને તૃણોનો સ્પર્શ કેવો કહેલ છે ? જેમ કોઈ આજ્ઞિક, રૂ, બૂર, નવનીત, હંસગર્ભતૂલી, શિરીષકુસુમ-નિયય, બાલકુમુદ પત્ર રાશિ જેવો સ્પર્શ હોય શું ? ગૌતમ ! આ અર્થ યુક્ત નથી. તે મણી અને તૃણ આના કરતાં ઈષ્ટતરક યાવત્ સ્પર્શથી કહેલ છે. હવે ઉક્ત સૂત્રનો વ્યાખ્યાસાર -

મણિ અને તૃણોનો સ્પર્શ કેવો છે ? આજ્ઞિક - ચર્મ મય વસ્ત્ર, રૂ-કપાસનું બનેલ, બૂર-વનસ્પતિ વિશેષ, નવનીત-માખણ, બાલ-તુરંતના ઉત્પન્ન જે કુમુદપત્રો, તેની રાશિ - X -

ભગવન્ ! તે મણી અને તૃણોને પૂર્વ-પશ્ચિમ-દક્ષિણ ઉત્તરથી આવીને વાતો મંદ-મંદ પવન, તેના વડે એજિત, વેજિત, કંપિત, ચાલિત, સ્પંદિત, ઘટ્ટિત, ક્ષોભિત, ઉદીરિત થતાં કેવાં શબ્દો કરે છે ? ગૌતમ ! જેમ કોઈ શિબિકા, સ્યંદમાનિકા કે રથના છત્ર-ધ્વજ-ઘંટા-પતાકા-શ્રેષ્ઠ તોરણ સહિત, [આ બધાંના તથા] નંદીઘોષના, ઘંટિકા સહિત સુવર્ણની જાલ ચોતરફ હોય - X - X - X - X - મણિમય તલને ઘટ્ટિત થતાં જે ઉદાર, મનોજા, કર્ણ અને મનને સુખકારક શબ્દો ચોતરફથી નીકળે છે, શું તે શબ્દો આવા હોય છે ? ના, આ અર્થ યુક્ત નથી.

- આ સૂત્રનો વ્યાખ્યાસાર - - X - પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તરથી આવતા મંદ-મંદ કંપિત તથા વિશેષ કંપિત થતાં, આ જ કથન પર્યાય શબ્દથી કહે છે - કંપિત અને ચાલિત-અહીં તહીં વિદ્વિપ્ત, આ જ કથન પર્યાયથી કહે છે - સ્પંદિત તથા ઘટ્ટિત-પરસ્પર ઘર્ષણયુક્ત, કઈ રીતે ઘટ્ટિત ? તે કહે છે - ક્ષોભિત અર્થાત્ સ્વસ્થાનથી ચાલિત, સ્વસ્થાનથી ચાલન છતાં પણ કઈ રીતે, તે કહે છે - ઉદીરિત એટલે પ્રબળતાથી-પ્રેરિત થઈને કેવા પ્રકારના શબ્દો કહે છે ?

ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! જેમ કોઈ શિબિકા, સ્યંદમાનિકા કે રથના શિબિકા-જંપાન વિશેષરૂપ ઉપર આચ્છાદિત કોષ્ઠ આકાર, દીર્ઘ જંપાન વિશેષ, પુરુષને સ્વપ્રમાણ તે સ્યંદમાનિકા. આના શબ્દો પુરુષ વડે ઉપાડતાં નાની હેમઘંટિકાદિના ચલન વશથી જાણવા. રથ શબ્દથી અહીં રણ રથ લેવો, ક્રીડારથ નહીં - X - તેની ફલવેદિકા જે કાળમાં જે પુરુષો, તેની અપેક્ષાથી કટિ પ્રમાણ જાણવું. તે રથના વિશેષણો કહે છે - છત્ર, ધ્વજ અને ઘંટા સહિતના - બંને પડખે રહેલ મહા પ્રમાણ ઘંટાયુક્તના, પતાકા-લઘુધ્વજના, તોરણ-પ્રધાનતોરણયુક્ત, નંદીઘોષ-બાર પ્રકારના વાજિંબના નિનાદથી યુક્ત.

આ બાર વાદ્યો આ પ્રમાણે - ભંભા, મકુંદ, મર્દલ, કડંબ, ઝાલર, હુડુક્ક, કંસાલ, કાહલ, તલિમા, વંસ, શંખ, પ્રણવ.

તથા લઘુ ઘંટા વડે વર્તે છે, તે સકિકિંણીક, જે હેમજાલ-સુવર્ણમય માળા સમૂહ, તેના વડે બહારના પ્રદેશોમાં વ્યાપ્ત, તેના તથા હિમવંત પર્વતે રહેલ વિચિત્ર

મનોહારી તિનિશ વૃક્ષ સંબંધી કનક નિયુક્ત-અર્થાત્ કનકપટ્ટિકા સંવલિત. તેવા પ્રકારે દારુ-કાષ્ઠ જેનું છે તે. - X - તથા લોટા વડે સુષુ-અતિશયથી કરેલ નેમ-બાહ્ય પરિધિના ચંત્રના ચારક ઉપર ફલ ચક્રવાલનું કર્મ જેમાં તે કાલાચસ સુકૃત્ નેમિ ચંત્ર કર્મા.

આકીર્ણ-ગુણો વડે વ્યાપ્ત, જે પ્રધાન અશ્વો, અતિશયપણે સમ્યક્ પ્રયુક્ત જેમાં છે તે, સારથી કર્મમાં જે કુશળ નરો છે, તેમની મધ્યે અતિશય દક્ષ સારથી, તેમના વડે સારી રીતે પરિગૃહીત, તથા જેમાં પ્રત્યેકમાં સો બાણો રહેલા છે, તે શરશત, તે બ્રીશ તૂણ, બાણ આશ્રયે રહેલ શરશત બ્રીશતૂણ વડે મંડિત. અહીં શું કહેવા માંગે છે ? એ પ્રમાણે તે બ્રીશ શરશત તૂણ રથની ચોતરફ પર્યન્તે અવલંબિત, તે રણના ઉપકલ્પિતને અતીવ મંડનને માટે થાય છે. તથા કવચ અને શિરસ્ત્રાણ, તેની સાથે વર્તે છે તે તથા તેની, ચાપની સાથે જે શર અને જે કુંતાદિ પ્રહરણ અને ખેટકાદિ આવરણ, તેના વડે પૂર્ણ, તથા યોધાના યુદ્ધ નિમિત્તે સજ્જ, તે યોધયુદ્ધસજ્જ.

તે આવા સ્વરૂપના રાજ આંગણ કે અંતઃપુરમાં, રમ્ય એવા મણિબદ્ધ ભૂમિતળમાં, વારંવાર મણિકોટ્ટિમતલ પ્રદેશ કે રાજ આંગણ આદિ પ્રદેશથી અભિઘટ્ટ્યમાન-વેગ વડે જતાં જે ઉદાર-મનોજા, કર્ણ-મનને સુખકર, ચોતરફથી શબ્દો શ્રોતાને અભિમુખ નીકળે છે.

શું તે મણિ અને તૂણોનો શબ્દો આવા સ્વરૂપના હોય છે ? ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! આ અર્થયુક્ત નથી. ફરી ગૌતમે કહ્યું -

જેમ કોઈ વૈતાલિક વીણાથી ઉત્તર મંદામૂર્છિતાથી અંકમાં સુપ્રતિષ્ઠિત વડે કુશલ નર-નારિમાં સંપગ્રહિત ચંદનસારકોણ પરિઘટ્ટિતથી પ્રત્યુષ્કાળ સમયમાં મંદ મંદ એજિત-વેજિતાદિથી કાન અને મનને સુખકર ચોતરફથી શબ્દો નીસરે છે. તેવા શબ્દો શું હોય છે ? ના, એ અર્થયુક્ત નથી.

આ સૂત્રનો વ્યાખ્યાસાર - જેમ કોઈ સવાર-સાંજ દેવતા આગળ, જે વાદન માટે ઉપસ્થાપિત છે, તે મંગલપાઠિકા, તાલના અભાવે વગાડે તે વિતાલ, તેથી થાય તે વૈતાલિકી, તે વૈતાલિકી વીણાની 'ઉત્તરમંદામૂર્છિતાથી' ઉત્તર મંદા નામે ગંધાર સ્વર અંતર્ગત્ વડે સાતમી મૂર્છના વડે મૂર્છિત, અર્થાત્ ગંધાર સ્વરની સાત મૂર્છના હોય છે. તે આ રીતે -

નંદી, ક્ષુદ્રિમા, પૂરિમા, ચોથી શુદ્ધ ગંધારા, ઉત્તરગંધારા પણ પાંચમી મૂર્છ થાય છે, છઠ્ઠી નિયમથી સુષુતર-આચામા જાણવી અને ઉત્તરમંદા સાતમી મૂર્છ થાય છે.

મૂર્છના કયા સ્વરૂપે છે ? ગાંધારાદિ સ્વર સ્વરૂપ ન છોડીને અતિમધુર ગાય છે, અન્યાન્ય સ્વર વિશેષથી જે કરતાં શ્રોતાને મૂર્છિત કરે છે, પરંતુ સ્વયં પણ મૂર્છિત સમાન તેને કરે છે અથવા સ્વયં પણ સાક્ષાત્ મૂર્છને કરે છે. - X - X -

ગાંધાર સ્વરગત મૂર્છનાની મધ્યે સાતમી ઉત્તરમંદા મૂર્છના અતિ પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેનું ઉપાદાન કર્યું. તે મુખ્ય વૃત્તિથી વગાડીને મૂર્છિત થાય છે. પરમ ભેદોપચારથી વીણા પણ મૂર્છિતા કહી છે. તે પણ જે અંકમાં સુપ્રતિષ્ઠિત હોતી નથી, તેને મૂર્છના પ્રકર્ષને ધારણ કરતી નથી. તેથી કહે છે - સ્ત્રી કે પુરુષના ઉત્સંગમાં સુપ્રતિષ્ઠિત હોય તથા કુશલ-વાદ નિપુણ નર કે નારી વડે સુષુ-અતિશયપણે સમ્યક્ પ્રગૃહીતના, તથા ચંદનનો સાર-ગર્ભ, તેનાથી નિર્માપિત જે કોણ-વાદનંદંડ, તેના વડે પરિઘટ્ટિત-સંઘટ્ટિતના, પ્રભાતકાળ સમયમાં, - - -

- - - 'કાળ' શબ્દનો વર્ણ અર્થ પણ થાય. તેથી કહે છે - 'સમય'. 'સમય'નો અર્થ 'સંકેત' પણ થાય છે. તેથી કહે છે - કાલ. ધીમે ધીમે ચંદનસાર કોણ વડે કંઈક કંપિત તથા વિશેષ કંપિત, આને જ પર્યાય વડે કહે છે - ચાલિત, તથા ઘટ્ટિત - ઉર્ધ્વ અધો જતાં ચંદનસાર કોણથી ગાઢતર વીણાંડ સાથે તંત્રી વડે સ્પૃષ્ટ.

તથા સ્પંદિત નખના અગ્રભાગથી સ્વર વિશેષ ઉત્પાદનના અર્થના મીષથી ચાલિત, ક્ષોભિત-મૂર્છા પ્રાપ્તિના જે ઉદાર મનોહર મનોજા કર્ણ અને મનને સુખકર, ચોતરફથી નીકળે છે. શું આવા સ્વરૂપનો તે મણી અને તૂણોનો શબ્દ છે ?

ભગવંતે કહ્યું - આ અર્થયુક્ત નથી. ફરી ગૌતમ કહે છે -

જેમ કોઈ કિંનર, કિંપુરુષ, મહોરગ કે ગંધર્વોના ભદ્રશાલવન, નંદનવન, સોમનસવન કે પંડકવનમાં ગયેલ હોય, મહાહિમવંત-મલય મંદર ગિરિની ગુફામાં ગયેલ હોય, એકલો કે સહિત સંમુખ ગયેલ હોય, સાથે બેઠા-ઉભા, પ્રમુદીત-ક્રીડા કરતાં, ગીતરતિ, ગંધર્વ હર્ષિત મનથી ગેય, પદ્મ, કત્ય - X - X - આદિ સાત સ્વરયુક્ત, આઠ રસ સંપ્રયુક્ત, અગિયાર અલંકાર, છ દોષ વિપ્રમુક્ત, આઠ ગુણ વડે ઉપયુક્ત, રત્ન, ત્રણ સ્થાન કરણ શુદ્ધ કુહર સહ ગુંજતા વંસતંતી આદિ યુક્ત મધુર-સમ-સુલલિત ઈત્યાદિ - X - ગેય હોય, એવા સ્વરૂપના તે શબ્દો હોય છે ? ગૌતમ ! એવા રૂપે છે.

ઉક્તસૂત્ર વ્યાખ્યાસાર - તે કોઈ કિંનર આદિ હોય. આ કિંનર આદિ રત્નપ્રભાના ઉપરના હજાર યોજનમાં વ્યંતરનિકાય અષ્ટક મધ્યગત પાંચમા, છઠ્ઠા, સાતમાં, આઠમાં નિકાયરૂપ વ્યંતર વિશેષ, તેમાં કેવા પ્રકારના ? તે કહે છે -

ભદ્રશાલવનમાં ગયેલના ઈત્યાદિ. તેમાં મેરુની ચોતરફ ભૂમિમાં ભદ્રશાલવન, પહેલી મેખલામાં નંદનવન, બીજી મેખલામાં સોમનસ વન, મસ્તકે ચૂલિકા, પડખામાં ફરતું પંડકવન, ત્યાં ગયેલને, હેમવંત ક્ષેત્રની ઉતરે સીમાકારી વર્ષધર પર્વતના, ઉપલક્ષણથી બધાં વર્ષધર પર્વતના, મેરુગિરિની ગુફાને પ્રાપ્ત. આ સ્થાનોમાં કિન્નરાદિ પ્રાયઃ પ્રમુદિત હોય છે. તેથી આ સ્થાનોનું ઉપાદાન કર્યું.

એક સ્થાને, સમુદિત તથા પરસ્પર સંમુખ આવેલ - રહેલને અર્થાત્ કોઈને પણ પીઠ દર્શને રહેલ. કેમકે પીઠ દેવાથી હર્ષમાં વિઘાતની ઉત્પત્તિ થાય, તથા પરસ્પર

અબાધારહિત સમુપવિષ્ટ - X - પ્રમુદિત-હર્ષ પામેલ, કીડા કરવાને આરંભેલ, તેમના, ગીતમાં રતિ જેમને છે, તે ગીતરતિ, ગંધર્વ વડે કરાયેલ તે ગાંધર્વ-નાટ્યાદિ, તેમાં હર્ષિત મનવાળા. - X - X -

ગદ્ય આદિ ભેદથી આઠ ભેદે ગેય, ત્યાં ગદ્ય-જેમાં સ્વર સંચારથી ગદ્ય ગવાય છે. જે પદ્ય-વૃત્તાદિ જે ગવાય છે, તે પદ્ય, જેમાં કથિકાદિ ગવાય છે, તે કથ્ય, પદ્યબદ્ધ - જે એકાક્ષરાદિ તે પાદ્યબદ્ધ-જે વૃત્તાદિ ચતુર્ભાગ માત્રમાં પાદ્યમાં બદ્ધ, ઉત્ક્રિષ્ટપદ્ય પ્રથમથી સમારંભ કરાતા, પ્રવૃત્તક-પ્રથમ સમારંભથી ઉર્ધ્વ આક્ષેપપૂર્વક પ્રવર્તમાન. મંદાક-મધ્ય ભાગમાં સર્વ મૂર્છનાદિ ગુણયુક્ત મંદ-મંદ સંચરતા, ધીમે-ધીમે પ્રક્ષેપ કરાતો સ્વર જે ગેયના અવસાને છે તે રોચિતાવસાન.

સપ્તસ્વર-ષડ્જ આદિ - ષડ્જ, ઋષભ, ગંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નેસ એ સાત સ્વરો છે. તે સાતે સ્વરો પુરુષ કે સ્ત્રીની નાભિથી ઉદ્ભવે છે. તથા આઠ રસ - શ્રૃંગારાદિ વડે પ્રકર્ષથી યુક્ત છે, તથા અગિયાર અલંકાર પૂર્વ અંતર્ગત સ્વર પ્રાભૃતમાં સારી રીતે અભિહિત છે. તે પૂર્વો હાલ વિચ્છેદ પામેલ છે. - X -

તથા છ દોષ રહિત - તે છ દોષ આ પ્રમાણે છે -

(૧) ભીત-ત્રાસ પામેલ, જો ત્રાસ પામેલ મન વડે ગવાય, ત્યારે ભીતપુરુષના નિબંધનત્વથી, તે ધર્માનુવૃત્તત્વથી ભીત કહેવાય છે. (૨) દ્રુત-જે ત્વરિત ગવાય છે, ત્વરિત ગાવાથી રાગ-તાનાદિ પુષ્ટિ અક્ષર વ્યક્તિ થતી નથી. (૩) ઉષ્ણ-શ્વાસ સંયુક્ત, (૪) ઉત્તાલ-પ્રાબલ્યથી અતિતાલ કે અસ્થાનતાલ, તાલ તે કંસિકાદિ સ્વર વિશેષ. કાકસ્વર-શ્લક્ષણાશ્રવ્ય સ્વર, અનુનાસ-નાસિકાથી નીકળતા.

આઠ ગુણો વડે યુક્ત - તે આઠ ગુણો આ પ્રમાણે છે -

(૧) પૂર્ણ-જે સ્વરકલા વડે પૂર્ણ ગવાય છે. (૨) રક્ત-ગેય રાગાનુરક્તથી જે ગવાય છે તે. (૩) અલંકૃત - અન્યોન્ય સ્ફૂટ શુભ સ્વર વિશેષના કરણથી અલંકૃત, (૪) વ્યક્ત - અક્ષર સ્વર સ્ફૂટકરણથી, (૫) અવિદ્યુષ્ટ - વિક્ષોશની જેમ જે વિસ્વર ન થાય તે. (૬) મધુર - કોકિલાના શબ્દ સમાન, (૭) સમ-તાલવંશ સ્વરાદિ સમનુગત, (૮) સુલલિત-સ્વર ધોલના પ્રકારથી અતિશય લલત્ સમાન. - X - X -

આ આઠ ગુણો ગેયના હોય છે. આના રહિત વિડંબના માત્ર છે. આ આઠ ગુણો મધ્યે કંઈક વિશેષ પ્રતિપાદનાર્થે કહે છે - રક્ત-પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ, ત્રિસ્થાનકરણશુદ્ધ, પ્રણ સ્થાનો-ઉરસ્ વગેરે, તેમાં ક્રિયા વડે શુદ્ધ, તે - હૃદય શુદ્ધ, કંઠ શુદ્ધ, શિરોવિશુદ્ધ.

તેમાં જે હૃદયમાં સ્વર વિશાલ હોય તો ઉરોવિશુદ્ધ, પણ જો તે કંઠમાં અસ્ફૂટિત વર્તતો હોય તો કંઠ વિશુદ્ધ, જો વળી મસ્તકે પ્રાપ્ત થઈ અનુનાસિક થાય તો શિરોવિશુદ્ધ અથવા ત્રણે સાથે વિશુદ્ધ હોય.

સકુહર - સહિદ્ર, ગુંજન-શબ્દ કરતો જે વંશ તે તંત્રી-તલ-તાલ-લય

ગ્રહીને તેના વડે અતિશય સંપ્રયુક્ત વર્તે અર્થાત્ કુહર સહિત વંશમાં ગુંજે અને તંત્રી વડે વગાડાતા, જે વંશ-તંત્રી સ્વર વડે અવિરુદ્ધ હોય તે સકુહરગુંજવંશતંત્રી સંપ્રયુક્ત છે. પરસ્પર આહત-હસ્તતાલ સ્વરાનુવર્તી જે ગીત, તે તાલમાં સંપ્રયુક્ત. જે મુરજ-કંશિકા આદિ આતોધના આહતનો જે ધ્વનિ અને નર્તકી પાદ્યોત્ક્રોપથી નર્તન કરે તે તાલસંપ્રયુક્ત. - X - લયને અનુસરીને ગાવું તે લયયુક્ત. વંશ તંત્રી આદિ વડે સ્વર ગ્રહીને સમ સ્વરથી ગવાય તે ગ્રહસંપ્રયુક્ત - X - તેથી જ મનોહર છે.

વળી તે કેવું છે, તે કહે છે - મૃદુ સ્વરથી યુક્ત, નિષ્કુર વડે નહીં. જેમાં સ્વર અક્ષર અને ધોલના સ્વર વિશેષમાં સંચરતો રાગ અતિ ભાસે તે પદસંચારને રિભિત કહે છે. ગેય નિબદ્ધમાં સંચાર જેમાં છે તે મૃદુરિભિત પદ સંચાર, શ્રોતાને જેમાં સારી રતિ થાય તે સુગતિ. જેના અવસાનમાં નમવાપણું છે તે સુનાતિ. - X -

કયા સ્થાને ? તે કહે છે - દેવસંબંધી, નૃત્યવિધિમાં સજ્જ તે નાટ્ય સજ્જ ગીતવાદ્યમાં, તેવી નાટ્યવિધિ પણ સુમનોહર થાય. ઉક્ત સ્વરૂપ ગેય, ગાવાને આરંભનારના જે શબ્દો અતિમનોહર હોય છે, શું તે એવા પ્રકારનો તે મણી અને તૃણોના શબ્દ છે ? દષ્ટાંત સર્વ સામ્ય અભાવથી હોય, તેથી તે પદનું ઉપાદન છે. આમ પૂછતાં ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! કંઈક એવા પ્રકારે શબ્દ હોય.

હવે પુષ્કરિણી સૂત્ર - તે વનખંડના તે-તે દેશમાં ત્યાં-ત્યાં ઘણી નાની-મોટી વાવો, પુષ્કરિણીઓ, દીર્ઘિકાઓ, ગુંજાલિકાઓ ઈત્યાદિ સ્વચ્છ, શ્લક્ષણ, રજતમય કીનારાવાળી, સમતીર, વજમય પાષાણયુક્ત, તપનીયતળવાળી, સુવર્ણ શુભ્રજત વાલુકાઓ - X - તથા વિવિધ મણિ તીર્થ સુબદ્ધ, ચતુષ્કોણ, અનુપૂર્વ સુખત વપ્રગંભીર શીતળ જળ, સંછન્નપ્રાદિ, ઘણાં ઉત્પલ, કુમુદ ઈત્યાદિના કેસરાથી ઉપચિત, ષટ્પદ પરિભોગ કરતાં કમળો, વિમલ સલિલપૂર્ણ, ભ્રમણ કરતાં મત્સ્ય, કાચબાદિ - X - પ્રત્યેક પદ્મવરવેદિકા પરિક્ષિપ્ત, પ્રત્યેક વનખંડ પરિક્ષિપ્ત, કેટલુંક આસવ ઉદક, કેટલુંક વારુણુદક, કેટલુંક ક્ષોદોદક આદિ ઉદકરસથી પ્રાસાદીયાદિ કહેલ છે.

ઉક્તસૂત્રની વ્યાખ્યા - ઘણાં ક્ષુદ્ર અને લઘુ-ક્ષુલ્લિકા, વાપી-ચોરસ આકારે, પુષ્કરિણી-વૃત્તઆકારે, દીર્ઘિકા-સારણી, તે જ વક્રગુંજાલિકા, ઘણાં પુષ્પો અવકીર્ણ હોય તે સરોવર, ઘણી સરની એક પંક્તિથી રહેલું તે સરપંક્તિ, ઘણી સરપંક્તિ તે સરસરપંક્તિ, બિલ-કૂવા, તેની પંક્તિ બિલપંક્તિ, આ બધાં કેવા પ્રકારે છે ? તે કહે છે -

અચ્છ - સ્ફટિકવત્ બહારનો નિર્મળપ્રદેશ, શ્લક્ષણ-પુદ્ગલ નિષ્પાદિત બાહ્ય પ્રદેશ, રજતમય કિનારા જેના છે તથા, સમ-ખાડા આદિનો સદ્ભાવ નથી, તીરવર્તી સ્થાનો જળ વડે પૂરિત છે, તે સમતીર, પાષાણ-વજમય છે, હેમ વિશેષમય તળીયું

જેનું છે તે, સુવર્ણ અને રૂપ્ય વિશેષ રજતમય વાલુકાયુક્ત, તથા વૈદૂર્ય-મણિમય, સ્ફટિકરત્ન સંગંધી પટલમય, તટ સમીપવર્તી ઉજ્જત પ્રદેશો જેના છે તે. તથા જળમાં સુખેથી અવતાર એટલે કે પ્રવેશન જેમાં છે તે સુ-અવતાર, સુખે જળમાંથી બહાર નિર્ગમન જેમાં છે તે સુખોત્તાર. નાના મણિ વડે સુબદ્ધ તીર્થો જેમાં છે તેવું તથા ચાર ખૂણાઓ જેમાં છે તે ચાતુષ્કોણ. આ વિશેષણ વાવ અને કૂવા પ્રતિ જાણવું, કેમકે તેમને જ ચતુષ્કોણ સંભવે છે, બીજાને નહીં.

ક્રમથી નીચે, વધુ નીચે બાવ રૂપથી અતિશય વડે જે જાત વપ-કેદાર જળસ્થાન, તેમાં ગંભીર-તળીયું દેખાતું નથી તે, જેમાં શીતળ જળ છે, તેવી. તથા જળ વડે અંતરિત પત્ર-નિશ-મૃણાલ જેમાં છે તે, આ નિશમૃણાલના સાહચર્યથી પત્રો પદ્મિની પત્રો જણાય છે. નિશ-કંદ, મૃણાલ-પદ્મનાલ તથા ઘણાં ઉત્પલ, કુમુદ, નલીન, આદિના વિકસ્વર કિંજલ્ક વડે ભરેલ.

તથા ભ્રમર વડે પરિભોગ કરાતા કમળો અને ઉપલક્ષણ વડે કુમુદ આદિ જેમાં છે, તે તથા, સ્વરૂપથી સ્ફટિકવત્ શુદ્ધ, નિર્મળ અર્થાત્ આવનાર મેલથી રહિત એવા પાણી વડે પૂર્ણ, પંડિત્વ - અતિ પ્રભૂત. - આ દેશી શબ્દ છે. - X - X - ત્યાં ઘણાં મત્સ્ય, કાચબાઓ ભ્રમણ કરે છે. અનેક પક્ષીયુગલના અહીં-તહીં ફરવાથી સર્વથા વ્યાપ્ત છે.

આ વાપીથી સરસરપંક્તિ સુધી પ્રત્યેક - X - પદ્મવરવેદિકા વડે પરિક્ષિપ્ત છે અને પ્રત્યેક વનખંડથી પરિક્ષિપ્ત છે. - X -

કેટલીક વાપી આદિ ચંદ્રહાસાદિ પરમ આસવ માફક ઉદકવાળી છે. કોઈક વારણ સમુદ્રવત્ ઉદકવાળી છે. કોઈક ક્ષીર સમાન ઉદકવાળી છે, કોઈ ઘી જેવા ઉદકવાળી છે. કોઈ ઈશ્વરસ જેવા ઉદકવાળી છે. કોઈ અમૃતરસ જેવા ઉદકવાળી છે. કેટલીક સ્વાભાવિક જળયુક્ત છે. પ્રાસાદીય આદિ પૂર્વવત્.

તે ક્ષુદ્રા-ક્ષુદ્રિકા વાપી યાવત્ નિલપંક્તિ પ્રત્યેકની ચારે દિશામાં ચાર ત્રિસોપાનક પ્રતિરૂપકા કહેલા છે. તે ત્રિસોપાન પ્રતિરૂપકનું વર્ણન આ પ્રકારે છે -

વજ્રમય નેમા, સિંહમય પ્રતિષ્ઠાન, વૈદૂર્યમય સ્તંભ, સોના-રૂપના ફલકો, વજ્રમય સંઘી, લોહિતાક્ષમય શૂચિ, વિવિધ મણિમય અવલંબન બાહાઓ પ્રાસાદીયાદિ છે.

સૂત્રવ્યાખ્યા - તે ક્ષુદ્રા-ક્ષુદ્રિકા યાવત્ નિલપંક્તિ પ્રત્યેક ચારે દિશામાં, ચારે-એકેક દિશામાં એક-એક એ રીતે ત્રિસોપાન પ્રતિરૂપક છે. તથા પ્રતિવિશિષ્ટ રૂપ જેનું છે, તે પ્રતિરૂપક, ત્રણ સોપાનોનો સમૂહ તે ત્રિસોપાન. - X - તે કહેલાં છે. તે ત્રિસોપાન પ્રતિરૂપકોનો આ કહેવાનાર વર્ણકનિવેશ છે -

તે આ રીતે - વજ્રરત્નમય ભૂમિથી ઉર્ધ્વ નીકળતા પ્રદેશો, સિંહરત્નમય ત્રિસોપાનના મૂળ પાદ, વૈદૂર્યમય સ્તંભો, સોના-રૂપામય ફલકો, ત્રિસોપાનના અંગભૂત વજ્રરત્ન વડે પૂરેલી સંધિ-બે ફલકનો અપાંતરાલ પ્રદેશ, લોહિતાક્ષમયી સૂચિઓ -

બે ફલક સંગંધી વિઘટન ન થાય તે માટે પાદુકાના સ્થાને છે વિવિધ મણિમય અવલંબન-ચડતા ઉતરતા અવલંબન હેતુભૂત, અવલંબન બાહા પણ વિવિધ મણિમય છે. અવલંબનબાહા એટલે બંને પડખે અવલંબન આશ્રયભૂત ભીંતો. પ્રાસાદીયાદિ ચાર પદો પૂર્વવત્ છે.

તે ત્રિસોપાન પ્રતિરૂપકોની આગળ પ્રત્યેકમાં તોરણો કહેલાં છે. તે તોરણોનું વર્ણન આ પ્રમાણે કહેલ છે -

તે તોરણો વિવિધ મણિમય સ્તંભો ઉપર ઉપનિવિષ્ટ-સંનિવિષ્ટ છે, વિવિધ ઉત્તરોપિત, વિવિધ તારારૂપોપિત, ઈહામૃગ-ઋષભ-અશ્વ-નગરાદિ ચિત્રોથી ચિત્રિત, સ્તંભોદ્ગત વજ્ર વેદિકા પરિગત-અભિરામ, વિદ્યાધર ચમલ યુગલચંત્ર યુક્તવત્, અર્ચી સહસ્રમાલનીય, હજારો રૂપયુક્ત યાવત્ પ્રાસાદીય છે.

તેની વ્યાખ્યા - તે ત્રિસોપાન પ્રતિરૂપકોની આગળ પ્રત્યેકે પ્રત્યેક તોરણો કહેલાં છે, તે તોરણોનું વર્ણન વિશેષ આ છે - તે તોરણો વિવિધ મણિમય, મળિ - ચંદ્રકાન્તાદિ, સ્તંભોમાં સામીપ્યથી રહેલ છે. તે કદાચ ચલિત કે અપદપતિત હોવાની શંકા થાય, તેથી કહે છે - નિશ્ચલતાથી અને અપદપરિહારથી નિવિષ્ટ છે. વિવિધ વિચ્છિત્તિયુક્ત મુક્તાફળ - X - અંતરા અંતરા આરોપિત જેમાં છે તે. વિવિધ તારારૂપે ઉપચિત, તોરણોમાં જ શોભાર્થે તારકો બંધાય છે, તે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ઈહામૃગ-વૃક, ઋષભ-બળદ, વ્યાલ-સર્પ, રુરુ, મૃગ વિશેષ, શરભ-અષ્ટાપદ, ચમર-અટવીની ગાય, વનલતા-અશોકલતા આદિ. પદ્મલતા-પદ્મિની આ બધાંના ચિતરેલાં ચિત્રો જેમાં છે તે. સ્તંભની ઉપરવર્તી વજ્રરત્નમય વેદિકા વડે પરિકરિત છે, તે અતિરમણીય છે. વિદ્યાધર - વિશિષ્ટ શક્તિવાળા પુરુષ વિશેષનું સમશ્રેણિક યુગલ, તેના વડે ચંત્રથી સંચરતી બે પુરુષ પ્રતિમારૂપથી યુક્ત છે. અર્ધિ-મણિરત્નોની પ્રભાના હજારો પરિવારણીય હજારોરૂપ યુક્તથી સ્પષ્ટ દીપતી, અતિ દીપતી તથા ચક્ષુથી અવલોકતા, દર્શનીયતા અતિશયથી શ્લેષ પામે છે, તથા શુભ સ્પર્શ, શોભા સહિત રૂપક જેમાં છે તે. 'પ્રાસાદીય' આદિ ચાર વિશેષણ પૂર્વવત્.

તે તોરણોની ઉપર આઠ-આઠ મંગલો કહેલાં છે - સ્વસ્તિક, શ્રીવત્સ, નંદાવર્ત, વર્ધમાનક, બદ્રાસન, કળશ, મત્સ્ય અને દર્પણ, આ બધાં રત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - સુગમ છે. વિશેષ આ - યાવત્ શબ્દથી ઘૃષ્ટ, મૃષ્ટ, નીરજા ઈત્યાદિ ગ્રહણ કરવા.

તે તોરણોની ઉપર કૃષ્ણ ચામર ધ્વજ, નીલ ચામરધ્વજ, રક્ત ચામર ધ્વજ, પીળો ચામર ધ્વજ, સફેદ ચામર ધ્વજ, સ્વચ્છ-શ્લક્ષણ-રૂપ્ય પદ્મ - વજ્રદંડ, જલયામલ ગંધિકા, પ્રાસાદીયાદિ છે.

વ્યાખ્યા - તે તોરણોની ઉપર ઘણાં કૃષ્ણ ચામરયુક્ત ધ્વજો, એ પ્રમાણે

નીલાદિ પણ જાણવા. આ બધાં કેવા પ્રકારે છે, તે કહે છે - સ્વચ્છાદિ સ્પષ્ટ છે. રૂપાનો વજમયના દંડની ઉપરનો પટ્ટ જેમાં છે તે, વજમય દંડ રૂપપટ્ટ મધ્યવર્તી જેમાં છે તે, જલજાનની માફક-પદ્મ માફક અમલ, કુદ્રવ્ય ગંધ સંમિશ્ર જે ગંધ, જેમાં વિદ્યમાન છે તે જલ જામલ ગંધિકા. તેથી જ સુરમ્ય છે. પ્રાસાદીય આદિ પૂર્વવત્.

તે તોરણોની ઉપર ઘણાં છાત્રાતિ છાત્રો, પતાકાતિ-પતાકા, ઘંટા યુગલ, ચામર યુગલ, ઉત્પલ હસ્તકાદિ યાવત્ સહસ્રપત્ર હસ્તક, બધાં સર્વરત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - તે તોરણોની ઉપર ઘણાં - છાત્રથી લોકપ્રસિદ્ધ એક સંખ્યાકથી અતિશાયીની બે સંખ્યા કે ત્રણ સંખ્યા રૂપ છાત્રો, તે છાત્રાતિચ્છત્ર, ઘણી પતાકાથી અતિશાયી દીર્ઘત્વથી વિસ્તાર વડે પતાકા તે પતાકાતિપતાકા. ઉત્પલહસ્તકા-ઉત્પલ નામક જલજ કુસુમ સમૂહ વિશેષ, એ પ્રમાણે પદ્મહસ્તકાદિ કહેવા. આ છાત્રાતિચ્છત્ર આદિ બધાં પણ સર્વરત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. યાવત્ શબ્દ સ્વચ્છ, શ્વદણ, લષ્ટાદિ વિશેષણ લેવા.

હવે પર્વતક સૂત્ર આ રીતે - તે ક્ષુદ્રિકા, વાપી યાવત્ બિલપંક્તિઓ તે-તે દેશમાં ત્યાં-ત્યાં ઘણાં ઉત્પાત પર્વતો, નિચતિ પર્વતો, જગતી પર્વતો, દારુપર્વત, દકમંડપ, દગમંચક, દકમાલક, દકપ્રાસાદ, ક્ષુદ્રા, આંદોલક, પદ્મમાંદોલક સર્વે રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

સૂત્રની વ્યાખ્યા - તે ક્ષુલ્લિકા, વાપી યાવત્ બિલપંક્તિ આદિ કહ્યા. તે-તે દેશમાં, તે દેશના ત્યાં-ત્યાં એકદેશમાં ઘણાં ઉત્પાત પર્વતો છે, જ્યાં આવીને ઘણાં વ્યંતર દેવો-દેવીઓ વિચિત્રક્રીડા નિમિત્તે વૈક્રિય શરીર રચે છે. નિચતિ - નેચત્યથી પર્વતો અથવા નિચત-સદા ભોગ્યત્વથી અવસ્થિત પર્વતો. જ્યાં વ્યંતર દેવ-દેવીઓ ભવધારણીય વૈક્રિય શરીરથી પ્રાયઃ સદા રમણ કરે છે. જગતી પર્વત, દારુ નિર્માપિતા સમાન પર્વતો, સ્ફટિક મંડપ ઇત્યાદિ છે. આ સ્ફટિક મંડપાદિમાં કોઈક ઊંચા, કોઈક લઘુ, કોઈક અતિલઘુ અને લાંબા તથા આંદોલક અને પદ્મમાંદોલક, ત્યાં આવી-આવીને મનુષ્યો પોતાને આંદોલિત કરે છે. જ્યાં પક્ષી આવી-આવીને પોતાને આંદોલિત કરે છે, તે પદ્મમાંદોલક છે.

તે વનખંડમાં તે-તે પ્રદેશમાં વ્યંતર દેવ-દેવી ક્રીડાચોગ્ય ઘણાં હોય છે. તે ઉત્પાતપર્વતાદિ કેવા સ્વરૂપના છે ? તે કહે છે - સર્વરત્નમય, સ્વચ્છ ઇત્યાદિ વિશેષણ પૂર્વવત્.

તે ઉત્પાતપર્વત યાવત્ પદ્મમાંદોલકમાં ઘણાં હંસાસન, કૌંચાસન, ગરુડાસન, ઉજ્જતાસન, પ્રણતાસન, દીર્ઘાસન, ભદ્રાસન, પદ્માસન, મકરાસન, પદ્માસન, સીંહાસન, દિશા સૌવસ્તિકાસન સર્વ રત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

સૂત્રવ્યાખ્યા - તે ઉત્પાત પર્વતમાં યાવત્ પદ્મમાંદોલકમાં યાવત્ કરણથી નિચત પર્વતાદિ પરિગ્રહ. ઘણાં હંસાસન, તેમાં જે આસનોના અધોભાગે હંસો

રહેલા છે. જેમ સિંહાસનમાં સિંહો હોય તેમ હંસાસન. એ રીતે કૌંચ-ગરુડાસન કહેવા. ઉજ્જતાસન-ઉંચા આસન, પ્રણતાસન-નીંચા આસન, દીર્ઘાસન-શય્યારૂપ, ભદ્રાસન-જેના અધોભાગમાં પીઠિકાગંધ હોય પદ્મયાસન-જેના અધોભાગમાં વિવિધ પક્ષીઓ હોય. - X - પદ્માસન-પદ્માકાર આસનો. દિક્સૌવસ્તિકાસન એટલે જેના અધોભાગમાં દિશાપ્રધાન સ્વસ્તિક આલેખેલા હોય. - X - X - આ બધાં આસનો રત્નમયાદિ છે.

હવે ગૃહક સૂત્ર - તે વનખંડના તે-તે દેશમાં ત્યાં-ત્યાં ઘણાં આલિગૃહ, માલિગૃહ, કદલીગૃહ, અક્ષણગૃહ, પ્રેક્ષણગૃહ, મજ્જન ગૃહ, પ્રસાધનગૃહ, ગર્ભગૃહ, મોહનગૃહ, માલગૃહ, જાલગૃહ, કુસુમગૃહ, ચિત્રગૃહ, ગંધર્વગૃહ, આદર્શગૃહ છે. તે સર્વે રત્નમયાદિ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - તે વનખંડની મધ્યમાં ત્યાં-ત્યાં પ્રદેશમાં પ્રદેશના તે-તે એકદેશમાં ઘણાં આલિગૃહો, આલિ - વનસ્પતિ વિશેષ, તેનાથી યુક્ત ગૃહો. માલિ-પણ વનસ્પતિ વિશેષ છે. - X - અક્ષણ ગૃહ-અવસ્થાનગૃહ, જેમાં ગમે ત્યારે આવીને સુખાસિકથી રહે છે. પ્રેક્ષણગૃહ-પ્રેક્ષણક નિરખે છે. મજ્જનગૃહ - જ્યાં આવીને સ્વેચ્છાથી સ્નાન કરે છે. પ્રસાધનગૃહક-જ્યાં આવીને પોતે અને બીજા મંડન કરે છે. ગર્ભગૃહ-ગર્ભગૃહાકાર, મોહનગૃહ-મૈથુન સેવા પ્રધાન ગૃહો, શાલાગૃહ-પટ્ટશાલા પ્રધાનગૃહ, જાલગૃહ-જાલયુક્ત ગૃહ, કુસુમગૃહ-પુષ્પના ટગલાંથી યુક્ત ગૃહ, ચિત્રગૃહ-ચિત્રપ્રધાનગૃહ, ગંધર્વગૃહ-ગીત નૃત્યાભ્યાસ યોગ્ય ગૃહો - X - X - એ કેવા છે ? રત્નમયાદિ.

તે આલિગૃહ યાવત્ આદર્શગૃહોમાં ઘણાં હંસાસન યાવત્ દિશા સૌવસ્તિકાસન, સર્વે રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

હવે મંડપસૂત્ર - તે વનખંડના તે-તે દેશમાં, ત્યાં-ત્યાં ઘણાં જાઈ મંડપ, જૂહીમંડપ, મલ્લિકામંડપ, નોમાલિકા મંડપ, વાસંતી મંડપ, દધિવાસુકા મંડપ, સૂરિલ્લિમંડપ, તંબોલીમંડપ, નાગલતા મંડપ, અતિમુક્ત મંડપ, આસ્ફોટામંડપ, માલુકામંડપ, સર્વે રત્નમય યાવત્ નિત્ય કુસુમીત યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - જાઈ - માલતી, તેનાથી યુક્ત મંડપ. એ રીતે આગળ પણ પદ્યોજના કરવી. - X - X - ચૂથિકાદિ પુષ્પપ્રધાન વનસ્પતિ છે. દધિવાસુકા - વનસ્પતિ વિશેષ છે. તાંબૂલી-નાગવલ્લી, નાગ-વૃક્ષ વિશેષ. તે જ લતા-નાગલતા. જેની તીર્છી તથાવિદ્ય શાખા કે પ્રશાખા પ્રસરેલ હોય, તે લતા કહેવાય છે. અતિમુક્તક - પુષ્પ પ્રધાન વનસ્પતિ, માલુકા - એકાસ્થિક ફળ, વૃક્ષ વિશેષથી યુક્ત મંડપ, તે માલુકામંડપ. આ બધાં રત્નમય ઇત્યાદિ છે.

તે જાઈ મંડપ યાવત્ માલુકામંડપમાં ઘણાં પૃથ્વીશિલા પટ્ટકો કહેલાં છે. કેટલાંક હંસાસન સંસ્થિત, કેટલાંક કૌંચાસન સંસ્થિત યાવત્ કેટલાંક દિશા સૌવસ્તિકાસન સંસ્થિત, કેટલાંક બહુ શ્રેષ્ઠશયન આસન વિશિષ્ટ સંસ્થાન

સંસ્થિત કહેલા છે. તે આજિનક, રૂ, બૂર, નવનીત, તૂલ સ્પર્શવત્ મૃદુ અને સર્વરત્નમયાદિ છે.

સૂત્રવ્યાખ્યા - તે જાતિમંડપ યાવત્ માલુકામંડપે - x - ઘણાં શિલાપટ્ટકો કહેલા છે. એકેક શિલાપટ્ટકે હંસાસનવત્ સંસ્થિત છે. - x - બીજા પણ ઘણાં શિલાપટ્ટક, જે વિશિષ્ટ ચિહ્ન અને વિશિષ્ટ નામો, પ્રધાન શયન-આસન છે, તેની માફક સંસ્થિત છે. ઘણાં શિલાપટ્ટકો માંસલ-અકઠિન, સુઘૃષ્ટ-અતિશય મસૃણ, વિશિષ્ટ સંસ્થાન સંસ્થિત છે. આજિનક ઇત્યાદિ સુગમ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - તે આ ઉત્પાત્ પર્વતાદિગત હંસાસન આદિમાં યાવત્ વિવિધરૂપ સંસ્થાન સંસ્થિત પૃથ્વીશાલિપટ્ટકમાં, ઘણાં વનોના અંતરોમાં થાય તે વાણમંતર દેવો-દેવીઓ સુખ પડે તેમ બેસે છે, આશ્રયણીય સ્તંભાદિ, સુખે છે - દીર્ઘકાય પ્રસારણથી વર્તે છે. પણ નિદ્રા કરતાં નથી. તેમને દેવયોનિકતાથી નિદ્રાનો અભાવ હોય. અહીં ઉપલક્ષણ થકી “રહે છે” ઇત્યાદિ પાઠ જીવાભિગમમાં કહેલ લખેલ છે -

તિષ્ઠન્તિ - ઉર્ધ્વસ્થાનથી વર્તે છે. નિષીદંતિ-બેસે છે, ત્વગ્વર્તન કરે છે - ડાબુ પડખું બદલીને જમણાં પડખાં રહે છે કે જમણું પડખું બદલીને ડાબે પડખે રહે છે. લલંતિ-મનને ઈષ્ટ જેમ થાય તેમ વર્તે છે. કીડન્તિ-સુખ ઉપજે તેમ અહીં-તહીં ગમન વિનોદથી, ગીત-નૃત્યાદિ વિનોદથી રહે છે. મોહન્તિ-મૈથુન સેવા કરે છે. એ પ્રમાણે - પૂર્વે - પૂર્વભવમાં, કરેલાં કર્મોનો, તેથી જ પૂર્વેના સુચરિતજનિત કર્મ. - x - તેનો આ ભાવાર્થ છે - વિશિષ્ટ તથાવિધ ધર્માનુષ્ઠાન વિષયમાં અપ્રમાદ કરણ, ક્ષાંત્યાદિ સુચરિત, સુપરાકાંત જનિત કર્મો. - x - સર્વે સત્ત્વ મૈત્રી સત્ય ભાષણ પરદ્રવ્ય અપહાર ન કરવો, સુશીલ આદિ રૂપ સુપરાક્રમ જનિત.

તેથી જ શુભફળોમાં અહીં કિંચિત્ અશુભફળ પણ ઇન્દ્રિય મતિ વિપર્યાસથી શુભફળ માને છે. તેથી તાત્ત્વિક શુભ ફળ પ્રતિપત્તિ અર્થે આના જ પર્યાયને કહે છે - કલ્યાણ અર્થાત્ તત્ત્વવૃત્તિથી તથાવિધ વિશિષ્ટ ફળદારી અથવા અનર્થોપશમકારી કે કલ્યાણરૂપ ફળ વિપાકને અનુભવતા વિચરે છે.

એ પ્રમાણે પદ્મવરવેદિકાના બહાર સ્થિત વનખંડ વક્તવ્યતા કહી, હવે તેની પૂર્વે રહેલ વનખંડ વક્તવ્યતાને કહે છે -

તે જગતી ઉપર પદ્મવર વેદિકાની અંતર્મધ્યે જે પ્રદેશ છે, તેમાં એક મોટું વનખંડ કહેલ છે, દેશોન બે યોજન વિષ્કંભથી પદ્મવરવેદિકાના સમાન તુલ્ય પરિધિથી છે. - x - પદ્મવર વેદિકાના બાહ્ય પ્રદેશથી અંદર ૫૦૦ ધનુષ્ જતાં જે પરિક્ષેપ ન્યૂનત્વ છે તેની વિવક્ષા અલ્પત્વને કારણે કરી નથી. - x - બહિર્વનખંડવત્ વિશેષણ રહિત વનખંડ વર્ણક લેવું. વિશેષ એ કે તૃણ વિહીન જાણવું. - x - ઉપલક્ષણત્વથી મણિલક્ષણ વિહીન પણ જાણવું. પદ્મવર વેદિકાના અંતરિતપણાથી તથાવિધ વાયુના અભાવથી મણી અને તૃણના અચલનથી પરસ્પર સંઘર્ષના અભાવથી શબ્દનો અભાવ છે. - x -

હવે જંબૂદ્વીપની દ્વાર સંખ્યા પ્રરૂપણાર્થે કહે છે -

● સૂત્ર-૭,૮ :-

[૭] ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપના કેટલાં દ્વારો કહેલા છે ? ગૌતમ ! ચાર દ્વારો કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે - વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત. એ પ્રમાણે ચારે પણ દ્વારો સરાહનીય કહેવા.

[૮] ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપનું વિજય નામે દ્વાર કયાં કહેલ છે ? ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં મેરુ પર્વતની પૂર્વે ૪૫,૦૦૦ યોજન જઈને જંબૂદ્વીપ દ્વીપના પૂર્વી છેડાથી લવણસમુદ્રના પૂર્વાર્ધથી પશ્ચિમમાં સીતા મહાનદીની ઉપર અહીં જંબૂદ્વીપનું વિજય નામે દ્વાર કહેલ છે. તે આઠ યોજન ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, ચાર યોજન વિષ્કંભથી, તેટલું જ પ્રવેશથી છે. તે શ્વેત શ્રેષ્ઠ સુવર્ણ સ્તુપિકાથી યાવત્ દ્વારનું વર્ણન યાવત્ રાજધાની [કહેવું.]

● વિવેચન-૭,૮ :-

સૂત્રનો પ્રશ્ન અને ઉત્તર બંને પણ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - પૂર્વથી પ્રાદક્ષિણા વડે વિજયાદિ દ્વારો જાણવા. દ્વારોના જ સ્થાન વિશેષ નિયમનને માટે કહે છે -

બદંત ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપનું વિજય નામે પ્રસિદ્ધ દ્વાર કયાં કહેલ છે ? ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં જે મેરુગિરિ છે, તેની પૂર્વ દિશામાં ૪૫,૦૦૦ યોજન અતિક્રમીને જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં પૂર્વના અંતે અને લવણસમુદ્રના પૂર્વાર્ધના પાશ્ચાત્ય ભાગમાં સીતા મહાનદી ઉપર જે પ્રદેશ છે તે, આમાં જંબૂદ્વીપ દ્વીપના વિજય નામે દ્વાર કહેલ છે, તે આઠ યોજન ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, ચાર યોજન વિસ્તારથી છે. આ દ્વાર વિષ્કંભનું પ્રમાણ સ્થૂળ ન્યૂન કહ્યું છે. સૂક્ષ્મતાથી વિભાવના કરતાં દ્વાર શાખાના બે વિષ્કંભથી બે કોશ ઉમેરતા સાર્ધયોજન થાય છે. તેની વિવક્ષા કરી નથી, ચાર યોજન ભીંતનું બાહલ્ય છે.

તે કેવા છે, તે કહે છે ? શ્વેત વર્ણયુક્ત, કેમકે બાહુલ્યથી અંકરત્નમયપણે છે. વર કનકમયી સ્તૂપિકા જેની છે તે.

હવે શેષ દ્વાર વર્ણન રાજધાનીવર્ણનના અતિદેશથી કહે છે - દ્વારનું વર્ણન યાવત્ રાજધાની વર્ણન, જે જીવાભિગમ ઉપાંગમાં કહેલ છે, તે સંપૂર્ણ કહેવું. તેમાં પહેલા દ્વારવર્ણક આ રીતે - ઇહામૃગ, ઋષભ, તુરગ, નગર, મગર ઇત્યાદિના ચિત્રો આલેખેલ છે. સ્તંભ ઉપરની વેદિકામાં અભિરામ વિદ્યાધર ચમલયુગલ ચંત્રયુક્ત, અર્ચીસહસ્ર માલનીય, હજારો રૂપયુક્ત દીપતા, વિશેષ દીપતા ચક્ષુલોચનલેશ, સુખસ્પર્શ, સશ્રીકરૂપ યુક્ત છે. દ્વારવર્ણનમાં - વજ્રમય નેમા, રિષ્ટમય પ્રતિષ્ઠાન, વૈદૂર્યના સ્તંભ, જાત્ય રૂપોપચિત, પંચવર્ણ મણિ-રત્ન કુટ્ટિમતલ, હંસગર્ભમય લુક, ગોમેજજમય ઇન્દ્રકીલ, લોહિતાક્ષમય દ્વારચેટી, જ્યોતિસ્મય ઉતરંગ, વૈદૂર્યમય કપાટ, વજ્રમય સંઘી, લોહિતાક્ષમય સૂચિ, વિવિધ મણિમય

સમુદ્ગક, વજમય અર્ગલા-અર્ગલ પ્રાસાદ, રજતમય આવર્તન પીઠિકા, અંકોતરપાશક નિરંતરિત ઘનકપાટ, ૫૬ ત્રિકભિત્તિગુલિકા, ત્રણ ગોમાનસી, વિવિધ મણિ-રત્નવાલ રૂપક લીલાસ્થિત શાલભંજિકા વજમય કૂટ, રજતમય ઉત્સેદ, સર્વ તપ્ત્રીયમય ઉલ્લોક, વિવિધ મણિરત્ન જાલપંજર મણિવંશક લોહિતાક્ષ પ્રતિવંશક રજત ભૌમ, અંકમય પક્ષ, પક્ષબાહા, જ્યોતિષ્મય વંશા, વંશ કવેલ્લુક, રજતમયી પટ્ટિકા, જાત્યરૂપમયી અવઘાટની, વજમય ઉપરની પુંછણી, બધું શ્વેત, રજતમય આચ્છાદન, અંકમય-કનક-કૂડ તપનીય સ્તુપિકા, શ્વેત શંખતલ ઇત્યાદિ - X - પ્રાસાદીયાદિ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - ઈદમગૃહાદિ આદિ દશ વિશેષણ, પદ્મવર-વેદિકાગત વાપી-તોરણ અધિકારમાં વ્યાખ્યાત કરી છે. વિજય નામના દ્વારનું વર્ણન કહેવાયેલ છે, તે કહે છે - તે આ પ્રમાણે - વજમયનેમા આદિ, દ્વારવર્ણન અધિકારમાં જ્યાં કેવળ વિશેષણ છે, સાક્ષાત્ દ્વારની વિશેષણતા, વિશેષ્ય સહિત તેના જાણવા.

તે વિજયદ્વારના વજમય નેમા - ભૂમિભાગથી ઉર્ધ્વ નીકળતાં પ્રદેશો, રિષ્ટરત્નમય મૂળપાદો, વૈદૂર્યરત્નમય રુચિર સ્તંભ, સુવર્ણ વડે યુક્ત પ્રવર પંચ વર્ણમણિ રત્ન વડે બદ્ધ ભૂમિતલ જેનું છે, તે તથા, આ વિજયદ્વારની હંસગર્ભરત્નમય દેહલી, ગોમેદ રત્નમય ઈન્દ્રકીલ - ગોપુર કપાટયુગ સંધિ નિવેશ સ્થાન, પદ્મરાગ નામે રત્ન, તેનાથી યુક્ત દ્વારશાખા, જ્યોતીરસમય દ્વારની ઉપર તીર્થુ રહેલ કાષ, વૈદૂર્યમય કપાટ, લોહિતાક્ષરત્નાત્મિક સૂચિઓ, વજમય સંધિ-ફલકોની સંધિમેલા. અહીં શું કહે છે ?

વજરત્ન વડે આપૂરિત ફલકોની સંધિઓ, વિવિધ મણિમય સમુદ્ગક-ચૂલિકાગૃહ, જેમાં રાખેલ કપાટ-બારણા નિશ્ચલપણે રહે છે, વજમય અર્ગલાપ્રાસાદ, અર્ગલા-આગળીયો, આગળીયાના ખૂંટા, જેમાં આગળીયાને અંકુશીત કરાય - ભરાવાય છે. રજતમયી આવર્તનપીઠિકા, આવર્તનપીઠિકા જેમાં ઈન્દ્રકીલ હોય છે. અંકરત્નમય ઉત્તર પાર્શ્વ જેના છે. નિરંતરિત ઘન કપાટ - લઘુ અંતરરૂપ જે છે, તેવા ઘનકપાટ જેના છે. - X - તે દ્વારના બંને પડખે ભીંતમાં જઈને ભિત્તિગુલિકા પીઠકસંસ્થાનીય-૧૬૮ [૫૬X૩] ભિત્તિગુલિકા હોય છે. તથા ગોમાનસી-શચ્યા, છપ્પનત્રિક પ્રમિત છે. વિવિધ મણિરત્નમય ફણિરૂપક, લીલા કરતી રહેલી પુતળીઓ, તથા તે દ્વારનો વજમય કૂટ-માટ ભાગ, રજતમય ઉત્સેદ, શિખર - અહીં શિખર માત્ર માટ ભાગનો કહેવો, દ્વારનો નહીં. કેમકે તે પૂર્વે કહેલ છે.

સર્વથા તપનીયમય ઉપરનો ભાગ, મણિમય વંશા જેના છે, તે મણિવંશક, લોહિતાક્ષમય પ્રતિવંશ જેમાં છે તે. રજતમયી ભૂમિ જેની છે તે. વિવિધ મણિરત્નમય જાલપંજર-ગવાક્ષ જે દ્વારમાં છે, તે. તથા અંકમય પક્ષ આદિ પદ્મવરવેદિકાવત્ કહેવા.

કનકમય મોટું શિખર, તપનીયમય લઘુશિકર જેનું છે તે. આના વડે જે પૂર્વે સામાન્યથી કહ્યું - શ્વેત વરકનક સ્તુપિકા, તે જ પ્રપંચથી કહેવું. હવે તે જ શ્વેતત્વ ફરી દર્શાવે છે -

શ્વેતત્વ જ ઉપમા વડે ફરી દેટ કરે છે - વિમળ જે શંખનો ઉપરનો ભાગ, જે નિર્મળ ઘનીભૂત દર્દી, ગાયના દૂધના ફીણ, રજતના ટગલા જેવો પ્રકાશ જેનો છે તે. તિલકરત્ન-પુંડ્ર વિશેષ, તે અર્ધચંદ્રાકાર વડે સોપાન વિશેષથી ચિત્રકારી તિલકરત્નાર્દ્ર ચંદ્ર ચિત્ર, તથા વિવિધ મણિમય માળા વડે અલંકૃત, અંદર અને બહાર શ્લક્ષણ પુદ્ગલ સ્કંધ નિર્માપિત, તપનીયમયી વાલુકા-રેતી, તેનો પ્રસ્તાર જેમાં છે તે. - X -

વિજયદ્વારના બંને પડખે બે નિષીધિકામાં બબ્બે ચંદન કળશો કહેલાં છે, તે ચંદન કળશો શ્રેષ્ઠ કમલ ઉપર રહેલા છે. સુગંધી શ્રેષ્ઠ જળથી પ્રતિપૂર્ણ છે. ચંદનથી ચર્ચીત, પદ્મકમળથી ઢાંકેલ, સર્વ રત્નમય, સ્વચ્છ, શ્લક્ષણ, યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. મોટા-મોટા મહેન્દ્ર કુંભ સમાન કહેલ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - વિજય દ્વારના બંને પડખે એક-એક નૈષેધિકીથી બે પ્રકારની નૈષેધિકા છે. નૈષેધિકી એટલે નિસરણી. તેમાં પ્રત્યેકમાં બબ્બે વંદન કળશો-મંગલ ઘટ કહેલાં છે. તે વંદન-કળશો શ્રેષ્ઠ કમળના આધારે રહેલાં છે. ચંદનકૃત્ ઉપરાગવાળા, તેના કંઠમાં લાલ સુતરરૂપ પરોવેલ છે. ઇત્યાદિ - X - કુંભમાં ઈન્દ્ર એવો ઈન્દ્રકુંભ, જે અતિશય મહાન્ છે તેવો મહાકળશ પ્રમાણ, અથવા મહેન્દ્ર-રાજા, તેના માટે કે તેના સંબંધી કુંભ-અભિષેક કળશ, તેની સમાન કહેલો છે.

વિજયદ્વારના બંને પડખે બે નિષીધિકામાં બબ્બે ચંદન કળશો કહેલાં છે, તે ચંદન કળશો શ્રેષ્ઠ કમલ ઉપર રહેલા છે. સુગંધી શ્રેષ્ઠ જળથી પ્રતિપૂર્ણ છે. ચંદનથી ચર્ચીત, પદ્મકમળથી ઢાંકેલ, સર્વ રત્નમય, સ્વચ્છ, શ્લક્ષણ, યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. મોટા મોટા મહેન્દ્ર કુંભ સમાન કહેલ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - વિજય દ્વારના બંને પડખે એક-એક નૈષેધિકીથી બે પ્રકારની નૈષેધિકા છે. નૈષેધિકી એટલે નિસરણી તેમાં પ્રત્યેકમાં બબ્બે વંદનકળશો - મંગલઘટ કહેલાં છે. તે વંદન-કળશો શ્રેષ્ઠ કમળના આધારે રહેલાં છે. ચંદનકૃત્ ઉપરાગવાળા, તેના કંઠમાં લાલ સુતરરૂપ પરોવેલ છે. ઇત્યાદિ - X - કુંભમાં ઈન્દ્ર એવો ઈન્દ્રકુંભ, જે અતિશય મહાન્ છે તેવો મહાકળશ પ્રમાણ, અથવા મહેન્દ્ર-રાજા, તેના માટે કે તેના સંબંધી કુંભ-અભિષેક કળશ, તેની સમાન કહેલો છે.

વિજયદ્વારના બંને પડખે બે નિષીધિકામાં બબ્બે નાગદંતકો કહેલ છે. તે નાગદંતકો મુક્તાજાલાંતર ઉશ્રિત હેમ જાલકૃવક્ષાજાલ, લઘુ ઘંટિકા, છંટાજાલથી પરિક્ષિપ્ત છે, તે અભ્યુદ્ગત, અભિનિવિષ્ટ, તીર્થુ સુસંપન્નદિત, અઘો પદ્મગાર્દ્ધરૂપ, પદ્મગાર્દ્ધ સંસ્થાન સંસ્થિત, સર્વ વજમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. તે મોટા-મોટા ગર્જદંત સમાન કહેલ છે. - X -

બબ્બે નાગદંતક - નર્કુટિક અંકુટિકા કહેલ છે. તે નાગ દંતકો, મુક્તાબલના અંતરોમાં જે ઉચ્છિત-લંબાયેલ હેમમય માળાસમૂહ, જે ગવાક્ષાબલ-ગવાક્ષા આકૃતિ રત્ન વિશેષ દામસમૂહ, જે કિંકિણી ઘંટાબલ - ક્ષુદ્રઘંટા સમૂહ, તેના વડે પરિક્ષિપ્ત-સર્વથા વ્યાપ્ત, અભિમુખ ઉદ્ગત, અભ્યુદ્ગત-અગ્રિમભાગમાં કંઈક ઉજ્જત, તેમાં ફૂલની માળા સુસ્થિત છે. અભિમુખ-બહારના ભાગમાં અભિમુખ, નિર્ગત-અભિનિસૃષ્ટ, તીર્છા-ભિત્તિપ્રદેશથી અતિશયપણે કંઈક પણ ન ચલીત થઈને પરિગૃહીત છે.

અદસ્તન-નીચે જે પજ્જગ-સાપનો અર્ધભાગ, તેના જેવો આકાર જેનો છે તે તથા, અર્ધપજ્જગવત્ અતિ સરળ અને દીર્ઘ, તેની જ વ્યાખ્યા કરે છે - અર્ધ પજ્જગ જેવા સંસ્થાનથી સંસ્થિત સર્વથા વજ્રમય, સ્વચ્છ ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ છે. અતિશય મહાન્ - ગજદંત સમાન કહેલ છે.

તે નાગદંતકોમાં ઘણાં કૃષ્ણસૂત્ર બદ્ધ વગ્ધારિત માલ્યદામ યુક્ત એ પ્રમાણે નીલ, લોહિત, હાલિદ્ર, શુકલ સૂત્રબદ્ધ વગ્ધારિત ફૂલની માળા યુક્ત છે. તે માળા તપનીય લંબૂશક મય, સુવર્ણ પ્રતરક મંડિત, વિવિધ મણિરત્ન, વિવિધ હાર-અર્હ્વહાર ઉપશોભિત સમુદય યાવત્ શ્રી વડે અતીવ ઉપશોભિત કરતાં-કરતાં રહે છે

- હવે સૂત્ર વ્યાખ્યા - તે નાગદંતકમાં ઘણાં કાળા દોરાથી બાંધેલા, વચ્ચારિઅ - અવલંબિત પુષ્પમાળાનો સમૂહ છે. એ પ્રમાણે નીલ, લાલ, પીળા અને સફેદ દોરાથી બાંધેલ પણ પુષ્પમાળા સમૂહો કહેવા.

તે માળાઓ તપનીય સુવર્ણમય લંબૂશક-માળાના અગ્રભાગમાં પ્રાજ્ઞામાં લટકતાં મંડન વિશેષ ગોલક આકૃતિ જેમાં છે તે તપનીય લંબૂશક તથા પડખાથી - સમસ્તપણે સુવર્ણ પ્રતરકથી સોનાના પતરાથી મંડિત, તેવા વિવિધરૂપ મણી અને રત્નોના જે વિવિધ વિચિત્ર વર્ણના હાર-અટારસરા, તેના વડે શોભિત સમુદાય જેમાં છે તે યાવત્ શ્રી વડે અતીવ શોભતા રહેલ છે.

અહીં યાવત્ કરણથી એ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ પાઠ જાણવો. કંઈક અન્યોન્ય જોડાયેલ પૂર્વ-પશ્ચિમ-દક્ષિણ-ઉત્તરથી આવતો મંદ-મંદ પવન, તેનાથી કંપતા, લંબાયેલા, એવા ઉદાર મનોજા મનહર કર્ણ-મનને સુખકર શબ્દો વડે તે પ્રદેશ ચોતરફથી આપૂરિત કરતાં-કરતાં શ્રી વડે અતી શોભિત થયેલ રહે છે.

ઉક્ત સૂત્રની વ્યાખ્યા પૂર્વે પદ્મવરવેદિકા વર્ણનમાં વ્યાખ્યાત છે, તેથી તેની ફરી વ્યાખ્યા કરતા નથી.

તે નાગદંતકોની ઉપર બબ્બે નાગદંતકો કહેલાં છે. તે નાગદંતકો મુક્તાબલંતર ઉચ્છિત આદિ પૂર્વવત્ યાવતે હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તે નાગદંતકોમાં ઘણાં રજતમય સિક્કા કહેલા છે. તે સિક્કામાં ઘણી વૈડૂર્યમયી ઘૂપઘટી કહેલી છે. તે ઘૂપઘટી કાલાગરુ, પ્રવર કુંદુરુષ્ક, તુરુષ્કની ઘૂપથી મધમધતા, ગંધોદ્ધૃતથી અભિરામ, સુગંધ વરગંધિકા, ગંધવતીભૂત, ઉદાર મનોજા ઘ્રાણ-મનને સુખકર ગંધ વડે તે પ્રદેશને

ચોતરફથી આપૂરિત કરતાં શ્રી વડે અતીવ શોભતા રહે છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - તે નાગદંતકો ઉપર બીજા બબ્બે નાગદંતકો છે. તે નાગદંક ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત બધું કહેવું યાવત્ ગજદંત સમાન કહેલ છે. તે નાગદંતકોમાં ઘણાં રજતમય સિક્કા કહેલા છે, તે સિક્કામાં ઘણી વૈડૂર્યમય ઘૂપઘટિકાઓ છે. તે ઘૂપઘટિકા કાળો અગરુ, ચીડા નામક ગંધદ્રવ્ય વિશેષ, સિહ્લક, દશાગાંદિ ગંધ દ્રવ્ય સંયોગજન્ય, તેના સંબંધી જે મધમધાયમાન અતિશયવાન્ અહીં-તહીં પ્રસરતી ગંધ વડે અભિરામ છે. તે શોભનગંધયુક્ત છે. - X - પ્રધાનવાસયુક્ત તેની ગંધ છે. તેથી સુગંધવરગંધ ગંધિકા કહ્યું. સૌરભ્ય અતિશયથી ગંધદ્રવ્ય ગુટિકા સમાન ઉદાર-સ્ફાર-મનોજા વડે મનોનુકૂલ. મનોનુકૂલત્વથી તે કહે છે - ઘ્રાણ-મન સુખકર ગંધ વડે નીકટના પ્રદેશને આપૂરિત કરતાં-કરતાં શ્રી વડે અતીવ શોભતા રહેલ છે.

વિજયદ્વારની બંને પડખે બે નિષીધિકામાં બબ્બે શાલભંજિકા કહી છે. તે શાલભંજિકાઓ લીલાસ્થિત, સુપ્રતિષ્ઠિત, સુઅલંકૃત્, વિવિધ રંગી વસ્ત્રો, રક્ત અંગ, કાળાવાળવાળી મૃદુ વિષય પ્રશસ્ત લક્ષણ ઈત્યાદિ યુક્ત - X - X - કંઈક અશોક વર પાદપ સમુસ્થિત, ડાબા હાથમાં ગ્રહણ કરેલ શાખા ઈત્યાદિ - X - X - પૃથ્વી પરિણામા, શાશ્વત ભાવને પામેલ, ચંદ્રાનના, ચંદ્ર વિલાસીની, ચંદ્રાર્દ્રસમ નીડાલ, ચંદ્રાધિક સૌમ્ય દર્શનવાળી, ઉલ્કાની માફક ઉદ્યોતીત, - X - X - શ્રૃંગારાકાર ચારુ વેશવાળી, પ્રાસાદીય, તેજ વડે અતીવ-અતીવ ઉપશોભિત થઈ રહે છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - વિજયદ્વારની બંને બાજુના પડખામાં એકેક નૈષેધિકી ભાવથી બે પ્રકારની નૈષેધિકીમાં બબ્બે શાલભંજિકા કહેલી છે. તે શાલભંજિકા લલિતાંગ નિવેશરૂપ વડે સ્થિત છે. તે મનોજાપણે પ્રતિષ્ઠિત છે. તે અતિશય રમણીયપણે અલંકૃત તે સ્વલંકૃત, તથા વિવિધ પ્રકારના રંગથી રંગાયેલાં વસ્ત્રો સંવૃતપણે જેમાં છે. જેના આંખના ખૂણા લાલ છે, કાળા વાળ છે, કોમળ-નિર્મળ-પ્રશસ્ત શોભન, અસ્કૂટિતાગ્રત્વ વગેરે લક્ષણો જેના છે, તે પ્રશસ્ત લક્ષણો. - - -

- - - સંવેલ્લિત-સંવૃત કંઈક આકુંચિત અગ્ર જેનું શેખર કરણથી છે, તે સંવેલ્લિતાગ્ર શિરોજ-વાળ, - X - વિવિધ રૂપના પુષ્પોને યથોચિત સ્થાને ધારણ કરેલા - સ્થાપિત કરેલા છે. - X - મુષ્ટિગ્રાહ્ય તનુતરત્વથી સુંદર મધ્યભાગ જેનો છે. તેવી, આપીડ - શેખરક, તેના સમશ્રેણિક બે યુગલ, તેની માફક વર્તિત-બદ્ધ સ્વભાવ ઉપચિત કઠિન ભાવ. તેથી જ તુંગઅભ્યુજ્જત, પીનરતિદ સંસ્થિત-પીવર સુખદ સંસ્થાન એવા પયોધર-બંને સ્તનો જેણીના છે તેવી.

તથા કંઈક શ્રેષ્ઠ અશોકવૃક્ષમાં સમવસ્થિત-આશ્રિત તથા ડાબા હાથે ગ્રહણ કરેલ અગ્ર શાખાવાળી. કંઈક તીર્છી વળેલી, ચક્ષુ-જેમાં કટાક્ષરૂપ ચેષ્ટિતમાં શ્રૃંગાર આવિર્ભાવક-ક્રિયા વિશેષમાં, - X - પરસ્પર આંખોના અવલોકન વડે સંસ્વેષ, તેના વડે બિદમાન સમાન અર્થાત્ એવા પ્રકારના તે તીર્છાવલિત કટાક્ષો વડે પરસ્પર

અવલોકતી રહેલી છે. જેમ પરસ્પરના સૌભાગ્યને ન સહન કરતી તીર્છા વસિત કટાક્ષ વડે પરસ્પર ખીજતી હોય તેવી.

તથા પૃથ્વી પરિણામરૂપ શાશ્વતભાવને વિજયદ્વારની જેમ પામેલ, ચંદ્રાનના-ચંદ્રમુખી, ચંદ્રવત્ મનોહર વિલાસ કરતી એવા સ્વભાવવાળી તે ચંદ્ર વિલાસીની, ચંદ્રાર્દ્ર-આઠમના ચંદ્રની સમાન જેનું લલાટ છે, તે ચંદ્રાર્દ્ર સમ લલાટવાળા. ચંદ્રથી પણ અધિક સુભગ કાંતિવાળા આકાર જેનો છે, તે તથા.

ઉલ્કા માફક - ગગનના અગ્નિની જ્વાલા માફક ઉદ્યોત કરતાં, વિદ્યુત-મેઘવહિન, તેના ઘન-નિભિડ કીરણો, તેનાથી જે સૂર્યના દીપ્યમાન, ઘનાદિ અનાવૃત્ત તેજ, તેનાથી અધિકતર પ્રકાશ જેનો છે તે તથા, શ્રૃંગાર-મંડન ભૂષણ આટોપ, તેનાથી પ્રધાન આકાર જેના છે તે. ચારુવેષ - મનોહરવસ્ત્રાદિ અથવા શ્રૃંગાર-પહેલા રસના ગૃહ સમાન સુંદર વેશ જેનો છે તે તથા પ્રાસાદીય, ઇત્યાદિ ચાર પદો પૂર્વવત્.

વિજયદ્વારની બંને પડખે બે નિષીધિકામાં બબ્બે જાલકટક કહેલાં છે. તે જાલકટકો સર્વરત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. વિજયના ઇત્યાદિ પૂર્વત્ બબ્બે જાલકટક - જાલક આકીર્ણ રમ્ય સંસ્થાન પ્રદેશ વિશેષ કહેલ છે. તે જાલકટકો સર્વરત્નમય, સ્વચ્છ ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ છે.

વિજયદ્વારના બંને પડખે બબ્બે નિષીધિકામાં બબ્બે ઘંટાઓ કહેલી છે. તે ઘંટાનું વર્ણન આવા સ્વરૂપે કહેલ છે - તે આ પ્રમાણે - જાંબૂનદમયી ઘંટા, વજમયી લાલા, વિવિધ મણિમય ઘંટાપાશક, તપનીયમયી સાંકળ, રજતમયી

રજ્જુ છે - તે ઘેટા ઓઘસ્વરા, મેઘસ્વરા, હંસસ્વરા, કૌંચસ્વરા, સીંહસ્વરા, દુદુંભિસ્વરા, નંદિસ્વરા, નંદિઘોષા, મંજુઘોષા, સુસ્વરા, સુસ્વર ઘોષા, ઉદાર-મનોહર મનહર કર્ણ-મનને સુખકર શબ્દોથી યાવત્ રહે છે. - - અક્ષરગમનિકા પૂર્વવત્.

બબ્બે ઘંટા કહેલ છે. તે ઘંટાનું આવા સ્વરૂપનું વર્ણન છે - જાંબૂનદમય ઘંટા, વજમયી લાલા, વિવિધ મણિમય ઘંટાનો એકદેશ વિશેષ, તપનીયમય સાંકળ જેમાં છે તે અવલંબીને રહેલ છે. રજતમય રજ્જુ છે.

તે ઘંટા ઓષ - પ્રવાહથી સ્વર જેનો છે તે, મેઘની જેમ અતિ દીર્ઘ સ્વર જેનો છે તે મેઘસ્વરા, એ પ્રમાણે - હંસની જેવા મધુર સ્વરવાળી, કૌંચ જેવા સ્વરવાળી, સીંહની જેમ પ્રભૂતદેશ વ્યાપીર સ્વરવાળી, એ રીતે દુદુંભિ સ્વર, સુખદાયી સ્વર જેનો છે તે, નંદી - બાર વાર્જિંત્રોના સંઘાત જેવો સ્વર જેનો છે તે. નંદિવત્ ઘોષ - નિનાદ જેનો છે તે. મંજુ-પ્રિય, કાન અને મનને સુખદાયી સ્વર જેનો છે તે, એ રીતે મંજુઘોષ, વધું કેટલું કહીએ - સુસ્વરા, સુસ્વર ઘોષા અથવા સુષુ જે સ્વકીય અનંતરોકત વર્ણ-શ્રૃંખલા આદિ, તેના વડે રાજે-શોભે તે સુસ્વરા. શોભન સ્વરઘોષ જેનો છે, તે ઇત્યાદિ - X -

વિજયદ્વારને બંને પડખે બંને નિષીધિકાઓ બબ્બે વનમાલાઓ કહી છે. તે

વનમાલા વિવિધ દ્રુમલતા કિસલય પલ્લવથી સમાકુલ, ભ્રમરા વડે પરિભોગ્યમાન, શોભંત, સશ્રીક અને પ્રાસાદીયાદિ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - પદ યોજના પૂર્વવત્. બબ્બે વનમાલા કહી છે. તે વનમાલા, વૃક્ષો અને વિવિધ લતાનાં જે કિશલયરૂપ અતિકોમળ પલ્લવો વડે સમાકુલ, ભ્રમરો વડે પરિભોગ કરાતા હોવાથી શોભતા. તેથી જ સશ્રીક. પ્રાસાદીય ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ છે.

વિજયદ્વારની બંને પડખે, બંને નિષીધિકામાં બબ્બે પ્રકંઠકો કહેલા છે. તે પ્રકંઠકો ચાર યોજન આચામ-વિષ્કંભથી, બે યોજન બાહલ્ય થકી, સર્વ વજમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - પદ યોજના પૂર્વવત્. બબ્બે પ્રકંઠકો કહેલ છે, પ્રકંઠક એટલે પીઠ વિશેષ અથવા અવનત પ્રદેશ પીઠ તે પ્રકંઠક. તે પ્રકંઠકો ચાર યોજન આચામ-વિષ્કંભ વડે બે યોજન બાહલ્યથી છે, તે સર્વાત્મના વજમય તે પ્રકંઠકો છે.

તે પ્રકંઠકોની ઉપર પ્રત્યેક-પ્રત્યેક પ્રાસાદાવતંસક કહેલ છે. તે પ્રાસાદાવતંસક ચાર યોજન ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, બે યોજન આચામ વિષ્કંભથી, અભ્યુદ્ગત ઉશ્રિત પ્રહસિત, વિવિધ મણિરત્નથી ચિમ્બિત, વાયુ વડે ઉડતી વિજય-વૈજયંતી પતાકા, છત્રાતિછત્રથી યુક્ત, ઉંચે, ગગનતલમાં સ્પર્શતા શિખરો, જાલંતર રત્ન પંજર ઉન્મિલિત સમાન મણિ-કનક-સ્તૂપિકા, વિકસિત શતપત્ર-પૌંડરીક, તિલકરત્ન અશ્વ ચંદ્રચિત, અંદર અને બહાર શ્લક્ષણ તપનીય વાલુકા પ્રસ્તટ, સુખસ્પર્શવાળા, સશ્રીકરૂપ પ્રાસાદીયાદિ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - તે પ્રકંઠકોની ઉપર પ્રત્યેક પ્રાસાદાવતંસક કહેલ છે, પ્રાસાદાવતંસક નામ પ્રાસાદ વિશેષ વ્યુત્પત્તિ આ રીતે - પ્રાસાદોના અવતંસક સમાન-શેખરક સમાન તે પ્રાસાદાવતંસક. તે પ્રત્યેક ચાર યોજન ઉર્ધ્વ-ઉચ્ચત્વથી છે, બે યોજન આચામ-વિષ્કંભથી છે. અભ્યુદ્ગત - આભિમુખ્યતાથી ચોતરફથી વિનિર્ગત, ઉત્સૃત-પ્રબળતાથી બધી દિશામાં પ્રસરેલ જે પ્રભા વડે બદ્ધની માફક રહે છે, અન્યથા કઈ રીતે તે અતિ ઉંચે આલંબન રહિત રહે છે.

તથા વિવિધ મણિરત્ન, વિવિધ-અનેક પ્રકારના જે મણિ-ચંદ્રકાંતાદિ, રત્નો-કર્કેતનાદિ, તેના ચિત્રો કે આશ્ચર્યવાળા આલેખો. - X - તથા વાયુ વડે કંપિત, અભ્યુદયને સંસૂચિકા વૈજયંતી નામની જે પતાકા અથવા વિજયા એ વૈજયંતીની પાર્શ્વકર્ણિકા કહે છે. તેથી પ્રધાન વૈજયંતી તે વિજયવૈજયંતી-પતાકા, તે જ વિજય વર્જિતા વૈજયંતી. છત્રાતિછત્ર-ઉપર ઉપર રહેલ આતપત્ર, તેનાથી યુક્ત ઉચ્ચત્વથી ચાર યોજન પ્રમાણત્વથી તુંગ કહે છે. તેથી જ આકાશને ઉલ્લંઘતા શિખરો જેના છે તે.

તથા જાલ - જાલક, ઘરની ભીંતની જાળી, તેના અંતરમાં વિશિષ્ટ શોભા નિમિત્તે રત્નો જેમાં છે તે. પંજરથી ઉન્મિસિત સમાનબહિષ્કૃત્ માફક. જેમ કોઈપણ વસ્તુ વંશાદિમય પ્રચ્છાદન વિશેષથી બહિષ્કૃત અત્યંત અવિનષ્ટ છાયાવાળી થાય છે.

એ પ્રમાણે તે પ્રાસાદાવતંસકો પણ જાણવા. અથવા જાલાંતરમાં રહેલ રત્ન સમુદાય વિશેષથી ઉન્મીલિતની માફક ઉન્મિષિત લોચન જેવા છે.

વિકસ્વર શતપત્રો અને પુંડરીક-કમલ વિશેષ, દ્વાર આદિમાં પ્રતિકૃતિત્વપણે સ્થિત તિલકરત્ન અને અર્ધચંદ્ર, તેના વડે વિવિધરૂપના કે આશ્ચર્યભૂત. અંદર-બહારથી મસૂણ તપનીયલાલ સુવર્ણની રેતીનો પ્રસટ્ટ, જેના પ્રાંગણમાં છે તે. બાકી પૂર્વવત્.

તે પ્રાસાદાવતંસકના ઉલ્લોક પદ્મલતા, અશોકલતાં, ચંપકલતા, ચૂતલતા, વનલતા, વાસંતિલતાથી ચિત્રિત છે. તે બધાં તપનીયમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

વ્યાખ્યા - તે પ્રાસાદાવતંસકનો ઉલ્લોક-ઉપરનો ભાગ પદ્મલતાદિના ચિત્રોથી યુક્ત છે, સ્વચ્છ, શ્લક્ષ્ણાદિ વિશેષણ પૂર્વવત્.

તે પ્રાસાદાવતંસકમાં બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ કહેલ છે. જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કર યાવત્ મણી વડે ઉપશોભિત છે. મણીનો વર્ણ, ગંધ, સ્પર્શાદિ (પૂર્વવત્) જાણવો.

વ્યાખ્યા - પ્રાસાદાવતંસકનું વર્ણન - X - સમભૂમિ વર્ણન, વર્ણપંચક, સુરભિગંધ, શુભ સ્પર્શ વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું.

તે બહુ સમરમણીય ભૂમિભાગના બહુમધ્યદેશભાગમાં પ્રત્યેક સીંહાસન છે, તેનું આવા સ્વરૂપનું વર્ણન કહેલ છે. રજતમય સીંહ, સુવર્ણના પાયા, તપનીયમય ચકલા, વિવિધમણિમય, પાદશીર્ષક, જંબૂનદમય પતરા વજમય સંધી વિવિધ મણિમય છે તે સીંહાસન ઈદામૃગ, વૃષભ યાવત્ પદ્મલતાના ચિત્રોથી યુક્ત છે. સંસારસાર ઉપચિત વિવિધ મણિરત્નના પાદપીઠ છે. આસ્તરક મૃદુ મસૂરક, નવી ત્વચા કુશાંત કોમળ કેસરથી આસ્થાદિત હોવાથી રમણીય છે. આજિનક-રૂ-નવનીત તુલ્ય સ્પર્શ છે. સુવિરચિત રજરાણ ઈત્યાદિ - X - સુરમ્ય, પ્રાસાદીયાદિ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - તે પ્રાસાદાવતંસકોની અંદરનો બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ, તેના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં પ્રત્યેક સીંહાસન છે. તે સીંહાસનનું વર્ણન - રજતમય સીંહ, તેના વડે ઉપશોભિત સીંહાસન, સુવર્ણમય પાદ છે, તપનીયમય ચકલાપાયાનો અધોપ્રદેશ હોય છે. મુક્તાવિવિધ મણિમય પાદશિર્ષકપાયાનો ઉપરિતન અવયવ વિશેષ છે. જંબૂનદમય ઈષાદિ છે, વજરત્નથી પૂરિત અવયવોનો સંધિમેલ છે. - X -

તે સીંહાસન ઈદામૃગ, ઋષભ, તુરગ, નર, મકર, સર્પ, કિન્નર, ઋઋ, શરભ આદિના ચિત્રો છે. સારસાર-પ્રધાન એવા વિવિધ મણિ રત્નોથી ઉપચિત પાદપીઠ સહ છે. આસ્તરક-આસ્થાદન મૃદુ - X - છે. જેની નવી ત્વચા છે, પ્રત્યગ્રત્વચાર દર્ભ પર્યન્તરૂપ કોમળ છે, કેસરા નમ્રશીલ છે. કયાંક સિંહકેસરા એવો પાઠ છે. - X - - X - આસ્થાદિત હોવાથી અભિરામ છે.

આજિનક - ચર્મમય વસ્ત્ર, તે સ્વભાવથી અતિ કોમળ હોય છે. રૂત -

કપાસનું પદ્મ, બૂર - વનસ્પતિ વિશેષ, નવનીત-માખણ, તૂલ-અર્કતૂલ, તે બધાં જેવો સ્પર્શ જેનો છે તે, જેમાં પ્રત્યેકની ઉપર સુવિરચિત રજરાણ છે. પરિકર્મિત જે દુક્કૂલ-કપાસનું વસ્ત્ર, તે રજરાણ ઉપર બીજું આસ્થાદન છે. તે અતિરમણીય વસ્ત્રથી સંવૃત-આસ્થાદિત છે, તેથી જ સુરમ્ય છે. પ્રાસાદીય ઈત્યાદિ ચાર પદ પૂર્વવત્ છે.

તે સીંહાસન ઉપર વિજય દૂષ્ય કહેલ છે. તે વિજય દૂષ્ય શંખ, કુંદ, દકરજ, મથિત ફીણપુંજ સદૈશ સર્વરત્નમય છે.

વ્યાખ્યા - સિંહાસનની ઉપર પ્રતિ સીંહાસનમાં એક-એક વિજયદૂષ્ય-ટાંકવાનું વસ્ત્ર વિશેષ છે. તે વિજયદૂષ્ય શંખાદિ સમાન શ્વેત છે. તેમાં કુંદ-કુંદકુસુમ દકરજ-પાણીના કણીયા, અમૃત-ક્ષીરોદધિનું જળ, મંથન કરેલ દૂધના ફીણ - X - તેની સમાન પ્રભા જેની છે તે. સર્વ રત્નમય છે.

તે વિજયદૂષ્યના બહુ મધ્યદેશ ભાગમાં પ્રત્યેકમાં વજમય અંકુશ કહેલ છે. તે વજમય અંકુશમાં પ્રત્યેકમાં કુંભિકા મુક્તાદામ કહેલા છે, તે કુંભિકા મુક્તાદામ બીજા ચાર, તેનાથી અર્ધ ઉચ્ચત્વ પ્રમાણ માત્રથી અર્ધકુંભિકા મુક્તાદામથી, ચોતરફથી ઘેરાયેલ છે, તે દામ તપનીયતંબૂશક સુવર્ણ પ્રતરકથી મંડિત છે - યાવત્ - રહેલ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - તે સીંહાસનની ઉપર રહેલ પ્રત્યેક વિજયદૂષ્યના બહુમધ્ય દેશભાગમાં અંકુશ આકાર મુક્તાદામના અવલંબન આશ્રયભૂત કહેલ છે. તે વજમય અંકુશમાં પ્રત્યેકમાં કુંભ પરિમામ મુક્તામય મુક્તાદામ કહેલ છે. - X - કુંભ માન આગળ ચર્મરત્ન છત્રરત્ન સમુદ્ગક સ્થિત, ચક્રવર્તીના ગૃહપતિરત્ન વડે ધાન્યરાશિ સમર્પણ અધિકારમાં કહેવાશે. તે પ્રત્યેક મુક્તાદામ બીજા ચાર મુક્તાદામથી ઘેરાયેલ છે. - X - X -

અહીં કેટલીક સૂત્ર પ્રતિમાં - “તે પ્રાસાદાવતંસકોની ઉપર આઠ અષ્ટમંગલ કહેલા છે. સ્વસ્તિક, સીંહાસન યાવત્ છત્રાતિછત્ર.” એવું સૂત્ર દેખાય છે, તેનું વ્યાખ્યાન વ્યક્ત છે.

વિજયદ્વારના બંને પડખે બંને નીસરણીમાં બબ્બે તોરણો કહ્યું છે, તે તોરણો વિવિધ મણિમયાદિ પૂર્વવત્ આઠ અષ્ટમંગલ, ધ્વજ, છત્રાતિછત્ર છે. તે તોરણોની આગળ બબ્બે શાલભંજિકા કહી છે, પહેલાં સૂત્રોમાં કહ્યું, તેમ અહીં કહેવું. તે તોરણોની આગળ બબ્બે નાગદંતકો કહેલાં છે. તે નાગદંતકો મુક્તાજાલંતર ઉશ્રિતાદિ પૂર્વવત્ છે. તે નાગદંતકોમાં ઘણાં કૃષ્ણ સૂત્ર બદ્ધ વગ્ધારિત માલ્યાદામયુક્ત યાવત્ રહે છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ જાણવી. વિશેષ એ કે - નાગદંતક સૂત્રમાં ઉપરના નાગદંતકો ન કહેવા.

તે તોરણોની પૂર્વે બબ્બે અશ્વસંઘાટક યાવત્ વૃષભ સંઘાટક સર્વરત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. એ પ્રમાણે પંક્તિ, વિથિ, મિથુનકો જાણવા. તે તોરણોની

આગળ બબ્બે પદ્મલતા યાવત્ શ્યામલતા નિત્ય કુસુમિત યાવત્ સર્વરત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે - તેની વ્યાખ્યા -

તે તોરણોની આગળ બબ્બે અશ્વસંઘાટક, બબ્બે ગજ સંઘાટક, એ રીતે મનુષ્ય, કિંપુરુષ, મહોરગ, ગંધર્વ અને વૃષભ સંઘાટકો છે. તે કેવા છે ? બધાં રત્નમય સ્વચ્છ, શ્વક્ષણ ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. એ પ્રમાણે પંક્તિ, વીથી, મિથુનક એ પ્રત્યેકને કહેવા.

તે તોરણોની આગળ બબ્બે પદ્મલતા છે. યાવત્ શબ્દથી બબ્બે-બબ્બે નાગલતા, અશોકલતા, ચંપકલતા, ચૂતલતા, વાસંતી લતા, કુંદલતા, અતિમુક્તલતા પણ ગ્રહણ કરવી. બબ્બે શ્યામલતા છે. આ લતાઓ કેવી છે ? નિત્યકુસુમિત છે યાવત્ શબ્દથી તે બધી નિત્ય મુક્તિ, લવચિત, સ્તબ્ધકિત, ગુલચિત, ગુચ્છિક ચમલિત, યુગલિક, વિનમિત, પ્રણમિત, સુવિભક્ત પ્રતિમંજરી અવતંસકધરી અને નિત્ય કુસુમિતાદિ સર્વે વિશેષણયુક્ત લેવી. તેની વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ કહેવી.

વળી કેવી છે ? સર્વ રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ - X -

તે તોરણોની આગળ બબ્બે વંદન કળશો કહ્યા છે. તે વંદન કળશો શ્રેષ્ઠ કમળ ઉપર રહેલા છે, ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. તે સર્વે રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. વર્ણન પૂર્વવત્.

તે તોરણોની આગળ બબ્બે ભૃંગારક કહેલા છે. શ્રેષ્ઠ કમળ ઉપર રહેલા આદિ પૂર્વવત્. સર્વે રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. મત હાથીના મહામુખની આકૃતિ સમાન કહેલા છે.

વ્યાખ્યા તે તોરણોની આગળ બબ્બે ભૃંગારકો - X - માફક વંદન કળશોની માફક વર્ણન કહેવું. વિશેષ એ કે - છેલ્લે કહ્યું કે - ઉન્મત્ત એવા હાથીનું જે અતિ વિશાળ મુખ, તેના આકાર જેવા કહેવા.

તે તોરણોની આગળ બબ્બે આદર્શ કહેલાં છે, તેનું વર્ણન આવા સ્વરૂપે છે - તપનીયમય પ્રકંઠક, વૈદૂર્યમય ત્સરુ, વજ્રમય વારક, વિવિધ મણિમય વલાક્ષ, અંકમય મંડલ, અનોઘર્ષિત નિર્મળ છાયાથી બધાં સમનુબદ્ધ ચંદ્ર મંડલ પ્રતિનિકાસ મહત્ અર્ધકાય સમાન કહેલા છે.

વ્યાખ્યા - તે તોરણોની આગળ બબ્બે દર્પણો કહેલાં છે, તે દર્પણનું વર્ણન આવાં છે - તપનીયકાય પીઠ વિશેષ, વૈદૂર્યમય-દર્પણનો ગંડ પ્રતિબદ્ધ પ્રદેશ અર્થાત્ દર્પણનો મુઠ્ઠીમાં ગ્રહણ યોગ્ય પ્રદેશ છે. વજ્રમય વારક-ગંડ છે. વિવિધ મણિમય વલક્ષ અર્થાત્ સાંકળરૂપ અવલંબન, જેમાં બંધાઈને દર્પણ સુસ્થિર રહે છે. તથા અંકરત્નમય મંડલ, જેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. અવઘર્ષણ-રાખ વડે નિર્માજન કરવું, તે અવઘર્ષિત. તેનો અભાવ તે અનવઘર્ષિત, તેના વડે નિર્મળ, તેવી કાંતિ વડે યુક્ત. તથા ચંદ્રમંડલની સમાન. અતિશય મોટા એટલે કે અર્ધકાય સમાન-આલોકતાર વ્યંતર આદિની કાયાના અડધાં પ્રમાણ જેટલાં છે.

તે તોરણોની આગળ બબ્બે વજ્રનાભ યાળા કહેલા છે. તે નિર્મળ, ત્રિછડિત

શાલિ યોખા નખસંદેષ્ટ પ્રતિપૂર્ણ સમાન રહેલા છે, સર્વ જંબુનદમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે અને અતિ મોટા રથચક્ર સમાન કહેલા છે.

વ્યાખ્યા - તે તોરણોની આગળ બબ્બે વજ્રમય મધ્યભાગ જેનો છે તેવા યાળા કહ્યા છે - યાળા રહેલા છે તે નિર્મળ શુદ્ધ સ્ફટિકવત્, ત્રણ વખત છડેલા, તેથી જ નખનખિકા, સંદેષ્ટ-મુશળ આદિ વડે યુગિત છે. - X - નિર્મળ ત્રિછડિત, શાલિ યોખા નખસંદેષ્ટ વડે પરિપૂર્ણ એવા છે. - X - તે પૃથ્વી પરિણામરૂપ છે, તે રીતે રહેલા એ કેવળ આકારની ઉપમા છે, તેથી કહે છે સંપૂર્ણ જંબુનદમય છે. - X - અતિશય મહાન્ રથના ચક્ર સમાન કહેલા છે.

તે તોરણોની આગળ બબ્બે પાત્રીઓ કહેલી છે. તે પાત્રીઓ નિર્મળ જળથી પરિપૂર્ણ છે, વિવિધ પ્રકારના હરિત ફળો વડે બહુ પ્રતિપૂર્ણ હોય તેમ રહેલી છે. બધી જ રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે, અતિ મોટા ગોકલિંજ ચક્ર સમાન હે આયુષ્યમાન્ ! કહેલી છે.

વ્યાખ્યા - તે તોરણોની આગળ બબ્બે પાત્રીઓ કહેલી છે, તે પાત્રી સ્વચ્છ પાણી વડે પંડિહૃથ - પરિપૂર્ણ છે. વિવિધ પ્રકારના લીલા ફળો વડે પ્રભૃત પ્રતિપૂર્ણ એવી રહેલી છે, નિશ્ચે તે ફળો કે જળ નથી, પરંતુ તેવા પ્રકારે શાશ્વત ભાવને પામેલ પૃથ્વી પરિણામી છે, તે ઉપમા માત્ર છે. સર્વરત્નમય આદિ પૂર્વવત્. અતિશય મોટા ગાયના ચરવાને માટે જે વાંસના દળયુક્ત મોટું ભાજન અર્થાત્ ડાલો, તે ગોકલિંજ, તે જ વૃત્ત આકારવૃથથી ચક્ર કહ્યું, તેના સમાન કહેલ છે.

તે તોરણોની આગળ બબ્બે સુપ્રતિષ્ઠક કહ્યાં છે, તે સુપ્રતિષ્ઠક સુસર્વોષધિથી પ્રતિપૂર્ણ, વિવિધ પ્રસાધક ભાંડથી ઘણાં પ્રતિપૂર્ણ સમાન રહેલ છે. સર્વ રત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

વ્યાખ્યા - તે તોરણોની આગળ બબ્બે સુપ્રતિષ્ઠક-આધાર વિશેષ કહેલાં છે, તે સુસર્વોષધિથી ભરેલા છે અને વિવિધ, પંચવર્ણના પ્રસાધન ભાંડ વડે ઘણાં ભરેલાં હોય તે રીતે રહેલાં છે. - X - ઉપમાન ભાવના પૂર્વવત્. સર્વે રત્નમય ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ છે.

તે તોરણોની આગળ બબ્બે મનોગુલિકાઓ કહેલી છે, તે મનોગુલિકા સર્વે વૈદૂર્યમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. તે મનોગુલિકામાં ઘણાં સોના-રૂપાના ફલકો કહેલા છે. તે સોના રૂપાના ફલકોમાં ઘણાં વજ્રમય નાગદંતક કહેલાં છે. તે નાગદંતકોમાં રજતમય સિક્કા કહેલાં છે.

આ આખા સૂત્રની પૂર્વે વ્યાખ્યા કરી છે. વિશેષ આ - મનોગુલિકા એટલે પીઠિકા.

તે રજતમય સિક્કામાં ઘણાં વાતકરકો કહ્યા છે. તે વાતકરકો કાળા સૂત્રના સિક્કા-ગવચ્છિત છે. યાવત્ શ્વેત સૂત્રના સિક્કા-ગવચ્છિત છે, સર્વ વૈદૂર્યમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

વ્યાખ્યા - તે રજતમય સિક્કામાં વાતકરક અર્થાત્ જળ શૂન્ય કરક કહેલાં

છે. તે વાત કરકો કાળા દોરાના ગવચ્છ-આચ્છાદન, તેનાથી યુક્ત છે. - X - એ પ્રમાણે નીલસૂત્ર, ઈત્યાદિ પણ કહેવા. તે સંપૂર્ણ વૈદ્યમય છે.

તે તોરણોની આગળ બબ્બે ચિત્ર રત્નકરંડકો કહેલા છે, જેમ કોઈ ચાતુરંત ચક્રવર્તી રાજાના ચિત્ર રત્નકરંડક વૈદ્ય મણી, સ્ફાટિક પટલથી આચ્છાદિત સ્વ પ્રભા વડે તે પ્રદેશને ચોતરફથી અવભાસિત, ઉદ્યોતીત, તાપિત, પ્રભાસિત કરે છે, એ પ્રમાણે તે ચિત્ર રત્નકરંડક યાવત્ પ્રભાસે છે.

વ્યાખ્યા - તે તોરણોની આગળ બબ્બે ચિત્રવર્ણ યુક્ત, આશ્ચર્યકારી રત્નકરંડક કહેલ છે. આજ વાત દષ્ટાંત વડે કહે છે - જેમ કોઈ ચાતુરંગ ચક્રવર્તી - દક્ષિણ, ઉત્તર, પૂર્વ, પશ્ચિમરૂપ ચારે પૃથ્વીના અંત સુધી ચક્ર વડે વર્તવાના શીલવાળો છે, તે ચાતુરંત ચક્રવર્તી, તેના આશ્ચર્યભૂત વિવિધ વર્ણો મણિમયત્વથી અથવા બાહુલ્યથી વૈદ્યમણિમય તથા સ્ફાટિક પટલમય આચ્છાદન સ્વકીયા પ્રભા વડે તેમાં પ્રવેશીને બધી દિશામાં સામસ્ત્યથી અવભાસે છે, આ જ વાત ત્રણ પર્યાય વડે કહે છે - ઉદ્યોતીત, તાપિત, પ્રભાસિત કરે છે.

તે તોરણોની આગળ બબ્બે અશ્વકંઠ યાવત્ વૃષભકંઠ કહેલ છે. તે સર્વે રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

વ્યાખ્યા - તે તોરણોની આગળ બબ્બે હચકંઠ પ્રમાણ રત્નવિશેષ કહેલાં છે. એ પ્રમાણે હાથી, મનુષ્ય, કિંનર, કિંપુરુષ, મહોરગ, ગાંધર્વ, વૃષભકંઠ પણ કહેવા. બધાં રત્નવિશેષ રૂપ, સ્વચ્છ આદિ પૂર્વવત્ છે.

તે તોરણની આગળ બબ્બે પુષ્પ ચંગેરીઓ કહી છે. એ પ્રમાણે માલ્યસૂર્ણ, ગંધ, વસ્ત્ર, આભરણ, સિદ્ધાર્થક, લોમહસ્તક, ચંગેરી કહેવા. તે સર્વ રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. વૃત્તિકૃત્ વ્યાખ્યામાં માત્ર અનુવાદ છે. - X -

તે તોરણોની આગળ બબ્બે પુષ્પપટલક યાવત્ રોમહસ્તક પટલક છે, તે સર્વે રત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. એ પ્રમાણે પુષ્પાદિ ચંગેરીવત્ પુષ્પાદિ આઠેના પટલ બબ્બે સંખ્યામાં કહેવા.

તે તોરણોની આગળ બબ્બે સીંહાસનો કહેલાં છે. તે સીંહાસનનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે - પૂર્વવત્ જાણું. - X -

તે તોરણોની આગળ બબ્બે રૂપ આચ્છાદન છત્ર કહેલા છે, તે છત્રો વૈદ્ય વિમલદંડવાળા, જંબૂનદ કર્ણિકા, વજસંઘી, મુક્તાજાલ પરિગત, ૮૦૦૦ શ્રેષ્ઠ સુવર્ણશલાકા, દર્દર મલય સુગંધી સર્વઋતુક સુરભી શીતલછાયા, મંગલ ભત્તિચિત્રયુક્ત ચંદ્રાકાર ઉપમાવાળા છે.

વ્યાખ્યા - તે તોરણોની આગળ બબ્બે રજતમય આચ્છાદન છત્ર છે, તે છત્ર વૈદ્યરત્નમય વિમલદંડયુક્ત, સુવર્ણથી યુક્ત જેની કર્ણિકા છે, તે જંબૂનદ કર્ણિકા, વજરત્ન વડે પૂરિત દંડશલાકા સંધિવાળું, મુક્તાજાલ પરિગત ૮૦૦૦ શ્રેષ્ઠ સુવર્ણમય શલાકા જેમાં છે તેવું, તથા દર્દર-વસ્ત્ર ટાંકીને કુંડિકાદિ ભાજનમાં ગાળેલ, અથવા તેમાં પકાવેલ, મલય - મલય પર્વતે થયેલ શ્રીખંડ-ચંદન, તેના સંબંધી જે સુગંધી

ગંધવાસ, તેની માફક બધી ઋતુમાં સુરભી શીતલ છાયા જેની છે તે તથા મંગલ - સ્વસ્તિકાદિ આઠના દોરેલા આલેખો જેમાં છે તે. ચંદ્રાકાર - જેની ચંદ્ર આકૃતિની ઉપમા છે તે. અર્થાત્ ચંદ્રમંડલ સમાન વૃત.

તે તોરણોની આગળ બબ્બે ચામરો કહી છે, તે ચામરો ચંદ્રપ્રભ વજ વૈદ્ય વિવિધમણિરત્ન ખચિત વિચિત્ર દંડો છે. સૂક્ષ્મ રજત દીર્ઘ વાળ છે. શંખ-કુંદ-દક્ષરજ-અમૃત મથિત ફણના પુંજ સદૃશ છે, તે સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

વ્યાખ્યા - તે તોરણોની આગળ બે-બે ચામરો છે. તે ચામરો છે. તે ચામરો ચંદ્રપ્રભાદિ ચંદ્રપ્રભ-ચંદ્રકાંત, - X - સૂત્રાર્થ મુજબના વિવિધ આકારનો દંડ જે ચામરોનો છે, તે. - X - X - અંક - રત્ન વિશેષ, કુંદ-કુંદપુષ્પ, દક્ષરજ-જળનાકણીયા, ક્ષીરોદના જળનું મથન કરવાથી ઉત્પન્ન ફીણનો પુંજ, તેના જેવી પ્રભા જેની છે તે - X -

તે તોરણોની આગળ બબ્બે તેલ સમુદ્ગક કહેલા છે. એ રીતે કોષસમુદ્ગક, પત્ર સમુદ્ગક, ચોય સમુદ્ગક, તગર સમુદ્ગક, એલા સમુદ્ગક, હરિતાલ સમુદ્ગક, હિંગલોક સમુદ્ગક, મન:શીલ સમુદ્ગક, અંજન સમુદ્ગક છે એ બધાં સર્વરત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

વ્યાખ્યા - તે તોરણોની આગળ બબ્બે તેલસમુદ્ગક સુગંધી તેલના આધાર વિશેષ છે. એ રીતે - X - કોષ-ગંધદ્રવ્યવિશેષ, પત્ર-તમાલપત્રાદિ. ચોય-ત્વગ્ નામક ગંધદ્રવ્ય, અંજન-સૌવીરંજન. અહીં સંગ્રહણી ગાથા પણ આપી છે. - X - આ બધાં સમુદ્ગક સર્વે રત્નમય છે, ઈત્યાદિ પૂર્વવત્.

વિજયદ્વારમાં ૧૦૮ ચક્રધ્વજ, ૧૦૮ મૃગધ્વજ, ૧૦૮ ગરુડ ધ્વજ, ૧૦૮-વૃગધ્વજ, ૧૦૮-છત્ર ધ્વજ, ૧૦૮-પિચ્છધ્વજ, ૧૦૮-શકુની ધ્વજ, ૧૦૮-સિંહધ્વજ, ૧૦૮-વૃષભધ્વજ, ૧૦૮ શ્વેત યતુર્વિશાણ શ્રેષ્ઠ હાથી ધ્વજ. એ પ્રમાણે બધાં મળીને વિજય દ્વારમાં - ૧૦૮૦ ધ્વજો હોય છે, એમ કહેલ છે.

વ્યાખ્યા - તે વિજયદ્વારમાં ૧૦૮ ચંદ્રધ્વજ - ચક્રાલેખરૂપ ચિહ્નયુક્ત ધ્વજ છે. એ પ્રમાણે મૃગ, ગરુડ, વૃક આદિ બધાં ૧૦૮-૧૦૮ કહેવા. એ પ્રમાણે પૂર્વાપર-બધાં મળીને ૧૦૮૦ ધ્વજો વિજયદ્વારે હોય છે, તેમ મેં તથા અન્ય તીર્થકરોએ કહેલ છે.

વિજયદ્વારની આગળ નવ ભૌમ કહેલા છે. તે ભૌમ અંદર બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ કહેલ છે, યાવત્ મણીના સ્પર્શ, તે ભૌમની ઉપર ઉલ્લોક, પદ્મલતા યાવત્ શ્યામલતાના ચિત્રો ચીતરેલ છે, યાવત્ સર્વ તપનીયમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. તે ભૌમની બહુમધ્યદેશ ભાગમાં જે તે પાંચમું ભૌમ, તે ભૌમના બહુમધ્યદેશભાગમાં એક મોટું સીંહાસન કહેલ છે, સીંહાસન વર્ણક. વિજયદૂષ્ય યાવત્ અંકુશ યાવત્ દામો રહેલાં છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - વિજય દ્વારની આગળ નવ ભૌમ-વિશિષ્ટ સ્થાનો કહેલા છે. ચોથા અંગમાં - “વિજયદ્વારની એક એક બાહામાં નવ ભૌમ કહેલ છે.”

સંખ્યા શબ્દની આગળ વીપ્સા વચનથી ઉભય બાહ્યાના મળવાથી ભૌમની ૧૮ સંખ્યા સંભવે છે. તત્ત્વ સાતિશયી લોકો જાણે. - X - તે ભૌમના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં જે પાંચમું ભૌમ છે, તેના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં વિજય દ્વારના અધિપતિ વિજયદેવ યોગ્ય સીંહાસન કહેલ છે. તે સીંહાસન વર્ણન વિજયદૂષ્ય કુંભાગ્ર મુકતાદામ વર્ણન પૂર્વવત્.

ઉત્તરપૂર્વમાં આ વિજયદેવના ૪૦૦૦ સામાનિકોના ૪૦૦૦ ભદ્રાસનો કહેલાં છે. તે સીંહાસનની પૂર્વે વિજયદેવની સપરિવાર ચાર અગ્રમહિષીના ૪૦૦૦ ભદ્રાસનો કહેલાં છે. તે સીંહાસનની દક્ષિણ પશ્ચિમે વિજયદેવની અભ્યંતર પર્ષદાના ૮૦૦૦ દેવના ૮૦૦૦ ભદ્રાસનો કહેલા છે. તે સીંહાસનની દક્ષિણે આ વિજયદેવની મધ્યમ પર્ષદાના ૧૦,૦૦૦ દેવોના ૧૦,૦૦૦ ભદ્રાસનો કહેલાં છે. તે સીંહાસનની દક્ષિણ-પશ્ચિમે આ વિજયદેવની બાહ્ય પર્ષદાના ૧૨,૦૦૦ દેવોના ૧૨,૦૦૦ ભદ્રાસનો કહેલાં છે. તે સીંહાસનની પશ્ચિમે આ વિજયદેવના સાત સૈન્યાધિપતિના સાત ભદ્રાસનો કહેલાં છે, તે સીંહાસનની પૂર્વ-દક્ષિણ-પશ્ચિમ-ઉત્તરથી અહીં વિજયદેવના ૧૬,૦૦૦ આત્મરક્ષક દેવોના ૧૬,૦૦૦ ભદ્રાસનો કહેલાં છે. તે આ પ્રમાણે - પૂર્વમાં ૪૦૦૦, એ પ્રમાણે ચારે દિશામાં યાવત્ ઉત્તરમાં ૪૦૦૦. બાકીના ભૌમમાં પ્રત્યેકના સીંહાસન સપરિવાર કહેલ છે -

સૂત્ર વ્યાખ્યા - તે સીંહાસનની પશ્ચિમ-ઉત્તરમાં અર્થાત્ વાયવ્ય ખૂણામાં છે. ઉત્તર દિશામાં અને ઉત્તરપૂર્વ-ઈશાન ખૂણામાં સર્વ સંકલનાથી ત્રણે દિશામાં અહીં વિજય દેવના ચાર સમાનમાં - વિજય દેવ સદૈશ આયુ, ધૃતિ, વૈભવાદિમાં હોય તે સામાનિકો - X - તેના ૪૦૦૦ ભદ્રાસનો કહેલા છે. તે સિંહાસનની પૂર્વમાં અહીં વિજયદેવની ચાર અગ્રમહિષીના - અહીં અભિષેક કરાયેલ દેવી મહિષી કહેવાય છે. તે સ્વપરિવારની બધી દેવીઓમાં અગ્ર-પ્રધાન હોય છે માટે અગ્રમહિષી કહેવાય. તે પ્રત્યેકના હજાર દેવી પરિવાર સહિતના ૪૦૦૦ ભદ્રાસનો કહેલાં છે. તે સિંહાસનની દક્ષિણ પૂર્વે અર્થાત્ અગ્નિ કોણમાં વિજયદેવની અભ્યંતર પર્ષદાના ૮૦૦૦ દેવોને યોગ્ય ૮૦૦૦ ભદ્રાસનો કહેલાં છે, તે સિંહાસનની દક્ષિણ દિશામાં વિજયદેવની મધ્યમા પર્ષદાના ૧૦,૦૦૦ દેવોના ૧૦,૦૦૦ ભદ્રાસનો ઈત્યાદિ - X - છે.

અભ્યંતર, મધ્ય, બાહ્ય પર્ષદાના દેવો કોણ છે? જેના વડે અભ્યંતર પર્ષદાદિ વ્યવહાર થાય છે? અભ્યંતર પર્ષદાના દેવો બોલાવે તો જ સ્વામી પાસે આવે છે, વણ બોલાવ્યા નહીં, કેમકે તેઓ પરમ ગૌરવપાત્રવ છે. મધ્યમપર્ષદાના દેવો બોલાવ્યા કે વણ બોલાવ્યા પણ સ્વામી પાસે આવે છે. કેમકે મધ્યમ પ્રતિપતિ વિષયવાળા છે. બાહ્ય પર્ષદાવાળા વણ બોલાવ્યા સ્વામી પાસે આવે છે, કેમકે તેમને અકારણ લક્ષણ ગૌરવનું અયોગ્યપણું છે અથવા જેની ઉત્તમ મતિત્વથી વિચારીને વિજયદેવ કાર્યને કરે છે, તે ગૌરવ પર્યાલોચનામાં અત્યંત અભ્યંતર છે તે આભ્યંતરિકા, જેની આગળ અભ્યંતર પર્ષદા સહ પર્યાલોચન કરીને દટીકૃત પદ

ગુણદોષના કથનથી પ્રપંચે છે, તે ગૌરવ પર્યાલોચનામાં મધ્યમ ભાવે હોય તે માધ્યમિકા, જેની આગળ પહેલી પર્ષદા સહ પર્યાલોચિત હોય, બીજી પર્ષદા સાથે પ્રપંચિત પદ આજ્ઞાપ્રધાન થઈ આ કરવું કે ન કરવું તેમ પ્રરૂપે છે, તે ગૌરવ અને પર્યાલોચનથી બહારના ભાવે છે, તે બાહ્યા.

તે સિંહાસનની પશ્ચિમ દિશામાં અહીં વિજયદેવના સાત અનીકાધિપતિના સાત ભદ્રાસનો કહેલાં છે, હવે પરિક્ષેપાંતર કહે છે - તે સીંહાસનની પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર એ ચારે દિશામાં અહીં વિજયદેવના ૧૬,૦૦૦ આત્મરક્ષક દેવોને યોગ્ય ૧૬,૦૦૦ ભદ્રાસનો કહેલાં છે. તે આ રીતે - પૂર્વમાં ૪૦૦૦ ઈત્યાદિ - X -

સૂત્ર વ્યાખ્યા - વૃત્તિમાં તો તે સિંહાસનની બધી દિશામાં સામસ્ત્યથી ઈત્યાદિ વ્યાખ્યાન છે. તે પાઠાંતર અપેક્ષાથી સંભવે છે. બાકીના ભૌમોમાં પૂર્વ-પર મળીને આઠ સંખ્યકમાં પ્રત્યેક-પ્રત્યેક સિંહાસન સપરિવાર સામાનિકાદિ દેવ યોગ્ય ભદ્રાસનરૂપ પરિવાર સહિત કહેલ છે.

વિજયદ્વારના ઉપરના આકારમાં ૧૬ ભેદે રત્નો ઉપશોભિત છે. તે આ પ્રમાણે - રત્ન, વજ્ર, વૈડૂર્ય, લોહિતાક્ષ, મસારગલ્લ, હંસગર્ભ, પુલક, સૌગંધિક, જ્યોતિરસ, અંક, અંજન, રજત, જાત્યરૂપ, અંજન પુલક, સ્ફટિક અને રિષ્ટ. તેની વ્યાખ્યા- વિજયદ્વારનો ઉપરનો આકાર - ઉત્તરંગાદિરૂપ, સોળ ભેદે રત્નો વડે શોભે છે. રત્ન આદિ. તેમાં રત્ન-કર્કેતનાદિ, વજ્રાદિ રત્ન વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. વિશેષ એ કે - રજત - રૂપું, જાત્યરૂપ-સોનું, આ બંને પણ રત્ન જ છે.

વિજયદ્વારની ઉપર આઠ અષ્ટમંગલ કહેલા છે. તે આ - સ્વસ્તિક, શ્રીવત્સ યાવત્ દર્પણ, સર્વે રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. વ્યાખ્યા - X - સુગમ છે.

વિજયદ્વારની ઉપર ઘણાં કાળાચામરધ્વજ છે યાવત્ તે બધાં રત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. વિજયદ્વારની ઉપર ઘણાં છત્રાતિછત્ર છે તે પૂર્વવત્. વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ - X - X -

ભગવન્ ! તે વિજયદ્વારને “વિજયદ્વાર” કેમ કહે છે ? ગૌતમ ! વિજયદ્વારે વિજય નામે મહર્હિક, મહાધૃતિક, મહાબલ, મહાયશા, મહાસૌખ્યા, પત્યોપમ સ્થિતિક દેવ વસે છે. તે ત્યાં ૪૦૦૦ સામાનિકો, સપરિવાર ચાર અગ્રમહિષી, ત્રણ પર્ષદા, સાત સૈન્યો, સાત સૈન્યાધિપતિઓ, ૧૬,૦૦૦ આત્મરક્ષક દેવો, વિજયદ્વાર અને વિજયા રાજધાનીના બીજા ઘણાં વિજયરાજધાની વાસ્તવ્યા દેવો અને દેવીનું આધિપત્ય, પૌરોપત્ય, સ્વામીત્વ, ભતૃત્વ, મહત્તરકત્વ, આજ્ઞા-ઐશ્વર્ય સેનાપત્ય કરતો, પાલન કરતો, મહા આહત-નૃત્ય-ગીત આદિના રવ વડે દિવ્ય ભોગોપભોગને ભોગવતો રહે છે. તેથી તે વિજયદ્વારને વિજયદ્વાર કહે છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - ભગવંતે! કયા હેતુથી વિજયદ્વારને વિજયદ્વાર કહે છે. ભગવંતે કહ્યું - વિજયદ્વારમાં વિજય નામે અનાદિકાળના પ્રવાહથી વિજય એ નામનો મહાશ્રદ્ધિ-ભવન, પરિવારાદિ જેને છે તેવો, મહાધૃતિક-જેને શરીરગત અને આભરણગત મોટી ધૃતિ છે તે. મહાબલ-શારીરના પ્રાણ, મહાયશ-ખ્યાતિ

જેને છે તે, મહા ઈશ નામે પ્રસિદ્ધિ જેને છે તે મહેશાખ્ય. અથવા ઈશ-ઐશ્વર્ય-પોતાની ખ્યાતિ, તે ઈશાખ્ય. મહાન એવો તે ઈશાખ્ય, તે મહેશાખ્ય અથવા ક્યાંક મહાસૌખ્ય પાઠ છે - પ્રભૂત સત્ વેદ ઉદયને વશ છે તે. પત્યોપમ સ્થિતિક વસે છે.

તેમાં ૪૦૦૦ સામાનિક, સપરિવાર ચાર અગ્રમહિષી છે, તે પ્રત્યેક એક-એક હજાર સંખ્યક પરિવાર સહિત છે. ત્રણે પર્ષદામાં અનુક્રમે આઠ, દશ, બાર હજાર સંખ્યક દેવો છે. સાત સૈન્ય-આશ્ર, હાથી, સ્થ, પદાતિ, મહિષ, ગંધર્વ, નાટ્યરૂપ છે. તે સામેના અધિપતિના અને ૧૬,૦૦૦ આત્મરક્ષકો, વિજયદ્વારનું, વિજયા રાજધાનીનું ત્યાં વસતા બીજા અનેક દેવ-દેવીઓનું અધિપતિકર્મ-રક્ષા કરતો, તે રક્ષા સામાન્યથી આત્મરક્ષકો વડે કરાય છે, તેથી કહે છે -

પુરનો પતિ તે પુરપતિ, તેનું કર્મ તે પૌરપત્ય અર્થાત્ બધામાં અગ્રેસરત્વ, તે અગ્રેસરત્વ નાયકત્વ સિવાય પણ થાય, સ્વનાયક નિયુક્ત તથાવિદ્ય ગૃહચિંતક સામાન્ય પુરુષની માફક, તેથી નાયકત્વના સ્વીકારને માટે કહે છે - સ્વામી, તેનો ભાવ તે સ્વામીત્વ અર્થાત્ નાયકત્વ. તે નાયકત્વ પોષકત્વ સિવાય પણ થાય છે, જેમ-મૃગ યૂથાધિપતિ મૃગ. તેથી કહે છે - ભર્તૃત્વ-પોષકત્વ, તેથી જ મહત્તરકત્વ, એ મહત્તરકત્વ કોઈ આજ્ઞારહિતને પણ થાય, જેમ કોઈ વણિકનું સ્વ દાસ-દાસી વર્ગ પ્રતિ હોય. તેથી કહે છે -

આજ્ઞા વડે ઈશ્વર તે આજ્ઞેશ્વર, સેનાનો પતિ સેનાપતિ, આજ્ઞેશ્વર એવો આ સેનાપતિ, તેનું કર્મ આજ્ઞેશ્વર સેનાપત્ય સ્વસૈન્ય પ્રતિ અદ્ભૂત આજ્ઞાપ્રાધાન્ય, અન્ય નિયુક્ત પુરુષ વડે પાલન કરાવતા. મોટા અવાજ સાથે, આખ્યાનક પ્રતિબદ્ધ અથવા અવ્યાહત, નિત્ય અનુબંધ, જે નાટ્યગીત-નૃત્યગાન, જે વાદિત તંત્રી-તલ-તાલ-ત્રુટિત, તંત્રી-વીણા, તલ-હસ્તતલ, તાલ-કંશિકા, ત્રુટિત-બાકીના વાદ્યો તથા જે ઘનમૃદંગ-મેઘ સમાન ધ્વનિ-મુરજ, પટુ પુરુષ વડે પ્રવાદિત. આ બધાંનો જે નાદ, તેના વડે સહકારીભૂત, સ્વર્ગમાં થનાર તે દિવ્ય-અતિપ્રધાન, ભોગાર્હ-ભોગ-શબ્દાદિ ભોગ ભોગો અથવા ભોગ વડે - ઔદારિકકાય ભાવથી અતિશયી ભોગ તે ભોગ ભોગ, તેને ભોગવતો - અનુભવતા વિચરે છે - રહે છે. આ કારણે ગૌતમ! એમ કહે છે - વિજયદ્વાર એ વિજયદ્વાર છે. વિજય નામે તેનો સ્વામી દેવ છે. - X - X -

વિજયદેવની સ્થિતિ પ્રતિપાદક ક્ત્વ પુસ્તકમાં વિજયને વિજય નામથી બોલાવેલ છે અથવા ગૌતમ ! વિજયદ્વારનું શાશ્વત નામ છે. તે હંમેશા હતું - છે અને રહેશે. અથવા વિજય એ અનાદિપ્રસિદ્ધ નામ છે, બાકી સુગમ છે. - X - X - વિજયદ્વાર વર્ણન કર્યું.

હવે રાજધાની વર્ણન કહે છે. જેમકે - હે ભગવન્ ! વિજય દેવની વિજયા નામે રાજધાની ક્યાં આવેલી છે ? ગૌતમ ! વિજય દ્વારની પૂર્વે તીર્થ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્ર ગયા પછી બીજા જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં ૧૨,૦૦૦ યોજન અવગાહ્ય પછી, આ

વિજયદેવની વિજયા નામે રાજધાની કહી છે. અહીંથી આરંભીને વિજય દેવ ત્યાં સુધીના સૂત્રને જાણવું. પ્રશ્નસૂત્ર સુગમ છે. ઉત્તર સૂત્રમાં વિજયદ્વારની પૂર્વ દિશામાં તીર્થ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રો અતિક્રમીને આ અંતરમાં જે બીજો જંબૂદ્વીપ અધિકૃત દ્વીપતુલ્ય નામે. આના દ્વારા જંબૂદ્વીપોનું અસંખ્યેયત્વ સૂચવે છે. તેમાં ૧૨,૦૦૦ યોજન અવગાહીને ત્યાં વિજયદેવની વિજયા નામે રાજધાની મેં તથા અન્ય તીર્થકર વડે કહેવાયેલ છે. તે નિર્ગમન સૂત્ર સુધી કહેવું. - X - X - X - હવે શેષ દ્વારાદિના સ્વરૂપ કથન માટે અતિદેશ -

એ પ્રમાણે વિજયના દ્વારના પ્રકારથી ચારે પણ જંબૂદ્વીપના દ્વારો રાજધાની સહિત કહેવા. [શંકા] વિજય દ્વારના વર્ણિતપણથી સૂત્રમાં કઈ રીતે ચતુર્દાર વિષયક અતિદેશ સમસૂત્રિ છે ?

અતિદેશથી અતિદેશ પ્રતિયોગીના અત્યંત તુલ્ય વર્ણકત્વના પ્રતિપાદનાર્થે છે. તેથી જે રીતે વિજયદ્વારનું વર્ણક છે, તે રીતે વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત દ્વારોનું પણ છે. જે રીતે આ ત્રણે દ્વારો છે, તે રીતે વિજયદ્વાર પણ છે. જેમ વિજયરાજધાનીનું વર્ણક છે, તે રીતે વૈજયંતા, જયંતા, અપરાજિતા રાજધાનીનું પણ છે. જે રીતે તે ત્રણેનું છે, તે રીતે વિજયા રાજધાનીનું પણ છે.

આ દ્વારો પૂર્વ દિશાથી પ્રાદક્ષિણા વડે નામથી જાણવા. તે આ રીતે - પૂર્વમાં વિજય, દક્ષિણમાં વૈજયંત, પશ્ચિમમાં જયંત અને ઉત્તરમાં અપરાજિત છે.

અહીં વૈજયંતાદિ દ્વારો પણ જુવાભિગમથી જ પ્રશ્ન અને ઉત્તરરૂપે આલાપકો જાણવા. તે આ રીતે - ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપનું વૈજયંત નામે દ્વાર ક્યાં કહેલ છે ? ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં મેરુ પર્વતની દક્ષિણે ૪૫,૦૦૦ અબાધાથી જંબૂદ્વીપ દ્વીપના દક્ષિણાંતથી લવણ સમુદ્ર દક્ષિણાર્ધના ઉત્તરથી અહીં જંબૂદ્વીપ દ્વીપનું વૈજયંત નામે દ્વાર કહેલ છે. આઠ યોજન ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી આદિ બધી વક્તવ્યતા યાવત્ નિત્ય છે. રાજધાની, તે દક્ષિણથી યાવત્ વૈજયંત દેવ.

ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપનું જયંત નામે દ્વાર ક્યાં કહેલ છે ? ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપના મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે ૪૫,૦૦૦ અબાધાથી જંબૂદ્વીપના પશ્ચિમાંતથી લવણ સમુદ્રના પશ્ચિમાર્ધના પૂર્વથી સીતોદા મહાનદીની ઉપર આ જંબૂદ્વીપનું જયંત નામે દ્વાર કહેલ છે, પ્રમાણ પૂર્વવત્, જયંતદેવ, પશ્ચિમથી તે રાજધાની યાવત્ જયંતદેવ છે.

ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપનું અપરાજિત નામે દ્વાર ક્યાં કહેલ છે ? ગૌતમ ! મેરુની ઉત્તરમાં ૪૫,૦૦૦ યોજન અબાધાથી જંબૂદ્વીપ દ્વીપના ઉત્તરાંતથી લવણસમુદ્રમાં ઉત્તરની દક્ષિણથી અહીં જંબૂદ્વીપ દ્વીપનું અપરાજિત નામે દ્વાર કહેલ છે, પ્રમાણ પૂર્વવત્ રાજધાની, ઉત્તરથી યાવત્ અપરાજિત દેવ છે.

ચારે અન્ય જંબૂદ્વીપમાં છે.

હવે વ્યાખ્યા - ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપનું વૈજયંત નામે દ્વાર ક્યાં આવેલ છે ? ગૌતમ ! મેરુની દક્ષિણ દિશામાં ૪૫,૦૦૦ યોજન અબાધાથી, બાધા-આક્રમણ, ન

બાધા તે અબાધા. દૂરવર્તીત્વથી અનાકમણ-અપાંતરાલ. અપાંતરાલને છોડીને.

જંબૂદ્વીપ દ્વીપના દક્ષિણ છેડાથી, લવણ સમુદ્રના દક્ષિણાર્ધના ઉત્તરથી જંબૂદ્વીપ દ્વીપનું વૈજયંત નામે દ્વાર છે. આઠ યોજન ઉર્ધ્વ ઈચ્ચત્વથી ઈત્યાદિ, વિજયદ્વાર સંબંધી બધી વક્તવ્યતા યાવત્ નિત્ય. વૈજયંત દેવની વૈજયંતી નામે રાજધાની ઈત્યાદિ બધું પૂર્વવત્. વૈજયંત દેવ. એ પ્રમાણે જયંત, અપરાજિત દ્વાર વક્તવ્યતા પણ કહેવી. માત્ર દિશાનો ફેર છે. - x -

હવે વિજયાદિ દ્વારનું પરસ્પર અંતર બતાવે છે -

● સૂત્ર-૯,૧૦ :-

[૯] ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપના એક દ્વારથી બીજા દ્વારનું અબાધા અંતર કેટલું કહ્યું છે ? ગૌતમ ! ૭૯,૦૫૨ યોજન અને કંઈક ન્યૂન અર્થ યોજન એક દ્વારથી બીજા દ્વારનું અબાધા અંતર કહેલ છે.

[૧૦] જંબૂદ્વીપનું દ્વારાંતર કંઈક ન્યૂન ૭૯,૦૫૨ યોજનનું છે.

● વિવેચન-૯,૧૦ :-

બદંત! જંબૂદ્વીપ દ્વીપ સંબંધી દ્વારથી દ્વારનું કેટલા પ્રમાણમાં અબાધા અંતર છે? બાધા - પરસ્પર સંશ્લેષથી પીડવું તે. બાધા નહીં તે અબાધા. તે અબાધા વડે જે અંતર અર્થાત્ વ્યવધાન. અહીં અંતર શબ્દ મધ્ય વિશેષાદિ અર્થોમાં વર્તવું જાણવું. તેથી તેના વ્યવસ્થેદથી વ્યવધાન અર્થ પરિગ્રહણ કરવા માટે 'અબાધા' શબ્દ લીધો છે.

અહીં ઉત્તરમાં ભગવંત કહે છે - ગૌતમ! ૭૯,૦૫૨ યોજન અને દેશોન અડધું યોજન દ્વારથી દ્વારનું અબાધા અંતર કહેલું છે. તે આ રીતે - જંબૂદ્વીપ પરિધિ પૂર્વે નિર્દેશ કર્યા મુજબ - ૩,૧૬,૨૨૭ યોજન, ૩-કોશ, ૧૨૮-ધનુષ્, ૧૩૧ અંગુલ છે. અહીંથી દ્વાર ચતુષ્કનો વિસ્તાર ૧૮ યોજન બાદ કરવો. જેથી એકેક દ્વારનો વિસ્તાર ચાર યોજન પ્રતિ દ્વાર અને બે દ્વાર શાખાનો વિસ્તાર બે કોશ છે. આ દ્વાર અને શાખાના પરિમાણને ચાર વડે ગુણતાં ૧૮ યોજન આવશે. તેને બાદ કરતાં શેષ પરિધિ ગણતાં ૩,૧૬,૨૦૯ યોજનરૂપને ચતુર્ભાગમાં પ્રાપ્ત યોજન ૭૯,૦૫૨ યોજન, એક કોશ તથા પરિધિના ત્રણ કોશના ધનુષ્ કરતાં ૬૦૦૦ ધનુષ્ થાય. તેમાં પરિધિમાં રહેલ ૧૨૮ ધનુષ્ ઉમેરતાં ૬૧૨૮ ધનુષ્ થાય છે, તેને પણ ચાર વડે ભાંગતા ૩-અંગુલ આવે, શેષ એક અંગુલમાં આઠ યવ છે, તેમાં પરિધિના પાંચ યવ ઉમેરતાં ૧૩-યવો થશે. તેને પણ ચાર વડે ભાંગતા ત્રણ યવ આવશે. પછી એક યવ રહેશે. તેના આઠ ચૂકા થશે. તેમાં પરિધિના એક ચૂકાને ઉમેરતાં નવ ચૂકા થાય. તેને ચાર વડે ભાંગીને બે ચૂકા આવે. શેષની અલ્પપણાથી વિવક્ષા કરી નથી.

અને આ બધું દેશોન એક ગાઉ થાય છે, પૂર્વ પ્રાપ્ત ગાઉની સાથે દેશોન અર્ધયોજન થાય.

આ જ અર્થને લાઘવતાને માટે ગાથા વડે કહેલ છે.

હવે ચોથો પ્રશ્ન જ આકાર ભાવ પ્રત્યવારરૂપમાં ભરતક્ષેત્રનું સ્વરૂપ જિજ્ઞાસુ પૂછે છે -

● સૂત્ર-૧૧ :-

ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં ભરત નામે ક્ષેત્ર ક્યાં કહ્યું છે ? ગૌતમ ! લઘુ હિમવંત વર્ષધર પર્વતની દક્ષિણેથી દક્ષિણ લવણસમુદ્રની ઉત્તરેથી પૂર્વ લવણસમુદ્રની પશ્ચિમથી પશ્ચિમ લવણસમુદ્રની પૂર્વે. અહીં જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં ભરત નામે ક્ષેત્ર કહેલ છે.

આ ભરતક્ષેત્રમાં સ્થાણુ, કંટક, વિષમ, દુર્ગ, પર્વત, પ્રવાદ, ઉર્ગર, નિર્ગર, ખાડી, દરિ, નદી, દ્રહ, વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વેલ, અટવી, શ્યાપદ, વૃણ, તસ્કર, ડિંબ, ડમર, દુર્ભિક્ષ, દુષ્કાળ, પાખંડ, કૃપણ, વનીપક, ઈતિ, મારિ, કુવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, રાજ, રોગ, સંકલેશ, વારંવારનો સંકોન [આ બધાં]ની બહુલતા છે.

આ ભરતક્ષેત્ર પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબુ, ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તીર્ણ, ઉત્તરથી પલ્ચંક સંસ્થાન સંસ્થિત, દક્ષિણથી ધનુષ્પૃષ્ઠ સંસ્થિત છે, ત્રણ તરફથી લવણસમુદ્રને સ્પર્શિત, ગંગા-સિંધુ મહાનદી વડે અને વૈતાદ્ય પર્વતથી છ ભાગમાં વિભક્ત છે.

જંબૂદ્વીપદ્વીપના ૧૯૦ ભાગ કરતાં, ૫૨૬-યોજન અને એક યોજનના ૬/૧૯ ભાગ વિષ્કંભથી છે.

ભરતક્ષેત્રના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં વૈતાદ્ય નામે પર્વત કહેલ છે. જે ભરતક્ષેત્રને બે ભાગમાં વિભાગ કરતો રહેલ છે, તે આ પ્રમાણે - દક્ષિણાર્ધભરત અને ઉત્તરાર્ધ ભરત.

● વિવેચન-૧૧ :-

પૂણનારની અપેક્ષાથી નીકટપણાથી પહેલા ભરતનું જ પ્રશ્ન સૂત્ર છે. ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપમાં ભરત નામે વર્ષક્ષેત્ર ક્યાં કહ્યું છે ? ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! ચૂલ્લ શબ્દ દેશી છે, ક્ષુલ્લ તેનો પર્યાય છે. મહાહિમવંતની અપેક્ષાથી લઘુ, જે હિમવાન્ વર્ષધર પર્વત-ક્ષેત્ર મર્યાદા કરનાર પર્વત વિશેષ, તેના દક્ષિણથી, દક્ષિણ દિશામાં દાક્ષિણાત્ય લવણ સમુદ્રની ઉત્તરમાં પૂર્વી લવણ સમુદ્રની પશ્ચિમે પાશ્ચાત્ય લવણસમુદ્રની પૂર્વ દિશામાં જે અવકાશ છે, ત્યાં ભરતક્ષેત્ર છે.

તેમાં શું વિશેષ છે ? સ્થાણુ-કીલક, જે છેદાયેલ વનસ્પતિના શુષ્ક અવયવરૂપ છે, લોકમાં ઠુંકું કહે છે. તે પ્રચુર વ્યાપ્ત છે. અથવા જ્યાં ઘણાં ઠુંકા છે તે. એમ બધે પદ યોજના કરવી.

કંટક-બોરના કાંટા, વિષમ-ઉંચાનીચા સ્થાન. દુર્ગ-દુર્ગમ સ્થાન, પર્વત-નાના ગિરિ, પ્રપાત-જ્યાં મરવાની ઈચ્છાવાળા લોકો ઝંપ કરે છે અથવા પ્રપાત-રાત્રિઘાટી, અવગર-પર્વતના તટથી જળનું અધ:પતન, તે સદા અવસ્થાથી હોય તો નિર્ગર. ગર્તા-ખાડો. દરિ-ગુફા. વૃક્ષ-સહકાર આદિ, ગુચ્છ-વૃંતાકી આદિ, ગુલ્મ-નવમાલિકાદિ. લતા-પદ્મલતાદિ, વલ્લી-કૂખાંડી આદિ, અહીં નદી, દ્રહ, વૃક્ષાદિનું અશુભ ભાવજનિત

બાહુલ્ય જાણવું, પણ તેવા પ્રકારના શુભ ભાવજનિત હોવાથી એકાંત સુષમાદિ કાળમાં તેમ ન હોય. - X -

અટવી-જનનિવાસ સ્થાનથી ઘણી દૂર ભૂમિ. શ્વાપદ-હિંસક જીવ, સ્તેન-ચોર, તસ્કર-સર્વદા ચોરી કરનાર, ડિંબ-સ્વદેશમાં થતો વિપ્લવ. ડમર-પરરાજાકૃત ઉપદ્રવ, દુર્ભિક્ષ-ભિક્ષાચરોને ભિક્ષાની દુર્લભતા, દુષ્કાળ-ધાન્યનું મોંઘાપણું આદિ દુષ્ટકાળ. પાખંડ-પાખંડી જન વડે સ્થાપિત મિથ્યાવાદ, વનીપક-ચારક, ઈતિ-ધાન્યાદિ ઉપદ્રવકારી શલભ-મૂષકાદિ. મારિ-મરકી, કુવૃષ્ટિ-કુત્સિત વૃષ્ટિ, ખેડૂત લોકોને ન ગમે તેવો વરસાદ. અનાવૃષ્ટિ-વર્ષાનો અભાવ, રાજા-આધિપત્ય કરનાર, જે પ્રજાને પીડાકારી હોય. સંક્ષોભ-ચિત્તની અનવસ્થિતતા - X -

આ બધાં વિશેષણ ભરતના છે તે પ્રજાપકની અપેક્ષાથી મધ્યકાલીન અનુભાવ જ વર્ણવેલ છે. તેના વડે ઉત્તરસૂત્રમાં એકાંત સુષમાદિમાં બહુસમરમણીયત્વ અતિસ્નિગ્ધત્વ આદિ છે એકાંત દુઃષમાદિમાં નિર્વનસ્પતિકત્વ, અરાજત્વાદિ છે, તેથી હવે કહેવાનાર (કથન) વિરોધી નથી.

દિશા વિવક્ષામાં પ્રાચીન એટલે પૂર્વ - X - પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબુ. ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળું. - X - હવે તે જ સંસ્થાનથી વિશેષિત કરે છે. ઉત્તર દિશામાં પલ્ચંક માફક સંસ્થાન જેનું છે તે, દક્ષિણ દિશામાં આરોપિત-જ્યાના ધનુષ્ - કોઈકના પૃષ્-પાશ્ચાત્ય ભાગ, તેની જેમ સંસ્થાન જેનું છે તે. તેથી આ ધનુઃપૃષ્ શરજીવા બાહાનો સંભવ છે. આનું સ્વરૂપ સ્વ-સ્વ અવસરે નિરૂપિત કરાશે. ત્રિધા-પૂર્વ કોટિ ધનુઃપૃષ્ અપર કોટિ વડે લવણસમુદ્ર - કમથી પૂર્વ-દક્ષિણ-અપર લવણસમુદ્ર અવયવને સ્પર્શે છે - X - અર્થાત્ પૂર્વકોટિ વડે પૂર્વ લવણસમુદ્ર ધનુઃપૃષ્થી દક્ષિણલવણસમુદ્રને અપરકોટિ વડે પશ્ચિમ લવણસમુદ્રને સ્પર્શીને રહેલ છે. હવે આને છ ખંડ વિભાજન દ્વારા વિશેષિત કરે છે - ગંગા, સિંધુ મહાનદી વડે અને વૈતાદ્ય પર્વત વડે છ સંખ્યા ભાગ થાય અર્થાત્ અનંતરોક્ત ત્રણ વડે દક્ષિણ-ઉત્તરના પ્રત્યેકના ત્રણ ખંડ કરવાથી ભરતના છ ખંડ કરેલાં છે.

હવે જો જંબૂદ્વીપના એકદેશભૂત ભરત છે, તો વિષ્કંભથી કેટલામાં ભાગે તે કહેવાય ? જંબૂદ્વીપ દ્વીપના વિષ્કંભનો ૧૯૦મો જે ભાગ, તેમાં છે. હવે ૧૯૦માં ભાગમાં કેટલાં યોજનો છે તે કહે છે - ૫૨૬ યોજન અને એક યોજનનો ૬/૨૧ ભાગ. શું અર્થ છે ? જેવો ૧૯માં ભાગ સમુદિત વડે યોજન થાય, તેવા છ ભાગો. - X - અહીં અંક સ્થાપના - ૫૨૬| ૬/૧૯. તેનો ભાવ આ પ્રમાણે - જંબૂદ્વીપના વિસ્તારના લાખ યોજન રૂપના ૧૯૦ ભાગથી પ્રાપ્ત. ૫૨૬|૬/૧૯ યોજન. આટલો જ ભરતક્ષેત્રનો વિસ્તાર છે.

(શંકા) ભાજકરાશિ ૧૯૦ રૂપ છે. છ ભાગ યોજન વડે ૧૯ કળારૂપ છે. તે વિસદેશ સમાન લાગે છે. [સમાધાન] ગણિતનિપુણને બધું સુજ્ઞાન જ છે. તે આ રીતે - જંબૂદ્વીપનો વ્યાસ લાખ યોજન છે. તેને ૧૯૦ વડે ભાગ દેતાં શેષ-૬૦-વધે છે. ૬૦ને ૧૯૦ વડે ભાંગી ન શકાય, તેથી ભાજય-ભાજક રાશિ ૬૦/૧૯૦ને ૧૦ વડે છેદ

કરતાં ૬/૧૯ ભાજય રાશિ-૬, ભાજક રાશિ-૧૯ આવે છે.

(શંકા) ૧૯૦ રૂપ ભાજક અંકની ઉત્પત્તિમાં બીજ શું છે ? [ઉત્તર] એક ભાગ ભરતનો, બે ભાગ હિમવતના-કેમકે પૂર્વક્ષેત્રથી બમણું છે. ચાર હૈમવંત ક્ષેત્રના - કેમકે પૂર્વ વર્ષધરથી બમણાં છે, આઠ મહાહિમવંતના, ૧૬-હરિવર્ષના, ૩૨-નિષધના એ બધાં મળીને ૬૩-ભાગ થયા. આ મેરુથી દક્ષિણે થયા. એ રીતે ઉત્તર તરફ પણ ૬૩ ભાગ થશે અને વિદેહ ક્ષેત્રના ૬૪-ભાગ થાય. તેથી ૬૩+૬૪+૬૩=૧૯૦ થશે. સર્વ પ્રમાણથી આટલા ભાગો વડે દક્ષિણથી-ઉત્તરથી જંબૂદ્વીપ લાખ યોજનથી પૂરિત થાય છે. તેથી ૧૯૦ વડે ભાગ દીધો.

હવે જે કહ્યું કે - ગંગા, સિંધુ, વૈતાદ્યથી છ ભાગ થાય છે. તે વૈતાદ્યના સ્વરૂપની પ્રરૂપણા કરવા કહે છે - ભરતના બહુમધ્ય દેશ ભાગમાં વૈજયંતદ્વારથી ત્રણ કળા અધિક ૨૩૮ યોજન અતિક્રમી ૫૦-યોજન ક્ષેત્રખંડમાં વૈતાદ્ય નામે પર્વત કહેલ છે. તે ભરતક્ષેત્રને બે ભાગમાં વિભક્ત કરે છે. - X - X -

તેમાં આદિમાં નીકટપણાથી દક્ષિણાર્ધ ભરતનો પ્રશ્ન -

● સૂત્ર-૧૨ :-

ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં દક્ષિણાર્ધ ભરત નામે ક્ષેત્ર કયાં કહેલ છે ? ગૌતમ ! વૈતાદ્ય પર્વતની દક્ષિણથી દક્ષિણી લવણ સમુદ્રની ઉત્તરથી પૂર્વી લવણસમુદ્રની પશ્ચિમથી, પશ્ચિમ લવણ સમુદ્રની પૂર્વથી આ જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં દક્ષિણાર્ધ ભરત નામે વર્ષક્ષેત્ર કહેલ છે. તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબુ, ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તીર્ણ છે, અર્ધચંદ્ર સંસ્થાન સંસ્થિત છે. ત્રણ સ્થાને લવણસમુદ્રને સ્પૃષ્ટ છે. ગંગા અને સિંધુ મહાનદી વડે ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત છે.

દક્ષિણાર્ધ ભરત ક્ષેત્ર ૨૩૮ યોજન અને એક યોજનના $\frac{3}{19}$ ભાગ વિષ્કંભથી છે.

તેની જીવા ઉત્તરથી પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબી લવણસમુદ્રને બે સ્થાને સ્પૃષ્ટ છે, પૂર્વી કોટિથી પૂર્વના લવણ સમુદ્રને સ્પૃષ્ટ છે, પશ્ચિમ કોટિથી પશ્ચિમના લવણસમુદ્રને સ્પૃષ્ટ છે.

દક્ષિણાર્ધ ભરતક્ષેત્ર-૯૭૪૮-યોજન અને એક યોજનના $\frac{12}{19}$ ભાગ લંબાઈથી તેનું ધનુષ્, દક્ષિણથી ૯૭૬૬ યોજન અને એક યોજનનો $\frac{1}{19}$ ભાગથી કંઈક વિશેષાધિક પરિક્ષેપથી કહેલ છે.

ભગવન્ ! દક્ષિણાર્ધ ભરતક્ષેત્રના કેવા પ્રકારે આકાર-ભાવ પ્રત્યવતાર કહેલ છે ? ગૌતમ ! બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ કહેલ છે. જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કર યાવત્ વિવિધ પંચવર્ણી મણી અને તૃણ વડે ઉપશોભિત છે. તે આ રીતે કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ વડે.

ભગવન્ ! દક્ષિણાર્ધ ભરતક્ષેત્રના મનુષ્યોના કેવા આકાર ભાવ પ્રત્યવતાર કહેલ છે ? ગૌતમ ! તે મનુષ્યોના સંઘચણ, સંસ્થાન, ઉચ્ચત્વપચાય અને આયુ પચાયો ઘણાં પ્રકારે છે. ઘણાં વર્ષો આયુને પાળે છે, પાળીને કેટલાંક મનુષ્યો

નરકગામી, કેટલાંક તિર્યગામી, કેટલાંક મનુષ્યગામી, કેટલાંક દેવગામી થાય છે. કેટલાંક સિદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત થઈ પરિનિવાણ પામી, સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે.

● વિવેચન-૧૨ :-

આ સૂત્ર પૂર્વસૂત્રથી સમાન આલવાપણે વિવૃત્ત પ્રાય છે. વિશેષ એ - અર્ધ ચંદ્ર સંસ્થાન સંસ્થિતત્વ, દક્ષિણભરતાર્ધના જંબૂદ્વીપ પટ્ટ આદિમાં આલેખ દર્શનથી વ્યક્ત જ છે. તથા ત્રણ સંખ્યા ભાગ તે ત્રિભાગ, તેના વડે વિભક્ત છે. તેનો પૂર્વી ભાગ ગંગા વડે પૂર્વ સમુદ્રના મીલનથી કરેલ છે. પાશ્ચાત્ય ભાગ સિંધુ વડે પશ્ચિમ સમુદ્રને મળવાથી કરેલ છે. મધ્યભાગ ગંગા-સિંધુ વડે કૃત્ છે.

૨૩૮ યોજન અને યોજનના $\frac{3}{4}$ ભાગ વિષ્કંભથી છે અહીં શું કહે છે ? ૫૨૬ $\frac{5}{4}$ યોજન ભરત વિસ્તારથી, વૈતાદ્ય વિસ્તારમાં ૫૦ યોજન શોધિત કરતાં બાકી રહેલ ૪૭૬ યોજન અને ૬-કળા એટલે કે ૪૭૬ $\frac{5}{4}$ થાય. તેનું ૨૬૬ $\frac{5}{4}$ એટલે ૨૩૮ યોજન અને ૩-કળા = ૨૩૮ $\frac{3}{4}$ થશે. એ રીતે યથોક્ત પ્રમાણ થાય છે. આના દ્વારા શર-પ્રરૂપણા કરી, કેમકે શર, વિષ્કંભ અભેદ છે.

હવે જીવા સૂત્ર કહે છે - તે દક્ષિણાર્ધ ભરતની જીવા સમાન જીવા - ઋજૂવી સર્વાન્તિમ પ્રદેશ પંક્તિ છે.

મેરુ દિશાની ઉત્તરમાં, પૂર્વમાં પ્રતીચીન-પશ્ચિમમાં લંબાઈ વાળી, બે તરફ લવણસમુદ્રને સ્પૃષ્ટ, આ જ અર્થને પ્રગટ કરે છે - પૂર્વ કોટિ-અગ્રભાગથી પૂર્વી લવણસમુદ્ર અવયવને સ્પર્શીને પાશ્ચાત્ય કોટિ વડે લવણસમુદ્ર અવયવને સ્પૃષ્ટ છે. ૯૭૪૮ યોજન અને એક યોજનના $\frac{1}{4}$ ભાગ લંબાઈથી છે. જે સમવાયાંગ સૂત્રમાં-દક્ષિણાર્ધ ભરતની જીવા પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબી છે, તે બંને બાજુ લવણસમુદ્રને સ્પૃષ્ટ છે. ૯૦૦૦ યોજન આયામથી કહ્યું, તે સૂચના માત્રપણે છે, સૂત્રની શેષ વિવક્ષા કરેલ નથી. વૃત્તિકારે આ અવશિષ્ટ રાશિરૂપ વિશેષ ગૃહીત છે.

અહીં સૂત્રમાં અનુક્ત છતાં જીવા લાવવા માટે કરણભાવના દર્શાવે છે. તે આ રીતે - વિવક્ષિત ક્ષેત્રમાં જંબૂદ્વીપના વ્યાસથી શોધાય છે. તેથી જે આવે, તેને ઈષુ વડે ગુણાય છે. પછી ફરી ચાર વડે ગુણાય છે. અહીં સ-સંસ્કાર રાશિ વિવક્ષિત ક્ષેત્રનો જીવાવર્ગ કહેવાય છે. આના મૂળને ગ્રહણ કરતાં જે પ્રાપ્ત થાય, તે જીવાની કલાનું પ્રમાણ છે. તેની ૧૯ ભાગમાં યોજનરાશિ અને શેષ કલારાશિ. તેમાં જીવાદિ પરિજ્ઞાન ઈષુ પરિમાણ પરિજ્ઞાન વિના ગણેલ છે. તે પરિપૂર્ણ જનસંખ્યાંક નથી, પણ કલા વડે આતિરેક કરીને વિવક્ષિત ક્ષેત્રાદિથી ઈષુના સર્વાર્નાથે કલા કરાય છે. તે કલીકૃતથી જ જંબૂદ્વીપ વ્યાસ વડે સુખે શોધનીય છે.

એ પ્રમાણે મંડલક્ષેત્ર વ્યાસ પણ ૧, શૂન્ય-૫-રૂપ કલીકરણને માટે ૧૯ વડે ગુમતાં થશે-૧૯, શૂન્ય-૫. પછી દક્ષિણ ભરતાર્ધની ઈષુના ૨૩૮ યોજન માત્ર કલિકૃતના પ્રક્ષિપ્ત ઉપરની કલા ત્રિકના ૪૫૨૫-રૂપથી ગુણીએ, આવશે ૮,૫૭,૭૦,૨૪,૩૭ આ ચતુર્ગુણ ૩૪,૩૦,૮૦,૯૭,૫૦૦, આ દક્ષિણાર્ધ ભરતનો જીવાવર્ગ. તેનું વર્ગમૂળ કરવાથી આવે ૧,૮૫,૨૨૪ કળા. શેષ કલાંશ ૧,૬૭,૩૨૪ અને નીચે છેદરાશિ ૩,૭૦,૪૪૮.

પ્રાપ્ત કલાના ૧૯ ભાગમાં યોજન-૯૭૪૭ અને કળા-૧૨. આ દક્ષિણાર્ધ ભરતની જીવા છે.

એ પ્રમાણે વૈતાદ્યાદિ જીવામાં પણ કહેવું. જ્યાં સુધી દક્ષિણ તરફની વિદેહાર્ધ જીવા છે, એ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધ ઐરાવત જીવા, યાવત્ ઉત્તરાર્ધ વિદેહ જીવા પણ કહેવી.

હવે દક્ષિણ ભરતાર્ધના ધનુઃપૃષ્ઠનું નિરૂપણ કરે છે - અનંતરોક્ત જીવાથી દક્ષિણની દિશા-લવણ દિશા. ધનુપૃષ્ઠ અધિકારથી દક્ષિણ ભરતાર્ધનું કહેવું-વ્યાખ્યા કરવી. ૯૭૬૬ યોજન અને એક યોજનના $\frac{1}{4}$ ભાગથી કંઈક વિશેષાધિક પરિધિથી કહેલ છે.

અહીં કરણભાવના જે રીતે વિવક્ષિત છે, આ વિવક્ષિત ગુણોમાં પુનઃ છ-ગુણ વિવક્ષિત જીવા વર્ગચુક્ત જે રાશિ છે તે ધનુઃપૃષ્ઠ વર્ગ એ રીતે ઓળખાવાય છે. તેના વર્ગમૂળમાં પ્રાપ્ત કળાના ૧૯ ભાગમાં યોજન પ્રાપ્ત થાય છે-અવશિષ્ટ કળા છે.

તેથી કહે છે - દક્ષિણ ભરતાર્ધમાં કળા-૪૫૨૫. આનો વર્ગ ૨,૦૪,૭૫,૬૨૫, આના છ ગુણ-૧૨,૨૮,૫૩,૭૫૦ થાય. હવે દક્ષિણાર્ધ ભરતનો જીવાવર્ગ થશે - ૩૪,૩૦,૮૦,૯૭,૫૦૦. આની ચુતિ ૩૪,૪૩,૦૯,૫૧,૨૫૦ થાય. આ ધનુઃપૃષ્ઠ વર્ગ છે. આના વર્ગમૂળમાં પ્રાપ્ત કળા - ૧,૮૫,૫૫૫ છે અને બાકી કલાંશ ૨,૯૩,૨૨૫ થાય. છેદકરાશિ નીચેથી - ૩,૭૧,૨૧૦, કળાના ૧૯ ભાગમાં, યોજન - ૯૭૬૬ અને કળા-૧ અને જે વર્ગમૂળ અવશિષ્ટ કલાંશ છે, તે વિવક્ષાથી અને સૂત્રકારે કલાથી વિશેષ અધિકપણાથી કહેલ છે.

કહે છે - એ પ્રમાણે જીવાકરણમાં પણ વર્ગમૂળ અવશિષ્ટ કલાંશના સદ્ભાવથી, ત્યાં પણ ઉક્ત કળાનું સાધિકત્વ પ્રતિપાદન ન્યાયપ્રાપ્ત છે, તો પણ કેમ ન કહ્યું ? - ઉત્તરમાં કહે છે - સૂત્રગતિના વૈચિત્ર્યથી અવિવક્ષીત હોવાથી નથી કહ્યું. - X - વૈતાદ્યાદિ ધનુપૃષ્ઠોમાં પણ એ પ્રમાણે કહેવું. દક્ષિણાત્ય વિદેહાર્ધ ધનુપૃષ્ઠ જે પ્રમાણે છે, તે પ્રમાણે ઉત્તર ઐરવતાર્ધનું ધનુપૃષ્ઠ છે, એ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધવિદેહનું પણ ધનુપૃષ્ઠ છે. અહીં દક્ષિણાર્ધ ભરતમાં બાહ્ય અસંભવ છે.

હવે દક્ષિણાર્ધ ભરતનું સ્વરૂપ પૂછતાં આ કહે છે - ભગવન્ ! દક્ષિણાર્ધ ભરતનો કેવો આકાર-સ્વરૂપનો ભાવ-પર્યાય છે, તેનો પ્રત્યવતાર-પ્રાદુર્ભાવ કેવો છે ? અર્થાત્ પ્રસ્તુત ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ વિશેષ કેવું છે ?

ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! ભરતનો બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ કહેલો છે ? “જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કરો ઈત્યાદિ બહુ સમત્વવર્ણક, બહુ જ ગ્રહણ કરવું યાવત્ વિવિધ પંચવર્મોથી મણિ અને તૃણ વડે ઉપશોભિત છે. તે મણિ અને તૃણમાં શું વિશિષ્ટ છે ? કૃત્રિમ-કમથી શિલ્પી અને કર્ષકાદિના પ્રયોગ વડે નિષ્પન છે. અકૃત્રિમ-કમથી રત્નની ખાણમાંથી ઉપજેલ આદિથી શોભતો દક્ષિણાર્ધ ભરતનો ભૂમિભાગ છે. આના વડે તેનું કર્મભૂમિત્વ કહ્યું, અન્યથા હૈમવતાદિ અકર્મભૂમિમાં પણ આ વિશેષણ કહ્યું હોત. - X -

(શંકા) આ સૂત્ર વડે કહેવાનાર ઉત્તરાર્ધ ભરત વર્ણક સૂત્રથી સાથે “હુંઠા-

વિષમતા-કંટકની બહુલતા છે” ઇત્યાદિ સામાન્ય ભરતવર્ણકસૂત્ર વિરોધ છે. આ સૂત્ર આરા વિશેષની અપેક્ષાથી નથી, સામાન્ય ભરતસૂત્ર પ્રજ્ઞાપકના કાળની અપેક્ષાથી છે, તેથી તેમાં વિરોધ ન કહેવો. કેમકે મણી અને તૃણના કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમપણાંને કહેવાથી પ્રજ્ઞાપક કાલીનત્વનું ઔચિત્ય છે. ત્યાં પણ કૃત્રિમ મણી અને તૃણોનો સંભવ છે. પ્રજ્ઞાપકનો કાલ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરકના અંતથી આરંભીને સૌ વર્ષ ન્યૂન દુષ્મા આરા સુધી કહેલ છે.

(સમાધાન) અહીં “કુંઠાની બહુલતા, વિષમતા આદિ સૂત્રના બાહુલ્યની અપેક્ષાથી કહેવાયેલ છે, કોઈ દેશ વિશેષમાં પુરુષ વિશેષના પુન્યફળ ભોગાર્થે ઉપસંપદ્ ભૂમિના બહુસમ રમણીયત્વ આદિમાં વિરોધ નથી. કેમકે ભોજકની વિચિત્રતામાં ભોગ્ય વૈચિત્ર્યની નિયતતા છે. આના દ્વારા તેના એકાંત શુભ, એકાંત અશુભ મિશ્રલક્ષણ ત્રણ કાળનું આધારત્વ દેખાડ્યું. એકાંત શુભ કાળમાં સર્વ ક્ષેત્ર ભાવશુભ અને એકાંત અશુભમાં બધાં અશુભ જ હોય, મિશ્રમાં ક્યાંક શુભ, ક્યાંક અશુભ છે. તેથી જ પાંચમાં આરાથી યાવત્ ભૂમિ ભાગ વર્ણક બહુસમ રમણીયત્વાદિ જ સૂત્રકારે કહ્યું, પણ છઠ્ઠા આરામાં તો એકાંત અશુભ છે, તે રીતે બધું સુસ્થાયી નથી.

હવે તેમાં જ મનુષ્ય સ્વરૂપને પૂછે છે - પ્રશ્નસૂત્ર સુગમ છે. ઉત્તરસૂત્રમાં ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! જે સ્વરૂપની તમે જિજ્ઞાસા કરી છે, તે મનુષ્યો ઘણાં-વજ્રપ્રભનારાય આદિ સંઘયણો - x - છે. ઘણાં-સમયતુરમ્નાદિ સંસ્થાનો છે - x - ઘણાં-વિવિધ પ્રકારે શરીરની ઈચ્છા છે, પર્યાય-૫૦૦ ધનુષ્થી સાત હાથ આદિ વિશેષ છે. આયુ-પૂર્વકોટિથી ૧૦૦ વર્ષ આદિ છે. ઘણાં વર્ષોનું આયુ પાળીને કોઈ નરકગતિમાં, કોઈક તિર્યચગતિમાં, કોઈ મનુષ્યગતિમાં, કોઈ દેવગતિમાં જાય છે. કોઈ બધાં કર્મોનો ક્ષય કરીને નિષ્ઠીતાર્થી થાય છે. કેવળ જ્ઞાનથી વસ્તુતત્ત્વને જાણે છે, ભવોપગ્રાહી કર્મશોથી મૂકાય છે, કર્મકૃત્ તાપના વિરહથી શાંત થાય છે, સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે. - x -

હવે તેનો સીમાકારી વૈતાદ્ય ક્યાં છે ? તે પૂછે છે.

● સૂત્ર-૧૩ :-

જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રમાં વૈતાદ્ય નામે પર્વત ક્યાં કહેલો છે ? ગૌતમ ! ઉત્તરાર્ધ ભરતક્ષેત્રની દક્ષિણે દક્ષિણ અર્ધ ભરતક્ષેત્રની ઉત્તરે, પૂર્વી લવણસમુદ્રની પશ્ચિમે, પશ્ચિમ લવણસમુદ્રની પૂર્વે, આ જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રમાં વૈતાદ્ય નામનો પર્વત કહેલો છે. તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબો, ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તીર્ણ છે. બંને બાજુ લવણ સમુદ્રને સ્પૃષ્ટ છે. પૂર્વની કોટીથી પૂર્વના લવણસમુદ્રને સ્પૃષ્ટ છે, પશ્ચિમની કોટીથી પશ્ચિમના લવણ સમુદ્રને સ્પૃષ્ટ છે.

આ વૈતાદ્ય પર્વત ૨૫-યોજન ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, સવા છ યોજન ઉદ્ભેદથી, ૫૦ યોજન વિષ્કંભથી છે. તેની બાહા પૂર્વ-પશ્ચિમ ૪૮૮ યોજન અને એક યોજનના ૧૬/૧૯ ભાગ છે. તથા અર્ધયોજન લંબાઈથી કહી છે.

તેની જીવા ઉત્તરમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબી, બંને બાજુ લવણસમુદ્રને સ્પૃષ્ટ, પૂર્વની કોટિથી પૂર્વી લવણસમુદ્રને સ્પૃષ્ટ, પશ્ચિમની કોટિથી પશ્ચિમી લવણસમુદ્રને સ્પૃષ્ટ ૧૦,૭૨૦ યોજન અને યોજનના ૧૨/૧૯ ભાગ આયામથી છે. તેનું ધનુષ્ક દક્ષિણથી ૧૦,૭૪૩ યોજન અને યોજનના ૧૫/૧૯ ભાગ પરિધિ છે.

તે વૈતાદ્ય પર્વત રુચક સંસ્થાન સંસ્થિત, સર્વરજતમય, સ્વચ્છ, શ્વક્ષણ, લષ્ટ, ધૃષ્ટ, મૃષ્ટ, નીરજ, નિર્મળ, નિષ્પંક, નિષ્કંટક છાયા, પ્રભા-કીરણ સહિત, પ્રાસાદીય, દર્શનીય, અભિરૂપ, પ્રતિરૂપ છે.

તેની બંને બાજુ બે પદ્મવરવેદિકા, બે વનખંડ ચોતરફથી વીંટાયેલ છે. તે પદ્મવરવેદિકા અર્ધયોજન ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, ૫૦૦ ધનુષ્ વિષ્કંભથી, પર્વતસમાન આયામથી છે. વર્ણન કહેવું.

તે વનખંડ દેશોને બે યોજન વિષ્કંભથી, પદ્મવર વેદિકા સમાન આયામથી, કૃષ્ણ-કૃષ્ણાવભાસ યાવત્ વર્ણન કરવું.

વૈતાદ્ય પર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમમાં બે ગુફા કહેલ છે. ઉત્તર-દક્ષિણ પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તીર્ણ, ૫૦ યોજન આયામથી, ૧૨-યોજન વિષ્કંભથી, આઠ યોજન ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, વજ્રમય કપાટ-અવઘાટીનીથી, યમલ યુગલ ઘનકપાટથી દુષ્પ્રવેશ્ય, નિત્યાંધકારથી તમિસ્ર, ગ્રહ-ચંદ્ર-સૂર્ય-નક્ષત્ર અને જ્યોતિષ્ પ્રભાથી રહિત યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. તે બે ગુફા આ પ્રમાણે - તમિસ્રગુફા અને ખંડપ્રપાતગુફા.

તે ગુફામાં બે મહર્ષિક, મહાધૃતિક, મહાબલી, મહાયશસ્વી, મહાસૌખ્ય, મહાનુભાવ અને પત્યોપમ સ્થિતિક દેવો વસે છે. તે આ રીતે - કૃતમાલ અને નૃત્યમાલ.

તે વનખંડના બહુસમરમણીય ભૂમિભાગથી વૈતાદ્ય પર્વતની બંને બાજુ દશ-દશ યોજન ઉર્ધ્વ જઈને અહીં બે વિદ્યાધરશ્રેણી કહેલી છે. તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબી, ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તીર્ણ, દશ-દશ યોજન વિષ્કંભથી છે, પર્વત સમાન આયામથી બંને પડખે બે પદ્મવરવેદિકા વડે બે વનખંડથી પરિવૃત્ત છે.

તે પદ્મવરવેદિકા અર્ધયોજન ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, ૫૦૦ ધનુષ્ વિષ્કંભથી, પર્વત સમાન આયામથી છે. વર્ણન જાણવું. વનખંડો પણ પદ્મવરવેદિકા સમાન આયામથી છે. વર્ણન કરવું.

ભગવન્ ! વિદ્યાધર શ્રેણી ભૂમિના કેવા આકાર-ભાવાદિ કહેલ છે ? ગૌતમ ! બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ કહેલ છે. જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કર યાવત્ વિવિધ પંચવર્ણી મણી અને તૃણ વડે શોભિત છે. તે આ પ્રમાણે - કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ વડે.

તેમાં દક્ષિણની વિદ્યાધરશ્રેણી ગગનવલ્લભ પ્રમુખ-૫૦ વિદ્યાધર નગરાવાસ કહેલ છે. ઉત્તરની વિદ્યાધરશ્રેણીમાં રથ-નેપુર-ચકવાલ પ્રમુખ-૬૦-વિદ્યાધર નગરાવાસ કહેલ છે.

એ પ્રમાણે બધાં મળીને દક્ષિણ અને ઉત્તરની વિદ્યાધર-શ્રેણીમાં ૧૧૦-

વિદ્યાધર નગરાવાસ છે, તેમ કહેલ છે. તે વિદ્યાધરનગરો ઋક્ષ-સ્તિમિત-સમૃદ્ધ પ્રમુદિત જન-જનપદ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. તે વિદ્યાધર નગરમાં વિદ્યાધર રાજા વસે છે. તે મહા હિમવંત, મલય-મંદર-મહેન્દ્રસાર આદિ રાજાનું વર્ણન કહેવું.

ભગવન્ ! વિદ્યાધર શ્રેણીના મનુષ્યોનો કેવો આકાર-ભાવાદિ કહેલ છે ? ગૌતમ ! તે મનુષ્યો ઘણાં સંઘયણ-સંસ્થાન-ઉચ્ચત્વપર્યાયવાળા અને ઉત્તમ આયુષ્યવિવાળા છે યાવત્ સર્વ દુઃખનો અંત કરે છે.

તે વિદ્યાધર શ્રેણીના બહુસમરમણીય ભૂમિ ભાગથી વૈતાદ્ય પર્વતના બંને પડખે દશ-દશ યોજન ઉર્ધ્વ જઈને અહીં બે આભિયોગ-શ્રેણી કહેલ છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબી, ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તીર્ણ, ૧૦-૧૦ યોજન વિષ્કંભથી પર્વત સમાન આયામથી બંને પડખે બે પદ્મવર વેદિકા અને બે વનખંડોથી પરિવૃત્ત છે. બંને પર્વત સમાન આયામથી છે.

ભગવન્ ! અભિયોગશ્રેણીનો કેવો આકાર ભાવ પ્રત્યવતાર કહેલ છે ? ગૌતમ ! બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ કહેલ છે. યાવત્ તૃણ વડે શોભિત છે. વર્ણ યાવત્ તૃણ શબ્દ. તે અભિયોગ શ્રેણીના તે-તે દેશમાં ત્યાં-ત્યાં યાવત્ વ્યંતર દેવો અને દેવીઓ બેસે છે, સુવે છે યાવત્ ફળ વૃત્તિ વિશેષને અનુભવતા વિચરે છે.

તે અભિયોગ શ્રેણીમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકના સોમ-યમ-વરુણ-વૈશ્રમણ કાયિક આભિયોગ દેવોના ઘણાં ભવનો કહેલાં છે. તે ભવનો બહારથી વૃત્ત, અંદરથી ચતુરસ્ર વર્ણન યાવત્ અપ્સર ધન-સંઘ વિકિર્ણ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. ત્યાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકના સોમ, યમ, વરુણ, વૈશ્રમણકાયિક ઘણાં આભિયોગિક દેવો કે જે મહર્ષિક, મહાદ્યુતિક, યાવત્ મહાસૌખ્ય અને પત્યોપમસ્થિતિક દેવો વસે છે.

તે આભિયોગિક શ્રેણીનો બહુસમ રમણીય ભૂમિભાગથી વૈતાદ્ય પર્વતની બંને બાજુ પાંચ-પાંચ યોજન ઉર્ધ્વ જઈને, અહીં વૈતાદ્ય પર્વતનું શિખરતલ કહેલ છે તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબુ, ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તીર્ણ. ૧૦ યોજન વિષ્કંભથી પર્વત સમાન આયામથી છે. તે એક પદ્મવરવેદિકા અને એક વનખંડથી ચોતરફથી પરિવૃત્ત છે. બંનેનું વર્ણન પૂર્વવત્.

ભગવન્ ! વૈતાદ્ય પર્વતના શિખરતલનો કેવો આકાર ભાવ પ્રત્યવતાર કહેલ છે ? ગૌતમ ! બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ કહેલ છે, જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કરો યાવત્ વિવિધ પંચવર્ણી મણીથી શોભિત યાવત્ વાવ, પુષ્કરિણી યાવત્ વ્યંતર દેવો અને દેવીઓ બેસે છે, યાવત્ ભોગવતાં વિચરે છે.

ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રમાં વૈતાદ્ય પર્વતે કેટલાં કૂટો કહેલા છે ? ગૌતમ ! નવ કૂટો કહેલા છે - સિદ્ધાયતનકૂટ, દાક્ષિણાર્દ્ધભરતકૂટ, ખંડપ્રપાતગુફા કૂટ, માણિભદ્રકૂટ, વૈતાદ્યકૂટ, પૂર્ણભદ્રકૂટ, તમિસગુફાકૂટ, ઉત્તરાર્દ્ધભરતકૂટ, વૈશ્રમણકૂટ.

● વિવેચન-૧૩ :-

પૂર્વસૂત્ર સમાન આ સૂત્ર છે. વિશેષ આ - ઉત્તરાર્દ્ધભરતથી દક્ષિણમાં આદિ દિશા સ્વરૂપ જંબૂદ્વીપ પટ્ટાદિથી જાણવું. ૨૫-યોજન ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, સવા છ-યોજન ઉદ્વેધ-ભૂમિમાં છે કેમકે મેરુ સિવાયના સમય-ક્ષેત્રવર્તીગિરિ પોત-પોતાના ઉત્તેષ્ઠ-ચતુર્થાશથી ભૂમિ અવગાહ કહ્યો છે. તેથી ૨૫-યોજનના ચતુર્થાશ આ પ્રમાણે થાય.

અહીં પ્રસ્તાવથી “શર” જણાવે છે તે ૨૮૮ યોજન અને ૩-કળા છે. તેનું કરણ-દક્ષિણ ભરતાર્દ્ધ શર-૨૩૮^૩/૧૯ છે. એ પ્રમાણે વૈતાદ્ય પૃથુત્વમાં ૫૦-યોજનરૂપ ઉમેરતા યથોક્ત પ્રમાણ થાય છે. - X - ખંડ મંડલ ક્ષેત્રમાં આરોપિતજય ધનુષ્ આકૃતિ થાય છે. તેમાં આયામને જાણવાને જીવા પરિક્ષેપ પ્રકર્ષ પરિજ્ઞાનને માટે ધનુઃપૃષ્ઠ વ્યાસ પ્રકર્ષ પરિજ્ઞાનને માટે શર, તે ધનુપૃષ્ઠ મધ્યમ જ થાય છે.

પ્રસ્તુત ગિરિના કેવળ ધનુષ્ આકૃતિના અભાવથી ધનુષ્ પૃષ્ઠનો પણ અભાવ થવાથી શર પણ સંભવતો નથી. તેથી દક્ષિણ ધનુષ્ પૃષ્ઠની સાથે આનુ ધનુષ્ પૃષ્ઠત્વ છે. પ્રાચ્ય શર મિશ્રિત જ આનો વિષ્કંભ શર થાય છે. અન્યથા શર વ્યતિરિક્ત સ્થાનમાં ન્યૂન-અધિકત્વથી પ્રકૃષ્ટ વ્યાસ પ્રાપ્તિની જ અનુપપત્તિ થાય. આ શર કરણ દક્ષિણાર્દ્ધ વિદેહ સુધી જાણવું. એ પ્રમાણે ઉત્તરમાં પણ ઐરાવતના વૈતાદ્યથી આરંભીને ઉત્તરાર્દ્ધ વિદેહ સુધી છે.

હવે તેની બાહા - વૈતાદ્યની બાહા દક્ષિણ-ઉત્તર લાંબી વક્ર આકાશ પ્રદેશ પંક્તિ છે. પૂર્વ-પશ્ચિમની ઝેકેકની ૪૮૮ યોજન અને યોજનના ૧૬/૧૯ ભાગની અર્ધકલા અર્થાત્ યોજનના ૩૮ ભાગ, આયામથી કહેલ છે. ઋજુબાહા પર્વતમધ્યવર્તીની પૂર્વ-પશ્ચિમ આચતપ્રમાણથી ક્ષેત્ર વિચારાદિથી જાણવી.

અહીં કરણ - જેમકે ગુરુધનુપૃષ્ઠથી લઘુ ધનુઃપૃષ્ઠ શોધીને શેષને અડધી કરતાં બાહા આવે. જેમકે ગુરુ ધનુઃપૃષ્ઠ વૈતાદ્યનું કલા રૂપ-૨,૦૪,૧૩૨ છે. તેમાંથી લઘુ ધનુઃપૃષ્ઠ કલારૂપ - ૧,૮૫,૫૫૫ શોધિત કરતાં આવે - ૧૮,૫૭૭, તેને અડધાં કરતાં કલા - ૯૨૮૮ થશે. તેના ૧૯ ભાગે યોજન - ૪૮૮ અને ૧૬ કલાર્દ્ધ થશે. ઈત્યાદિ - X -

હવે તેની જીવા કહે છે - વૈતાદ્યની જીવા પૂર્વવત્. વિશેષ એ - ૧૦,૭૨૦ યોજન અને ૧૨/૧૯ ભાગ. અહીં કરણભાવના - પૂર્વોક્ત કરણ ક્રમથી જંબૂદ્વીપવ્યાસ કલારૂપ-૧૯, શૂન્ય-૫. તેમાંથી વૈતાદ્ય શર કલાના ૫૪૭૫ શોધિત કરતાં ૧૮,૯૪,૫૨૫ થશે. આ વૈતાદ્ય શર - ૫૪૭૫ વડે ગુણતાં - ૧૦,૩૭,૨૫,૨૪,૩૭૫ થાય, તેના ચારણગુણા કરતાં - ૪૧,૪૯,૦૦,૯૭,૫૦૦, આ વૈતાદ્ય જીવા વર્ગ છે. આનું મૂળ કરતાં છેદરાશિ - ૪,૦૭,૩૮૨ છે. પ્રાપ્ત કળા છે - ૨,૦૩,૬૯૧ થાય. શેષ કલાંશ રહેશે - ૭૪,૦૧૯. પ્રાપ્ત કળાને ૧૯ ભાગથી પ્રાપ્ત યોજન - ૧૦,૭૨૦ અને કળા-૧૧ થશે. શેષ કલાંશ અર્ધ અધિક થવાથી છે. એ અર્ધને અધિક કરતાં ૧૨ કળા થશે.

હવે તેનું ધનુઃપૃષ્ઠ કહે છે - તેમાં વિશેષ એ - ૧૦,૩૪૪ યોજન અને

૧૫/૧૯ ભાગ. અહીં કરણ જે રીતે વૈતાદ્યમાં કલારૂપ-૫૪૭૫ તેનો વર્ગ-૨,૯૯,૭૫,૬૨૫, તેના છ ગણાં-૧૭,૯૮,૫૩,૭૫૦, વૈતાદ્ય જીવા વર્ગ-૪૧,૪૯,૦૦,૯૭,૫૦૦ છે. બંનેના મળવાથી થાય-૪૧,૬૬,૯૯,૫૧,૨૫૦ આ વૈતાદ્ય ધનુઃપૃષ્ઠ વર્ગ. મૂલ છેદરાશિ - ૪,૦૮,૨૬૪. પ્રાપ્ત કળા થાય ૨,૦૪,૧૩૨, શેષ કલાંશ - ૭૭,૮૨૬. પ્રાપ્ત કળાને ૧૯થી ભાગ દેતાં ૧૦,૭૪૩|૧૫/૧૯ થાય.

હવે આ વૈતાદ્ય કેવો વિશિષ્ટ છે, તે કહે છે - રુચક એટલે ગળાનું એક આભરણ, તે સંસ્થાનથી સંસ્થિત, સર્વથા રજતમય છે. બંને પડખે બે પદ્મવરવેદિકા, બે વનખંડ વડે ચોતરફથી પરિવૃત છે.

અહીં બે પદ્મવરવેદિકા તેને પૂર્વ-પશ્ચિમ જગતીથી રુદ્ધ થવાથી નિરવકાશત્વથી એકીભવન અસંભવ છે. - X - X -

હવે તેમાં રહેલ બે ગુફાની પ્રરૂપણાર્થે કહે છે - વૈતાદ્ય પર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમથી, અહીં પૂર્વ દિશા માટે પુરચ્છિમ શબ્દને પૂર્વે નિપાત છતાં પશ્ચિમમાં પૂર્વની વ્યાખ્યા કરવી. ગ્રન્થાંતરમાં પશ્ચિમમાં તમિસ્ર ગુફા અને પૂર્વમાં ખંડપ્રપાતાગુફા નામ છે. ઉત્તર-દક્ષિણ લાંબી, આટલો જ વૈતાદ્યનો વિષ્કંભ, તે જ આની લંબાઈ છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તીર્ણ, તે આઘ અર્થથી વ્યક્ત છે. - X - X - વજમય કપાટ વડે આસ્થાદિત છે. આ બંને દ્વાર, ચક્રવર્તીના કાળને વર્ણને દક્ષિણ અને ઉત્તરપાર્શ્વમાં પ્રત્યેક સદા સંમીલિત વજમય કપાટ યુગલ છે. તેથી જ સમસ્થિત છે. બે રૂપ છે, નિશ્ચિદ્ર છે, તેથી દુષ્પ્રવેશ છે. નિત્ય અંધકારવાળી છે. - X - વિશેષણ દ્વારા અર્થ અર્થે હેતુ કહે છે -

ગ્રહ, સંદ્રાહિની જ્યોતિ ચાલી ગયેલ છે, એવો માર્ગ જેમાં છે તે. અથવા ચાલી ગઈ છે. ગ્રહાદીની પ્રભા જેમાંથી તે યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. - X - X - ઉક્ત ગુફા નામથી દર્શાવે છે - તમિસ્રાગુફા અને ખંડ પ્રપાતાગુફા. ચૈવ શબ્દ બંનેની તુલ્યકક્ષતા બતાવે છે. તેના વડે આ બંને સમસ્વરૂપમાં જાણવી. આ બધી વિજયદેવ સમાન આલાવામાં પ્રાયઃ વ્યાખ્યા કરી છે. વિશેષ એ કે - તમિ સ્રાધિપતિ કૃતમાલક, ખંડપ્રપાતાધિપતિ નૃતમાલક છે.

હવે અહીં શ્રેણિ પ્રરૂપણા માટે કહે છે - તે વૈતાદ્યના ઉભય પાર્શ્વવર્તી ભૂમિગત વનખંડનો બહુસમ રમણીય ભૂમિભાગથી ઉર્ધ્વ વૈતાદ્યગિરિના બંને પડખે દશ યોજન થઈને અહીં બે વિદ્યાધરને આશ્રયભૂત શ્રેણી કહે છે - એક દક્ષિણમાં, એક ઉત્તરમાં છે. - X - ઉભય વિષ્કંભથી દશ-દશ યોજન, તેથી પહેલી મેખલામાં વૈતાદ્ય વિષ્કંભ ૩૦-યોજન છે. પર્વત સમિપ આયામથી છે. વૈતાદ્યવત્ આ પણ પૂર્વ-પશ્ચિમ સમુદ્રને સ્પર્શે છે. તથા પ્રત્યેક બંને પડખે બે પદ્મવર વેદિકા વડે અને બે વનખંડ વડે પરિવૃત છે. એ પ્રમાણે એકેક શ્રેણીમાં બે પદ્મવર વેદિકા અને બે વનખંડ છે, તેથી બંને શ્રેણીથી ચાર પદ્મવર વેદિકા અને ચાર વનખંડ જાણવા.

- X - X -

હવે તે શ્રેણીનું સ્વરૂપ પૂછે છે - વિદ્યાધર આદિ અર્થ કહેલો છે. વિશેષ એ

કે વિવિધ મણી-પંચવર્ણમણી વડે આ પાઠ ઘણી પ્રતોમાં દેખાતો નથી, પણ રાજપ્રશ્નીયની વૃત્તિમાં દેખાય છે અને સંગત હોવાથી, અહીં તે પાઠ લખેલો છે, તેમ જાણવું.

હવે ઉભય શ્રેણીના નગરોની સંખ્યા કહે છે - દક્ષિણ વિદ્યાધરશ્રેણીમાં ગગનવલ્લભાદિ-૫૦-વિદ્યાધર નગરાવાસ કહ્યા છે. - X - તે નગરાવાસો રાજધાનીરૂપ જાણવા. - X - X - ઉત્તર વિદ્યાધર શ્રેણીમાં રથનુપૂર ચક્રવાલ આદિ-૬૦-વિદ્યાધર નગરાવાસો કહેલાં છે. કેમકે દક્ષિણ શ્રેણીથી આ શ્રેણી અધિક દીર્ઘપણે છે. ઋષભ ચરિત્રમાં દક્ષિણ શ્રેણીમાં રથ-નુપૂર ચક્રવાલ, ઉત્તર શ્રેણીમાં ગગનવલ્લભ કહેલ છે, તત્ત્વ સાતિશય શ્રુતધર જાણે. - X - બંને શ્રેણી મળીને ૧૧૦ વિદ્યાધર નગરાવાસ છે, તેમ મેં અને અન્ય તીર્થકરે કહેલ છે. આ ૧૧૦ નગરોના નામો હેમાચાર્યકૃત ઋષભ ચરિત્રથી જાણવા.

તે વિદ્યાધર નગરો ભવનાદિ વડે વૃદ્ધિને પામેલ, નિર્ભયત્વથી સ્થિર, ધન-ધાન્યાદિથી સમૃદ્ધ છે. પ્રમોદ વસ્તુના સદ્ભાવથી-પ્રમુદિત, જન - નગરીમાં રહેતા લોકો, જાનપદ - જનપદમાં થયેલ કે તેમાં આવેલ. યાવત્ શબ્દથી બધું ચંપાનગરીનું વર્ણન પહેલા ઉપાંગથી જાણવું. તે પ્રતિરૂપ સુધી જામવું.

વિદ્યાધર નગરોમાં વિદ્યાધર રાજા વસે છે. - X - તે કેવા છે ? મહાહિમવાનુ-હૈમવત ક્ષેત્રના ઉત્તરે સીમાકારી વર્ષધર પર્વત, મલય-પર્વત વિશેષ, મંદર-મેરુ, માહેન્દ્ર-પર્વત વિશેષ. તેની જેમ પ્રધાન. રાજાનું વર્ણન પહેલાં ઉપાંગથી જાણવું.

હવે અહીં જ વર્તતી આભિયોગશ્રેણીને નિરૂપે છે - તે વિદ્યાધર શ્રેમીના બહુસમ રમણીય ભૂમિ ભાગથી વૈતાદ્ય પર્વતના બંને પડખે દશ યોજન ઉર્ધ્વ જઈને અહીં બે આભિયોગ્ય - અભિ મુક્યતાથી પ્રેષ્યકર્મમાં પ્રયોજાય છે તે. - શકના લોકપાલના પ્રેષ્ય કર્મકારી વ્યંતર વિશેષ, તેના આવાસ ભૂત શ્રેણી. બંને જાતિ અપેક્ષાથી પદ્મવર વેદિકા વનખંડનું વર્ણન કહેવું.

પર્વત સમિક ચારે પણ પદ્મવરવેદિકા દીર્ઘતાથી છે. અહીં તેના સંબંધી વનખંડો પણ પર્વત સમાન આયામથી છે.

પૂર્વે નીચેના સૂત્રમં જગતી પદ્મવરવેદિકા સમભૂ ભાગ મણિ-તૃણ વર્ણાદિ અને વ્યંતર દેવ-દેવી કીડાદિ, જે ગમ વડે વર્ણવ્યા તે જ ગમ છે, તેથી ફરી વ્યાખ્યા કરી નથી.

તે આભિયોગ્ય શ્રેણિમાં શકના - આસન વિશેષન અધિષ્ઠાતા શક, તેના દક્ષિણાર્ધ લોકાધિપતિ, દેવો મધ્યે પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત તે દેવેન્દ્ર, દેવોમાં કાંતિ આદિ ગુણોથી અધિક રાજમાન-શોભતા તે દેવરાજના સોમ-પૂર્વ દિશાપાલ, ચમ-દક્ષિણ દિક્ષ્પાલ, વરુણ-પશ્ચિમ દિક્ષ્પાલ, વૈશ્રમણ - ઉત્તર દિક્ષ્પાલ, તેની નિકાય. - X - શક સંબંધી સોમાદિ દિક્ષ્વાલ પરિવારભૂત.

આભિયોગ્ય દેવોના ઘણાં ભવનો કહેલ છે. તે ભવનો બહારથી વૃતાકાર, અંદરથી સમચતુરસ્ર છે. અહીં ભવનોનું વર્ણન કહેવું. - X - તે પ્રજ્ઞાપનાના સ્થાન

નામે બીજા પદમાં કહેલ છે. જેમકે નીચે પુસ્કર કર્ણિકા સંસ્થાન સંસ્થિત, વિપુલ ગંભીર ખાત વરિખા, પ્રાકાર - અદ્વાલક-કપાટ-તોરણ-પ્રતિદ્વાર દેશભાગ, યંત્ર-શતઘ્નિ-મુસલ-મુસુંદી પરિવારિક ઈત્યાદિ - X - X - X - X - X -

હવે ઉક્ત સૂત્રની વ્યાખ્યા કહે છે - નીચેના ભાગમાં પુસ્કર કર્ણિકા સંસ્થાન સંસ્થિત છે, ઉત્કીર્ણ એટલે અતિ વ્યક્ત. જે ખાત-પરીખાનું અંતર ઉત્કીર્ણ છે તે. અર્થાત્ ખાત અને પરીખાનું સ્પષ્ટ, વૈવિકલ્યના મીલન અર્થે અપાંતરાલમાં મોટી પાળી સમ છે. વિપુલ - વિસ્તીર્ણ, ગંભીર - મધ્યભાગ પ્રાપ્ત નથી તે.

ખાત-પરીખામાં આ ભેદ છે - પરિખા, ઉપર વિશાળ છે, નીચે સંકુચિત છે. ખાત-બંને સ્થાને સમ છે. પ્રાકાર - વપ્રમાં પ્રતિભવન અદ્વાલકા-પ્રાતરની ઉપરવર્તી આશ્રય વિશેષ. કપાટ-પ્રતાલીદ્વાર, આના વડે પ્રતોલી સર્વત્ર સૂચિત છે. અન્યથા કપાટ જ અસંભવ થશે. તોરણ - પ્રતોલી દ્વારમાં હોય છે. પ્રતિદ્વાર - મૂળદ્વારના અપાંતરાલમાં રહેલ લઘુદ્વાર. એ રૂપ દેશવિશેષ જેમાં છે તે.

યંત્ર - વિવિધ પ્રકારે, શતઘ્નિ - મહાયષ્ટિ કે મહાશિલા. જે ઉપરથી ફેંકવામાં આવતા, સો પુરુષોને હણે છે. મુષંદી - શસ્ત્ર વિશેષ, તેના વડે પરિવારિત - ચોતરફથી વેષ્ટિત. તેથી જ બીજા વડે યુદ્ધ કરવાનું અશક્ય છે. અયોદ્યત્વથી જ સર્વકાળ જય જેમાં છે તે સદા જય અર્થાત્ સર્વકાળ જયંતી. કેમકે સર્વકાળ ગુપ્ત પ્રહરણ અને પુરુષ વડે યોદ્ધા વડે સર્વથા નિરંતર પરિવારિતપણે બીજાને સહન ન કરતાં થોડો પણ પ્રવેશ અસંભવ છે. - X -

કોષ્ઠક - અપરવરક, રચિત - સ્વયં જ રચનાને પ્રાપ્ત જેમાં છે તે. - X - X - જેમાં વનમાલાદિના ચિત્રો છે તે. બીજા કહે છે - અડચાલ એ દેશી શબ્દ ચે. તે પ્રશંસાવાચી છે. તેથી આવો અર્થ નીકળે કે - પ્રશસ્ત કોષ્ઠક રચિત, પ્રશસ્ત વનમાલાકૃત્. ક્ષેમ - પરકૃત્ ઉપદ્રવ રહિત, શિવ - સદા મંગલયુક્ત, કિંકર - નોકરરૂપ દેવ - X - લાઈઅ-છાણ આદિ વડે ભૂમિનું ઉપલેપન કરવું. ઉલ્લાઈઅ - યુના આદિ વડે ભીંત આદિને ઘોળવું વગેરે, તે દ્વારા પૂજિત. ગોશીર્ષ-ચંદન વિશેષ. સરસ-રક્તચંદન, દર્દર - દર્દર નામક ચંદન, તેના વડે પંચાંગુણી થાપા દેવાયેલ છે તે. ઉપચિત-નિવેશત, મુકેલા વંદનાકળશ - માંગલ્ય ઘટ, વંદનઘટ - માંગલ્ય કળશ, તેના વડે શોભતા, જે તોરણો તેને પ્રતિદ્વારના દેશ ભાગમાં મૂકેલા છે.

આસકત-ભૂમિમાં લાગેલા, ઉત્સકત-ઉપર લાગેલા, વિપુલ-અતિ વિસ્તીર્ણ, વૃત-વતુળ. વઘારિય - લટકાવેલી, માલ્યદામ કલાપ-પુષ્પમાળાનો સમૂહ. - X - X - ઉપચાર-પૂજા. અપસરગણનો સંઘ-સમુદાય, તેના વડે સમ્યક્ - રમણીયપણે વિકીર્ણ-વ્યાપ્ત. દિવ્ય ત્રુટિત-આતોદના જે શબ્દો, તેના વડે સમ્યક્ - કાનને મનોહારીપણે પ્રકર્ષથી - સર્વકાળ, નદિત-શબ્દ કરે છે. - X - X -

હવે વૈતાદ્યના શિખરતલને કહે છે - બંને આભિયોગ્ય શ્રેણીના બહુસમરમણીય ભૂમિભાગથી વૈતાદ્ય પર્વતની બંને બાજુ પાંચ-પાંચ યોજન ઉર્ધ્વ જઈને, આ અંતરમાં વૈતાદ્ય પર્વતનું શિખરતલ કહેલ છે. અને તે શિખરતલ એક

પદ્મવરવેદિકાથી તેને વીંટળાયેલ એક વનખંડ વડે ચોતરફથી પરિવૃત છે. અર્થાત્ જેમ જગતીના મધ્યભાગમાં પદ્મવરવેદિકા એકે જગતીને દિશા-વિદિશામાં વીંટાઈને રહેલ છે, તેમ આ સર્વથા શિખરતલ પર્યન્ત વીંટીને રહેલ છે. પરંતુ આ લાંબુ, ચાર ખૂણાવાળું શિખરતલ સંસ્થિત હોવાથી આયત ચતુરસ્ર જાણવું. તેથી એક એક સંખ્યાવાળું કહ્યું, તેથી આગળ બહિર્વર્તી વનખંડ પણ એક જ છે, પરંતુ વૈતાદ્ય મૂલગત પદ્મવર વેદિકાવનની માફક દક્ષિણ-ઉત્તર વિભાગવત્ બે રૂપે નથી. ક્ષેત્ર વિચાર બૃહદ્વૃત્તિમાં આમ કહ્યું છે.

પ્રમાણ - વિષ્કંભ, આચામવિષયક. પદ્મવરવેદિકા અને વનખંડનું વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું.

હવે શિખરતલનું સ્વરૂપ પૂછે છે - આ બધું જગતીની પદ્મવરવેદિકાના વનખંડ ભૂમિ ભાગવત્ વ્યાખ્યા કરવી.

હવે તેની કૂટ વક્તવ્યતા પૂછે છે - ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપદ્વીપમાં ભરતકેત્રમાં વૈતાદ્ય પર્વત ઉપર કેટલા કૂટો કહેલા છે ? ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! નવ કૂટો કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે -

સિદ્ધ-શાશ્વત કે સિદ્ધ, શાશ્વતી અર્હત્ પ્રતિમાનું સ્થાન તે સિદ્ધાયતન, તેનો આધારભૂત કૂટ તે સિદ્ધાયતન કૂટ. દક્ષિણાર્ધ ભરત નામે નિવાસભૂત કૂટ તે દક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ. ખંડ ગુફાધિપતિ દેવનો નિવાસભૂત કૂટ તે ખંડ પ્રપાતકૂટ. મણિભદ્ર નો દેવનો નિવાસભૂત કૂટ તે માણિભદ્રકૂટ. વૈતાદ્ય નામક દેવના નિવાસભૂત કૂટ તે વૈતાદ્યકૂટ. પૂર્ણભદ્ર દેવનો નિવાસભૂત કૂટ તે પૂર્ણભદ્રકૂટ. એ પ્રમાણે તમિસ્રગુફાધિપતિ દેવનો કૂટ તે તમિસ્ર ગુફાકૂટ, ઉત્તરાર્ધ ભરતકૂટ. વૈશ્રમણકૂટ પણ જાણવા.

હવે તેમાં પહેલું સિદ્ધાયતનકૂટ સ્થાનનો પ્રશ્ન -

● સૂત્ર-૧૪ :-

ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપના ભરતકેત્રના વૈતાદ્ય પર્વતે સિદ્ધાયતનકૂટ નામે કૂટ કયાં કહેલો છે ? ગૌતમ ! પૂર્વી લવણસમુદ્રની પશ્ચિમથી દાક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટના પૂર્વમાં આ જંબૂદ્વીપ દ્વીપના ભરતકેત્રમાં વૈતાદ્ય પર્વત ઉપર સિદ્ધાયતન કૂટ નામે કૂટ કહેલ છે. તે છ યોજન - એક કોશ ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી છે તે મૂલમાં છ યોજન - એક કોશ વિષ્કંભથી, મધ્યમાં દેશોન પાંચ યોજન વિષ્કંભથી, ઉપર સાતિરેક ત્રણ યોજન વિષ્કંભતી છે. મૂલમાં દેશોન ૨૨-યોજન પરિધિથી, મધ્યમાં દેશોન પંદર યોજન પરિધિથી, ઉપર સાતિરેક નવ યોજન પરિધિથી છે. તે મૂલમાં વિસ્તીર્ણ, મધ્યમાં સંક્ષિપ્ત, ઉપર પાતળી, ગોપુચ્છ સંસ્થાનથી સંસ્થિત છે. તે સર્વ રત્નમય, સ્વચ્છ, સ્વદણ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

તે એક પદ્મવરવેદિકાથી અને એક વનખંડથી ચારે દિશા-વિદિશાથી સંપરિવૃત છે. પ્રમાણાદિ પૂર્વવત્.

સિદ્ધાયતન કૂટની ઉપર બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ કહેલ છે. જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કરો યાવત્-વ્યંતર દેવ-દેવીઓ યાવત્ વિચરે છે - રહે છે.

તે બહુસમરમણીય ભૂમિભાગના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં અહીં એક મહાન્ સિદ્ધાયતન કહેલ છે. તે એક કોશ આયામથી, અર્ધકોશ વિષ્કંભથી, દેશોન કોશ ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી છે. તે અનેક શત સ્તંભ સંનિવિષ્ટ છે. તે અભ્યુજ્જત, સુરચિત વેદિકા, તોરણો તથા સુંદર પુતળીઓથી સુશોભિત છે. તેના ઉજ્જવળ સ્તંભ ચીકણા, વિશિષ્ટ, સુંદર આકારયુક્ત ઉત્તમ વૈદ્યૂર્ય મણીથી નિર્મિત છે. તેનો ભૂમિભાગ વિવિધ પ્રકારના મણી અને રત્નોથી ખચિત, ઉજ્જવલ, અત્યંત સમતલ અને સુવિભક્ત છે. તેમાં ઈલામૃગ, વૃષભ, ઘોડા, મગર, મનુષ્ય, પક્ષી, સર્પ, કિન્નર, મૃગ, શરભ, ચામર, હાથી, વનલતા યાવત્ પદ્મલતાના ચિત્રોથી અંકિત છે.

તેની સ્તૂપિકા સુવર્ણ, મણિ અને રત્નોથી નિર્મિત છે તે સિદ્ધાયતન અનેક પ્રકારના પંચરંગી મણીઓથી વિભૂષિત છે. તેના શિખરો ઉપર અનેક પ્રકારની પંચરંગી ધ્વજા અને ઘંટ લાગેલા છે. તે શ્વેતવર્ણી, મરીચી કવચ છોડતો, લાઉલ્લોઈત મહિત છે.

તે સિદ્ધાયતનની ત્રણ દિશામાં ત્રણ દ્વાર કહેલા છે, તે દ્વારો ૫૦૦ ધનુષ્ ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, ૨૫૦ ધનુષ્ વિષ્કંભથી, તેટલાં જ પ્રવેશથી, શ્વેત ઉત્તમ સુવર્ણ નિર્મિત સ્તૂપિકાઓ છે. દ્વાર વર્ણન યાવત્ વનમાલા [અન્યત્ર છે.]

તે સિદ્ધાયતનની અંદર બહુસમર મણીય ભૂમિભાગ કહેલ છે, તે જેમ કોઈ આલિંગ પુષ્કરો યાવત્ તે સિદ્ધાયતનના બહુસમર મણીય ભૂમિભાગના બહુ મધ્યદેશ ભાગમાં અહીં ૧૦૮ જિન્નપ્રતિમા જિન્ન ઉત્સેદ્ય પ્રમાણ માત્ર રહેલી છે. એ પ્રમાણે ધૂપકડછાં સુધી કહેવું.

● વિવેચન-૧૪ :-

સૂત્ર સરળ છે. વિશેષ એ કે - દક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ જ આની પશ્ચિમ દિશામાં રહેલ છે. તેથી પૂર્વથી. તેના ઉચ્ચત્વાદિનું પ્રમાણ કેટલું છે ? છ યોજન અને એક કોશ, ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી છે. મૂળમાં છ યોજન એક કોશ ઈત્યાદિ સૂત્રાર્થ મુજબ કહેવું.

હવે આના શિખરથી નીચે જવાથી વિવક્ષિત સ્થાનમાં પૃથુત્વ જાણવાને માટે કરણ કહે છે - શિખરથી ઉતરીને યોજનાદિ સુધી જઈને તેટલાં પ્રમાણમાં યોજનાદિ બે વડે ભાંગતા કૂટના ઉત્સેદ્યથી અર્ધયુક્ત જે થાય, તે ઈષ્ટસ્થાને વિષ્કંભ.

તેથી કહે છે - શિખરથી ત્રણ યોજન અને અર્ધકોશ ઉતરીને, ત્યાંથી ત્રણ યોજન કોશાર્ધાધિકનો બે ભાગ કરી પ્રાપ્ત છ કોશ અને કોશનો પાદ, કૂટોત્સેદ્ય સકોશ-છ યોજન, આના અર્ધ યોજનપ્રયી તે કોશાર્ધાધિક. આમાં પૂર્વ રાશિ ઉમેરતા થસે સપાદકોશ ન્યૂન પાંચ યોજન. આ મધ્યદેશમાં વિષ્કંભ છે - X -

મૂળથી ઉર્ધ્વગમનમાં ઈષ્ટ સ્થાનમાં વિષ્કંભપરિજ્ઞાન માટે આ કરણ છે - મૂળથી અતિકાંત યોજનાદિ બે વડે ભાંગતા પ્રાપ્ત મૂળ વ્યાસથી શોધિત કરતાં

અવશિષ્ટ ઈષ્ટ સ્થાનમાં વિષ્કંભ છે. તે આ રીતે - મૂળથી ત્રણ યોજન અને અર્ધકોશ ઉર્ધ્વ જઈને, બે વડે પ્રાપ્ત ભાગ છ કોશ અને કોશનો પાદ આટલા માપ વડે મૂળવ્યાસથી શોધિત થાય છે. શેષ પાંચ યોજનમાં સપાદ કોશ ન્યૂન છે. આ મધ્યભાગ વિષ્કંભ છે. - X -

આ આરોહ-અવરોહ કરણમાં બાકીના વૈતાદ્યકૂટોમાં પાંચ શતિકમાં, હિમવદાદિ કૂટોમાં સહસ્ર અંકમાં અને હરિસ્સહાદિ કૂટમાં આઠ યોજનિકમાં, ઋષભકૂટોમાં અવતારણીય છે. વાંચનાંતર પ્રમાણ અપેક્ષાથી ઋષભકૂટોમાં કરણ જગતીવત્ છે.

આની પદ્મવરવેદિકાદિનું વર્ણન કહે છે - તે સ્પષ્ટ છે.

હવે જિન્નગૃહ વર્ણન કહે છે - બહુસમરમણીય ભૂમિ ભાગના બહુમધ્ય દેશભાગમાં અહીં એક મોટું સિદ્ધોનું શાશ્વતી અર્ધત્ પ્રતિમાનું આયનતન-સ્થાન અર્થાત્ ચૈત્ય છે. તે એક કોશ લાંબુ, અર્ધકોશ વિષ્કંભથી, દેશોન કોશ ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી છે. અહીં દેશ ૫૬૦ ધનુષ્રૂપ છે. - X - X - તે વૈતાદ્યકૂટની ઉપર ચૈત્યગૃહ, દ્રહદેવી ભવન તુલ્ય પરિમાણથી છે. જેમ શ્રીગૃહ એક કોશ લાંબુ અડધો કોશ પહોળું, ૧૪૪૦ ધનુષ્ ઉચ્ચ છે.

તથા અનેકશત સ્તંભોમાં સંનિવિષ્ટ છે. અર્થાત્ તેના આધારે રહેલ છે. સ્તંભમાં રહેલ સુકૃત્ નિપુણ શિલ્પીરચિત. તેવા પ્રકારની દ્વાર શુંડિકા ઉપર વજરત્નમયી વેદિકા અને તોરણ છે. તથા પ્રધાન નયન-મન:સુખકારિણી શાલભંજિકા તેમાં છે. તથા સંબદ્ધ પ્રધાન મનોજ્ઞ સંસ્થાન જેનું છે તે. તથા તેવા પ્રકારે પ્રશંસાસ્પદીભૂત વૈદ્યૂર્ય વિમલ સ્તંભ જેમાં છે તે. વિવિધ મણિરત્નોથી ખચિત છે તે. - X -

તેવા પ્રકારે ઉજ્જવલ, અત્યંત સમ, સુવિભક્ત ભૂમિ ભાગ જેમાં છે તે. ઈલામૃગ આદિ પૂર્વવત્ વ્યાખ્યા કરવી. વિશેષ એ કે - મરીચી કવચ એટલે કિરણજાણને છોડતા તથા લાઙ્ગા અર્થાત્ જે ભૂમિનું છાણ આદિથી ઉપતંપન. ઉલ્લોકિત - ભીંતો અને માળનું ચુના વડે સંમૃષ્ટિકરણ. આ લાઉલ્લોઈય વડે પૂર્જિત. જેમકે છાણ આદિ વડે ઉપલિપ્ત, ચૂના વડે ઘવલ કરાયેલ જેથી ગૃહાદિ સશ્રીક થાય છે. તેમ આ પણ થાય.

યાવત્ ધ્વજ. અહીં યાવત્ કરણથી કહેવાનાર યમિકા રાજધાની પ્રકરણમાં સિદ્ધાયતન વર્ણમાં અતિદિષ્ટ સુધર્મા સમ ગમ કહેવો યાવત્ સિદ્ધાયતન ઉપર ધ્વજ ઉપવર્ણિત છે. જો કે અહીં યાવત્ પદમાં ગ્રાહ્ય દ્વારવર્ણક, પ્રતિમાવર્ણક, ધૂપકડછાં આદિ બધું અંદર આવે છે. તો પણ સ્થાન અશુભ્યતાર્થે કંઈક સૂત્રમાં દર્શાવે છે -

સિદ્ધાયતનની ત્રણે દિશા તે ત્રિદિક્, તેમાં. પૂર્વ-દક્ષિણ-ઉત્તર વિભાગમાં ત્રણ દ્વારો કહેલા છે. તે દ્વારો ૫૦૦ ધનુષ્ ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી છે, ૨૫૦ ધનુષ્ વિષ્કંભથી છે. તેટલાં જ માત્ર પ્રવેશતી છે. “શ્વેત શ્રેષ્ઠ સુવર્ણ ભૂમિભાગ”થી દ્વારવર્ણક મંતવ્ય વિજયદ્વારવત્ યાવત્ વનમાલા વર્ણન કહેવું.

તેના બહુસમરમણીય ભૂમિભાગના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં અહીં એક મહાન્ દેવછંદક - દેવને બેસવાનું સ્થાન કહ્યું. અહીં ન કહેલ હોવા છતાં લંબાઈ-પહોડાઈ

વડે દેવછંદક સમાન ઉચ્ચત્વથી અને તેનું અડધું પ્રમાણ તે મણિપીઠિકા સંભવે છે. - X - X - તે સિદ્ધાયતનના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં અહીં એક મોટી મણિપીઠિકા કહી છે. તે ૧૬-યોજન આચામ-વિષ્કંભથી છે, આઠ યોજન ઉચ્ચત્વથી છે. - X -

તે સિદ્ધાયતનના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં એક મોટી મણિપીઠિકા કહી છે, તે બે યોજન આચામ-વિષ્કંભથી, એક યોજન બાહ્યત્વથી સર્વ મણિમયી, સ્વચ્છ ચાવત્ પ્રતિરૂપ છે અને તે દેવ છંદક ૫૦૦ ધનુષ્ આચામ-વિષ્કંભથી, સાતિરેક સાધિક ૫૦૦ ધનુષ્ ઉર્ધ્વ-ઉચ્ચત્વથી છે. તે સર્વથા રત્નમય છે. તે દેવછંદકમાં ૧૦૮ જિનપ્રતિમા, જિનોત્સેધ પ્રમાણ માત્ર - એટલે તીર્થંકર શરીરનું ઉચ્ચત્વ. તે પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ ધનુષ્ અને જઘન્યતી સાત હાથ પ્રમાણ છે. અહીં ૫૦૦ ધનુષ્ જ ગ્રહણ કરાય છે. [અહીં હીરસૂરિજીની વૃત્તિનો હવાલો આપેલ છે - અહીં તીર્થલોકવર્તીત્વથી ૫૦૦ ધનુષ્ અર્થ લેવો. તે ઉત્સેધાંગુલથી સાત હાથ ઉર્ધ્વલોક અને અધોલોકમાં છે, તીર્થલોકમાં ૫૦૦ ધનુષ્ પ્રમાણ શાશ્વત પ્રતિમાને હું વંદુ છું.] - X - X -

દેવછંદકની ચારે દિશામાં પ્રત્યેક ૨૭-બાવે રહેલ છે. [શંકા] પદ્મવરવેદિકા માફક સાશ્વતભાવરૂપ જિનપ્રતિમા હોય છે, પણ પ્રતિષ્ઠિતત્વ અભાવથી તેનું આરાધ્યત્વ કઈ રીતે છે ? [સમાધાન] શાશ્વત ભાવની માફક શાશ્વત ભાવધર્મ પણ સહજસિદ્ધ જ હોય છે. તેથી શાશ્વતપ્રતિમાવત્ શાશ્વત પ્રતિમા ધર્મ પણ પ્રતિષ્ઠિતત્વ આરાધ્યપણું આદિ સહજ સિદ્ધ જ છે. તો પ્રતિષ્ઠાપના સિવાયના વિચારથી શું ? તેથી શાશ્વત પ્રતિમામાં સહજસિદ્ધ આરાધ્યત્વ છે. - X -

અહીં પ્રતિમાસૂત્ર વર્ણન જીવાભિગમાદિમાં કહેલ છે, તે આ રીતે - તે જિનપ્રતિમાઓ - તપનીયમય હસ્તતલ અને પાદતલ, અંકમય નખો, અંતે લોહિતાક્ષ પ્રતિશેક, કનકમય પાદ, કનકમય ગુલ્ફ, કનકમય યંધા, કનકમય જાનૂ, કનકમય ઉરૂ, કનકમય ગાત્રલટિ, રિષ્મય મંસૂ, તપનીયમય નાભિ, રિષ્મય રોમરાજી, તપનીયમય ચુરચુક, તપનીયમય શ્રીવત્સ, કનકમય બાહા, કનકમયગ્રીવા, શિલપ્રવાલમય હોઠ, સ્ફટિકમય દાંત, તપનીયમય જીભ, તપનીયમય તાલુ, કનકમય નાસિકા, અંતે લોહિતાક્ષ પ્રતિશેક, અંકમય આંખ અંતે લોહિતાક્ષ પ્રતિશેક, પુલકમયી દંટિ, રિષ્મય તારક - અક્ષીપત્ર અને ભ્રમર, કનકમય કપોલ-શ્રવણ-નિડાલપટ્ટિકા, વજ્રમય શીર્ષઘંટિકા, તપનીયમય કેશાંતકેશ ભૂમિ, રિષ્મય ઉપરના વાળ છે.

તે જિનપ્રતિમાની પ્રત્યેકની પાછળ છત્રધાર પ્રતિમા કહી છે. તે છત્રધારપ્રતિમા હિમ-રજત-કુંદ-ઇંદુ સમાન, સકોરંટ માલ્યદામયુક્ત ધવલ આતપત્ર, લીલાસહિત ધારણ કરીને રહી છે.

તે જિનપ્રતિમાની બંને પડખે પ્રત્યેકમાં બબ્બે ચામરધારી પ્રતિમાઓ છે. તે ચામરધર પ્રતિમા ચંદ્રપ્રભ વજ્ર વૈદૂર્ય વિવિધ મણિ કનકરત્ન ખચિત મહાઈ તપનીય ઉજ્જવલ વિચિત્ર દંડો ચિલ્લિકાઓ, શંખ-કકુંદ-દક્ષરજમય મયિત ફીણપુંજ સમાન,

સૂક્ષ્મ રજતના દીર્ઘવાળયુક્ત, શ્વેત ચામર લીલાસહિત ધારણ કરીને રહી છે.

તે જિનપ્રતિમાની આગળ બબ્બે નાગપ્રતિમા, બબ્બે યક્ષપ્રતિમા બબ્બે ભૂતપ્રતિમા, બબ્બે કુંડધાર પ્રતિમા વિનયથી નમેલી પગે પડતી, અંજલિ જોડેલી એવી રહેલી છે. તે બધી જ રત્નમય, સ્વચ્છ, શ્વલક્ષ, લષ્ટ, ધૃષ્ટ, મૃષ્ટ, નીરજ, નીષ્કંક ચાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

તે જિનપ્રતિમાની આગળ એકસો આઠ - એકસો આઠ ઘંટા, વંદનકળશ, ભૃંગાર આદર્શક, થાળા, પાત્રી, સુપ્રતિષ્ઠક, મનોગુલિકા, વાતકરક, ચિત્ર રત્નકરંડક, અશ્વકંઠક ચાવત્ વૃષભકંઠક, પુષ્પચંગેરી ચાવત્ લોમહસ્ત ચંગેરી, પુષ્પપટલક ચાવત્ લોમહસ્ત પટલક છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - [વૃત્તિકારશ્રીએ પ્રાકૃત પાઠનું સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર જ કરેલ હોવાથી અમે અહીં માત્ર વિશિષ્ટ શબ્દાદિ જ લીધાં છે -]

તે જિનપ્રતિમાનો આ આવા સ્વરૂપનો વર્ણ વ્યાસ કહેલ છે. તે આ પ્રમાણે - અંકમય - અંકરત્નમય, લોહિતાક્ષ-આ નામનું એક રત્ન, રિષ્મય-રિષ્ટરત્નમય, ચુચુક-સ્તનની ડીંટડી, શિલપ્રવાલ મય - વિદ્રુમમય, - X - X - પ્રતિસેવક-ખૂણા કે ધાર, રિષ્ટરત્નની બનેલી આંખની મધ્યે રહેલ કીકી, રિષ્ટરત્નમય અક્ષિપત્ર-નેત્રરોમ, - X - X - તપનીયમય વાળની અંતભૂમિ - કેશભૂમિ અર્થાત્ ટાલકુ રિષ્ટરત્નમય ઉપરના મૂર્ધજ - વાળ છે.

[શંકા] કેશરહિત મસ્તક-મુખયુક્ત ભાવજિનોની પ્રતિકૃતિની સદ્ભાવ સ્થાપના હોય છે, તો જિનોને કેશ-કૂચાદિનો સંભવ કઈ રીતે હોય ? [સમાધાન] ભાવજિનોને પણ અવસ્થિત કેશાદિનું પ્રતિપાદન સિદ્ધાંતથી સિદ્ધ છે. જેમ - સમવાયાંગમાં અતિશયના અધિકારમાં “અવસ્થિત કેશ-શ્મશ્રૂ-રોમ-નખ” કહેલ છે. અવસ્થિતત્વ દેવ માહાત્મ્યથી છે, પૂર્વોત્પન્ન કેશાદિનું તે પ્રમાણે અવસ્થાન છે, પણ સર્વથા અભાવત્વ નથી. આ જ શોભાતિરેક દર્શન અને પુરુષ પ્રતિપત્તિ છે. તેથી પ્રસ્તુતમાં તેની પ્રતિરૂપતામાં વ્યાઘાત નથી.

(શંકા) જો એમ છે તો અર્ચનક વડે, શું આલંબન કરીને તેની શ્રામણ્યવસ્થાને ભાવવી ? [સમાધાન] પરિકર્મિત રિષ્મમણિમય તથાવિધ અલ્પ કેશાદિ રમણીય મુખાદિ સ્વરૂપ. જે શ્રી ધર્મઘોષસૂરિજીએ બાષ્યવૃત્તિમાં ભગવંતને ચાલીગયેલ [રહિત] કેશવાળા મસ્તક-મુખ નિરીક્ષણથી શ્રામણ્યાવસ્થા સુજ્ઞાન જ કહેલ છે. તે ન વધતા અને અલ્પપણાથી અભાવની વિવક્ષામાં શ્રામણ્યાવસ્થાના અપ્રતિબંધકત્વથી કહ્યું, તેમાં કશું અચુક્ત નથી.

તે જિનપ્રતિમાની પાછળ એક-એક છત્રધાર પ્રતિમા કહી છે તે છત્રધાર પ્રતિમા આદિ સૂત્રાર્થવત્ આતપત્ર-છત્ર. તે જિનપ્રતિમાની બંને પડખે પ્રત્યેકમાં બબ્બે ચામરધાર પ્રતિમા કહી છે. તે પ્રતિમા ચંદ્રપ્રભ-ચંદ્રકાંત, વજ્ર-હીરકમણિ ઈત્યાદિથી ખચિત જે દંડોમાં છે તે. એવા સ્વરૂપના મહાઈ, તપનીય ઉજ્જવલ દંડ જેમાં છે તે. - X - લીલાસહિત ધારણ કરે છે - વીંઝે છે, વીંઝતા રહેલ છે. તે જિનપ્રતિમાની

આગળ બબ્બે-બબ્બે નાગ, ચક્ષુ, ભૂત, કુંડધાર પ્રતિમા છે.

તે દેવછંદકમાં જિનપ્રતિમાની આગળ ૧૦૮-૧૦૮ ઘંટા, વંદનકળશ-માંગલ્યઘટ, ઈત્યાદિ બધું સૂત્રાર્થવત્ જાણવું. વિશેષ આ - મનોગુલિકા-પીઠિકા વિશેષરૂપ, અશ્વકંઠ હસ્તિકંઠ-નરકંઠ-કિન્નરકંઠ-કિંપુરુષકંઠ - મહોરગ કંઠ - ગંધર્વકંઠ - વૃષભકંઠ તથા પુષ્પચંગેરી, એ રીતે માલ્ય - ચૂર્ણ - ગંધ-વસ્ત્ર-આભરણ-સિદ્ધાર્થક-રોમહસ્ત આ બધાંની ચંગેરી, તેમાં રોમહસ્ત - મોરપીંછની પૂંજણી, પુષ્પ પટલ, માલ્ય પટલ, મુક્તલ, પુષ્પ, ગ્રથિતમાળા, ચૂર્ણ પટલક, ગંધ-વસ્ત્રાદિ બધાંના પટલક, એ બધાં ૧૦૮-૧૦૮ જાણવા ૧૦૮-૧૦૮ સિંહાસન, છત્ર, ચામર, તૈલસમુદ્ગક, કોષ્ઠ સમુદ્ગક, ચોયગસમુદ્ગક, તગર સમુદ્ગક, મેલાસમુદ્ગક, હરિતાલ આદિ સમુદ્ગક આ બધાં જ તેલાદિ પરમ સુરભિગંધયુક્ત જાણવા. ૧૦૮ ધ્વજ છે. - X - X -

સિદ્ધાયતનકૂટ વક્તવ્યતા કહી, હવે દક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ -

● સૂત્ર-૧૫ થી ૧૮ :-

[૧૫] ભગવન્ ! વૈતાદ્ય પર્વતમાં દાક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ નામક કૂટ ક્યાં કહ્યો છે ? ગૌતમ ! ખંડપ્રપાત કૂટની પૂર્વમાં, સિદ્ધાયતન કૂટની પશ્ચિમે, અહીં વૈતાદ્ય પર્વતનો દાક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ નામનો કૂટ કહેલ છે. સિદ્ધાયતન કૂટ પ્રમાણ સદૈશ યાવત્ તે બહુસમરમણીય ભૂમિભાગના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં અહીં એક મોટો પ્રાસાદાવતંસક કહેલ છે. તે એક કોશ ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, અર્ધકોશ વિષ્કંભથી અભ્યુદગત ઉચ્ચિત પ્રહસિત યાવત્ પ્રાસાદીયાદિ છે.

તે પ્રાસાદાવતંસકના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં એક મોટી મણિપીઠિકા કહી છે, તે ૫૦૦ ધનુષ્ આચામ-વિષ્કંભથી, ૨૫૦-ધનુષ્ બાહલ્યથી, સર્વમણીમયી, તે મણિપીઠિકાની ઉપર સીંહાસન કહેલ છે, તે સપરિવાર કહેવું.

ભગવન્ ! તેને દક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ કેમ કહે છે ? ગૌતમ ! દાક્ષિણાર્ધ ભરત નામક મહર્ષિક યાવત્ પલ્યોપમ સ્થિતિક દેવ અહીં વસે છે. તે ત્યાં ૪૦૦૦ સામાનિક, સપરિવાર ચાર અગ્રમહિષી, ત્રણ પર્ષદા, સાત અનિકો, સાત અનિકાધિપતિ, ૧૬,૦૦૦ આત્મરક્ષકદેવ, દાક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ, દાક્ષિણાર્ધ રાજધાની, બીજા ઘણાં દેવો અને દેવીનું આધિપત્યાદિ કરતાં યાવત્ વિચરે છે.

દાક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ દેવની દાક્ષિણાર્ધ રાજધાની ક્યાં કહી છે ? ગૌતમ ! મેરુ પર્વતની દક્ષિણમાં તિર્થ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્ર અતિક્રમીને આ જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં દક્ષિણમાં ૧૨,૦૦૦ યોજન જઈને, અહીં દાક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ દેવની દાક્ષિણાર્ધ નામે રાજધાની કહેવી. જે રીતે વિજયદેવની કહી છે. એ પ્રમાણે સર્વે કૂટો જાણવા યાવત્ વૈશ્રમણકૂટ. તે પરસ્પર પૂર્વથી પશ્ચિમ છે. આ વર્ણવાસ ગાથા -

[૧૬] વૈતાદ્ય પર્વતના મધ્યમાં ત્રણ કૂટ સ્વર્ણમય છે. બાકીના બધાં કૂટો રત્નમય છે.

[૧૭] જે નામના કૂટ છે, તે નામના દેવો હોય છે, તે પ્રત્યકે પ્રત્યેકની

પલ્યોપમની સ્થિતિ હોય છે.

[૧૮] માણિભદ્રકૂટ, વૈતાદ્યકૂટ, પૂર્ણભદ્રકૂટ. આ ત્રણ કૂટો સુવર્ણમય છે, બાકીના છ રત્નમય છે. બે વિસદૈશ નામવાળા દેવ છે - કૃતમાલક અને નૃત્યમાલક. બાકીના છ સદૈશ નામવાળા છે.

રાજધાનીઓ જંબૂદ્વીપદ્વીપના મેરુ પર્વતની દક્ષિણમાં તિર્થ અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર અતિક્રમીને બીજા જંબૂદ્વીપમાં ૧૨,૦૦૦ યોજન જઈને, અહીં રાજધાની કહેવી, તે વિજય રાજધાની સદૈશ છે.

● વિવેચન-૧૫ થી ૧૮ :-

અહીં બધે પદયોજના સુગમ છે. વિશેષ - પ્રાસાદાવતંસક એક કોશ ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, અર્ધ કોશ વિષ્કંભથી, અર્ધ કોશ આચામથી પણ જાણવું. - X - એ પ્રમાણે સોમતિલકસૂરિકૃત્ શ્રીનિલય એ ક્ષેત્ર વિચારના વચનથી જાણવું. ઉમાસ્વાતિકૃત્ જંબૂદ્વીપ સમાસમાં પણ પ્રાસાદાવતંસક આવા પ્રકારના પ્રમાણથી કહેલ છે. - X - X -

તસ્સ ગં આદિ સુગમ છે. વિશેષ એ - સપરિવાર - દક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટાધિપ સામાનિકાદિ દેવ યોગ્ય ભદ્રાસન સહિત.

હવે પ્રસ્તુત કૂટોના અન્વર્થ પૂછે છે - આ આખું સૂત્ર વિજયદ્વાર નામક અન્વર્થ સૂચક સૂત્રવત્ કહેવું. વિશેષ આ - X - દક્ષિણાર્ધ ભરતની રાજધાની. અહીં નથી છતાં તેણે તેણે સ્વયં જાણવું. તથા દક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ નામે દેવ, સ્વામીત્વથી આનો છે.

હવે તેની રાજધાની ક્યાં છે ? તેમ પૂછે છે - તે સ્પષ્ટ છે. હવે અપર કૂટ વક્તવ્યતાને દક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટના અતિદેશથી કહે છે - એ પ્રમાણે દક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ ન્યાયથી બધાં કૂટો-ત્રીજા ખંડ પ્રપાતા કૂટાદિ બુદ્ધિપયથી પ્રાપ્ત કરવા. તે નવમાં વૈશ્રમણકૂટ સુધી જાણવું. તે પરસ્પર-પૂર્વાપરથી, આ અર્થ છે - પૂર્વમાં પૂર્વ-પૂર્વ, પશ્ચિમમાં ઉત્તર-ઉત્તર, પૂર્વાપર વિભાગની આપેક્ષિકત્વથી કહ્યું.

આ કૂટોના વર્ણક વિસ્તારમાં આ વક્ષ્યમાણ ગાથા છે. ઇમા સેં તે કૂટોના વર્ણવાસમાં આ ગાથા યોજનીય છે - મજ્જે વેઅહ્લસ્સ - X - તેનાથી વૈતાદ્ય મધ્યે ચોથું-પાંચમું-છટું રૂપ ત્રણ કૂટો કનકમય હોય છે. - X - બાકીના પર્વત કૂટો વૈતાદ્ય વર્ષધર મેરુ આદિ ગિરિકૂટો - X - હરિસ્સહ, હરિકૂટ, બલકૂટ વર્ણિત બધાં રત્નમય જાણવા.

જે આ વૈતાદ્ય પ્રકરણમાં બધાં પર્વતમાં રહેલ કૂટનું જાણપણું છે. તે બધું એક વર્ણકત્વથી લાઘવાર્થે છે. વૈતાદ્ય શબ્દ અહીં જાતિ અપેક્ષાએ છે, તેથી ભરત, ઐરવત, મહાવિદેહ વિજયમાં રહેલ વૈતાદ્યના નવે કૂટોમાં સર્વમધ્યમ ત્રણ-ત્રણ કૂટો સુવર્ણના જાણવા. આ જ કથન વૈતાદ્યમાં વ્યક્તપણે દર્શાવે છે - માણિભદ્ર ઈત્યાદિ. બે કૂટનો વિસદૈશ નામક દેવો છે - કૃતમાલ, નૃત્યમાલ. બાકીના છ કૂટોના સદૈશ નામના દેવો છે. જેમકે દક્ષિણાર્ધ ભરત કૂટનો સ્વામી

દક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ દેવ છે.

આ જ અર્થને વ્યક્ત કરતી ગાથા કહેલ છે - જ નામના કૂટો છે, તે નામના દેવો પલ્લોપમ સ્થિતિક નિશ્ચે હોય છે અને તે પ્રત્યેક કૂટના જાણવા. આના દ્વારા આઠ કૂટોના સ્વામી કહ્યા. સિદ્ધાયતન કૂટમાં સિદ્ધાયતનના જ મુખ્યપણાથી તેના સ્વામી દેવનું નામ જણાવેલ નથી.

(શંકા) દક્ષિણાર્ધ ભરત કૂટોના સદૈશ નામ દેવ આશ્રય ભૂતત્વથી નામો અન્વર્થ થાય છે. જેમકે દક્ષિણાર્ધ ભરત નામના દેવ સ્વામીત્વથી ઉપચારથી - X - દક્ષિણાર્ધ ભરત એવું નામ છે. એમ બીજામાં પણ છે. પરંતુ ખંડપ્રપાત ગુફાકૂટ અને તમિસ્ર ગુફા કૂટમાં તે કઈ રીતે છે ? તેના સ્વામી નૃતમાલ, કૃતમાલ વિસદૈશ નામપણે છે. ખંડપ્રપાત ગુફાના ઉપરવર્તીકૂટ ખંડપ્રપાત ગુફાકૂટ ઈત્યાદિ જ અન્વર્થ થતો નથી.

આ સૂત્રમાં દક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ સમાન, બીજા કૂટના અતિદેશથી બૃહત્ક્ષેત્ર સમાસવૃત્તિમાં “એ પ્રમાણે શેષ કૂટો પણ સ્વ-સ્વ અધિપતિ યોગથી પ્રવૃત્ત છે, તેમ જાણવું. ખંડપ્રપાતગુફાધિપતિનો કૂટ ખંડપ્રપાતકૂટ એ યૌગિક નામાંતર અપેક્ષાથી અહીં પણ અન્વર્થ ઘટે છે જ. તેથી જ કહે છે કે - શ્રીજા કૂટમાં ખંડપ્રપાતગુફાધિપતિ દેવ આધિપત્યાદિ કરે છે, તેથી તે ખંડપ્રપાતગુફાકૂટ કહેવાય છે. ત્યારપછી રાજધાની વિષયક સૂત્ર છે. તે સરળ છે - X - રાજધાની ખંડપ્રપાતગુફા નામે છે, માણિભદ્ર દેવ છે. - X -

● સૂત્ર-૧૯,૨૦ :-

[૧૯] ભગવન્ ! વૈતાદ્ય પર્વતને વૈતાદ્ય પર્વત કેમ કહે છે ? ગૌતમ ! વૈતાદ્ય પર્વત ભરતક્ષેત્રને બે ભાગમાં વિભક્ત કરતો રહેલ છે. તે આ પ્રમાણે - દક્ષિણાર્ધ ભરત, ઉત્તરાર્ધ ભરત. અહીં મહર્દ્ધિક યાવત્ પલ્લોપમસ્થિતિક વૈતાદ્યકુમાર દેવ વસે છે. તેથી હે ગૌતમ ! એમ કહેવાય છે - વૈતાદ્ય પર્વત એ વૈતાદ્ય પર્વત કહેવાય છે.

અથવા હે ગૌતમ ! વૈતાદ્ય પર્વત એ શાશ્વત નામ કહેલ છે, જે કદી ન હતું તેમ નહીં, કદી નથી તેમ નહીં, કદી નહીં હશે એમ પણ નથી, હતું - છે અને રહેશે. તે દ્યુવ, નિયત, શાશ્વત, અક્ષય, અવ્યય, અવસ્થિત, નિત્ત્ છે.

[૨૦] ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપમાં ઉત્તરાર્ધ ભરતક્ષેત્ર ક્યાં આવેલ છે ? ગૌતમ ! લઘુહિમવંત વર્ષધર પર્વતની દક્ષિણમાં વૈતાદ્ય પર્વતની ઉત્તરમાં પૂર્વી લવણસમુદ્રની પશ્ચિમે, પશ્ચિમ લવણસમુદ્રની પૂર્વે, અહીં જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં ઉત્તરાર્ધ ભરત નામે વાસ ક્ષેત્ર કહેલ છે.

આ ક્ષેત્ર પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબુ, ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળું પલ્લંક સંસ્થાને રહેલ, બે તરફ લવણ સમુદ્રને સ્પૃષ્ટ, પૂર્વ કોટિથી પૂર્વ લવણ સમુદ્રને સ્પૃષ્ટ અને પશ્ચિમ કોટિથી યાવત્ સ્પૃષ્ટ છે. ગંગા-સિંધુ મહાનદી વડે ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત, ૨૩૮ યોજન અને એક યોજનના $\frac{3}{96}$ ભાગ વિષ્કંભથી છે.

તેની બાહ્ય પૂર્વ-પશ્ચિમથી ૧૮૯૨ યોજન અને એક યોજનના $\frac{9}{96}$ ભાગ અને અર્ધભાગ લંબાઈથી છે. તેની જીવા ઉત્તરમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબી, લવણસમુદ્રને બે બાજુ સ્પૃષ્ટ છે યાવત્ ૧૪,૪૭૧ યોજન અને $\frac{૬}{96}$ ભાગથી ક્ષંક વિશેષ ન્યૂન આયામથી કહેલ છે. તેનું ઘનુપૃષ્ઠ દક્ષિણથી ૧૪,૫૨૮ યોજન અને યોજનના $\frac{૧૧}{96}$ ભાગ પરિક્ષેપથી છે.

ભગવન્ ! ઉત્તરાર્ધ ભરતક્ષેત્રનો કેવો આકાર પ્રત્યવતાર કહેલ છે ? ગૌતમ ! બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ કહેલ છે. જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કરો યાવત્ કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ વડે છે.

ભગવન્ ! ઉત્તરાર્ધ ભરતના મનુષ્યના કેવા આકારભાવ પ્રત્યવતાર કહેલ છે ? તે મનુષ્યો ઘણાં સંઘયણી યાવત્ કેટલાંક સિદ્ધ થાય છે, યાવત્ સર્વે દુઃખોનો અંત કરે છે.

● વિવેચન-૧૯,૨૦ :-

હવે વૈતાદ્ય નામની નિરુક્તિ પૂછે છે - ઉત્તરમાં કહે છે - ભરતક્ષેત્રને બે ભાગમાં વિભાગ કરીને રહેલ છે. તેથી જે ભરત ક્ષેત્રના બે અડધા કરે છે, તેથી વૈતાદ્ય કહ્યો. હવે બીજા પ્રકારે નામનો અન્વર્થ કહે છે - અહીં વૈતાદ્યગિરિકુમાર દેવ મહર્દ્ધિક, મહાદ્યુતિકાદિ છે. પલ્લોપમસ્થિતિક દેવ અહીં વસે છે. તેનાથી વૈતાદ્યનો નામાન્વર્થ વિજયદ્વારવત્ જાણવો. કેમકે સદૈશ નામના સ્વામી છે. અદુક્તરં ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ છે.

હવે ઉત્તરાર્ધભરતક્ષેત્ર ક્યાં છે ? એ પ્રશ્નસૂત્ર કહે છે. દક્ષિણાર્ધ ભરતના સમાન ગમત્વથી વ્યક્ત છે. વિશેષ એ કે - પલ્લંકવત્ સંસ્થાને જેનું છે તે. તે ૨૩૮ $\frac{3}{96}$ યોજન વિષ્કંભ છે. આનો શર પણ પ્રાચ્યશર સહિત સ્વક્ષેત્ર વિસ્તારથી ૫૨૬ યોજન અને ૬-કળા છે.

હવે તેની બાહ્ય - ઉત્તરાર્ધ ભરતની બાહ્ય - પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ પૂર્વાપર દિશામાં એકેક ૧૮૯૨ $\frac{9}{96}$ ભાગ અને યોજનનો અર્ધભાગ પણ ૧૯માં ભાગનો છે અર્થાત્ યોજનનો ૩૮મો ભાગ છે.

આનું કરણ - ગુરુધનુઃપૃષ્ઠ કલારૂપ ૨,૭૬,૦૪૨. તેમાંથી ૨,૦૪,૧૩૧ કળારૂપ લઘુ ધનુઃપૃષ્ઠ શોધિત કરતાં થશે - ૭૧,૯૧૧. તેને અડધું કરતાં ૩૫,૯૫૫ કલાર્ધ થાય છે. તેના યોજનો ૧૮૯૨ અને ૭-કલાર્ધ થશે. આ એક પડખાંની બાહ્યની લંબાઈ છે.

હવે તેની જીવા કહે છે - તેની જીવા-પૂર્વોક્ત સ્વરૂપા ઉત્તરમાં લઘુહિમવંતગિરિની દિશામાં પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબી બંને બાજુ લવણસમુદ્રને સ્પૃષ્ટ, દક્ષિણાર્ધ ભરત જીવા સૂત્રવત્ જ જાણવી. - X - ૧૪,૪૭૧ - $\frac{૬}{96}$ ભાગથી કિંચિત્ વિશેષ ન્યૂન લંબાઈથી છે.

આના કરણ આ રીતે - કલીકૃત્ જંબૂદ્વીપ વ્યાસ ૧૯ શૂન્ય-૫, ઈપ્સૂનિત ૧૮૯ શૂન્ય-૪, ઈપ્સુગુણ-૧૮૯, શૂન્ય-૮, ચાર ગાળું કરતાં-૭૫૬, શૂન્ય-૮. આ ઉત્તરાર્ધ ભરતનો જીવાવર્ગ છે. આનું વર્ગમૂળ કરતાં પ્રાપ્ત કળા છે - ૨,૭૪,૯૫૪, શેષ

કલાંશ-૨,૯૭,૮૮૪ અને છેદ-૫,૪૯,૯૦૮ થાય. પ્રાપ્ત કળાના-૧૯ ભાગે યોજન કરતાં ૧૪,૪૭૧ - ૫/૧૯ ઉદ્ધર્યા પછી શેષ કલાંશમાં ઉમેરતાં કંઈક વિશેષ ન્યૂન ૬૦ કળા વિવક્ષિત છે.

હવે આનું ધનુઃપૃષ્ઠ કહે છે - તે ઉત્તરાર્ધ ભરત જીવાના દક્ષિણ પાર્શ્વમાં ધનુઃપૃષ્ઠ અર્થાત્ ઉત્તરાર્ધભરતના ૧૪,૫૨૮ ૧૧/૧૯ યોજન પરિધિથી કહેલ છે. અહીં કરણ - ઉત્તરાર્ધ ભરતના કલીકૃત્ ઈપુ ૧૦,૦૦૦, આનો વર્ગ-૧, શૂન્ય-૮, તેને છ વડે ગુણતા ૬-શૂન્ય-૮. તે પણ ઉત્તરાર્ધ ભરત જીવા વર્ગથી ૭૫,૬૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ એ સ્વરૂપે મિશ્રિત થતાં ૭૬૨ અને શૂન્ય-૮. આ ઉત્તરાર્ધ ભરતનો જીવા વર્ગ, તેના મૂલથી પ્રાપ્ત કળા ૨,૭૬,૦૪૩, શેષ કલાંશ-૨,૬૨,૧૫૧ અને છેદ રાશિ-૫,૫૨,૦૨૬, કળાના ૧૯મા ભાગે ૧૪,૫૨૮ ૧૧/૧૯. અહીં શેષાંશોના અવિવક્ષિતત્વથી ૧૧-કળાનું સાધિકત્વ સૂચવ્યું. અહીં દક્ષિણાર્ધ ભરતાદિ ક્ષેત્ર સંબંધી શરાદિ ચતુષ્ક સુખેથી પરિજ્ઞાનને માટે વૃત્તિકારશ્રીએ કોષ્ટક આપેલ છે.

ક્ષેત્ર	શર	બાહા	જીવા	ધનુઃપૃષ્ઠ
દક્ષિણભરતાર્ધ	૨૩૮/૩	-	૯૭૩૮/૧૨	૯૭૬૬/૧
વૈતાદ્ય પર્વત	૨૮૮/૩	૪૮૮/૬	૧૦૭૨૦/૧૨	૧૦૭૪૩/૧૫
ઉત્તર ભરતાર્ધ	૫૨૬/૬	૧૮૯૨/૭	૧૪૪૭૧/૫	૧૫૫૨૮/૧૧

આ શર આદિ કરણવિધિ પ્રસંગથી અહીં દર્શાવેલ છે. અહીંથી આગળ ઉત્તરમાં લઘુહિમવતાદિ સૂત્રમાં તે દર્શાવેલ નથી. તે ક્ષેત્રવિચાર વૃત્તિથી જાણવું. હવે ઉત્તરાર્ધ ભરતનું સ્વરૂપ પૂછે છે. તે સ્પષ્ટ છે. અહીં જ મનુષ્યનું સ્વરૂપ પૂછે છે - તે પણ પૂર્વવત્. યાવત્ કોઈ સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે.

(શંકા) અહીં મનુષ્યોમાં અરહંતાદિના અભાવથી મુક્તિ અંગામૂત ધર્મશ્રવણાદિના અભાવથી કઈ રીતે મુક્તિ પ્રાપ્તિના સૂત્રના ઔચિત્યને કહે છે ? તે કહે છે. ચક્રવર્તી કાળમાં ખુલ્લી બંને ગુફાના અવસ્થાનથી જતા-આવતાં દક્ષિણાર્ધ ભરતવાસી સાધુ આદિથી કે અન્યદા પણ વિદ્યાધર-શ્રમણાદિથી કે જાતિ સ્મરણાદિથી મુક્તિ પ્રાપ્તિ સૂત્ર ઉચિત છે.

[અહીં હીરસૂરિજીની વૃત્તિનો સંદર્ભ છે - જે કે ઉત્તરાર્ધ ભરતક્ષેત્રમાં તીર્થકારાદિના અભાવથી અનાયદિશોત્પન્નત્વથી ત્યાંના મનુષ્યોને ધર્મપ્રાપ્તિ સામગ્રી અભાવ છે, તો પણ ચૈત્ય નમસ્કારાદિ પ્રયોજન વશ તત્રગત વિદ્યાધરાદિ સાધુ અને જિનપ્રતિમાના દર્શનથી કર્મના ક્ષયોપશમના વૈચિત્ર્યથી આર્દ્રકુમારાદિવત જાતિસ્મરણ થાય.]

હવે આ ક્ષેત્રવર્તી ઋષભકૂટ ક્યાં છે, તે પૂછે છે -

● સૂત્ર-૨૧ :-

ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપદ્વીપમાં ઉત્તરાર્ધ ભરતક્ષેત્રમાં ઋષભ કૂટ નામક પર્વત કહેલ છે ? ગૌતમ ! ગંગાકૂટની પશ્ચિમે, સિંધુ કૂટની પૂર્વે લઘુહિમવંત વર્ષધર પર્વતના દક્ષિણી નિતંબમાં, અહીં જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં ઉત્તરાર્ધ ભરતક્ષેત્રમાં ઋષભકૂટ

નામે પર્વત કહેલ છે. - તથા -

આ ઋષભકૂટ આઠ યોજન ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, બે યોજન ઉદ્દેઘથી, મૂળમાં આઠ યોજન, મધ્યમાં છ યોજન, ઉપર ચાર યોજન વિષ્કંભથી કહેલ છે. મૂળમાં સાતિરેક ૨૫-યોજન, મધ્યમાં સાતિરેક ૧૮-યોજન, ઉપર સાતિરેક ૧૨-યોજન પરિધિ છે.

પાઠાંતરથી - મૂળમાં બાર યોજન, મધ્યમાં આઠ યોજન, ઉપર ચાર યોજન વિષ્કંભથી, મૂળમાં સાતિરેક ૩૭-યોજન, મધ્યે સાતિરેક ૨૫-યોજન, ઉપર સાતિરેક ૧૨-યોજન પરિધિથી ઋષભકૂટ કહેલ છે.

તે મૂળમાં વિસ્તીર્ણ, મધ્યમાં સંક્ષિપ્ત, ઉપર તનુ. ગોપુર્ય સંસ્થાન સંસ્થિત, સર્વ જંબૂનદમય, સ્વચ્છ-શ્વલક્ષણ-યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. તે એક પદ્મવરવેદિકાથી પૂર્વવત્ યાવત્ ભવન કોશ લંબાઈથી, અર્ધકોશ પહોળાઈથી, દેશોન કોશ ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી છે, અર્થ પૂર્વવત્. ઉત્પલો, પદ્મ યાવત્ ઋષભ, અહીં મહર્ષિક દેવ યાવત્ દક્ષિણથી રાજધાની પૂર્વવત્ મેરુ પર્વતના, જેમ વિજયની છે તેમ કહેવી.

● વિવેચન-૨૧ :-

ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપદ્વીપમાં ઉત્તરાર્ધ ભરતમાં ઋષભકૂટ પર્વત ક્યાં છે ? ગૌતમ ! જ્યાં હિમવત્થી ગંગા નીકળે છે, તે ગંગા કૂટ તેની પશ્ચિમે, એ રીતે સિંધુકૂટની પૂર્વમાં, લઘુ હિમવત વર્ષધરના દક્ષિણી નિતંબમાં છે. આ પ્રદેશમાં જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં ઋષભ કૂટ નામે પર્વત કહેલ છે. તે આઠ યોજન ઉચ્ચ આદિ બધું સૂત્રાર્થવત્ જાણવું. ઉદ્દેઘ-ભૂમિમાં રહેલો છે. વિષ્કંભ-વિસ્તાર, ઉપલક્ષણથી આયામ પણ છે. પરિક્ષેપ-પરિધિ. - X - X -

અહીં કહે છે - એક વસ્તુના વિષ્કંભાદિ પરિમાણમાં બે રૂપ અસંભવ હોવાથી આ ગ્રંથના સાતિશય સ્થવિર પ્રણીતપણામાં કોઈ એક નિર્ણય કેમ નથી ? - X - સત્ય છે. જિનેશ્વરે બધાં દ્વાયિક જ્ઞાની હોવાથી મૂળથી એક જ મત હોય. પાછળથી કાલાંતરથી વિસ્મૃતિ આદિ વડે આ વાચના ભેદ છે. જયોતિષ્કરંડક વૃત્તિમાં કહેલ છે કે - દુઃખમાનુભાવથી દુર્ભિદ્ધપ્રવૃત્તિથી સાધુ વડે પઠન-ગુણનાદિમાં મુશ્કેલી થઈ. સુભિદ્ધકાળ થતાં બંને સંઘનો મેલાપક થયો. એક વલ્લભીમાં, એક મથુરામાં. ત્યાં સૂત્રાર્થ સંઘટનમાં પરસ્પર વાચના ભેદ થયો. - X - તેમ અહીં પણ કોઈ એક નિર્ણય દુષ્કર હતો. - X - X - ઈત્યાદિ.

પરંતુ સિદ્ધાંત શિરોમણી પૂજ્યશ્રી જિનભદ્રગણિ દામાશ્રમણ પ્રણીત ક્ષેત્ર સમાસ સૂત્રમાં ઉત્તરમત જ દર્શાવેલ છે. જેમકે - બધાં જ ઋષભકૂટ ઉર્ધ્વ આઠ યોજન હોય છે, બાર, આઠ અને ચાર, મૂળમાં-મધ્યમાં-ઉપર વિસ્તીર્ણ છે.

હવે એની પદ્મવર વેદિકાદિ કહે છે - સિદ્ધાચતન કૂટમાં પૂર્વે કહ્યું તેમ અહીં પણ વક્તવ્યતા કહેવી. તે ઋષભ નામના દેવના સ્થાન-ભવન સુધી કહેવું. તે આ - એક વનખંડથી ચોતરફથી પરિવૃત્ત છે. ઋષભકૂટ ઉપર બહુસમ રમણીય ભૂમિભાગ

કહેલ છે. - X - યાવત્ ત્યાં વ્યંતરો વિચરે છે. તે બહુસમરમણીય ભૂમિભાગના બહુ મધ્યદેશ ભાગમાં એક મોટું ભવન કહેલ છે. આની વ્યાખ્યા પૂર્વવત્.

ભવનનું પ્રમાણ સૂત્રમાં સાક્ષાત્ ૪ દશવિલ છે. - X - જો કે ભવનના આચાર્યની અપેક્ષાથી કંઈક ન્યૂન ઉંચાઈ પ્રમાણ છે, પ્રાસાદ આચાર્યથી બે ગણો ઉંચો છે. જ્ઞાતાધર્મકથાની વૃત્તિમાં ભવન અને પ્રાસાદમાં શું ભેદ ? તેવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું, તેનું અહીં એકાર્થત્વ જાણવું. ક્ષેત્ર સમાસવૃત્તિમાં પણ ભવનનું પ્રમાણ કહેલ છે. નામનો અન્વય ઋષભકૂટનો તે ૪ પ્રમાણે, જેમ જીવાભિગમ આદિમાં ચમકાદિ પર્વતોનો કહ્યાં છે. તે રીતે અહીં પણ ઔચિત્યથી કહેવો. તે આ રીતે -

ભગવન્ ! તેને ઋષભકૂટ પર્વત કેમ કહે છે ? ગૌતમ ! ઋષભપર્વતમાં ક્ષુદ્રા, ક્ષુદ્રિકા, વાપી, પુષ્કરિણી આદિમાં ઘણાં ઉત્પલ, પદ્મ આદિ ઋષભકૂટપ્રભા, ઋષભકૂટ વર્ણાભા છે. અર્થાત્ ઋષભકૂટ આકારના છે - X - તેથી તેના આકારપણું અને વર્ણપણાથી તદ્વર્ણ સાદૃશ્યથી ઋષભકૂટ પ્રસિદ્ધ છે. તેના યોગથી આ પર્વત પણ ઋષભકૂટ છે. અથવા અનાદિકાળ પ્રસિદ્ધ નામ હોવાથી આ પ્રવૃત્તિ છે. - X -

પ્રકારાંતરથી પણ નામ નિમિત્ત કહે છે - ઋષભ એ અહીંનો મહર્ષિક દેવ છે, યાવત્ શબ્દથી મહાદ્યુતિક યાવત્ ઋષભકૂટ અને ઋષભા રાજધાની આદિનું આધિપત્યાદિ કરતો યાવત્ વિચરે છે. તેથી તે ઋષભકૂટ કહેવાય છે.

ઋષભદેવની ઋષભા નામે રાજધાની મેરુ પર્વતની દક્ષિણથી તેમજ કહેવી, જેમ વિજયદેવની પૂર્વે કહી. આ વિજયા રાજધાનીનું નામથી અંતર છે, વર્ણનમાં કોઈ અંતર નથી.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
વક્ષસ્કાર-૧-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ વક્ષસ્કાર-૨-“કાળ” ❁

— X — X — X — X —

● સૂત્ર-૨૨ થી ૨૬ :-

[૨૨] ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રમાં કેટલા કાળ કહેલ છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે કાળ કહેલ છે, તે આ - અવસર્પિણીકાળ અને ઉત્સર્પિણીકાળ.

ભગવન્ ! અવસર્પિણીકાળ કેટલા ભેદે કહેલ છે ? ગૌતમ ! છ ભેદે કહેલ છે, તે આ - સુષમસુષમાકાળ, સુષમાકાળ, સુષમદુઃષમાકાળ, દુષમ સુષમાકાળ, દુઃષમાકાળ, દુઃષમ દુઃષમાકાળ.

ભગવન્ ! ઉત્સર્પિણીકાળ કેટલા ભેદે કહેલ છે ? ગૌતમ ! છ ભેદે કહેલ છે. તે આ - દુઃષમદુઃષમાકાળ યાવત્ સુષમસુષમાકાળ.

ભગવન્ ! એક-એક મુહૂર્તના કેટલા ઉચ્ચવાસકાળ કહેલ છે ? ગૌતમ ! અસંખ્યાત સમયના સમુદય સમિતિ સમાગમથી તે એક આવલિકા કહી છે, સંખ્યાત આવલિકાનો ઉચ્ચવાસ અને સંખ્યાત આવલિકાનો એક નિઃશ્વાસ થાય છે.

[૨૩] હૃષ્ટ-પુષ્ટ, અગ્લાન, નીરોગ મનુષ્યનો એક ઉચ્ચવાસ-નિઃશ્વાસ પ્રાણ કહેવાય છે.

[૨૪] સાત પ્રાણોનો એક સ્તોક, સાત સ્તોકનો એક લવ અને ૭૭-લવનું એક મુહૂર્ત કહેલ છે.

[૨૫] ૩૭૩ ઉચ્ચવાસનું મુહૂર્ત અનંતજ્ઞાનીએ કહેલ છે.

[૨૬] આ મુહૂર્ત પ્રમાણથી ૩૦-મુહૂર્તનો અહોરાત્ર, પંદર અહોરાત્રનો પદ્મ, બે પદ્મનો માસ, બે માસની ઋતુ, ત્રણ ઋતુનું એક અયન, બે અયનનું સંવત્સર, પાંચ સંવત્સરનો યુગ, વીસ યુગના સો વર્ષ, દશ શતવર્ષના હજાર વર્ષ, સો હજારવર્ષના એક લાખવર્ષ, ૮૪ લાખ વર્ષનું એક પૂર્વાંગ, ૮૪ લાખ પૂર્વાંગનું એક પૂર્વ, એ પ્રમાણે દ્વિગુણ-દ્વિગુણ જાણવું. ત્રુટિતાંગ-ત્રુટિત, અડડાંગ-અડડ, અવવાંગ-અવવ, હુહુકાંગ-હુહુક, ઉત્પલાંગ-ઉત્પલ, પદ્માંગ-પદ્મ, નલિનાંગ-નલિન, અર્થનિપુરાંગ-અર્થ નિપુર, અયુતાંગ-અયુત, નયુતાંગ-નયુત, પ્રયુતાંગ-પ્રયુત, ચૂલિકાંગ-ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ-શીર્ષપ્રહેલિકાંગ-શીર્ષપ્રહેલિકા, યાવત્ - X - આટલે સુધી ગણિત છે, આટલો ગણિતનો વિષય છે, તેથી આગળ ઉપમાકાળ છે.

● વિવેચન-૨૨ થી ૨૬ :-

ક્ષેત્રો અવસ્થિત અને અનવસ્થિત કાળ ભેદથી બે પ્રકારે જાણવા છતાં અહીં સાક્ષાત્ ઘટતાં શુભ ભાવોને જોઈને પારિશેષ્યથી સંભવતા અનવસ્થિતકાળને હૃદયમાં ધારીને પૂછે છે -

જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં કેટલો કાળ કહેલ છે? ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ! બે પ્રકારે કાળ કહેલ છે. તે આ રીતે - ઘટતા આરાપણાથી અવસર્પે

છે અથવા કમથી આયુ, શરીરાદિ ભાવો ઘટાડે છે, તેથી તે અવસર્પિણી એવો આ કાળ છે. પ્રજાપક અપેક્ષાથી તે પહેલા કહ્યો છે. ઉત્સર્પિણિ-આરાની અપેક્ષાથી વધે છે, અથવા કમથી આયુ આદિ ભાવો વધે છે, તે ઉત્સર્પિણીકાળ છે. ચ કાર બંને આરાની સમાનતા, સમાન પરિણામતા આદિને જણાવે છે. તેથી પ્રશ્ન કરે છે -

અવસર્પિણીકાળ કેટલા ભેદે છે ? છ ભેદે. (૧) શોભન વર્ષો જેમાં છે, તે સુષમા, સુષમા એવો આ સુષમા તે સુષમાસુષમા. - બંને સામાનાર્થ છે, પ્રકૃષ્ટાર્થ વાયકત્વથી અત્યંત સુષમા, એકાંત સુખરૂપ આ જ પહેલો આરો છે. તેવો આ કાળ, તે સુષમા સુષમા કાળ. બીજો સુષમાકાળ, ત્રીજો સુષમદુષ્ણમા - દુષ્ટ વર્ષો જેમાં છે તે દુષ્ણમા, સુષમ એવો આ દુષ્ણમા તે સુષમદુષ્ણમા અર્થાત્ સુષમાનુંભાવની બહુલતા અને દુષ્ણમાભાવની અલ્પતા. ચોથો દુષ્ણમા સુષમા અર્થાત્ દુષ્ણમા ભાવની બહુલતા, સુષમભાવની અલ્પતા. પાંચમો દુષ્ણમા, છઠ્ઠો દુષ્ણમદુષ્ણમાકાળ.

એ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણી સૂત્રો પણ કહેવા. પરંતુ છ એ કાળો વિપરીત ક્રમે કહેવા. દુષ્ણમદુષ્ણમાથી સુષમસુષમા કાળ.

કાળને વિશેષથી જાણવા પૂછે છે - ભગવન્ ! એકેક મુહૂર્તનો કેટલો ઉચ્ચવાસ પ્રમિત કાળ વિશેષ કહ્યો છે ? એક મુહૂર્તમાં કેટલાં ઉચ્ચવાસ થાય છે ? ઉચ્ચવાસ શબ્દથી અહીં ઉપલક્ષણથી ઉચ્ચવાસ-નિઃશ્વાસ સાથે જ લેવા. તેનો ઉત્તર - અસંખ્યાત સમય પ્રસિદ્ધ પટ-શાટિકા ફાળવાના દૈષ્ટાંત બોલનારના સ્વરૂપનો પરમનિકૃષ્ટ કાળ વિશેષ સમયોનું વૃંદ, તેમનું જે મીલન, તેનો સમાગમ-એક થવાથી જે કાળમાન થાય છે, તે એક જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાતસમય પ્રમાણની “આવલિકા” એવી સંજ્ઞાથી જિનેશ્વરે કહેલ છે. - X - X - X - X - X - X - X - X - X - X - X - X -

સંખ્યાત આવલિકાનો ઉચ્ચવાસ-અંતર્મુખ પવન, સંખ્યાત આવલિકાનો નિઃશ્વાસ-બહિર્મુખ પવન થાય.

સંખ્યેયત્વની ઉપપત્તિ આ પ્રમાણે - ૨૫૬ આવલિકાનો એક ક્ષુલ્લક ભવ ગ્રહણ થાય, સાતિરેક ૧૭ ક્ષુલ્લકભવ, તે એક ઉચ્ચવાસ - નિઃશ્વાસકાળ થાય. જેવા પ્રકારના ઉચ્ચવાસ વડે મુહૂર્તમાન થાય, તે કહે છે - પુષ્ટ ધાતુવાળો, જરાથી ન હારેલ, વ્યાધિ વડે પૂર્વે કે હાલ અભિભૂત ન થયેલ એવા મનુષ્યાદિના એક ઉચ્ચવાસથી યુક્ત નિઃશ્વાસ, તે ઉચ્ચવાસનિઃશ્વાસ, તે પ્રાણ કહેવાય છે. ધાતુહાનિ-જરાદિ વડે અસ્વસ્થ પ્રાણીના ઉચ્ચવાસનિઃશ્વાસ ત્વરિતાદિ સ્વરૂપણે હોય, સ્વભાવસ્થ નહીં, તેથી હૃષ્ટાદિ વિશેષણ ગ્રહણ કર્યું.

સાત પ્રાણ - ઉચ્ચવાસ નિઃશ્વાસનો સ્તોક, સાત સ્તોકે લવ, ૭૭ લવોનો આ અધિકૃત્ જિજ્ઞાસા - પ્રશ્ન છે, તે મુહૂર્ત કહે છે. હવે ૭૭ લવના પ્રમાણથી સામાન્યથી નિરૂપિત મુહૂર્ત જ ઉચ્ચવાસ સંખ્યા વડે વિશેષથી નિરૂપણ કરવા કહે છે - તેનો આ ભાવાર્થ છે - સાત ઉચ્ચવાસથી સ્તોક, સાત સ્તોકે લવ, તેથી ૭ X ૭ = ૪૯. અને ૭૭ લવનો એક મુહૂર્ત. ૪૯ X ૭૭ = ૩૭૭૩ થશે. તેથી ૩૭૭૩ ઉચ્ચવાસે એક મુહૂર્ત.

“બધાં અનંતજ્ઞાની વડે” એમ કહીને બધાં જિનોની એક વાક્યતા જ્ઞાપનથી સદૈશ જ્ઞાનિત્વ સૂચવ્યું છે. - X - X -

હવે જે હેતુથી મુહૂર્તાદિ પ્રશ્ન છે, તે માનવિશેષને કહી, દ્વિવિધ કાળ પરિમાણ જ્ઞાપન માટે ઉપક્રમ કહે છે - ણ્ણમુહૂર્ત ઇત્યાદિ. અનંતર કહેલ મુહૂર્ત પ્રમાણથી ૩૦-મુહૂર્તનો અહોરાત્ર. ૧૫-અહોરાત્રનો પક્ષ, બે પક્ષનો માસ ઇત્યાદિ સૂત્રાર્થવત્ જાણવું. છેલ્લે ૮૪ લાખ વર્ષનો એક પૂર્વાંગ કહ્યો. પછી ૮૪ લાખ પૂર્વાંગે - એક પૂર્વ. પૂર્વનું પરિમાણ આ પ્રમાણે - ૭,૦૫,૬૦,૦૦,૦૦,૦૦૦.

આ પ્રમાણે પૂર્વાંગ-પૂર્વ ન્યાયથી સંખ્યા સ્થાન ઉત્તરોત્તર ત્રુટિતાંગ-ત્રુટિત ઇત્યાદિ - X - [અહીં હીરસૂરીશ્વરની વૃત્તિનો સંદર્ભ છે - - X - પૂર્વાંગની અપેક્ષાએ પૂર્વપ્રધાન છે, પૂર્વની અપેક્ષાથી ત્રુટિતાંગ પ્રધાન છે, તેની અપેક્ષાથી ત્રુટિત, ઇત્યાદિ યાવત્ શીર્ષ પ્રહેલિકા સર્વ પ્રધાન છે. કેમકે બહુતર પદાર્થ વિષયત્વથી છે ઇત્યાદિ - X -] સૂત્રમાં એકત્વથી નિર્દેશ કરાતા-૧૩-સંખ્યા સ્થાનો છે, લાઘવપ્રધાન સૂત્રથી આ કહ્યું. પરંતુ આ સૂત્રને બે ગુણાકાર ભ્રમજનક ન જાણવું. કેમકે ૮૪ ગુણાકારને અનંતર જ કહેલ છે. તેથી આ શબ્દ સંસ્કાર માત્ર છે.

ત્રુટિતાંગ-ત્રુટિત, અડડાંગ-અડડ, ઇત્યાદિ સૂત્રાર્થવત્ જાણવું યાવત્ ૮૪ લાખ શીર્ષ પ્રહેલિકાંગે એક શીર્ષપ્રહેલિકા થાય. તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે - ૭૫,૮૨૬૩,૨૫૩૦,૭૩૦૧,૦૨૪૧,૧૫૭૯,૭૩૫૬,૯૯૭૫,૬૯૬૮,૯૬૨૧,૮૯૬૬,૮૪૮૦, ૮૦૧૮,૩૨૯૬. એ રીતે ૫૪ અંકો અને આગળ ૪૦ શૂન્ય આવે, એ પ્રમાણે શીર્ષપ્રહેલિકામાં આ બધાં ૧૯૪ સંખ્યાના અંક સ્થાનો થાય છે. આ માથુરી વાયના મુજબ અને અનુરોગદ્વારાદિ સંવાદિ સંખ્યાસ્થાન કહ્યા.

આ માથુરી વાયનાગત અને અનુરોગદ્વારાદિ સંવાદી સંખ્યા સ્થાનનું પ્રતિપાદન કર્યું. જ્યોતિષ્કરંડક પ્રકીર્ણક સાથે વિસંવાદ છે. પરંતુ તેમાં વિચિકિત્સા ન કરવી. [હીરસૂરીશ્વરશ્વરની વૃત્તિનો સંદર્ભ-વલ્લભી વાયના અને જ્યોતિષ્ કરંડક બંનેમાં આ સંખ્યા ગણિત યુદી રીતે છે - પૂર્વાંગ-પૂર્વ, લતાંગ-લતા, મહાલતાંગ-મહાલતા, નલિનાંગ-નલિન, મહાનલિનાંગ-મહાનલિન, મહાકુમુદાંગ-મહાકુમુદ, ત્રુટિતાંગ-ત્રુટિત, મહા ત્રુટિતાંગ-મહાત્રુટિત, અટટાંગ-અટટ, મહા અટટાંગ-મહા અટટ, ઊહાંગ-ઊહ, મહોહાંગ-મહોહ, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ-શીર્ષપ્રહેલિકા - અહીં સંમોહ ન કરવો. દુર્ભિક્ષા દોષતી શ્રુતહાની યતાં જેને જેવી સ્મૃતિ હતી, તેને તેવી સંમતિ કરીને લખ્યું. એક મથુરા અને બીજીએ વલ્લભી લખ્યું ઇત્યાદિ]

વલ્લભી વાયનામાં ઉક્ત સંખ્યા ભેદથી તેની શીર્ષપ્રહેલિકા અંક સ્થાપના આવી જાણવી - ૧૮,૭૫૫, ૧૭,૯૫૫, ૦૧,૧૨૫, ૯૫૪૧૯, ૦૦૯૬૯, ૯૮૧૩૪, ૩૯૭૭૦, ૭૯૭૪૬,૫૪૯૪૨, ૬૧૯૭૭, ૭૭૭૪૭, ૬૫૭૨૫, ૭૩૪૫૭, ૧૮૬૮૧, ૬. એ ૭૦ [૭૧] અંકો અને આગળ ૧૮૦ શૂન્ય થશે. જ્યોતિષ્કરંડકમાં કહેલ શીર્ષ પ્રહેલિકામાં ૨૫૦ સંખ્યક અંક સ્થાનો થાય. અહીં સત્ય શું ? તે કેવલી જાણે. આટલા કાળમાનથી કેટલાંક રત્નપ્રભા નારક, ભવનપતિ, વ્યંતર, સુષમદુષ્ણમાઆરાના મનુષ્ય, તિર્યચોનું યથાસંભવ આયુ માપે છે. આટલું માત્ર સમયથી શીર્ષ પ્રહેલિકા સુધી કાળ ગણિત-સંખ્યા સ્થાન છે. આટલો શીર્ષ પ્રહેલિકા પ્રમેય રાશિ પરિમાણ ગણિતનો વિષય -

આયુ સ્થિત્યાદિ કાળ છે.

તેનાથી આગળ ઉપમા વડે નિર્વૃત્ત ઔપમિક કાળ છે. ઉપમા - X - કાળ વિશે પ્રશ્ન કરે છે -

● સૂત્ર-૨૭ થી ૩૧ :-

[૨૭] તે ઔપમિકકાળ શું છે ? બે ભેદે છે - પલ્યોપમ અને સાગરોપમ. તે પલ્યોપમ શું છે ? પલ્યોપમની પ્રરૂપણા કરીશ.

પરમાણુ બે ભેદે કહેલ છે. તે આ રીતે - સૂક્ષ્મ અને વ્યવહારિક. અનંત સૂક્ષ્મપરમાણુ પુદ્ગલોના સમુદાય સમિતિ સમાગમથી વ્યવહારિક પરમાણુ નિપજે છે, તેને શસ્ત્રો કાપી ન શકે.

[૨૮] સુતીક્ષ્ણ શસ્ત્ર વડે જેનું છેદન-ભેદન કરવું શક્ય નથી, તે પરમાણુ એમ સિદ્ધો કહે છે, તે પ્રમાણોની આદિ છે.

[૨૯] વ્યવહારિક પરમાણુના સમુદય સમિતિ સમાગમથી તે એક ઉત્સ્વદક્ષ-શ્વક્ષિકા થાય છે, શ્વદક્ષ શ્વક્ષિકા-યાવત્ - ઉત્સેદાંગુલ જાણવું. [તે આ રીતે-] આઠ ઉત્સ્વદક્ષ-શ્વક્ષિકાની એક શ્વદક્ષ શ્વક્ષિકા, આઠ શ્વદક્ષ-શ્વક્ષિકાનો એક ઉદ્ધરિણુ, આઠ ઉદ્ધરિણુનો એક પ્રસરેણુ, આઠ પ્રસરેણુનો એક રથરેણુ, આઠ રથરેણુના એક દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યનો વાલાગ્ર, આઠ દેવકુરુ-ઉત્તર કુરુના મનુષ્યના વાલાગ્રનો એક હરિવર્ષ-રમ્યકર્ણના મનુષ્યનો વાલાગ્ર, એ પ્રમાણે હેમવંત-હેરણ્યવંતના મનુષ્યોનો, પૂર્વ-પશ્ચિમ વિદેહના મનુષ્યનો, તેના આઠ વાલાગ્રની એક લિક્ષા, આઠ લીખની એક જૂ, આઠ જૂનો એક જવમધ્ય, આઠ જયમધ્યનો એક અંગુલ.

આ અંગુલ પ્રમાણથી છ અંગુલનો એક પાદ, બાર અંગુલની એક વૈત, ૨૪- અંગુલની એક રત્ની, ૪૮-અંગુલની કુક્ષી, ૯૬ અંગુલનો એક અક્ષ, - દંડ, ધનૂ, યુગ, મુસલ, નાલિકા એમ ગણતાં ૨૦૦૦ ધનુષ્ણો એક ગાઉ, ચાર ગાઉનો એક યોજન થાય.

આ યોજનપ્રમાણનો જે પલ્ય, આયામ-વિષ્કંભથી એક યોજન હોય, ઉદ્ધર્વ ઉચ્ચત્વથી એક યોજન હોય, તેનાથી સાધિક ત્રણગણી પરિધિ હોય, તે પલ્યને એક, બે, ત્રણ યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ સાત અહોરાત્રના જન્મેલ યૌગલિકના વધેલા વાલાગ્રોથી સઘન, નિચિત, નિબિડ રૂપે ભરવામાં આવે. તે વાલાગ્ર ન ખરાબ થાય, ન વિદ્વસ્ત થાય, ન અગ્નિ બાળે, ન વાયુ હરે, ન સડી જાય. ત્યારપછી સો-સો વર્ષે એક-એક વાલાગ્રને બહાર કાઢતા જેટલા કાળે તે પલ્ય ક્ષીણ, નીરજ, નિર્લેપ, નિષ્કિત થાય છે, તે પલ્યોપમ.

[૩૦] આવા કોડાકોડી પલ્યોપમને દશગણાં કરવાથી એક સાગરોપમનું પરિમાણ થાય છે.

[૩૧] આ સાગરોપમ પ્રમાણથી (૧) ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ તે સુષમસુષમા. (૨) ત્રણ સાગરોપમ કોડાકોડી કાળ તે સુષમા. (૩) બે સાગરોપમ

કોડાકોડી કાળ તે સુષમદુષમા, (૪) એક સાગરોપમ કોડાકોડીમાં ૪૨,૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન કાળ તે દુષમસુષમા, (૫) ૨૧,૦૦૦ વર્ષનો કાળ તે દુષમા (૬) ૨૧,૦૦૦નો કાળ તે દુષમદુષમા.

ફરી ઉત્સર્પિણીમાં ૨૧,૦૦૦ વર્ષનો કાળ તે દુષમદુષમા, એ પ્રમાણે ઉલટાકમથી જાણવું યાવત્ ચાર સાગરોપમ કોડાકોડી કાળ તે સુષમસુષમા.

એમ દશ સાગરોપમ કોડાકોડી કાળ અવસર્પિણીનો છે, દશ સાગરોપમ કોડાકોડી કાળ ઉત્સર્પિણીનો છે. એમ વીશ સાગરોપમ કોડાકોડી કાળ અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીનો છે.

● વિવેચન-૨૭ થી ૩૧ :-

તે ઔપમિક શું છે ? બે ભેદે છે - પલ્ય વડે કહેવાનાર સ્વરૂપથી ઉપમા જેની છે, તે તથા દુર્લભ પારપણથી સમુદ્ર વડે જેની ઉપમા છે તે. 'ચ' કાર બંનેની તુલ્યકક્ષતા જણાવે છે. જે તુલ્ય કક્ષતા બંનેના અસંખ્યાતકાળને સૂચવે છે.

તે પલ્યોપમ શું છે ? તે હું કરીશ. આના દ્વારા કિચારંભ સૂચક વચનથી શિષ્યને મનની પ્રસક્તિ કરાવી. અન્યથા "પરમાણુ બે ભેદે છે" એ દૂરસાધ્ય પલ્યોપમ પ્રરૂપણાં પ્રતિ સંદેહવાળો થઈ શિષ્ય આદરવાળો ન થાય. શિષ્યને વાયના દાનમાં આ વિધિ છે. અતિ સુંદર ધર્મમય ઉપનીત કારણ ગુણો વડે શિષ્યના મનને પ્રહલાદ કરતાં આચાર્ય બોલે.

પરમાણુ બે ભેદે - સૂક્ષ્મ અને વ્યવહારિક - તેમાં સૂક્ષ્મના "કારણ જ અન્ય સૂક્ષ્મ અને નિત્ય એક - રસ, વર્ણ, ગંધ અને બે સ્પર્શ તથા કાર્યલિંગ પરમાણુ હોય છે ઈત્યાદિ લક્ષણ લક્ષિત અત્યંત પરમ નિકૃષ્ટતા લક્ષણ કહ્યું, વૈશેષિક રૂપનું પ્રતિપાદન કરેલ નથી. તેની સ્થાપના કરી વ્યવહારનું સ્વરૂપ કહે છે -

અનંતા સૂક્ષ્મ પરમાણુરૂપ પુદ્ગલો સંબંધી જે સમુદાય - ત્રણ, ચાર આદિનો સંયોગ, તેની જે સમિતિ - ઘણું મીલન, તેમના સંયોગથી - એકી ભાવથી, એક વ્યવહારિક પરમાણું થાય છે. અર્થાત્ નિશ્ચયનય જ નિર્વિભાગ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરમાણુને ઈચ્છે છે, જ્યારે વ્યવહાર પરમાણુ અનેક વડે હોવાથી સ્કંધ જ કહેવાય છે. વ્યવહાર નય, તે અનેક સંઘાત નિષ્પન્ન હોવા છતાં પણ જે શસ્ત્રછેદ, અગ્નિદાહ આદિનો વિષય ન હોય, તે હજી પણ તથાવિધ સ્થૂલ ભાવ ન પામ્યા હોવાથી પરમાણુપણે વ્યવહાર કરે છે. તેથી આ નિશ્ચયથી સ્કંધ હોવા છતાં પણ વ્યવહારનયના મતથી વ્યવહારિક પરમાણુ કહ્યો. - X - X - અનંત પરમાણુ વડે નિષ્પન્ન કાષ્ઠાદિ શસ્ત્ર છેદાદિ વિષય દષ્ટ, તો પણ અનંતના અનંત ભેદત્વથી તેટલાં પ્રમાણમાં નિષ્પન્ન હજી પણ સૂક્ષ્મત્વથી શસ્ત્ર છેદાદિ વિષયતાને પામતો નથી. આને અગ્નિ વડે બાળવું, જળથી ભીંજવું, ઈત્યાદિ બધાને નિરસ્ત કરેલ છે.

આ અર્થ માટે પ્રમાણ કહે છે - સુતીક્ષ્ણ શસ્ત્ર વડે પણ ખડ્ગ આદિથી બે ભેદ કરવા, અનેક પ્રકારે વિદારવા, સોય વડે વસ્ત્રાદિ માફક છિદ્ર સહિત કરવાનું જે પુદ્ગલાદિ વિશેષ નિશ્ચયથી સમર્થ નથી, તે વ્યવહારિક પરમાણુ સિદ્ધ છે. તેમ

અરહંત ભગવંતે ઉત્પન્ન કેવળજ્ઞાનથી, સિદ્ધિમાં ગયેલ નહીં, કહેલ છે ઈત્યાદિ - X - X - X -

(શંકા) તે સૂક્ષ્મત્વથી ચક્ષુ આદિ ગમ્ય નથી, પણ જે અનંત સૂક્ષ્મ પરમાણુ વડે એક વ્યવહારિક પરમાણુ આરંભ થાય, તે ચક્ષુ આદિ અગોચર, શસ્ત્ર છેદાદિ અગોચર છે, તે મંદ છે. [કહે છે—] પુદ્ગલપરિણામ બે ભેદે છે - સૂક્ષ્મ અને બાદર. - X - આગમમાં પણ પુદ્ગલોના સૂક્ષ્મત્વ-અસૂક્ષ્મત્વ પરિણામ કહેલા છે. જેમકે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ એક જ નભપ્રદેશમાં સમાય છે. તે જ બંને પણ સમાય છે, તે સંકોચ-વિકાશકૃત ભેદ છે. લોકમાં પણ દેખાય છે. પિંજેલ રુ અને લોહીપિંડના પરિમાણમાં ભેદ છે. તેથી વિસ્તાર કરતાં નથી.

હવે પ્રમાણાંતર લક્ષણાર્થે કહે છે - અનંત વ્યવહારિક પરમાણુના સમુદય સમિતિ સમાગમથી જે પરિમાણ માત્ર છે, તે એક અતિશય શ્વક્ષણ છે. - X - ઉત્-પ્રાબલ્યથી શ્વક્ષણશ્વક્ષણિકા તે ઉત્શ્વક્ષણશ્વક્ષણિકા, - X - આ શ્વક્ષણશ્વક્ષણિકાદિથી અંગુલ સુધી પ્રમાણ ભેદો ઉત્તર ક્રમે આટ ગુણા હોવા છતાં પ્રત્યેક અનંત પરમાણુત્વ છોડતાં નથી. તેથી નિર્વિશેષિત પણ કહેલ છે.

પૂર્વોક્ત પ્રમાણ અપેક્ષાથી અષ્ટગુણત્વથી સ્થૂળતાથી ઉર્ધ્વ રેણુ અપેક્ષાથી અષ્ટભાગ પ્રમાણત્વથી શ્વક્ષણશ્વક્ષણિકા કહેવાય છે. સ્વથી કે પરથી ઉર્ધ્વ-અધો-તિર્છા ચલન ધર્મ જાલપ્રવિષ્ટ સૂર્યપ્રભા અભિવ્યંજ્ગ્ય રેણુ તે ઉર્ધ્વરેણુ, પૂર્વાદિ વાયુ પ્રેરિત જે જાય છે, તે રેણુને ત્રસરેણુ છે. રથના ગમનથી જે રેણુ તે રથરેણુ છે.

દેવકુરુ આદિ નિવાસી માનવોના વાળ સ્થૂળતાના ક્રમથી ક્ષેત્ર શુભાનુભાવ હાનિ કહેવી યાવત્ વિદેહ આશ્રયીમનુષ્યોના આઠ વાલાગ્રની એક લિક્ષા, આઠ લિક્ષાની એક ચૂકા, આઠ ચૂકાના એક યવમધ્ય, આઠ યવમધ્યનો એક અંગુલ. આ અંગુલ પ્રમાણથી જ કહે છે - છ અંગુલનો પાદ - પગનો મધ્યતલપ્રદેશ અથવા પાદ-હાથનો ચોથો ભાગ, બાર અંગુલની એક વેંત - X - X - એ પ્રમાણે આગળ પણ ૨૪-અંગુલની એક રત્નિ, એ સામયિકી પરિભાષા છે. નામ કોશાદિમાં “બદ્ધ-મુદ્ધિવાળોની હાથ તે રત્નિ” એમ કહ્યું છે. ૪૮-અંગુલની કુદ્ધિ, ૯૬ અંગુલનો એક અક્ષ-ગાડાનો અવયવ વિશેષ - X - દંટ સ્કંધ કાષ્ઠ તે મુસલ અને નાલિકા-તે યદિ વિશેષ છે. - X - X -

ધનુષ્ પ્રમાણથી ૨૦૦૦ ધનુષ્નો એક ગાઉ, ચાર ગાઉનો એક યોજન, આ યોજન પ્રમાણ વડે જે પલ્લ-ધાન્યાશ્રય વિશેષ, બધે સમપણે હોવાથી, તેની જેમ કહ્યું. ઉપમા શબ્દનો લોપ થયો છે. યોજન આચામ અને વિકંભ વડે સમવૃત્તત્વ હોવાથી પ્રત્યેક ઉત્સેધ અંગુલ નિષ્પન્ન યોજન, યોજન ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી છે. તે યોજન પરિધિથી સાધિક ત્રણગુણો છે. વૃત્ત પરિધિથી કંઈક વ્યૂન છ ભાગ અધિક ત્રિગુણત્વથી છે.

ઉક્ત પ્રમાણવાળો પલ્લ, એક-બે કે ત્રણ ઉત્કૃષ્ટથી સાત દિવસના ઉગેલ

સુધીના વાલાગ્રકોટીથી ભરેલ. તેમાં મુંડિત મસ્તકના એક, બે, ત્રણ દિવસના પૂરેલ, પ્રચય વિશેષથી નિબિડીકૃત, વાળની અગ્ર કોટી-પ્રકૃષ્ટ વિભાગ. અથવા વાલાગ્ર કોટિ એટલે વિદેહ ક્ષેત્રના મનુષ્યની અપેક્ષાથી સૂક્ષ્મત્વાદિ લક્ષણ યુક્તપણાથી શ્રેષ્ઠ વાલાગ્ર, કુરુના મનુષ્યના રોમ, તેની કોટિ, કોટાકોટી પ્રમુખ સંખ્યા. - X - જેમ અડદ આદિથી ભરેલ કોઈ હોય તેમ વાલાગ્રકોટીથી ભરેલ.

વાલાગ્રની સંખ્યા લાવવાનો ઉપાય આ છે - દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ મનુષ્યના વાલાગ્રથી આઠગણાં હરિવર્ષ-રમ્યક વર્ષના મનુષ્યના વાલાગ્ર છે. જ્યાં એક હરિવર્ષ-રમ્યક વર્ષના મનુષ્યનો વાલાગ્ર છે, ત્યાં કુરુક્ષેત્રના મનુષ્યના આઠ વાલાગ્ર હોય છે. જ્યાં એક હૈમવત-હૈરણ્યવત મનુષ્યના વાલાગ્ર છે. ત્યાં કુરુક્ષેત્રના ૬૪-વાલાગ્ર છે. એ પ્રમાણે વિદેહના મનુષ્યના ૫૧૨ વાલાગ્ર, લિક્ષા-૪૦૯૬, ચૂકા-૩૨,૭૬૮, વયમધ્ય ૨,૬૨,૧૪૪, અંગુલ સંખ્યા ૨૦,૯૭,૧૫૨, અહીં અંગુલથી ઉત્સેધાંગુલ લેવા. કેમકે આત્માંગુલ અનિચત છે અને પ્રમાણાંગુલ અતિમાત્રાથી છે.

અહીં બધે પૂર્વ પ્રમાણની અપેક્ષાથી ઉત્તર-ઉત્તર પ્રમાણથી આઠ ગણાથી આ સંખ્યા થાય છે. આ રાશિને ૨૪-ગણી કરીએ, તેથી ૫,૦૩,૩૧,૬૪૮ થશે, કેમકે હાથ-૨૪ અંગુલ પ્રમાણ છે. આ રાશિના ચારગણાં કરીએ. ચાર હાથથી ધનુષ્ થાય. તેથી પ્રાપ્ત સંખ્યા થશે - ૨૦,૧૩,૨૬,૫૯૨. આ ૨૦૦૦ ગણું કરીએ. ૨૦૦૦ પ્રમાણથી એક કોશ થાય. તેથી સંખ્યા થશે - ૪,૦૨,૬૫,૩૧,૮૪,૦૦૦ થશે. પછી આ રાશિને ચાર ગણા કરીએ, કેમકે યોજનમાં ચાર કોશ પ્રમાણ થાય છે. તેથી સંખ્યા આવે - ૧૬,૧૦,૬૧,૨૭,૩૬,૦૦૦.

શૂચિ ગણનાથી આ જ ગમિત જાણવું. આ શૂચિરાશિ છે, આના વડે જ ગુણિત પ્રતર સમયતુરસ્ર યોજનમાં છે. કેમકે શૂચિ વડે શૂચિ ગુણિતથી જ પ્રતરપણું છે. સંખ્યાથી - ૨,૫૯,૪૦,૭૩,૩૮,૫૩,૬૫,૪૦,૫૬,૯૬,૦૦,૦૦૦.

આ રાશિ વળી પૂર્વ રાશિ વડે ગુણિત ધનરૂપ રોમરાશિ થાય છે. તે આ રીતે - ૪,૧૭૮૦, ૪૭૬૩, ૨૫૮૮, ૧૫૮૪, ૨૭૭૮, ૪૫૪૪, ૨૫૬૦, ૦૦૦૦, ૦૦૦૦ થશે.

ઉક્ત રાશિ સમયતુરસ્ર ધન યોજન પ્રમિત પલ્લગત છે. સમવૃત્ત ધનયોજન પ્રમિત પલ્લગત રાશિની અપેક્ષાથી કેટલા ભાગથી અધિક છે, તેના વડે અધિક ભાગ પાતન અર્થે સુકુમારના વડે સ્થૂળ ઉપાય કહે છે - અનંતરોક્ત રાશિને ૨૪ ભાગ વડે ઘટાડતાં પ્રાપ્ત થાય છે - ૧૭૪૦, ૮૫૩૧, ૮૦૨૪, ૫૦૬૬, ૦૧૧૫, ૭૬૮૯, ૩૪૪૦, ૦૦૦૦, ૦૦૦૦.

ઉક્ત રાશિને ૧૯ વડે ગુણવા. તેથી સમવૃત્ત ધનયોજન પલ્લગત રાશિ થાય છે. તે સંખ્યાથી આ પ્રમાણે થશે - ૩૩, ૩૦૭૫, ૨૧૦૪, ૨૪૫૫, ૫૨૫૪, ૨૧૯૯, ૫૦૯૧, ૫૩૫૦, ૦૦૦૦, ૦૦૦૦. તેનો અર્થ આ છે - જેવા ૨૪ ભાગોથી સમયતુરસ્ર ધન યોજન પ્રમિત પલ્લગત રોમરાશિ થાય છે. તેટલા ૧૯ ભાગો વડે સમવૃત્ત ધન યોજન પ્રમિત પલ્લગત રાશિ થાય છે.

(શંકા) ચોવીશ વડે ભાગ દર્શને ૧૯ વડે ગુણવાનો શું અર્થ છે ? (સમાધાન)

એક યોજન પ્રમાણ વૃત ક્ષેત્રના કરણરીતિથી આવેલ ત્રણ યોજન અને યોજનનો છટ્ઠો ભાગ - $3\frac{1}{6}$ સર્વણથી થશે $\frac{1}{6}$ અને વૃતપલ્લવ પરિધિ ક્ષેત્ર, આના વડે સમયતુરમ્ન પલ્લવ પરિધિ ક્ષેત્ર ચાર યોજન રૂપ ગુણીએ. સ્થાપના આ રીતે - $\frac{1}{6} \times \frac{1}{6}$ આ $\frac{1}{6}$ સમઘેદમાં $\frac{2}{6}$ લાઘવ માટે બંનેનો છેદ કરતાં થશે. ૧૮-૨૪. અર્થાત્ - સમયતુરમ્ન પરિધિ ક્ષેત્રથી વૃત પરિધિ ક્ષેત્રથી સ્થૂળ વૃત્તિથી પાંચ ભાગ ન્યૂન છે. તેના કરણ માટે આ ઉપક્રમ છે અને સ્થૂળ વૃત્તિ યોજનના છ ભાગની કંઈક અધિકતાની વિવક્ષા કરી નથી.

તે વાલાગ્રો પ્રચયના વિશેષથી પોલાણ અભાવે અને વાયુના અસંભવથી અસારતાં થતી નથી. તેથી પરિવિધ્વંસ પામતા નથી. કંઈક પરિસડન આશ્રીને વિધ્વંસ પામતા નથી. તેને અગ્નિ બાળે નહીં, વાયુ હરે નહીં. કેમકે અતિ ઘન હોવાથી અગ્નિ કે વાયુ તેને અતિક્રમે નહીં. તે કદી પૂતિભાવ ન પામે - અર્થાત્ કદી દુર્ગંધીત્વ ન પામે.

તે વાલાગ્રથી અથવા તે પ્રકારે પલ્લવ ભર્યા પછી સો-સો વર્ષે એકેક વાલાગ્રને હરતા કાળ માપવો. તેથી જેટલા કાળ વડે તે પલ્લવ ક્ષીણ થાય - વાલાગ્ર કાઢી લેતા ખાલી થાય.

તથા નીરજ - ૨૪ રહિત સમાન સૂક્ષ્મ વાલાગ્ર. - X - નિર્લેપ - અત્યંત સંશ્લેષથી તન્મયતાગત વાલાગ્રના લેપના અપહારથી. દ્રવ્યના અપનયને આશ્રીને નિષ્ઠાને પામેલ તે નિષ્ઠિત.

અથવા આ એકાર્થિક શબ્દો છે અથવા આ શબ્દો અતિ વિશુદ્ધિ પ્રતિપાદનપર છે. - X - તે આ પલ્લોપમ છે.

આ પલ્લોપમ વાલાગ્રોના સંખ્યાત વર્ષથી અપહારના સંભવથી સંખ્યાત વર્ષ કોટાકોટી માનથી બાદર પલ્લોપમ જાણવું. આના વડે કહેવાનાર સુષ્મસુષ્માદિ કાળમાનાદિ અધિકાર ન જાણવો. પણ સૂક્ષ્મ પલ્લોપમ સ્વરૂપને સરળતાથી સમજવાને પ્રેરેપણા કરેલી છે, તેમ જાણવું. તેથી પૂર્વકોત એકેક વાલાગ્રના અસંખ્યાત ખંડ કરીને ભરેલ ઉત્સેદ અંગુલ યોજન પ્રમાણ આચામ, વિષ્કંભ અવગાહ પલ્લવને સો-સો વર્ષે એકેક વાલાગ્ર અપહારથી સર્વ વાલાગ્રખંડ નિર્લેપના કાળરૂપ અસંખ્યાત વર્ષ કોટાકોટી પ્રમાણ સૂક્ષ્મ પલ્લોપમ છે. - X - X -

એ પ્રમાણે આગળ સાગરોપમમાં પણ જાણવું. હવે સાગરોપમ સ્વરૂપ પદ્ય ગાથા વડે જાણવું -

અનંતરોક્ત પલ્લોપમને દશ વડે ગુણેલ કોડાકોડી તે સાગરોપમ થાય છે. તે બધું સરળ છે. વિશેષ એ કે આ સાગરોપમ પ્રમાણથી ન્યૂનાધિક નહીં એવા ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ, તે સુષ્મ સુષ્મા - ચાર સાગરોપમ કોડાકોડી લક્ષણકાળ તે પહેલો આરો કહેવાય છે. જે કાળમાં ૪૨,૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન છે. તે ચોથો આરો કહેવાય છે. તે ૨૧,૦૦૦ વર્ષના દુઃષ્મ કાળ અને ૨૧,૦૦૦ વર્ષના દુઃષ્મ દુઃષ્મા રૂપ છે. તેના વડે પૂર્ણ એક કોડાકોડી થાય છે. અવસર્પિણીકાળ દશ સાગરોપમ કોડાકોડીથી

પૂર્ણ થાય. એ પ્રમાણે પશ્ચાનુપૂર્વીથી ઉત્સર્પિણી કહેવી. અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીથી કાળચક્ર થાય.

ભરતમાં કાળનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે કાળમાં ભરતનું સ્વરૂપ પૂછતાં કહે છે - તેમાં અવસર્પિણીના વર્તમાનપણાથી સુષ્મ સુષ્માનો પ્રશ્ન કહે છે -

● સૂત્ર-૩૨ :-

ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં આ અવસર્પિણીમાં સુષ્મ સુષ્મા નામે પહેલાં આરામાં ઉત્તમ કાષ્ઠા પ્રાપ્ત ભરતક્ષેત્રના કેવા સ્વરૂપે આચાર-ભાવ-પ્રત્યવતાર છે ?

ગૌતમ ! બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ છે. જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કર યાવત્ વિવિધ પંચવર્ણી મણિ વડે અને તૃણ-મણિથી ઉપશોભિત છે. જેમકે - કૃષ્ણ યાવત્ શુકલ. એ પ્રમાણે વર્ણ, ગંધ અને શબ્દથી તૃણ અને મણિ કહેવા યાવત્ ત્યાં ઘણાં મનુષ્યો અને માનુષીઓ ત્યાં બેસે છે, સુવે છે, રહે છે, નિષ્ઠા કરે છે, ત્વગ્ વર્તન કરે છે, હસે છે, રમે છે, કીડા કરે છે.

તે સમયમાં ભરત વર્ષમાં ઘણાં ઉદાલ, કુદાલ, મુદાલ, કૃમાલ, નૃતમાલ, દંતમાલ, નાગમાલ, શૃંગમાલ, શંખમાલ, શ્વેતમાલ નામક વૃક્ષ સમૂહો હતા. તે કુશ-વિકુશ રહિત મૂળવાળા હતા, તે મૂળમંત, કંદમંત યાવત્ બીજમંત, ખન-પુષ્પ અને ફળ વડે ઢંકાયેલા રહેતા હતા. શ્રી વડે અતીવ-અતીવ શોભતા રહેલા હતા.

તે સમયગાળામાં ભરતક્ષેત્રમાં ત્યાં-ત્યાં ઘણાં ભેરુતાલ, હેરુતાલ, મેરુતાલ, પ્રભતાલ, શાલ, સરલ, સપ્તર્ણ, પૂગફલી, ખજૂરી, નાળિયેર એ બધાંના વનો હતા. જે કુશવિકુશ રહિત મૂળવાળા વૃક્ષ હતા યાવત્ રહેલા હતા.

તે આરામાં ભરતક્ષેત્રમાં ત્યાં-ત્યાં ઘણાં સેરિકા, નોમાલિકા, કોરંટક, બંધુજીવક, મનોજ, બીજ, બાણ, કણેર, કુબજય, સિંદુવાર, મોગર, જૂહિકા, મલ્લિકા, વાસંતિકા, વસ્તુલ, કસ્તુલ, સેવાલ, અગસ્તિ, મગદંતિકા, ચંપક, જાતિ, નવનીતિકા, કુંદ, મહાજાતિ એ બધાંના ગુલ્મો હતા. તે બધાં રમ્ય, મહામેઘ નિકુરંબભૂત, પંચવર્ણી પુષ્પોથી કુસુમિત હતા. તે ભરતક્ષેત્રના બહુસમરમણીય ભૂમિભાગને વાયુ વડે કંપિત અગ્રશાખાથી ફૂલને પાડીને પુષ્પના પુંજોપચારયુક્ત કરતા હતા.

તે આરામાં ભરતક્ષેત્રમાં ત્યાં-ત્યાં, ત્યારે-ત્યારે ઘણી વનરાજીઓ કહેલી હતી. જે કૃષ્ણ-કૃષ્ણાવભાસ યાવત્ મનોહર હતી. પુષ્પ પરાગની સૌરભથી મત, ભ્રમર, કોરંક, ભૃંગારક, કુંડલક, ચકોર, નંદીમુખ, કપિલ, પિંગલાક્ષક, કરંડક, ચક્રવાક, ભતક, હંસ આદિ અનેક પક્ષીના યુગલો ત્યાં વિચરતા હતા. તે વનરાજીઓ પક્ષીઓના મધુર શબ્દોથી સદા પ્રતિધ્વનિત રહેતી હતી. તે વનરાજીના પ્રદેશ પુષ્પોના આસવ પીવામાં ઉત્સુક, મધુર ગુંજન કરતા ભ્રમરીના સમૂહથી પરિવૃત્ત, દિપ્ત, મત ભ્રમરોના મધુર ધ્વનિથી મુખરિત હતા. તે વનરાજીઓ

અંદરની બાજુ ફળોથી અને બહારની બાજુ પુષ્પોથી આચ્છાદિત હતી. ત્યાંના ફળો સ્વાદિષ્ટ હતા, વાતાવરણ નીરોગ હતું.

તે કાંટાથી રહિત હતી. વિવિધ પ્રકારના ફુલોના ગુચ્છો, લતાના ગુલ્મો તથા મંડળોથી શોભિત હતી. વાવ-પુષ્કરિણી-દીર્ઘિકા હતી. તે બધાં ઉપર જાલગૃહ હતા. ઈત્યાદિ - X - તે સર્વજન્યુક પુષ્પ-ફળથી સમૃદ્ધ હતી યાવત્ પ્રાસાદીય હતી.

● વિવેચન-૩૨ :-

બગવન્ ! જંબૂદ્વીપદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રમાં આ અવસર્પિણીમાં વર્તમાનમાં, સુષમાસુષમા નામના સમા - કાળ વિભાગ લક્ષણ-આરામાં. તે કેવો છે ? પ્રકૃષ્ટ અવસ્થાને પ્રાપ્ત, પાઠાંતરથી તત્કાળ અપેક્ષાથી ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિને પ્રાપ્ત - તેના ઉત્તમાર્થને પ્રાપ્ત, ભરતક્ષેત્રનો કેવા આકારાદિ હતા ?

બધાંની પૂર્વે વ્યાખ્યા કરી છે. વિશેષ એ કે અહીં મનુષ્યોપભોગ અધિકારમાં નિદ્રા સહિત અને રહિતત્વના ભેદથી શયનમાં બંને રીતે જાય છે. હવે સવિશેષ મનુષ્ય જિજ્ઞાસામાં ન પૂછવા છતાં ગુરુ વડે શિષ્યને માટે ઉપદેશ છે. પ્રશ્ન પદ્ધતિ રહિત પહેલા આરાના અનુભાવ જનિત ભરતભૂમિ સૌભાગ્ય સૂચક ચાર સૂત્ર કહે છે -

તે આરામાં ભરત વર્ષમાં ઘણાં ઉદાલ, કુદાલાદિ નામક દુમજાતિ વિશેષ સમૂહ તીર્થકર અને ગણધરે કહેલ છે. તે કેવા છે ? તે કહે છે - કુશ - દર્ભ, વિકુશ - બલ્લમદિ વૃણ વિશેષ વડે વિશુદ્ધ - રહિત, વૃક્ષમૂલ - તેનો અધોભાગ છે. અહીં મૂળ, શાખાદિ પણ આદિ ભાગ લક્ષણથી કહે છે, જેમકે શાખા-મૂળ ઈત્યાદિ, પછી સર્વ વૃક્ષના મૂળની પ્રતિપત્તિ માટે વૃક્ષાનું ગ્રહણ છે. મૂળમંત, કંદમંત એ બે પદ યાવત્ પદ સંગ્રાહ્ય જગતી વનના તરુગણ માફક વ્યાખ્યા કરવી. - X - X -

તે આરામાં ઘણાં ભેરુતાલાદિ વૃક્ષ વિશેષ છે. ક્યાંક પ્રભવાલવન પાઠ છે. તેમાં પ્રભવાલ એ વૃક્ષ વિશેષ છે. શાલસર્જ, સરલ-દેવદાર, તે બધાંના વન, પૂગફલી-કમુકવૃક્ષ. ખજૂરી આદિ પ્રસિદ્ધ છે, તેના વન, બીજું પૂર્વવત્.

તે આરામાં ઘણાં શેરિકા, નવમાલિકા આદિના ગુલ્મો છે. તેમાં બધું જીવક ગુલ્મો, જેના પુષ્પો મધ્યાહ્ને વિકસે છે સિંદુવાર ગુલ્મ-જાતિગુલ્મ, અગત્યગુલ્મ-મગદંતિકાગુલ્મ, ગુલ્મ એટલે નાનો સ્કંધ, બહુકાંડ, પત્ર-પુષ્પ-ફળ યુક્ત. આમાંના કેટલાંક જાણીતા છે, કેટલાંક દેશ વિશેષથી જાણવા.

દશાર્દ્ર વર્ણ - પંચવર્ણી, કુસુમ-જાતિ એકવચન છે તેથી કુસુમ સમૂહ અર્થ થશે. - X -

ભરત વર્ષનો બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ, વાયુ વડે કંપિત અગ્રશાલા, તેના વડે છોડાયેલ જે પુષ્પપુંજ, તે જ ઉપચાર-પૂજા તેના વડે કલિત-યુક્ત કરે છે.

હવે આ જ વનશ્રેણીના વર્ણનને માટે કહે છે - તે તે દેશમાં, તે તે દેશના ત્યાં-ત્યાં પ્રદેશમાં ઘણી વનરાજી કહી છે. અહીં એક-અનેક પ્રકારના વૃક્ષોની પંક્તિ

છે, તે વનરાજી છે. શેષ કથન પૂર્વ સૂત્રવત્ છે, તેથી ફરી કહેલ નથી. કૃષ્ણ-કૃષ્ણાભાસ પછી યાવત્ શબ્દથી નીલ-નીલાવભાસ, હરિત-હરિતાવભાસ, શીત-શીતાવભાસ, સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધાવભાસ, હરિત-હરિતાવભાસ, શીત-શીતાવભાસ, સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધાવભાસ, તીવ્ર-તીવ્રાવભાસ, કૃષ્ણ-કૃષ્ણાચાય, નીલ-નીલચાય, હરિત-હરિતચાય, શીત-શીતચાય, સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધચાય, તીવ્ર-તીવ્રચાય, ઘનકડિત છાયા, વાચનાંતરથી ઘનકડિત છાયા, મહામેઘનિકુરંભ ભૂત, રમ્ય. આ સૂત્ર પૂર્વે પદ્મવર વેદિકાવન વર્ણન અધિકારમાં લખેલ છે, જે ફરી લખેલ છે, તે અતિદેશદર્શિત સૂત્રમાં સાક્ષાત્ દર્શાવેલ છે. - X - X -

સૂત્રમાં કંઈક એક દેશ ગ્રહણથી છે, કંઈક સર્વ ગ્રહણ વડે છે. કંઈક ક્રમથી છે, કંઈક ઉત્ક્રમથી સાક્ષાત્ લખેલ છે. તે કારણે વાચકને વ્યામોહ ન થાય, તે માટે સમ્યક્પાઠને જણાવવા વૃત્તિમાં ફરી લખીએ છીએ - રમ્યત્ત્વચ્ચકોરગ. ઈત્યાદિ. - X - X - - તેમાં સંપિંડિઅ - સંપિંડિત દિપ્ત ભ્રમર-મધુકર-પથકર ઈત્યાદિ છે - X - નાનાવિહગુચ્છ - વિવિધ ગુચ્છ, ગુલ્મ, મંડપથી શોભિત, વાવ આદિ સુષિત્તિ - વાવ, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકામાં સારી રીતે નિવેશિત રમ્ય જાલગૃહો છે. વિચિત્ત - વિચિત્ર શુભ ધ્વજાભૂત, અભિમત્તિ - અભ્યંતર પુષ્પ, ફળ. બહાર પત્રથી આચ્છાદિત. સાડ - સ્વાદુ ફળ, નિરોગકત્તિ - નીરોગતા, પિંડમત્તિ - પિંડમ નિર્હારિમ સુગંધી. - X -

ઉક્ત સૂત્રની વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ છે. વિશેષ એ કે - રતમત - સુરત ઉન્માદી જે ભ્રમર આદિ જીવો, ઈત્યાદિ. એ પ્રમાણે જ સૂત્રકારે - X - અતિદેશ કરેલ છે. સૂત્રમાં લાઘવતા દર્શાવે છે, જેમ નિશીથબાષ્યમાં સોળમાં ઉદેશામાં કહેલ છે - ક્યાંક દેશ ગ્રહણ છે, ક્યાંક સંપૂર્ણ ભણેલ છે, ઈત્યાદિ - X - હવે અહીં વૃક્ષના અધિકારથી કલ્પવૃક્ષ સ્વરૂપ બતાવે છે-

● સૂત્ર-૩૩ :-

તે આરામાં ભરતક્ષેત્રમાં ત્યાં ત્યાં, ત્યારે ત્યારે, મતાંગ નામે વૃક્ષગણ કહેલ છે. જેમ તે ચંદ્રપ્રભા યાવત્ છન્નપ્રતિચ્છન્ન રહેલ છે, એ પ્રમાણે યાવત્ અનગ્ન નામક વૃક્ષગણ કહેલ છે.

● વિવેચન-૩૩ :-

તે આરામાં ભરતવર્ષમાં તે-તે દેશમાં, તે-તે પ્રદેશમાં મત-મદના અંગ-કારણ, તે મદિરારૂપ, જેમાં છે - તે મતાંગ નામે વૃક્ષગણ કહેલ છે. તે કેવા છે ? તે કહે છે - જેમ તે ચંદ્રપ્રભા આદિ મધ વિધિ ઘણાં પ્રકારે છે યાવત્ છન્ન-પ્રતિચ્છન્ન રહેલ છે. - X - અહીં બધાં યાવત્ શબ્દો વડે સૂચિત મતાંગ આદિ વૃક્ષ વર્ણન જીવાભિગમ ઉપાંગ મુજબ કહેવું.

તે આ પ્રમાણે - જેમ તે ચંદ્રપ્રભા, મનશીલા, વર સીધુ, વર વારુણી, સુજાત પત્ર-પુષ્પ-ફળ-ચોચાણિજાસ સારબહુ દ્રવ્ય યુક્તિ સંભાર કાળ સંધિ આસવ, મધુ-મરગ-રિષ્ટાભ-દુહ્વજાતિ પ્રસન્ન તલ્લગ આદિ સુરા [મદિરા] વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શયુક્ત,

બલ-વીર્ય પરિણામવાળા, ઘણાં પ્રકારની મધવિધિ હોય, તે પ્રમાણે તે મતાંગાદિ દ્રુમગણ અનેક બહુ વિવિધ વિગ્રસા પરિણત, મધવિધિ યુક્ત ફળ વડે પૂર્ણ બીસ-દંતિ, કુસ-વિકુસ રહિત વૃક્ષમૂળ ચાવત્ છન્નપ્રતિચ્છન્ન, શ્રી વડે અતિ શોભિત-અતિશોભિત રહેલ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - આ સંકેત વાક્ય છે. બીજે સ્થાને પણ વ્યાખ્યા કરાયેલ કલ્પદ્રુમસૂત્રોથી જાણવું. ચંદ્રપ્રભા - ચંદ્રના જેવી પ્રભા જેની છે તે. મણિશિલા, શ્રેષ્ઠ એવી તે સીધુ-વરસીધુ, શ્રેષ્ઠ એવી તે વારુણી-વરવારુણી, સુખાત-સુપરિપાકગત પુષ્પો, ફળો, ગંધ દ્રવ્યોનો જે રસ, તેના વડે સાર તથા ઘણાં દ્રવ્યોના ઉપબૃંહણકોનો સંયોગ. તેનું પ્રભૂત્વ જેમાં છે તે. તથા સ્વસ્વને ઉચિત સંધિત અંગભૂત દ્રવ્યોનું સંધાન યોજવું. તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે કાલ સંધિજા. આવા પ્રકારે તે આસવ છે.

અહીં શું કહે છે ? પત્રાદિ વાસક દ્રવ્ય ભેદથી અનેક પ્રકારનો આસવ તે પત્રાસવ. - X - મધ વિશેષ રિષ્ટરત્ન વર્ણની આભા, જે શાસ્ત્રાંતરમાં “જંબૂકલકલિકા” નામે પ્રસિદ્ધ છે. દુગ્ધજાતિ - આસ્વાદથી દુધ જેવી. પ્રસન્ન - સુરા વિશેષ, તલ્લક-સુરાવિશેષ, શતાયુ - જે સો વખત શોધિત છતાં સ્વ-રૂપને છોડતી નથી. “સાર” શબ્દ બધાં સાથે જોડતાં ખર્જૂરસારથી બનેલ આસવ વિશેષ તે ખર્જૂરસાર, મૃદ્ધિકા-દ્રાક્ષ, તેના સારથી નિષ્પન્ન આસવ તે મૃદ્ધીકાસાર. કપિશાયન - મધ વિશેષ, સુપકવ-પરિપાક પામેલ, જે ક્ષોદરસ-શેરડીનો રસ તેમાંથી નિષ્પન્ન ઉત્તમ સુરા. આ બધાં મધ વિશેષ છે.

ઉક્ત મધ લોકપ્રસિદ્ધ છે, આ પણ બીજા શાસ્ત્રોથી કે લોકથી યથા સ્વરૂપ જાણવું. આ મધ વિશેષ કેવું છે ? વર્ણના પ્રસ્તાવથી અતિશાયી, એ પ્રમાણે ગંધ-રસ-સ્પર્શથી સહિત, બળહેતુક વીર્ય પરિણામ જેમાં છે, તે તથા ઘણાં પ્રકારના જાતિભેદયુક્ત એ ભિન્ન ક્રમથી યોજવું.

તેવા સ્વરૂપથી, પરંતુ અન્ય પ્રકારની નહીં તેવી મધ વિધિ વડે યુક્ત તે મતાંગ દ્રુમગણ છે. અન્યથા દૃષ્ટાંત યોજના સમ્યક્ ન થાય. કેવી વિશિષ્ટ મધવિધિ? તે કહે છે - અનેક - વ્યક્તિ ભેદથી, બહુ - પ્રભૂત, વિગ્રસા-સ્વભાવથી, તેવા પ્રકારની ક્ષેત્ર વિશેષ સામગ્રીથી જનિત-પરિણત, પણ ઈશ્વરાદિ વડે નિષ્પાદિત નહીં, તે મધવિધિ વડે યુક્ત, તાલાદિ વૃક્ષની માફક અંકુરાદિમાં નહીં, પણ ફલાદિમાં, તેથી કહે છે - ફળોમાં પૂર્ણ મધવિધિ વડે. સામર્થ્યથી તે જ અનંતરોક્ત મધવિધિ વડે શ્રવે છે.

કયાંક વિસદ્વન્તિ પાઠ છે. તેમાં “વિકસે છે” એમ વ્યાખ્યા કરવી. અર્થાત્ તે ફળો પરિપાકગત મધ વિધિ વડે પૂર્ણ સ્ફૂટ ચર્ષ-ચર્ષને તે મધવિધિને છોડે છે. - X -

હવે બીજા કલ્પવૃક્ષના જાતિ સ્વરૂપને કહે છે - તે આરામાં ત્યાં-ત્યાં, ત્યારે-ત્યારે ઘણાં ‘ભૃગાંગ’ નામે વૃક્ષ ગણ કહેલા છે. જેમ તે વારક, ઘટક, લશક, કરક, કર્કરી, પાચંચણિ, ઉદંકવર્દ્ધની, સુપ્રતિષ્ઠક, વિષ્ટરપારી, ચસક ભૃંગાર ઈત્યાદિ - X

- વિચિત્ર વૃત્ત - X - સુવર્ણ, મણિ, રત્ન આદિથી ચિત્રિત ભાજન વિધિ-ઘણાં પ્રકારે હોય. તે પ્રમાણે તે ભૃંગાંગ વૃક્ષો અનેક બહુવિધ વિગ્રસા પરિણત ભાજન વિધિથી ઉપયુક્ત ફળો વડે પૂર્ણવત્ રહેલાં છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - ધૃત - ભરવું, પૂરવું તે. અંગ-કારણ. ભરણ ક્રિયા, ભરવાના ભાજન વિના થતી નથી. તેના સંપાદકપણાથી વૃક્ષો પણ ભૃતાંગ છે. જેમ તે વારક-મરુદેવ પ્રસિદ્ધ માંગલ્યઘટ, ઘટક-નાનો ઘડો, કળશ-મોટો ઘડો, કરક-પ્રસિદ્ધ છે, કર્કરી-તે જ વિશેષથી, પાદકાંચનિકા - પગ ઘોવા માટેની સોનાની પાત્રી, ઉદંક-જેના વડે પાણી છોડાય છે, વાહ્લની-ગલંતિકા, જે કે નામકોશમાં કરક, કર્કરી, વાહ્લનીમાં કંઈ જ ભેદ નથી, તો પણ અહીં સંસ્થાનાદિ કૃત્ ભેદ લોકથી જાણવો. સુપ્રતિષ્ઠક-પુષ્પ પાત્ર વિશેષ, પારી-તેલાદિનું વાસણ, ચષક-સુરાપાનનું પાત્ર, ભૃંગાર-કનકાલુષ, સરક-મદિરાપાત્ર, દકવારક-પાણીનો ઘડો, વિચિત્ર-વિવિધ વિચિત્રયુક્ત, વૃતક-ભોજન ક્ષણે ઉપયોગી ઘી આદિના પાત્ર. તે જ મણિપ્રધાન વૃતક તે મણિવૃતક, શુક્તિ-ચંદનાદિના આધારભૂત, બાકીના વિષ્ટર કરોડી, નલ્લક, ચપલિતાદિ લોકથી કે સંપ્રદાયથી જાણવા, સુવર્ણ અને મણિ રત્નોના ચિત્રો વડે ચિત્રિત ભાજનના પ્રકારો ઘણાં પ્રકારે છે અર્થાત્ એક એકમાં અનંતર અનેકભેદ છે.

ભૃતાંગ પણ વૃક્ષગણ છે. ભાજનપ્રકારથી યુક્ત, ફળો વડે પૂર્ણ હોય તેમ વિકસે છે. તેનો આ અર્થ છે - તેના ભાજન પ્રકારો ફળોની જેમ શોભે છે. અથવા ‘ઙ્વ’ શબ્દની ભિન્ન ક્રમથી યોજના કરવી, તેથી ફળો વડે પૂર્ણ ભાજન વિધિથી યુક્ત છે.

હવે ત્રીજા કલ્પવૃક્ષનું સ્વરૂપ - તે આરામાં તે-તે દેશમાં ઘણાં ઋતિતાંગ નામે વૃક્ષ સમૂહો કહેલા છે. જેમ તે આલિંગ-મૃદંગ-પ્રણવ-પટહ-દર્દરક-ડિંડિમ-કરડી-બંબા-હોરંબ-કણિય-ખરમુખી-મુકુંદ-શંખિમ-પિરલી-વંસ-વેણુઘોષ-વિપંચી-મહતિ-કચ્છબી-તલતાલ-કાંચતાલથી સુસંપ્રયુક્ત આતોઘવિધિ, નિપુણ ગંધર્વ શાસ્ત્ર કુશલ વડે સંધિત ત્રિસ્થાન કરણ શુદ્ધ હોય, તે પ્રમાણે તે વૃક્ષગણ પણ અનેક બહુવિધ વિગ્રસા પરિણત તત-વિતત-ધન-ગુસિર આતોઘવિધિથી ઉપયુક્ત ફળથી પૂર્ણવત્ રહે છે. - X -

સૂત્ર વ્યાખ્યા - જેમ તે આલિંગ નામક જે વાદક વડે મુરજ આલિંગ્ય વગાડાય છે. અર્થાત્ હૃદયે ધારણ કરીને વગાડાય છે. મૃદંગ-નાનું મર્દલ. પ્રણવ-બાંડ, પટહ-લઘુપટહ, દર્દરિક-જેના ચાર ચરણ વડે સ્થિત ગાયના ચર્મ વડે અવનલ્લ વાદ્ય વિશેષ. ડિંડિમ-પહેલા પ્રસ્તાવનું સૂચક પ્રણવ વિશેષ, બંબા-ટક્કા - X - હોરંબ-મોટી ટક્કા, ઙ્વણિતા-કોઈક વીણા, ખરમુખી - કાહલ, મુકુંદ-મુરજ વિશેષ, શંખિકા-નાના શંખરૂપ, તેનો સ્વર કંઈક તીક્ષ્ણ હોય છે, પણ શંખ જેવો અતિ ગંભીર નહીં, પિરલી અને વચક-તૃણરૂપ વાદ્ય વિશેષ છે. પરિવાદની-સાત તારી વીણા, વેણુ-વંશ વિશેષ, સુઘોષા-વીણા વિશેષ, વિપંચી-તંત્રી, વીણા-મોટી શતતંત્રિકા, કચ્છપી-ભારતી વીણા, રિગિસિગિકા - ઘર્ષમાણ વાજિંત્ર વિશેષ.

આ વાજિંત્રો કેવા પ્રકારના છે? તલ - હાથની તાળી, તાલ આદિથી સંપ્રયુક્ત-સુષ્ટુ અતિશયથી સમ્યગ્-યથોક્ત રીતે, પ્રયુક્ત-સંબદ્ધ, જો કે હસ્તાપુટ એ કોઈ વાદ્ય વિશેષ નથી, તો પણ તેનાથી થતો શબ્દ પડઘાતા શબ્દને લક્ષીને છે.

આવા પ્રકારે આતોઘવિધિ - તૂર્ય પ્રકાર. જે રીતે નિપુણ હોય, એ પ્રમાણે ગંધર્વ-નાટ્ય શાસ્ત્રમાં કુશળ, તેના વડે સ્પંદિત. વળી શું વિશિષ્ટ તે કહે છે - આદિ, મધ્ય, અંત્ય સ્થાનોમાં કરણ વડે - ક્રિયા વડે યથોક્ત વાદન ક્રિયા વડે શુદ્ધ - અવદાત, પણ અસ્થાન સ્પંદન વડે લેશ દોષથી પણ કલંકિત નહીં તે, ઋતિતાંગ વૃદ્ધાણ પણ તેવા પ્રકારે જ છે, બીજા પ્રકારે નહીં.

તત-વીણાદિ, વિતત-પટહ આદિ, ધન-કાંચતાલાદિ, શુષિર-વંશાદિ. આવા સ્વરૂપે સામાન્યથી ચાર પ્રકારની આતોઘ વિધિથી યુક્ત છે. બાકી પૂર્વવત્.

હવે યોથા કલ્પવૃદ્ધાનું સ્વરૂપ કહે છે - તે આરામાં તે-તે દેશમાં ત્યાં-ત્યાં ઘણાં દીપ શીખા નામક વૃદ્ધાણો કહેલા છે, જેમ તે સંધ્યા વિરાગ સમયમાં નવનિધિ પતિ, દ્વીપિકા ચક્રવાલ વૃંદ, પ્રભૂત વૃત્તિપલિત સ્નેહ, ઉજ્જ્વલિત, તિમિરમર્દક, કનક નિકરકુસુમિત-પાલિઆતગવન પ્રકાશ, કંચન-મણિ-રત્ન-વિમલ-મહાર્દ-તપનીય-ઉજ્જ્વલ વિચિત્ર દંડ વડે દ્વીપિકાથી સહસા પ્રજ્વાલિત - X - X - ઈત્યાદિથી શોભતા, તે પ્રમાણે જ દીપશિખા વૃદ્ધાણ પણ અનેક બહુવિધ વિગ્નસા પરિણત ઉદ્યોતવિધિથી યુક્ત ફળોથી પૂર્ણવત્ કુસ-વિકુસ રહિત યાવત્ રહે છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - તે આરામાં દીપશિખા સમાન દીપશિખા તેના કાર્યકારીત્વથી છે, અન્યથા વ્યાઘાતકાળત્વથી, તેમાં અગ્નિના અભાવથી દીપશિખાનો પણ અસંભવ થાય. - X -

જેમ તે સંધ્યારૂપ ઉપરમ સમય વર્તિત્વથી મંદ રાગ છે, તે અવસરે નવનિધિપતિ ચક્રવર્તી માફક દ્રુસ્ય દીપા દીપિકા, તેનો ચક્રવાલ - સર્વ તરફથી પરિમંડલરૂપ વૃંદ કેવું હોય તે કહે છે - પ્રભૂત - સ્થૂર, વર્તય-દશા જેની છે તે તથા, પર્યાપ્ત-પરિપૂર્ણ સ્નેહ - તૈલાદિ રૂપ, ધન-અત્યર્થ ઉજ્જ્વલિત, તેથી જ તિમિરમર્દક, વળી શું વિશિષ્ટ છે તે કહે છે -

કનકનિકર - સુવર્ણરાશિ, કુસુમિત એવું પારિજાતકવન-પુષ્પિત સુરતરુ વિશેષ વન. તેની જેમ પ્રકાશ-પ્રભા, આકાર જેનો છે તે તથા. આટલા સમુદાય વિશેષણ કહ્યા, હવે સમુદાય અને સમુદાયીના કંઈક ભેદ છે, તે જણાવવા સમુદાય વિશેષણની જ વિવદ્ધાથી સમુદાયી વિશેષણો કહે છે - X - કંચન ઈત્યાદિ. દીપિકા વડે શોભતો. કેવા પ્રકારની દીપિકા વડે? તે કહે છે -

સુવર્ણ મણિરત્નમય, વિમલ-સ્વાભાવિક આગંતુક મલ રહિત, મહાર્દ-મહોત્સવાર્દ, તપનીય-સુવર્ણ વિશેષ, તેનાથી ઉજ્જ્વલ-દીપ્ત, વિચિત્ર-વિચિત્રવર્ણી દંડ, જેનો છે, તે તથા તેના વડે સહસા-એક કાળ પ્રજ્વાલિત અને ઉત્સર્પિતા વર્તી ઉત્સર્પણથી તથા સ્નિગ્ધ-મનોહર તેજ જેમાં છે તે. દીપ્યમાન-રાત્રિના દેખાતા, વિમલ-

ધૂળ આદિના અભાવે, ગ્રહસમૂહ જેવી પ્રભા જેની છે તે. વિતિમિરકર-નિરંધકારકાસ કિરણ, તેવો આ સૂર, તેની જેમ જે પ્રસરેલ ઉદ્યોત-પ્રભા સમૂહ, તેના વડે દીપ્યમાન, જવાલાવત્ ઉજ્જ્વલ, પ્રહસિત-હાસ્ય, તેના વડે અભિરામ-રમણીય, તેથી જ શોભાયમાન.

તેની જેમજ દીપશિખા વૃદ્ધાણ પણ અનેક-બહુવિધ વિગ્નસા પરિણત ઉદ્યોત વિધિ વડે યુક્ત, જેમ દીપશિખા રાત્રિમાં ઘરની અંદર ઉદ્યોત કરે છે, દીવસે પણ ઘર આદિમાં તેની જેમ આ વૃદ્ધો છે, તેવું કહેવાનો આશય છે. એ પ્રમાણે હવે કહેવાનાર જ્યોતિષિકા નામે વૃદ્ધાથી વિશેષ છે. બાકી પૂર્વવત્.

હવે પાંચમાં કલ્પવૃદ્ધાનું સ્વરૂપ કહે છે - તે આરામાં ત્યાં-ત્યાં ઘણાં જ્યોતિષિકા નામે વૃદ્ધાણ કહેલા છે. જેમ તે તુરંતનો ઉગેલો શરદ સૂર્યમંડલ, પડતી ઉલ્કા, હજારો દીપતી વિદ્યુત્, ઉજ્જ્વલ હુતાવહ, નિર્ધૂમ જલિત-નિદ્ધંત-ઘૌત-તપ્ત-તપનીય કિંશુક, જાસુવન કુસુમ, વિમુક્તિપુંજ મણિ-રત્ન કિરણ, જાત્ય હિંગલોકનો ટગલો, અતિરેક રૂપ. તેની જેમ જ્યોતિષિકા વૃદ્ધાણ અનેક બહુવિધ વિગ્નસા પરિણત, ઉદ્યોત વિધિથીયુક્ત, શુભલેશ્યા, મંદલેશ્યા, મંદાતપ લેશ્યા, ફૂડા માફક સ્થાનસ્થિત, અન્યોન્ય સમવગાટ લેશ્યા વડે સ્વ પ્રભાથી તે પ્રદેશને ચોતરફથી અવભાસિત, ઉદ્યોતીત, પ્રભાસીત યાવત્ રહેલ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - તે આરામાં જ્યોતિષિકા નામે વૃદ્ધાણો કહેલ છે. અન્વર્થ આ પ્રમાણે - જ્યોતિષક દેવો, તે જ જ્યોતિષિક. - X - X - જીવાભિગમ વૃત્તિમાં જ્યોતિષિકા કહેલ છે. તેથી અહીં જ્યોતિષિક શબ્દથી સૂર્ય ગ્રહણ થાય છે, તેની સમાન પ્રકાશકારીત્વથી વૃદ્ધો પણ જ્યોતિષિક કહ્યા છે. જ્યોતિ શબ્દ સૂર્ય કે વહ્નિ વાયક છે. તે કેવા સ્વરૂપે છે, તે કહે છે -

જેમ તે તુરંતનું ઉગેલ શરત્ સૂર્યમંડલ, અથવા પડતી એવી હજારો ઉલ્કા, દીપતી એવી વિદ્યુત્, ઉદ્ગત એવી જવાલા જેની છે તે, ધૂમરહિત દીપ્ત દહન-અગ્નિ. આ કેવા સ્વરૂપે છે તે કહે છે - નિર્ધર્માત-હંમેશાં અગ્નિ સંયોગથી શોધિત મલ, ઘૌત-શોધિત તપ્ત અને તપનીય, જે કિંશુક-અશોક-જપાકુસુમ, વિમુક્તિ-વિકસિત પુંજ, જે મણિ-રત્નકિરણો, જાત્ય હિંગલોકનો સમૂહ, તે સ્વરૂપથી અતિશય યથાયોગ વર્ણથી પ્રભા વડે સ્વરૂપ જેનું છે તે.

તેની જેમ જ્યોતિષિકા વૃદ્ધાણ પણ અનેક બહુવિધ વિગ્નસા પરિણતથી ઉદ્યોતવિધિ વડે યુક્ત જ્યાં સુધી છે તે સંટક, (શંકા) જો સૂર્યમંડલાદિવત્ પ્રકાશક છે, તો દુર્નિરીક્ષ્યત્વ, તીવ્રત્વ, જંગમત્વાદિ ધર્મયુક્ત પણ હોય છે, તેથી કહે છે - સુખકારિણી લેશ્યાતેજ જેનું છે તે, તેથી જ મંદલેશ્યા, મંદાતપ લેશ્યા, જેની છે તે તથા સૂર્ય-અનલાદિ આતપનું તેજ, જેમ દુસ્સહ છે, તેમાં તેમ નથી.

તથા પર્વતાદિના શ્રંગની માફક સ્થિર. સમયક્ષેત્રની બહાર વર્તતા જ્યોતિષકોની માફક તે અવભાસે છે. તથા પરસ્પર સમવગાટ લેશ્યા સહિત અર્થાત્ જેમાં વિવદ્ધિત જ્યોતિષિકા નામક તરુલેશ્યા અવગાટ છે, ત્યાં બીજાની લેશ્યા પણ અવગાટ છે,

જ્યાં બીજા તરુની લેશ્યા અવગાઠ છે, ત્યાં વિવક્ષિત તરુલેશ્યા અવગાઠ છે. પ્રભાસંતિ એ અંતસૂત્ર વિજયદ્વાર તોરણ સંબંધી રત્નકરંડક વર્ણનમો વ્યાખ્યાયિત કરેલ છે. આ તો બહુવ્યાપી દીપશિખાવૃક્ષના પ્રકાશની અપેક્ષાથી તીવ્ર પ્રકાશ હોય છે, એટલું પહેલાંથી વિશેષ છે.

હવે છટ્ટા કલ્પવૃક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે - તે આરામાં ત્યાં-ત્યાં ઘણાં ચિત્રાંગ નામે વૃક્ષગણ કહેલ છે. જેમ તે પ્રેક્ષાગૃહ વિચિત્ર રમ્ય શ્રેષ્ઠ કુસુમદામમાળાથી ઉજ્જ્વલ, પ્રકાશતા મુક્ત પુષ્પપુંજોપચાર વડે યુક્ત, વરલ્લિય વિચિત્ર માલ્ય શ્રી સમુદય પ્રગર્ભ ગ્રંથિમ-વેષ્ટિમ - પૂરિમ-સંઘાતિમ માલ્યથી છેક શિલ્પી વિભાગ રચિતથી સર્વ તરફથી સમનુબદ્ધ પ્રવિરલ-લંબાતા-વિપ્રકૃષ્ટ-પંચવર્ણી કુસુમદામથી શોભતા વનમાળા કચગ્રાય માફક દીપતા.

તેની માફક ચિત્રાંત વૃક્ષગણ પણ છે. તે અનેક બહુવિધ વિગ્નસા પરિણત માલ્યવિધિથી યુક્ત યાવત્ રહેલ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - તે આરામાં, ઈત્યાદિ પૂર્વવત્, અનેક પ્રકારના ચિત્રના વિવક્ષા પ્રાધાન્યથી માલ્યના અંગ-કારણ, તેના સંપાદકત્વથી વૃક્ષો પણ ચિત્રાંગ છે. જેમકે - તે પ્રેક્ષાગૃહ, વિવિધ ચિત્રયુક્ત, તેથી જ રમ્ય - જોનારને મનને આનંદ આપે છે. તેમાં શું વિશિષ્ટ છે તે કહે છે - શ્રેષ્ઠ કુસુમની માળા, શ્રેણીઓ, તેના વડે ઉજ્જ્વલ, દેદીપ્યમાનપણાથી કહ્યું છે. ભાસ્વાન્ - વિકસિતપણે અને મનોહરપણે દીપતા, મુક્ત જે પુષ્પોપચાર પુંજ, તેના વડે યુક્ત, વિરલ્લિત-વિરલીકૃત્ વિચિત્ર જે માલ્ય-ગ્રથિત પુષ્પમાળા, તેનો જે શોભા પ્રકર્ષ, તેના વડે અતિ પરિપુષ્ટ, ગ્રંથિમ-જે સૂત્ર વડે ગ્રથિત, વેષ્ટિમ-જે પુષ્પમુગટ સમાન ઉપરના શિખર આકૃતિ વડે માળા સ્થાપન. પૂરિમ-જે લઘુ છિદ્રોમાં પુષ્પો મૂકીને પૂરાય છે. સંઘાતિમ - જે પુષ્પ પુષ્પ વડે પરસ્પર નાલ પ્રવેશથી સંયોજાય છે. આ પ્રકારે માલ્ય વડે પરમદક્ષિણકળાવાન્ દ્વારા વિભક્તિપૂર્વક જે અહીં યોગ્ય ગ્રંથિમાદિ. તેના વડે બધી દિશામાં સારી રીતે બદ્ધ, પ્રવિરલત્વ-થોડાં પણ અસંહતત્વ માત્રથી થાય છે. તેથી વિપ્રકૃષ્ટત્વ પ્રતિપાદનાર્થે કહે છે - બૃહદ્ અંતરાલથી પંચવર્ણી કુસુમદામ વડે શોભતા. વંદન માળા અગ્રભાગમાં કરેલ છે જેને તે, તે સ્વરૂપે દીપતા, તેની જેમ ચિત્રાંગ વૃક્ષગણો પણ અનેક બહુવિધ વિગ્નસા પરિણતથી માલ્યવિધિ વડે યુક્ત. - X -

હવે સાતમાં કલ્પવૃક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે -

તે આરામાં ત્યાં-ત્યાં ઘણાં ચિત્રરસ નામે વૃક્ષગણ કહેલાં છે. જેમ તે સુગંધી શ્રેષ્ઠ કમળ, શાલિ તંદુલ, વિશિષ્ટ નિરુપહતદુર્લ્લાર્હ શારદ ધી ગોળ ખાંડ મધુમેલિત, અતિરસ પરમાન્ન હોય, ઉત્તમવર્ણ-ગંધયુક્ત હોય અથવા ચકવર્તી રાજના નિપુણ રસોચારો નિર્મિત કરેલ હોય, - X - અથવા પ્રતિપૂર્ણ દ્રવ્યથી ઉપસ્કૃત હોય, વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શયુક્ત બલ-વીર્ય પરિણામવાળા હોય, ઈન્દ્રિય-બલ-પુષ્ટિની વૃદ્ધિ કરનાર, ભુખ-તરસને હણનાર, ઈત્યાદિ હોય - X - X -

તે પ્રમાણે તે ચિત્રરસ વૃક્ષગણ પણ અનેક બહુવિધ વિગ્નસા પરિણત ભોજન

વિધિથી યુક્ત અને કુશ-વિકુશ રહિત યાવત્ રહે છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - તેનો આરામાં ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. વિશેષ એ કે ચિત્ર - મધુરાદિ ભેદ ભિન્નત્વથી અનેક પ્રકાર અને ખાનારને આશ્ચર્યકારી રસ જેમાં છે તે. જેમ પરમાન્ન-ખીર હોય છે, તેમ. બીજું શું વિશેષ છે? પ્રવરગંધયુક્ત - X - પ્રધાન, દોષરહિત ક્ષેત્રકાલાદિ સામગ્રી સંપાદિત આત્મ લાભ. કલમશાલિ- યોખા વિશેષ, તંદુલ-અચિતકણ, ભાત, વિશિષ્ટ ગાય આદિ સંબંધી, પાકાદિ વડે અવિનાશિત દુધ તેના વડે પકાવેલ અર્થાત્ પરમ કલમ શાલિ વડે અને પરમ દુધ વડે યથોચિત માત્ર પાકથી નિષ્પાદિત. તથા શરદઋતુનો ધી, ગોળ કે મધ, શર્કરાનો અપર પર્યાય મેલિત જેમાં છે તે. જોતાં જ સુખ ઉપજે તેવું. તેથી જ અતિરસ-ઉત્તમ વર્ણ ગંધવત્-

- જેમ ચકવર્તી રાજના ઓદનવત્ હોય છે. નિપૂણ એવા રસોઈચારો નિષ્પાદિત - X - રસવતી શાસ્ત્રના જ્ઞાતા જ ઓદનના વિષયમાં સુકુમારતા લાવવાને માટે સેક વિષયમાં ચતુર કલ્પોને ધારણ કરે છે. તે ઓદનમાં શું વિશિષ્ટ છે? કલમશાલિ વડે યુક્ત છે, વિશિષ્ટ પરિપાકગત છે, બાષ્પને છોડતા, કોમળ ચતુષ્કલ્પ સેકાદિ વડે પરિકર્મિત હોવાથી વિશદ્, સર્વથા તુષાદિ મલથી રહિત, પૂર્ણ સિક્કય જેમાં છે તે. અનેક પુષ્પ-ફળ આદિ પ્રસિદ્ધ, તેના વડે યુક્ત છે.

અથવા લાડવા જેવા હોય છે. શું વિશિષ્ટ છે? તે કહે છે - પરિપૂર્ણ, એલચી આદિથી સંસ્કારેલ - X - યથોક્ત માત્રામાં અગ્નિ પરિતાપ આદિ વડે પરમ સંસ્કારને પામેલ, વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શના સામર્થ્યથી અતિ શયવાળા, બલ-વીર્ય હેતુ પરિણામી હોય. - X - તેમાં બલ - શારીરિક, વીર્ય-અંતરનો ઉત્સાહ તથા ઈન્દ્રિયોના-ચક્ષુ આદિના, સ્વસ્વ વિષય ગ્રહણની પટુતા, તેની પુષ્ટિ, તેમાં વૃદ્ધિ કરે છે. ભુખ-તરસને હણે છે તથા પ્રધાન ક્વથિત-નિષ્પક્વ ગોળ કે તેવી ખાંડ, તેવી ખાંડેલી સાકર-મીઠી, તેવું ધી, તેના વડે યોજિત છે.

તથા સૂક્ષ્મ એવા ત્રણ વસ્ત્ર વડે ગાળવાથી સમિત-ઘઉંનું ચૂર્ણ, તેનો ગર્ભ-તેના મૂળદળથી નિષ્પન્ન. અત્યંત વલ્લભ, તદુપયોગી દ્રવ્ય વડે સંયુક્ત. તેના જેવા તે ચિત્રરસ વૃક્ષો પણ અનેક બહુવિધ વિગ્નસા પરિણત ભોજન વિધિથી યુક્ત ઈત્યાદિ પૂર્વવત્.

હવે આઠમાં કલ્પવૃક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે - તે આરામાં ત્યાં ત્યાં ઘણાં મણ્યંગ નામે વૃક્ષગણ કહેલા છે. જેમ તે હાર, અર્ધ હાર, વેટનક, મુગટ, કુંડલ, વામોતક, હેમજાલ, મણિજાલ, સૂત્રક, ગડુચી, અક્ષાટક, ક્ષુદ્રક, એકાવલિ, કંઠસૂત્ર, મકરી, ઝૈવેચક, શ્રોણિસૂત્ર, ચૂડામણિ, કનકતિલક, સિદ્ધાર્થક, કર્ણવાલિ ચંદ્ર-સૂર્ય-વૃષભ-ચક્રાગ, તલભંજક, ત્રુટિત, હસ્ત માલક, હરિસય, કેઉર વલય, પ્રાલંબ, અંગુલિજ્જક, વલાક્ષ દીનારમાલિકા, કંચિમેહલ, કલાવ, પ્રતરક, પાદજાલ, ઘંટિકા, ખિંખિણી, રત્નોરુજાલ, નેપુર, ચલણ માલિકા, ઈત્યાદિ - X - કંચન, મણિ, રત્ન વડે ચિખિત. તે પ્રમાણે મણ્યંગ વૃક્ષગણો અનેક યાવત્ ભૂષણ વિધિથી યુક્ત છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - તે આરામાં ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. વિશેષ એ કે - મહિમય આમરણ, અધેયમાં આધારના ઉપચારથી મણી માફક અંગો - અવયવો જેના છે, તે મણંગ અર્થાત્ આભૂષણના સંપાદક. જેમકે તે હાર-અટારસરો, અર્ધહાર-નવસરો, વેષ્ટનક-કાનનું આમરણ, વામોતકદેમજાલ - છિદ્રવાળા સુવર્ણલંકાર વિશેષ, એ પ્રમાણે મણિકનકજાલ પણ જાણવું.

સૂત્રક - વૈકલકકૃત્ સુવર્ણ સૂત્ર, ઉચિતકટક - યોગ્ય વલય, ક્ષુદ્રક-અંગુલીયક વિશેષ, એકાવલી - વિચિત્ર મણિની કૃત્ એકસરિકા, કંઠસૂત્ર-પ્રસિદ્ધ છે. મકરિકા-મકરાકાર આમરણ ઉરસ્થ-હૃદયામરણ, ઐવેય-ગાળાનું આમરણ.

અહીં સામાન્ય વિવક્ષાથી ઐવેય, એ જીવાભિગમ વૃત્તિ અનુસાર કહ્યું, અન્યથા હૈમવ્યાકરણાદિમાં અલંકાર વિવક્ષામાં ઐવેયક કહેલ છે. એ પ્રમાણે બીજે પણ તે-તે વૃત્તિ અનુસાર જાણવું.

શ્રોણિસૂત્ર - કટિસૂત્ર, યૂડામણિ નામે સર્વનૃપરત્નસાર, નર-અમરેન્દ્ર મગટમાં સ્થાયી અમંગલમય પ્રમુખ દોષને હરનાર અને પરમ મંગલભૂત આમરણ વિશેષ. કનકતિલક-લલાટામરણ, પુષ્પાકૃતિ લલાટામરણ, સિદ્ધાર્થક-સર્ષપ્રમાણ સ્વર્ણકણ રચિત સુવર્ણ-મહિમય કર્ણવાલી-કાનના ઉપરના ભાગનું ભૂષણ.

શશિ-સૂર્ય-વૃષભ સ્વર્ણમય ચંદ્રકાદિરૂપ આમરણ વિશેષ. ચક્રાકાર શિરોભૂષણ વિશેષ, ત્રુટિક-બાહાનું આમરણ. - X - કેયૂર-અંગદ, વલય-કંકણ, પ્રાલંબ-ગુંબનક, અંગુલીયક-મુદ્રિકા, વલક્ષ-રૂદિથી જાણવું. દીનારમાલિકી આદિ - દીનારાદિ આકૃતિ મણિમાળા. કાંચી મેખલા કલાપ - સ્ત્રીનું કટી આમરણવિશેષ. પ્રતરક - વૃત્તપ્રતલ આમરણ વિશેષ, પારિહાર્ય-વલય વિશેષ પગમાં જાલાકૃતિ, ઘંટિકા-ઘર્ષરિકા, કિંકિણી-ક્ષુદ્ર ઘંટિકા, રત્નોરુ જાલ-રત્નમય એવું જાંઘનું લટકતું સંકલક સંભવે છે. ચરણ માલિકા-સંસ્થાન વિશેષકૃત્ પગનું આમરણ, કનક નિગડ-બેડી આકારનું આમરણ વિશેષ, જે સુવર્ણનું સંભવે છે. લોકમાં તે કડલાં નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ બધાંની શ્રેણિ - X -

આ અને આવી ભૂષણવિધિ - આભૂષણ પ્રકારો છે. તે અવાંતર ભેદથી ઘણાં પ્રકારે છે. તેમાં શું વિશેષ છે ? કંચન-મણિ-રત્નના ચિત્રોથી ચિત્રિત. તે પ્રમાણે આભૂષણ વિધિથી યુક્ત છે, તે મણંગ, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. બાકી પૂર્વવત્.

હવે નવમાં કલ્પવૃક્ષને કહે છે - તે આરામાં ત્યાં ત્યાં ઘણાં ગૃહાકાર નામના વૃક્ષગણો કહેલા છે. જેમ તે પ્રાકાર, અટ્ટાલક, ચરિકા, દ્વાર, ગોપુર, પ્રાસાદ, આકાશતલ, મંડપ, એક શાલક, બે શાલક, ત્રિશાલક, ચતુઃશાલક, ગર્ભગૃહ, મોહનગૃહ, વલ્લભી, માલી ગૃહ, ભક્તિગૃહ, વૃત્ત-ત્ર્યંસ, ચતુરસ્ર, નંદાવર્ત સંસ્થિત, પંડુરતલ-મુંડમાલહર્મિત, ઘવલહર-અર્ધમાગધ વિભ્રમ, શૈલ-અર્ધશૈલથી સંસ્થિત, કૂડાગાર સુવિહિત કોષક અનેક ઘર - સરણ-લયન-આપણ વિડંગ જાલ વૃંદ નિરૂંદ અપવહરક ચંદ શાલિકારૂપ વિભક્તિ કલિત ભવનવિધિ, બહુ વિકલ્પા છે.

તે પ્રમાણે તે ગૃહાકાર વૃક્ષગણો પણ અનેક-બહુવિધ-વિવિધ વિગ્રસા પરિણત, સુખારોહણ, સુખોત્તારણ, સુખનિષ્કમણ-પ્રવેશ, દર્દર સોપાન પંક્તિ યુક્ત, શુભવિહારથી, મનોનુકૂળ, ભવનવિધિ વડે ઉપયુક્ત યાવત્ રહેલ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - ગૃહાકાર નામે વૃક્ષગણો કહેલાં છે, જે રીતે તે પ્રાકાર-વપ્ર, અટ્ટાલક-પ્રાકાર ઉપર રહેલ આશ્રય વિશેષ, ચરિકા-નગરના પ્રાકારના અંતરાલમાં આઠ હાથ પ્રમાણ માર્ગ, દ્વાર, ગોપુર-પુરદ્વાર, પ્રાસાદ-નરેન્દ્રનો આશ્રય, આકાશતલ-કટ આદિથી ઢાંકેલ કુદ્દિમ, મંડપ-છાયાદિ માટે પટાદિમય આશ્રય વિશેષ.

એકશાલક, બે શાલક આદિ ભવનો છે. વિશેષ એ કે - ગર્ભ ગૃહ એ અભ્યંતરગૃહ છે. અન્યથા કહેવાનાર અપવરકથી પુનરુક્તિ થાય. મોહનગૃહ-કતિકીડાગૃહ, વલ્લભી-છદિ આધારપ્રધાનગૃહ, ચિત્રશાલ ગૃહ - ચિત્રકર્મવત્ ગૃહ, માલકગૃહ-બીજી ભૂમિકાદિની ઉપરવર્તી ગૃહ, ચિત્રાદિ આલેખ પ્રધાન ગૃહ, વૃત-વર્તુલાકાર, ત્ર્યંસ-ત્રિકોણ, ચતુરસ્ર-ચતુષ્કોણ, નંદાવર્ત-પ્રાસાદવિશેષની જેમ સંસ્થાનગૃહ.

પાંડુરતલ-સુધામયતલ, મુંડમાલહર્મ્ય-ઉપરી અનારજાદિત શિખરાદિ ભાગરહિત હર્મ્ય, ઘવલગૃહ-સૌધ, અર્ધમાગધવિભ્રમ-ગૃહવિશેષ શૈલ સંસ્થિત-પર્વતાકાર ગૃહ, અર્ધશૈલ સંસ્થિત-તેમજ છે. કૂડાકાર-શિખરાકૃતિ આદ્ય, સુવિધિકોષક-સુસૂત્રાપૂર્વ કરચિત્તનો ઉપરનો ભાગ વિશેષ, અનેક ગૃહો, સામાન્યથી શરણ-તૃણમય, લયન-પર્વત નિકુદ્ધિત ગૃહ, આપણ-હાટ ઈત્યાદિ ભવનવિધિ-વાસ્તુપ્રકાર ઘણાં વિકલ્પે છે. તે કેવા છે ?

વિટંક-કપોતપાલી, જાલવૃંદ-ગવાદાસમૂહ, નિરૂંદ-દ્વારના ઉપરના પડખે નીકળેલ લાકડું, ચંદ્રશાલિકા-શિરોગૃહ, એવા પ્રકારના વિભાગોથી યુક્ત તે પ્રમાણે ભવનવિધિ વડે યુક્ત તે ગૃહાકાર વૃક્ષો પણ રહેલાં છે. કઈ વિશિષ્ટ વિધિથી રહેલા છે ?

સુખથી આરોહણ-ઉર્ધ્વગમન, સુખેનાવતાર - નીચે ઉતરવું તે, સુખથી નિષ્કમણ-નિર્ગમ અને પ્રવેશ જેમાં ચે તે તથા, કઈ રીતે ઉક્ત સ્વરૂપ કહેલ છે ? - દર્દર સોપાન પંક્તિયુક્ત, એકાંતે સુખ વિહાર, અવસ્થાન, શયનાદિ રૂપ જેમાં છે તે. જેમાં છે તે, તથા મનોનુકૂળ છે, તે વ્યક્ત છે. બાકી પૂર્વવત્.

હવે દશમું કલ્પવૃક્ષ - તે સમય આરામાં ત્યાં ત્યાં ઘણાં અનગ્ન નામે વૃક્ષગણ કહેલ છે. જેમ તે આજિનક, ક્ષોમ તનુલ, કંબલ, દુકૂલ, કોશેય, કાલમૃગપદ્મ અંશુક-ચિનાંશુક પદ્મ, આમરણ-ચિત્ર-શ્વલક્ષ-કલ્યાણક, ભૃંગનીલ, કાજળ બહુવર્મી રક્ત-પીત-શુકલ ઈત્યાદિ - X - ના ભત્તિચિત્રો યુક્ત બહુ પ્રકારે વસ્ત્રવિધિથી પ્રવર પદ્મનુગત વર્ણરાગયુક્ત છે.

તે પ્રમાણે અનગ્ન વૃક્ષ પણ કહેલ છે. તે અનેક, બહુવિધ, વિવિધ, વિગ્રસા પરિણત વસ્ત્રવિધિથી યુક્ત યાવત્ રહેલ છે.

સૂત્ર વ્યાખ્યા - નામાર્થ છે - વિચિત્ર વસ્ત્રદાયીપણાથી તત્કાલીન લોકોને અનગ્નતા જેનાથી રહેતી નથી, તે અનગ્ન. - X - X - આજિનક - ચર્મમય વસ્ત્ર,

ક્ષૌમ-સામાન્યથી કપાસનું બનેલ, બીજાના મતે અતસીનું બનેલ. તનુ-શરીરને સુખસ્પર્શપણે લાતિ-અનુગ્રહણ કરે છે, તે તનુલ-તનુસુખાદિ, કંબલ, તનુકકંબલ એ પાઠ મુજબ-તંતુક-સૂક્ષ્મ ઉનનું કંબલ, દુકૂલ-ગૌડ દેશનું વિશિષ્ટ કાર્પાસિક અથવા દુકૂલ-વૃક્ષ વિશેષ, તેનું વલ્ક લઈને ઉદ્દૂષલ જળ વડે કુટીને વણાય છે તે. કૌશેય-ત્રસરિતંતુથી નિષ્પન્ન કાલમૃગયમ્ - કાળમૃગયમ્, અંશુકચિનાંશુક એ વિવિધ દેશમાં પ્રસિદ્ધ દુકૂલવિશેષરૂપ છે. અથવા પૂર્વોક્ત વલ્કની જે અભ્યંતર હીરિ વડે નિષ્પાદિત થાય, સૂક્ષ્મંતર હોય તે ચીનાંશુક પટ્ટ-પટ્ટસૂત્ર નિષ્પન્ન, આભરણ વિચિત્ર. શ્વલ્કણ-સૂક્ષ્મંતર નિષ્પન્ન, કલ્યાણક-પરમવસ્ત્ર લક્ષણયુક્ત.

ભુંગ-કીટ વિશેષ, તેની જેમ નીલ, કબજલવર્ણ બહુવર્ણ-વિચિત્રવર્ણ, લાલ-પીળું-સફેદ, સંસ્કૃત-પરિકર્મિત, જે મૃગરોમ અને હેમ, તે રૂપ કનકરસચ્છુરિતત્વાદિ ધર્મયોગથી. રત્નક-કંબલ વિશેષ જીન આદિ. આ કેવા પ્રકારે છે ? તે કહે છે - પશ્ચિમ દેશ, ઉત્તરદેશ, સિંધુદેશ, ઉસભતિ-સંપ્રદાયથી જાણવું, દ્રવિડ-બંગ-કલિંગ દેશો છે. ઉક્ત દેશોમાં ઉત્પન્નપણાથી જે છે તે. નલિનતંતુ - સૂક્ષ્મંતર મય જે વિશિષ્ટ રચના, તેને વડે ચિત્રિત, ઈત્યાદિ, વસ્ત્ર વિધિ ઘણાં પ્રકારે હોય છે. વસ્ત્રતન-તે તે પ્રસિદ્ધ પતન, તેમાંથી નીકળેલ.

વિવિધ મંજિષ્ઠારાગાદિ વડે યુક્ત, તે પ્રમાણે અનગ્નક વૃક્ષાણ પણ અનેક બહુવિધ વિવિધ વિસ્રસા પરિણત વસ્ત્રવિધિ વડે યુક્ત ઈત્યાદિ. જીવાભિગમની પ્રતિમાં કયાંક કયાંક કંઈક અધિક પદ પણ દેખાય છે, તે વૃત્તિમાં વ્યાખ્યાયિત કરેલ નથી. તેથી અમે પણ અર્થપદ લખેલ નથી. તે સંપ્રદાયથી જાણવું. - X -

સુષમસુષમામાં કલ્પવૃક્ષનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે તે કાળના મનુષ્યનું સ્વરૂપને પૂછતા કહે છે -

● સૂત્ર-૩૪ :-

ભગવન્ ! તે આરામાં-સમયગાળામાં ભરતક્ષેત્રમાં મનુષ્યના કેવા સ્વરૂપના આકાર ભાવ પ્રત્યવતાર કહેલ છે ?

ગૌતમ ! તે મનુષ્યો સુપ્રતિષ્ઠિત કૂર્મ ચારુ ચરણવાળા યાવત્ લક્ષણ-વ્યંજન-ગુણયુક્ત, સુખાત સુવિભક્તસંગત અંગવાળા પ્રાસાદીય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

ભગવન્ ! તે આરામાં-સમયગાળામાં ભરતક્ષેત્રમાં માનુષીના કેવા સ્વરૂપના આકાર ભાવપ્રત્યવતાર કહેલ છે ?

ગૌતમ ! તે માનુષીઓ સુખાત સર્વાંગસુંદરી, પ્રધાનમહિલા ગુણો વડે યુક્ત, અતિકાંત વિસર્પમાન મૃદુતા, સુકુમાલ કૂર્મ સંસ્થિત વિશિષ્ટ ચરણો, ઋજુ મૃદુ પીવર સુસાધક અંગુલી, અભ્યુજ્જત રચિત તલિન તામ્રશૂચિ સ્નિગ્ધ નખો, રોમરહિત, વૃત્ત-લષ્ટ-સંસ્થિત, અજઘન્ય પ્રશસ્ત લક્ષણ, અકકોપ્ય જાંઘયુગલ, સુનિર્મિત સુગૂઠ સુજશ્ત્રુ મંડલ સંબદ્ધસંઘી, કદલી સ્તંભાતિરેક સંસ્થિત નિર્વ્રણ સુકુમાલ મૃદુ માંસલ અવિરલ સમ સંહિત સુખાત વૃત્ત પીવર નિરંતર ઉરૂ, અષ્ટાપદ વીતિકસ્પૃષ્ટ સંસ્થિત પ્રશસ્ત વિછિન્ન,

પૃથુલ શ્રોણી - -

- - - વદન આચામ પ્રમાણથી બમણી વિશાળ માંસલ સુબદ્ધ, શ્રેષ્ઠ જઘન ઘારિણી, વજ વિરાજિત પ્રશસ્ત લક્ષણ નિરોદર, ત્રિવલીક વલિ, તનુનક મધ્યભાગ, ઋજુ સમ સંહિત જાત્યતનુ કૃત્સન સ્નિગ્ધ આદેય લડહ સુખાત સુવિભક્ત કાંત શોભંત રુચિર રમણીય રોમરાજી ગંગાવર્ત પ્રદક્ષિણાવર્ત તરંગ ભંગુર રવિકિરણ તરુણ બોધિત કોશાયંત, પદ્મ ગંભીર વિવૃત નાભિ, અનુદ્ભટ પ્રશસ્ત પીનકુક્ષી, સન્નત પાર્શ્વ, સંગત પાર્શ્વ, મૃદુ-માયીક પીન રચિત પાર્શ્વ, અકરંદુક કનક રુચક નિર્મળ સુખાત નિરુપહત ગાભયષ્ટિ, કંચન કળશ પ્રમાણ સમ સંહિત લષ્ટ યુચ્યુક આમેલક ચમલયુગલ વર્તિક અભ્યુજ્જત પીન રચિત પીવર પયોધરા, ભુચંગ અનુપૂર્વ તનુક ગોપુચ્છ વૃત્ત સંહિત નભિત. આદેય સુલભિત બાહુઓ, તામ્રનખ, માંસલ અગ્રહસ્ત - - -

- - - પીવર કોમળ શ્રેષ્ઠ અંગુલી, સ્નિગ્ધ હસ્તરેખા, રવિ-શશિ-શંખ-ચક-સ્વસ્તિકથી સુવિભક્ત સુવિરચિત હાથની રેખાઓ, પીન-ઉજ્જત હાથ-કક્ષા-ભસ્તિપ્રદેશ, પ્રતિપૂર્ણ ગાળ-કપોલ, ચતુરંગુલ સુપ્રમાણ કંબુવર સદેશ ગ્રીવા, માંસલ સંસ્થિત પ્રશસ્ત હનુક, દાડમપુષ્પ સમાન પીવર પ્રલંબ કુંચિત વર અધર, સુંદર ઉત્તરોષ્ઠ, દહીં દકરક ચંદ કુંદ વાસંતિ મુકુલ ઘવલ અછિદ્ર વિમલ દાંત, રક્ત ઉત્પલપત્ર મૃદુ સુકુમાલ તાલુ અને જીભ, કણેર મુકુલ કુટિલ અભ્યુદ્ગત ઋજુ તુંગ નાક, શારદ નવ કમલ કુમુદ કુવલય વિમલદલ નિકર સદેશ લક્ષણ પ્રશસ્ત અજિમ્હ કાંત નચનો, પ્રતલ ઘવલ આચત આતામ્રલોચન, આનામિત યાપ રુચિર કૃષ્ણાભરાજિ સંગત સુખાત ભ્રમર, આલીન પ્રમાણયુક્ત કાન, પીન મૃષ્ટ ગંડ લેખા, ચતુરસ્ર પ્રશસ્ત સમ નિડાલ, કૌમુદી રજનીકર વિમળ પ્રતિપૂર્ણ સૌમ્ય વદના, છગ્ગોજ્જત ઉત્તમાંગ, અકપિલ સુસ્નિગ્ધ સુગંધ દીર્ઘવાળ - - -

- - - છત્ર, ધ્વજ, ચૂપ, સ્તુભ, દામનિ, કમંડલુ, કળશ, વાપી, સ્વસ્તિક, પતાકા, ચવ, મત્સ્ય, કુંભ, શ્રેષ્ઠરથ, મગરધ્વજ, અંક, થાળ, અંકુશ, અષ્ટાપદ, સુપ્રતિષ્ઠક, મયૂર, શ્રી-અભિષેક, તોરણ, મેદિની, ઉદધિ, શ્રેષ્ઠ ભવન, ગિરિ, શ્રેષ્ઠ આદર્શ, સલીલગત, વૃષભ, સીંહ અને ચામર એ ઉત્તમ પ્રશસ્ત બગીચા લક્ષણધારી - - -

- - - હંસ સદેશગતિકા, કોચલ મધુર ગિર સુસ્વરા, કાંતા, બધાંને અનુમતા, ચાલી ગયેલ વળીઆ - પળીઆ - વ્યંગ - દુર્વર્ણ, વ્યાધિ, દોભાગ્ય, શોકાદિ. જે ઉચ્યત્વ મનુષ્યોનું છે, તેનાથી કંઈક ન્યૂન ઉચાઈવાળી, સ્વભાવથી શૃંગાર-ચારુ વેશવાળી, સંગત ગત હસિત ભણિત ચેષ્ટિત વિલાસ સંલાપ નિપુણયુક્તોપચાર કુશલા, સુંદર સ્તન જઘન વદન હાથપગ નચન લાવણ્ય રૂપ ચૌવન વિલાસયુક્ત છે.

- - - [તે માનુષી સ્ત્રીઓ] નંદનવન વિવર ચારિણી અપ્સરા જેવી, જાણે

ભરતક્ષેત્રની માનુષી અપ્સરાઓ છે, તે આશ્ચર્યકારી, પ્રેક્ષણીય, પ્રાસાદીયા યાવત્ પ્રતિરૂપા છે.

તે મનુષ્યો ઓઘસ્વર, હંસસ્વર, કૌંચસ્વર, નંદીસ્વર, નંદીઘોષ, સીંહસ્વર, સીંહઘોષ, સુસ્વર, સુસ્વરનિર્ઘોષ, છાયા-આતપ-ઉદ્યોત-વ્યંગ અંગવાળા છે - -

- - - વજ્રઘ્ન નારાય સંઘયણી, સમયતુર્ય સંસ્થાન, આતંક રહિત શરીર, અનુલોમ વાયુવેગ, કંકગ્રહણી, ક્ષોતપરિણામા, શકુની-પોષ-પિટ્ટંતર-ઉરુ પરિણત, ૬૦૦૦ ધનુષ્ ઉંચા છે. તે મનુષ્યોને ૨૫૬ પિઠ કરંડકો હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! કહેલી છે.

તેઓ પદ્મ ઉત્પલ ગંધ સદેશનીઃશ્વાસયુક્ત સુરભિવદન વાળા છે. તે મનુષ્યો પ્રકૃતિથી ઉપશાંત, પ્રકૃતિથી પતલા ક્રોધ-માન-માયા-લોભવાળા, મૃદુ-માર્દવતા સંપન્ન, આલીન, ભદ્રક, વિનીત, અલ્પ ઈચ્છાવાળા, અસંનિધિસંચય, વિડિમંતર પરિવસન, ઈચ્છાનુસાર કામભોગ ભોગવનારા હતા.

● વિવેચન-૩૪ :-

ભગવન્ ! તે સમય-આરામાં ભરતવર્ષમાં મનુષ્યોના ક્રમથી યુગલોના કેવા આકાર-ભાવ-પ્રત્યવતાર કહેલાં છે. ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! તે મનુષ્યો સત્પ્રતિષ્ઠાન-વાળા અર્થાત્ સંગતનિવેશા છે. કાયબા જેવા ઉન્નતપણાથી ચારવત્ ચરણ જેમના છે. તે તથા.

(શંકા) - X - મનુષ્ય યુગ્મના પગથી આરંભીને વર્ણન કર્ષ રીતે દેવવત્ યુક્ત છે? (સમાધાન) વરેણ્ય પુણ્યપ્રકૃતિ વડે તેઓ દેવપણે અભિમત છે. અહીં યાવત્ શબ્દ સંગ્રાહ્ય “મૂર્દ્નશિરયા” સુધી છે. જીવાભિગમાદિ પ્રસિદ્ધ સૂત્ર આ છે -

રક્ત ઉત્પલપત્ર, મૃદુ સુકુમાલ કોમળતલ, નગ-નગર-મગર-સાગર-ચક્રાંક-હરાંક લક્ષણાંકિત ચરણ, અનુક્રમે સુસાહત અંગુલી, ઉન્નત તનુ તામ્ર સ્નિગ્ધ નખો, સંસ્થિત સુશ્લિષ્ટ ગૂટ ગુંફ, એણી કુરુવિંદાવર્ત વૃત્ત અનુપૂર્વ જાંઘો, સમુદ્ગ નિમગ્ન ગૂટ જાનુ, ગજ-શશન સુજાત સંનિભ ઉરૂ, વરવારણમત તુલ્ય વિક્રમ વિલાસી ગતિ, પ્રમુદિત શ્રેષ્ઠ અશ્વ-સીંહ-વર વર્તીત કટી, શ્રેષ્ઠ અશ્વ સુજાત ગુહ્ય દેશ, આકીર્ણહય સમાન નિરુપલેખ, સાહ્ય સોણંદ મુસલ દર્પણ નિકરી અવર કનક ત્સરુ સદેશ શ્રેષ્ઠ વલિત મધ્યભાગ, ઝસવિહગ સુજાત પીન કુક્ષી, ઝસોદર, ગંગાવર્ત પ્રદક્ષિણાવર્ત તરંગ ભંગુર રવિ કિરણ તરુણ બોધિત આક્રોશાયંત પદ્મ ગંભીર વિકટ નાભિ, ઋજુ સમ સંહિત જાત્ય તનુ કૃત્સ્ન સ્નિગ્ધ આદેય લસહ સુકુમાલ મૃદુ રમણીય રોમરાજી, સંનત-સંગત-સુંદર સુજાત પડખાં - - -

- - - અકરંડુક કનક રુચક નિર્મળ સુજાત નિરુપહત દેહધારી, પ્રશસ્ત બત્રીશ લક્ષણધર, કનકશિલાતલ ઉજ્જ્વલ પ્રશસ્ત સમતલ ઉપચિત, વિસ્તીર્ણ પૃથુલ છાતીવાળા, શ્રીવત્સરાંકિતવત્સા, યુપસંનિભ પીન રચિત પીવર પ્રકૃષ્ટ સંસ્થિત સુશ્લિષ્ટ વિશિષ્ટ ધન સ્થિર સુબદ્ધ સંધિ પુરવર શ્રેષ્ઠ ફલિહ વર્તિકભુજ,

ભુજગેશ્વર વિપુલ ભોગ આચાણ ફલિહ ઉચ્છૂટ દીર્ઘ બાહૂ, રક્ત તલોપચિત મૃદુ માંસલ સુજાત પ્રશસ્ત લક્ષણ અછિદ્ર જાલપાણી, પીવર કોમલ અંગુલી, રુચિર સ્નિગ્ધ નખો, ચંદ્રપામિ રેખા, સૂર્યપાણિરેખા, શંખપાણિરેખા, ચક્રપાણિરેખા, દિશા સૌવસ્તિક પાણિરેખા, ચંદ્ર-સૂર્યાદિપાણિરેખા, અનેક શ્રેષ્ઠ લક્ષણ ઉત્તમ પ્રશસ્ત સુચિર હસ્તરેખા - - -

- - - શ્રેષ્ઠ મહિષ-વરાહ-સીંહ-શાર્દૂલ-વૃષભ-નગવર-પ્રતિપૂર્ણ વિપુલ સ્કંધ, ચતુરંગુલ સુપ્રમાણ કંબુવર સદેશ ગ્રીવા, માંસલ, સંસ્થિત પ્રશસ્ત શાર્દૂલ વિપુલ હનુક, અવસ્થિત સુવિભક્ત ચિત્રશમશ્રૂ, શિલપ્રવાલ બિંબફળ જેવા અધરોષ્ઠ, પંડુર-શશિ-વિમલ નિર્મળ શંખ ગોક્ષીર ફેણી કુંદ જળકણ જેવી દંત શ્રેણી, અખંડ-અસ્ફુટિત-સુજાત-અવિરલ દાંત, એક દંત શ્રેણીવત્ અનેકદાંત, હુતાવહ નિશ્ચલ ઘૌત તપ્ત તપનીય રક્ત તાલુ-જિહ્વા, ગરુડ જેવું લાંબુ તુંગ નાક, વિકસિત કમળ જેવા નયનો, ધવલ પ્રતલ અક્ષી, કૃષ્ણભ્રારાજી સંસ્થિત સંગત લાંબી સુજાત તનુ સ્નિગ્ધ ભ્રમર, આલીન પ્રમાણયુક્ત કાન, પીન માંસલ ક્ષોલ દેશભાગ ઈત્યાદિ બધું જીવાભિગમ સૂત્રવત્ જાણવું.

સૂત્રની વ્યાખ્યા - રક્ત - લાલ કમળ પત્રવત્, મૃદુક-માર્દવ ગુણયુક્ત, તે સુકુમાર પણ સંભવે છે, જેમ પાષાણ પ્રતિમા, તેથી કહે છે - સુકુમાલ શિરીષકુસુમાદિ કરતા પણ કોમળ તલ-પગના તળીયા જેના છે તે, નગ-પર્વત, અંકધર-ચંદ્ર, અંક-તેના જેવું લાંછન, જે લોકમાં હરણ કહેવાય છે. એવા સ્વરૂપે ઉક્ત આકાર પરિણત રેખાથી અંકિત પગ જેના છે તે. - X - ક્રમથી વધતા કે ઘટતા નખો, સુસંહત-અવિરલ, અંગુલી-પગના અગ્ર અવયવો જેના છે તે. અહીં ક્રમથી પગની અંગુલી લેવી - X - ઉન્નત-મધ્યમાં તુંગ, તનુ-પ્રતલ, તામ્ર-લાલ, સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધ કાંતિવાળા નખો - X -

સંસ્થિત-સમ્યક્ સ્વપ્રમાણપણે સ્થિત, સુશ્લિષ્ટ-સુઘન કે સુસ્થિર, ગૂટ-ગુપ્ત, માંસલત્વથી ન દેખાતા, ગુલ્ફ-ઘુંટણ, એણી-હરિણી, તેની અહીં જંઘા લેવી, કુરુવિંદ-તૃણ વિશેષ, વૃત્ત-વર્તુળ, ક્રમથી ઉર્ધ્વ સ્થૂળ-સ્થૂળતર, જંઘા જેની છે તે. - X - કુરુવિંદ-કુટિલક નામક રોગ વિશેષ તેને પણ ત્યજેલ, સમુદ્ગ-સમસુદ્ગક નામે ભાજન વિશેષ, તેને ઢાંકવા વડે, સંધિ માફક નિમગ્ન, ગૂટ-માંસલ પણાથી અનુપલક્ષ્ય જાનુ જેના છે તે. પાઠાંતરથી સમુદ્ગક પક્ષી વિશેષની માફક સ્વભાવિક માંસલત્વથી અનુન્નત - X -

ગજ-હાથી, શ્વસન-શુંટ, સુજાત-સુનિષ્પન્ન તેની જેવા ઉરૂ જેના છે તે. મત વર-પ્રધાન, ભદ્રજાતીયત્વથી વારણ-હાથી, તેનું ચક્રમણ, તેની વિલાસિતા-વિલાસવાળી ગતિ-ગમન જેનું છે તે. રોગાદિ અભાવથી પ્રમુદિત, તેથી અતિપુષ્ટ-ચૌવન પ્રાપ્ત, એવા જે શ્રેષ્ઠ અશ્વ અને સીંહ, તેના જેવી વૃત્ત કરી જેની છે તે. શ્રેષ્ઠ અશ્વની જેમ સુજાત, સુગુપ્તત્વથી સુનિષ્પન્ન ગુહ્ય દેશ જેનો છે તે. જાત્ય અશ્વની જેમ નિરુપલેપશરીરી, જાત્ય અશ્વજ મૂત્રાદિ અનુપલિપ્ત ગાત્ર હોય છે, સંહતસૌનંદ નામક ઉર્ધ્વીકૃત

ઉલૂખલ આકૃતિ કાષ્ઠ, તેની મધ્યે તનુ બંને પડખે બૃહત્ અથવા સંહત-સંક્ષિપ્ત મધ્ય, સૌનંદ-રામઆયુધ મુસલ વિશેષ, સામાન્યથી દર્પણગંડ અર્થ લેવો. નિગરીત-સારીકૃત શ્રેષ્ઠ સુવર્ણ, તેની ખડ્ગાદિ મુષ્ટિ સદૃશ.

વરવ્રજ-સૌધર્મોદ્દના આયુધની જેમ વલિત્રણયુક્ત મધ્યભાગ જેનો છે તે, ઝષ્ણી જેમ અનંતરોક્તની જેમ જેનું ઉદર છે તે, શુચિ-પવિત્ર કે નિરૂપલેપ, કરણ-ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો જેની છે તે, - X - ગંગાના આવર્ત, તેની જેમ પ્રદક્ષિણાવર્ત, પરંતુ વામાવર્ત નહીં, ત્રણ વલય, તેની જેમ ભગ્ન સૂર્ય કિરણ, તરુણ-તાજ, બોધિત-નીકળેલા, પદ્મ, તેની જેમ ગંભીર, વિકટ-વિશાળ નાભિ જેની છે તે. - X -

ઋજુક-અવક, સંહિતા-સંતતિરૂપે સ્થિત પણ અપાંતરાલપણે વ્યવસ્થિત નહીં, સુખાત-સુખના પણ કાળ આદિ વૈગુણ્યથી દુર્જન્મા નહીં, તેથી જ જાત્ય-પ્રધાન, પાતળી પણ સ્થૂળ નહીં, કાળી પણ મર્કટવર્ણી નહીં, સ્નિગ્ધ-ચીકણી, આદેય-જોવાના માર્ગમાં આવેલ છતાં ફરી-ફરી આકાંક્ષણીય, ઉક્ત કથનનું સમર્થન કરતાં કહે છે -

સુકુમારમદ્વી - અતિ કોમળ, રમણીય-રમ્ય રોમરાજિ જેની છે તે, સમ્યક્ અઘો-અઘોકમથી નમેલા પડખાં જેના છે તે, સંગત-દેહ પ્રમાણોચિત પડખાં જેના છે તે, તેથી જ સુંદર પાર્શ્વ, સુખાતપાર્શ્વ, તથા પરિમિત માત્રાયુક્ત, ઉચિત પ્રમાણથી વ્યૂનાદિક નહીં, પીન-ઉપચિત, રતિદા પડખાં જેના છે તે. અવિદ્યમાન - માંસલત્વથી અનુપલક્ષ્યમાણ કરંડક-પૃષ્ઠ વંશ અસ્થિક જેનો દેહ છે તે અકરંડુક - X - અથવા અકરંડુકવત્ વ્યાખ્યા કરવી.

કનકની માફક રુચિ જેની છે તે, નિર્મળ-સ્વાભાવિક આગંતુક મણ રહિત, સુખાત-બીજાધાનથી આરંભીને જન્મદોષ રહિત, નિરુપદ્રવ - જવરાદિ, દંશાદિ ઉપદ્રવ રહિત. એવા પ્રકારના દેહને ધારણ કરવાના સ્વભાવવાળા તથા કનકશિલાતલવત્ ઉજ્જ્વલ પ્રશસ્ત અવિષમ માંસલ ઉર્ધ્વ-અઘો અપેક્ષાથી વિસ્તીર્ણ, દક્ષિણ-ઉત્તરથી પૃથુલ છાતી જેની છે તે. શ્રીવત્સ લાંછન વિશેષથી અંકિત વક્ષ જેનું છે તે. વૃત્તવ અને આયતત્વથી ચૂપતુલ્ય, પીન-માંસલ, રતિદા-જોતાં જ સુભગ પીવર પ્રકોષ્ઠક-અકૃશકલાચિક, સંસ્થિત-સંસ્થાન વિશેષવંત, સુશ્લિષ્ટ-સુઘન, વિશિષ્ટ-પ્રધાન, ઘન-નિનિડ, સ્થિર-અતિશ્લથ નહીં, સુબદ્ધ-સ્નાયુ વડે સારી રીતે બદ્ધ, સંધિ-હાડકાંનું સંધાન, પુરવર પરિઘવત્ - મહાનગરની અર્ગલાવત્ વૃત્ત ભુજા જેમની છે તે. વળી તે બાહુ કેવા છે ? ભુજગરાજ, તેનું વિપુલ જે શરીર, આદીયતે - બારણું અટકાવવાનો આગળીયો, સ્વસ્થાનથી અવક્ષિપ્ત નિષ્કાશિત દ્વારનો પૃષ્ઠ બાગે અપાયેલ. તેના જેવા દીર્ઘ બાહુ જેના છે તે. - X - X -

રક્તતલ - અરુણનો અઘોભાગ ઉપચિત - ઉજ્જત કે ઔપચિક અથવા ઉચિત કે અવપતિત-કમથી ઘટતો ઉપચય, મૃદુ - માંસલ-સુખાત એ ત્રણ પદ પૂર્વવત્, અધિદ્રજાલ-અવિરલ અંગુલી સમુદાય હાથ જેના છે તે. આતામ્ર-કંઈક રક્ત, લીન-પ્રતલ, શુચિ-પવિત્ર, રુચિર-મનોહર, સ્નિગ્ધ-અરૂક્ષ નખ જેમના છે તે.

ચંદ્રની જેમ ચંદ્રાકાર હસ્તરેખા જેમની છે તે, દિક્સ્વસ્તિક-દિક્ષપ્રધાન સ્વસ્તિક અથવા દક્ષિણાવર્ત સ્વસ્તિક, તે રેખા જેના હાથમાં છે તે. ઉક્ત વિશેષણોના પ્રશસ્ત અને અપકર્ષના પ્રતિપાદન માટે સંગ્રહવચનથી કહે છે - ચંદ્ર સૂર્યાદિ^૦ આ સિવાય બીજા પણ અનકે-પ્રભૂત, વર-પ્રધાનલક્ષણ વડે ઉત્તમ-પ્રશંસાસ્પદીભૂત, શૂચિપવિત્ર, રચિત-સ્વકર્મ વડે નિષ્પાદિત હસ્તરેખા જેની છે તે.

વરમહિષ-પ્રધાન ચૈરિભ, વરાહ-વન્યશૂકર, સીંહ-કેસરીસીંહ, શાર્દૂલ-વાઘ, ઋષભ-બળદ, નાગવર-પ્રધાન હાથી, તેની જેમ પ્રતિપૂર્ણ-સ્વપ્રમાણથી અહીન, વિપુલ-વિસ્તીર્ણ, સ્કંધ-અંશ દેશ જેના છે તે, ચતુરંગુલ-સ્વ અંગ અપેક્ષાથી ચાર અંગુલ માપ, સુષુ-શોભન પ્રમાણ જેનું છે તે, કંબુવરસદૃશી-ઉજ્જતપણાથી ત્રણ વલીના યોગથી, પ્રધાન શંખ જેવી ગ્રીવા જેની છે તે. માંસલ-પુષ્ટ સંસ્થિત-સંસ્થાન, તેના વડે પ્રશસ્ત-સંકુચિત કમળના આકારત્વથી શાર્દૂલ-વાઘની જેમ, વિસ્તીર્ણ હનુક જેની છે તે.

અવસ્થિત-ન વધનારી, સુવિભક્ત-પરસ્પર શોભતા વિભાગો, વદનવિવરના કૂચકેશ પુંજની માફક પુંજની માફક પુંજભૂત, ચિત્ર-અતિરમ્યપણે અદ્ભૂત, શ્મશ્રુ-દાદી આદિના વાળ જેના છે તે, કેમકે શ્મશ્રુના અભાવે નપુંસકભાવની પ્રતિપત્તિ થાય છે. હીયમાનત્વથી વાર્ધક્યની પ્રતિપત્તિ થાય છે અને વર્ધમાનત્વમાં સંસ્કારકજનાભાવ જણાય છે, તેથી અવસ્થિતત્વ કહ્યું.

ઉચ્ચવિસ-પરિકર્મિત જે શીલારૂપ પ્રવાલ-વિદુમખંડ, પણ મણિકાદિ રૂપ નહીં, બિંબફળ-પાકેલ ગોલ્લાફળ, તેની જેમ રક્તપણે ઉજ્જત, મધ્યપણે, નીચેના દંતછંદ-અઘરોષ જેના છે તે. પાંડુર-જે ચંદ્રમંડલખંડ અર્થાત્ અકલંક ચંદ્રમંડલ ભાગ. વિમલની મધ્યે નિર્મળ જે શંખ, ગાયના ફીણ, કુંદ કુસુમ, દકરજ-વાયુ વડે આહત જલકણ, મૃણાલિકા-પદ્મિની મૂલ, તેની જેમ ધવલ, દંતપંક્તિ જેની છે તે. અખંડદંત-પરિપૂર્ણદંત, અસ્ફૂટિતદંત-અજર્જર દંત તેથી જ સુખાત દાત-જન્મદોષરહિત દંત, અવિરલદંત-નિરંતરદંત, પરસ્પર અનુપલક્ષ્ય દંત વિભાગત્વથી એકાકાર દંત શ્રેણિ જેની છે તે, અનેક - બગીચા દંત જેના છે તે. - X -

હુતવહ - અગ્નિ વડે નિર્ધર્મિત - નિર્દગ્ધ, ઘૌત-શોધિત મલ, તપ્ત-સતાપ, તપનીય-સુવર્ણ વિશેષ, તેની જેમ લાલ તલ-લોહિત રૂપ તાળવું, જિહ્વા-રસના, ગરુડ-પક્ષીરાજની જેમ લાંબી, ઋજવી-સરળ, તુંગ-ઉજ્જત પણ મુદ્ગલ જાતીયની માફક ચપટી નહીં તેવી નાસિકા જેની છે તે. અવદાલિત રવિકિરણથી વિકાસિત જે પુંડરીક-શ્ચેત પદ્મ, તેના જેવા નયન જેના છે તે. કોઆસિત-વિકસિત અને ધવલ, કોઈક દેશમાં પત્રલ-પાંખવાળા નેત્રો જેના છે તે. આનામિત-કંઈક નમેલ, આરોપિત, જે ચાપ-ધનુષ, તેની જેમ રુચિર-સંસ્થાન વિશેષ ભાવથી રમણીય કૃષ્ણાભ્રરાજિ માફક રહેલ. સંગત-ચથોક્ત પ્રમાણયુક્ત, આયત-દીર્ઘ, સુખાત-સુનિષ્પન્ન, તનૂ-શ્લક્ષણ પરિમિત વાળના પંક્તિરૂપપણાથી કૃષ્ણ-કાલિમાયુક્ત, સ્નિગ્ધ છાય ભ્રમર જેની છે તે.

આલીન-મસ્તક ભિંતે કંઈક લાગેલ, પ્રમાણયુક્ત-સ્વ પ્રમાણોપેત શ્રવણ-કર્ણ, જેના છે તે, તેથી જ સુશ્રવણ અથવા સુષ્ટુ શ્રવણ - શબ્દોપલંભ જેને છે તે, પીન-પુષ્ટ, માંસલ-ઉપચિત કપોલ લક્ષણ દેશભાગ - મુખનો અવયવ જેનો છે તે. નિર્વણ-વિસ્ફોટકાદિ ઢાતરહિત, સમ-અવિષમ, લષ્ટ-મનોજા, મૂષ્ટ-મસૃણ, ચંદ્રાર્ધસમ-આઠમના ચંદ્ર સદૃશ લલાટ જેનું છે તે, પ્રતિપૂર્ણ-પૂનમનો, ઉડુપતિ-ચંદ્ર, તેની જેમ સોમ-સશ્રીક વદન જેણીનું છે તે.

ધનવત્ - અયોધનવત્ નિચિત-નિભિડ, સુબદ્ધ-સારી રીતે સ્નાયુબદ્ધ, લક્ષણોજ્ઞાત-પ્રશસ્ત લક્ષણ, કૂટ-ગિરિશિખરના આકારથી નિભ-સદૃશ, પાષાણપિંડની જેમ વતુળપણથી પિંડિકાયમાન અગ્રશિર જેનું છે તે. છત્રાકાર - છત્ર સમાન ઉત્તમાંગરૂપ દેશ જેનો છે તે, દાડમના પુષ્પના પ્રકાશથી તથા તપનીય સદૃશી નિર્મળ, સુખાત વાળ સમીપની કેશ ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ મસ્તકની ત્વચા જેની છે તે, શાલ્મલી વૃક્ષ વિશેષનું જે બોંડ-ફળ, તેની જેમ ધન-નિચિત, અતિશય નિભિડ, છોટિતા-કેમકે યુગલોને પરિજ્ઞાનના અભાવે વાળ બાંધવાનો અભાવ છે, પરંતુ છોટિતા પણ તેવા સ્વભાવથી શાલ્મલીના ફળના આકારવત્ ધન નિચિત જ રહે છે.

મૃદુ-અખર, વિશદ-નિર્મળ, પ્રશસ્ત-પ્રશંસારૂપ, સૂક્ષ્મ-શ્વલક્ષણ, લક્ષણવાન્, સુગંધા-પરમગંધોપેત, તેથી જ સુંદર, ભુજમોચક-રત્ન વિશેષ, ભૃંગ-નીલકીડો, આનું ગ્રહણ નીલ અને કૃષ્ણના ઐક્યથી છે નીલ-મસ્તકમણિ, કાજળ, પ્રહૃષ્ટ-પુષ્ટ, ભ્રમગણ, તે અત્યંત કાલિમા વાળા હોય છે. તેની જેમ સ્નિગ્ધ, નિકુંબરભૂત હોવાથી નિચિત, પણ વિકીર્ણ ન હોવાથી સંકુચિત, કંઈક કુટીલ-કુંડલીરૂપ, પ્રદક્ષિણાવર્ત મસ્તકના વાળ જેના છે તે. આટલું અતિદેશ સૂત્ર છે.

હવે મૂળસૂત્રને અનુસરીએ છીએ - લક્ષણ-સ્વસ્તિકાદિ, વ્યંજન-મષીતિલકાદિ, ગુણ-ક્ષાંતિ આદિ. તેના વડે યુક્ત, સુવિભક્ત-અંગ પ્રત્યંગોના યથોક્ત વૈવિકલ્યના સદ્ભાવથી સંગત-પ્રમાણયુક્ત, પરંતુ છ આંગળી આદિવત્ ન્યૂનાધિક દેહ જેનો નથી તે.

હવે યુગલધર્મમાં સમાન હોવા છતાં પંક્તિભેદ ન કરવા યુગ્મિનું સ્વરૂપ પૂછે છે - ભગવન્ ! તે સમયમાં ભરતક્ષેત્રમાં માનુષીના પ્રસ્તાવથી યુગ્મિનીનો કેવા આકાર ભાવ પ્રત્યાવતાર કહેલ છે ? ગૌતમ આદિ પૂર્વવત્.

તા માનુષી સુજાત-યથોક્ત પ્રમાણોપેતપણથી શોભન જન્મા સર્વે અંગો જેણીના છે તે, તેથી જ સુંદર આકારવાળી છે. પ્રધાન એવા જે સ્ત્રીના ગુણો - પ્રિયવદત્વ, પોતાના પતિના ચિત્તને અનુવર્તનપણુ આદિ વડે યુક્ત, એ રીતે બે વિશેષણથી સામાન્યથી વર્ણન કરીને તેણી અને તેના ભત્તાને પણ પ્રાચીન દાનના ફળને પ્રગટ કરી વિશેષથી વર્ણવે છે -

અતિકાંત-અતિ રમ્ય, તેથી જ સ્વશરીરાનુસારી પ્રમાણ પણ ન્યૂનાધિક માત્રા નહીં. અથવા સંચરતા પણ મૃદુની મધ્યે સુકુમાલ, કૂર્મ સંસ્થિત-ઉન્નત્વથી

કાયબા સંસ્થાને મનોજા પગ જેના છે તે. ઋજુ-સરળ, મૃદુ-કોમળ, પીવર-અદૃશ્યમાન સ્નાયુ આદિ સંઘત્વથી ઉપચિત, સુસંહત-સુશ્લિષ્ટ અર્થાત્ નિર્વિચાલા, પગની આંગળીઓ જેની છે તે. અભ્યુન્નત જોનારને સુખ દેનારા અથવા લાક્ષારસથી રંગેલ, તલિન-પ્રતલ, તામ્ર-કંઈક લાલ, શુચિ-પવિત્ર, સ્નિગ્ધ-ચિક્કણા નખો જેના છે, તે તથા - -

- - - રોમરહિત વર્તુળ, લષ્ટ સંસ્થિત-મનોજા સંસ્થાન, ક્રમથી ઉર્ધ્વ સ્થૂળ-સ્થૂળતર. અજઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ પ્રશસ્ત લક્ષણો જેમાં છે તે, અકોપ્ય-અદ્વેષ્યમતિ સુભગત્વથી જંઘા યુગલ જેના છે તે, સારી રીતે હંમેશા મિત-પરિમાણયુક્ત, સુગૂટ-અનુપલક્ષ્ય જે જાનુમંડલ, તેના વડે સુબદ્ધ દંટ સ્નાયુત્વથી કહ્યું. સંઘી-સંઘાન. કદલી સ્તંભથી અતિશય સંસ્થિત-સંસ્થાન, નિર્વણ-વિસ્ફોટકાદિ ઢાત રહિત, સુકુમારમૃદક-અતિ કોમળ, માંસપૂર્ણ, પરંતુ કાકની જંઘવત્ દુર્બળ, અવિરલ-પરસ્પર નીકટ, સમ-પ્રમાણથી તુલ્ય, સહિક-દામ, સુખાત-સુનિષ્પન્ન, વૃત્ત-વર્તુળ, પીવર-ઉપચય સહિત, નિરંતર-પરસ્પર નિર્વિશેષ, ઉરુ-સાથળ જેના છે તે.

વીતિ-ઘટિક રહિત, અષ્ટાપદ-ઘુતફલક, પ્રઠ સંસ્થિત-પ્રધાન સંસ્થાન, પ્રશસ્ત, અતિ વિપુલ શ્રોણિ-કટિનો અગ્રભાગ જેણીનો છે તે. વદનનું આચામ પ્રમાણ અને મુખના દીર્ઘત્વના બાર અંગુલ પ્રમાણ તેથી બમણું ચોવીશ અંગુલ વિસ્તીર્ણ માંસલ-પુષ્ટ, સુબદ્ધ, જઘનવર-પ્રધાન કટી પૂર્વભાગને ધારણ કરનારી.

વજ્રવત્ વિરાજિત દ્વામત્વથી તથા પ્રશસ્ત લક્ષણ સામુદ્રિક પ્રશસ્ત ગુણયુક્ત વિકૃત ઉદર રહિત અથવા અલ્પત્વથી અવિવક્ષા કરવા વડે નિરુદર, ત્રણ વલય જેમાં છે તે ત્રિવલિક, બલિત-સંજાતબલ, દ્વામત્વથી દુર્બળતાની આશંકા ન કરવી. તનુ-કૃશ, નત-નમ્ર. આવો મધ્ય ભાગ જેણીનો છે તે, ઋજુ-અવક, સમાન-તુલ્ય, ક્યાંય દંતુરા સહિત નહીં, ક્યાંય અપાંતરાલમાં વ્યવસ્થિત નહીં. જાત્ય-સ્વભાવ જ કે પ્રધાન, સૂક્ષ્મ કૃષ્ણ પણ મર્કટવર્ણા નહીં, સ્નિગ્ધ-સતેજવાળા, આદેય-દૃષ્ટિસુભગ, સુખાત-સુનિષ્પન્ન, સુવિભક્ત, કાંત-કમનીય, તેથી જ શોભમાન, રુચિર, રમણીય-અતિ મનોહર, રોમરાજિ-આવલિ જેની છે તે.

અનુદ્ભટ, પ્રશસ્ત, પીનકુક્ષી જેની છે તે. - X - કાંચન અને કળશની માફક પ્રમાણ જેનું છે તે, સમ-પરસ્પર તુલ્ય, એક હીન નહીં કે અધિક નહીં. સહિત-સંહત, આના અંતરાલમાં મૃણાલ સૂત્ર પણ પ્રવેશ પામતો નથી. સુખાત-જન્મદોષરહિત, મનોજા સ્તનનું મુખ શેખર, યમલ-સમશ્રેણિક યુગલરૂપ વૃત્ત અભ્યુન્નતપતિની અભિમુખ ઉન્નત, પીન-પુષ્ટ રતિ પતિને દેનાર તે પીનરતિદા, પીવર-પુષ્ટ પયોધર જેના છે તે.

ભુજંગવત્ ક્રમથી નીચે-નીચેનો ભાગ, તનુક તેથી જ ગાયત્રી પુંજવત્ વૃત્ત, સમ-પરસ્પર તુલ્ય, સંહિત-મધ્યકાય અપેક્ષાથી અવિરલ, નમેલ-સ્કંધ દેશના નમવાથી, આદેય-અતિ સુભગતાથી ઉપાદેય, તલિન-મનોજા ચેષ્ટા યુક્ત બાહુ જેના છે તે.

તામ્રનખી, હાથનો અગ્ર ભાગ માંસલ જેનો છે તે. હાથની રેખાઓ સ્નિગ્ધ છે ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. સૂર્ય-ચંદ્રાદિ ચિહ્ન સુપ્રગટ છે, સુવિરચિત - સુનિર્મિત હસ્ત રેખા જેની છે તે, પીન-ઉપચિત અવયવો, અભ્યુજ્જત, હાથનું મૂળ-હૃદય-ગુહ્ય પ્રદેશ જેનો છે તે. - X - X -

પીવર-ઉપચિત, પ્રલંબ-હોઠની અપેક્ષાએ કંઈક લાંબા. આકુંચિત-કંઈક વળેલ, વર-પ્રધાન, અધર-નીચેનો દશનછદ જેનો છે તે. દકરજ-જળના કણ, કુંદ કુસુમાદિ - વનસ્પતિ વિશેષકલિકા છે, તેની જેમ ઘવલ - X - અછિદ્ર-અવિરલ, વિમળ-નિર્મળ, દશન-દાંત જેના છે તે. લાલ કમળવત્ લાલ, મૃદુસુકુમાર-અતિ કોમળ, તાળવું અને જીભ જેના છે તે.

કરવીર કલિકાવત્ નાકના બે ફોચણાં યથોક્ત પ્રમાણતાથી સંવૃતાકારપણે અકુટિલ-અવક હોવાથી અભ્યુગ્ગત - બે ભ્રમર મધ્યેથી નીકળતી, તેથી જ ઋદુ-સરળ, તુંગ-ઉચ્ચ પરંતુ ગાય આદિના શીંગડાવત્ વક્ર નહીં, એવું નાક જેનું છે તે. શરદમાં થનાર નવું કમળ તે રવિ બોધ્ય, કુમુદ-ચંદ્રબોધ્ય, કુવલય-તેની જેમ નીલ, આનો જે દલનિકર-પત્ર સમૂહ, તેની સમાન, પ્રશસ્તલક્ષણ, અમંદ ભદ્ર ભાવપણે નિર્વિકાર-ચપળ. કાંત નયન જેના છે તે.

- X - સ્ત્રીના અંગમાં જ નય સૌભાગ્ય જ પરમ શ્રૃંગાર અંગ, પત્રલ-પદ્મવતી, પણ રોગ વિશેષથી રોમક નહીં, - X - કંઈક તામ્ર લોચન જેના છે તે. માંસલતાથી પીન પણ કૂપાકાર નહીં, મૃષ્ટાશુદ્ધ પણ શ્યામ છાયાયુક્ત નહીં એવી કપાળની પાળી જેની છે તે. ચારે ખૂણામાં દક્ષિણ-ઉત્તરના પ્રત્યેક ઉર્ધ્વ-અધો ભાગ રૂપમાં પ્રશસ્ત અહીનાધિક લક્ષણથી સમ-અવિષમ લલાટ જેનું છે તે.

કૌમુદી-કાર્તિકી પૂર્ણિમા, તેનો રજનીકર - ચંદ્ર, તેની જેમ વિમલ, પ્રતિપૂર્ણ-અહીન, સૌમ્ય-અકૂર, પણ બહુકાંતાની માફક ભીષણ વદન જેનું નથી તે. અકપિલ-શ્યામ, સુસ્નિગ્ધ-તૈલ અભાવથી અભ્યંગ નિરપેક્ષતાથી સ્વાભાવિક ચીકણા, સુગંધી, દીર્ઘ અને પુરુષના વાળની જેમ નિકુંબરભૂત નહીં, ઘમ્મિલાદિ પરિણામવાળા નહીં કેમકે સંયમવિજ્ઞાનનો અભાવ છે, તેવા મસ્તકના કેશવાળી.

છત્ર, ધ્વજ, ચૂપ-સ્તંભ વિશેષ, સ્તૂપ-પીઠ, દામિણી-રૂઢિથી જાણવું, કમંડલુ-તાપસનું પાણીનું પાત્ર, કળશ, વાપી, સ્વસ્તિક, પતાકા, ચવ, મત્સ્ય, કૂર્મ, શ્રેષ્ઠરથ, મકરધ્વજ-કામદેવ, તેનું સંસૂચક, તે સર્વકાળ અવિઘવત્વાદિ સૂચક છે. અંક-ચંદ્રબિંબ અંતવર્તી કાળો અવયવ, કયાંક અંકના સ્થાને શુક એવું દેખાય છે. સ્થાલ, અંકુશ, અષ્ટાપદ-ધૃતફલક, સુપ્રતિષ્ઠા-સ્થાપનક, મયૂર, શ્રી અભિષેક-લક્ષ્મી અભિષેક, તોરણ, મેદિની, ઉદધિ, વરભવન-પ્રધાનગૃહ, ગિરિ, વરાદર્શ-શ્રેષ્ઠ દર્પણ, સલીલગજ-લીલા કરતો હાથી, ઋષભ-બળદ, સિંહ, ચામર. આ ઉત્તમ-પ્રધાન, પ્રશસ્ત-સામુદ્રિક શાસ્ત્રોમાં પ્રશંસારૂપ બ્રીશ લક્ષણો ધારણ કરે છે તે.

હંસના જેવી ગતિવાળી, કોકીલાના આમ્રમંજરી સંસ્કૃતવ થકી પંચમ સ્વર ઉદ્ગારમયી જે મધુર ગીત, તેની જેમ શોભન સ્વર જેનો છે તે. કાંતા - કમનીય,

સર્વ તેના પ્રત્યાસન્નવર્તી લોકને અનુમતસંમત, કોઈને પણ કંઈપણ દ્રેષ્ય નથી. વલિ-શીથીલતાથી ઉદ્ભવેલ ચામડીનો વિકાર, પલિત-પાંડુરક્ય, તે વલિ-પલિત જેનામાં નથી તે. વિરુદ્ધ અંગ તે વ્યંગ-વિકારવાળા અવયવ, દુર્વર્ણ-દુષ્ટ શરીરત્વયા, વ્યાધિ આદિથી વિમુક્ત એવી છે.

ઉંચાઈમાં મનુષ્યો, સ્વપતિથી કંઈક ન્યૂન જે રીતે હોય, તે રીતે ઉંચાઈવાળી, કંઈક ન્યૂન ત્રણ ગાઉ ઉંચી. ઐદંયુગી મનુષ્યની પત્ની માફક પોતાની પતિની સમાન કે અધિક ઉચ્ચત્વ વાળી નહીં. અર્થાત્ - જેમ હાલ પુરુષની અન્યૂન ઉચ્ચત્વવાળી પત્નીના યોગે લોકમાં ઉપહાસ પાત્ર થાય છે, તેવું તે મનુષ્યોની સ્ત્રીમાં નથી, તેવા સ્વભાવથી જ શ્રૃંગારરૂપ ચારુ-પ્રધાન વેશ જેનો છે તે. પ્રાયઃ નિર્વિકાર મનસ્કત્વ અને અદૃષ્ટ પૂર્વકત્વથી તેના સીમંત-ઉજ્જયનાદિ ઔપાધિક શ્રૃંગારનો અભાવ છે. સંગત-ઉચિત, ગત-ગમન હંસીગમનવત્, હસિત-હસન કપોલવિકાશી અને પ્રેમસંદર્શી છે, ભણિત-ભણન, ગંભીર દર્પને ઉદ્દીપક ચેષ્ટન-સકામ અંગ-પ્રત્યંગોપાંગ દર્શનાદિ, વિલાસનેત્રચેષ્ટા, સંલાપ-પતિ સાથે સકામ સ્વ હૃદય પ્રત્યર્પણ ક્ષમ પરસ્પર સંભાષણ, તેમાં નિપુણ, યુક્ત-સંગત જે ઉપચાર-લોક વ્યવહાર, તેમાં કુશલ. આવા પ્રકારના વિશેષણ સ્વપતિ પ્રતિ જાણવા, પરંતુ પરપુરુષ પ્રત્યે ન જાણવા, તેવા પ્રકારના કાળ સ્વભાવથી પાતળા કામપણાથી પરપુરુષ પ્રતિ તેવા અભિલાષ અસંભવ છે.

એ પ્રમાણે યુગ્મી પુરુષોને પણ પરસ્ત્રી પ્રતિ અભિલાષ ન હોય તેમ જાણવું. [શંકા] જો એમ હોય તો પહેલા ભગવંતને સુનંદાનું પાણિ ગ્રહણ કરી રીતે ઉચિત હતું ? પુરુષનું મૃત્યુ થતાં તેના પરસંબંધીપણાના અવિરોધથી છે ? [સમાધાન] ભગવંતનું નિષિદ્ધ વિરુદ્ધ આચરણ ન બોલવું. - X - કન્યાવસ્થામાં જ તે ભગવંતનું પાણિગ્રહણ કરાયેલ છે. જેથી - પહેલા અકાલમૃત્યુ, તેમાં તાળફળથી બાળક હણાયુ કન્યા બચી ગઈ તે કન્યા કુલકરે ઋષભની પત્નીરૂપે ગ્રહણ કરી.

જો એમ છે, તો સાથે જન્મેલ સુમંગલા સાથે પાણિગ્રહણ કરી રીતે ? સત્ય છે. ત્યારે તે લોકા ચીર્ષત્વથી છે માટે અવિરુદ્ધત્વ છે.

સુંદર ઈત્યાદિ વ્યક્ત છે, વિશેષ એ કે - જઘન-પૂર્વનો કટીભાગ, લાવણચય - આકારની સ્પૃહણીયતા, વિલાસ - સ્ત્રીની ચેષ્ટા વિશેષ, કહ્યું છે - સદાન, આસન ગમન અને હાથ, ભૂ, નેત્ર કર્મોનો જે વિશેષ શ્લિષ્ટ તે વિલાસ છે.

નંદનવન - મેરુનું બીજું વન, તેનો વિવર - અવકાશ વૃક્ષરહિત ભૂ ભાગ, તેમાં ચરતી એવી આપસરા-દેવી, ભારતક્ષેત્રમાં માનુષીરૂપ આપસરા છે, આશ્ચર્ય - અદ્ભૂત, તેથી પ્રેક્ષણીય, પ્રાસાદીય.

હવે સ્ત્રી-પુરુષ સાધારણપણાથી તત્કાળભાવિ મનુષ્યસ્વરૂપ વિવક્ષા માટે આ કહે છે - 'તે પં મણુઆ' તે સુષમસુષમા ભાવિ મનુષ્ય ઓઘ-પ્રવાહી સ્વર જેનો છે તે. હંસની જેવો મધુર સ્વર જેનો છે તે. કૌંચની જેમ પ્રયાસ વિના નીકળેલ પણ દીર્ઘદેશવ્યાપી સ્વર જેનો છે તે. નંદી-બાર ભેટે વાજિંત્ર સમુદય, તેની જેમ શબ્દાંતર

અતિરોધારી સ્વર જેનો છે તે. નંદિની જેમ ઘોષ-અનુનાદ જેનો છે તે. સિંહની જેમ બલિષ્ઠ સ્વર જેનો છે તે, એ પ્રમાણે સિંહઘોષ.

ઉક્ત વિશેષણોનો વિશેષણ દ્વારા હેતુ કહે છે - સુસ્વરા, સુસ્વર નિર્ઘોષ, છાયા-પ્રભા, તેના વડે ઘોષિત અંગો - અવયવો જેના છે, તે એવા પ્રકારે અંગ-શરીર જેનું છે તે. વજ્રઘ્નભનારાય નામે સર્વોત્કૃષ્ટ આઘ સંહનન જેનું છે તે, સમચતુરસ્ર સંસ્થાન-સર્વોત્કૃષ્ટ આકૃતિ વિશેષ, તેના વડે સંસ્થિત, છવી-ત્વયા, નિરાતંક-નીરોગ-દાદર કુષ્ઠ કિલાસાદિ ત્વગ્ દોષ રહિત શરીર અથવા છવિ-છવિવાળો, છવિ-છવિમતના અભેદ ઉપચારથી દીર્ઘત્વથી “મત’નો લોપ થયો છે અર્થાત્ ઉદાત વર્ણ સુકુમાર ત્વચાયુક્ત.

અનુલોમ - અનુકૂળ વાયુવેગ - શરીર અંતવર્તી વાતજવ જેને છે તે. કપોતની જેમ ગુલ્મરહિત ઉદરનો મધ્યપ્રદેશ. કેમકે ગુલ્મમાં પ્રતિકૂળ વાયુવેગ થાય છે. કંક-પક્ષી વિશેષ, તેની જેમ ગ્રહણી-ગુદાશય, નીરોગ વર્યસ્કતાથી જેના છે તે. કપોત-પક્ષી વિશેષ માફક પરિણામ-આહારનો પરિપાક જેને છે તે. કપોતને જ જઠરાગ્નિ થોડાં પાષાણને પણ પચાવી જાય છે, તેવી લૌકિક શ્રુતિ છે. એ પ્રમાણે તેમને પણ અતિ આહાર ગ્રહણ કરવા છતાં પણ અજીર્ણ દોષાદિ થતાં નથી. પક્ષીની જેમ પુરુષના ઉત્સર્ગમાં નિર્લેપતાથી પોસ-અપાન દેશ જેને છે તે. - X - તથા પૃષ્ઠ-શરીરનો પાછળનો ભાગ, અંતર-પૃષ્ઠોદરનો અંતરાલ અર્થાત્ પડખાં. ઉરૂ-સાથળ. આ બધાં પરિનિષ્ઠિતતાને પામલે છે જેમના તે પરિણત. - X - અર્થાત્ યથોચિત પરિણામથી સંજાત છે. ૬૦૦૦ ધનુષ્ ઊંચા, ઉત્સેધ અંગુલથી ત્રણ ગાઉ પ્રમાણકાચા અને યુગ્મીનીની જે કંઈક ન્યૂન ત્રણ ગાઉ પ્રમાણ ઉચ્ચત્વ કહેલ છે, તેની અલ્પતાથી વિવક્ષા કરી નથી.

હવે તેના શરીરના પૃષ્ઠ કરંડકની સંખ્યા કહે છે - તેસિ જાં. ઇત્યાદિ તે મનુષ્યોને ૨૫૬ પૃષ્ઠ કરંડક છે. પાઠાંતરતી ૧૦૦ પૃષ્ઠ કરંડક કહેલ છે. પૃષ્ઠ કરંડક-પૃષ્ઠવંશવર્તી ઉન્નત અસ્થિખંડ અર્થાત્ પાંસળી, હે શ્રમણ ઇત્યાદિ પૂર્વવત્.

મનુષ્યોના પદ્મ-કમલ, ઉત્પલ-નીલોત્પલ અથવા પદ્મપદ્મક નામે ગંધદ્રવ્ય, ઉત્પલ-કુષ્ઠ, તે બંનેની ગંધ-પરિમલ સદૃશ-સમ, જે નિઃશ્વાસ, તેના વડે સુરભિગંધી વદન જેનું છે તે. પ્રકૃતિસ્વભાવથી ઉપશાંત પણ કૂર નહીં, પ્રકૃતિથી પ્રતનું - અતિમંદરૂપ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ જેના છે તે. તેથી જ મૃદુ-મનોજ્ઞ પરિણામે સુખાવહ. જે માર્દવ તેના વડે સંપન્ન, પરંતુ કપટી મૃદુતા યુક્ત નહીં.

આલીન-ગુરુજન આશ્રિત, અનુશાસનમાં પણ ગુરુ પ્રત્યે દ્વેષ ન કરનાર, અથવા આ - ચોતરફથી બધી ક્રિયામાં લીન-ગુપ્ત, ઉલ્લાસ ચેષ્ટાકારી નહીં. ભદ્રક-કલ્યાણભાગી, અથવા ભદ્રક-ભદ્ર હાથીની ગતિ, વિનિત-મોટા પુરુષને વિનય કરવાના સ્વભાવવાળા અથવા વિનિતા જેવા - વિજિત ઇન્દ્રિયવાળા જેવા. અલ્પેચ્છા-મણિ કનકાદિ પ્રતિબંધ રહિત. તેથી જ જેને વિધમાન નથી સંનિધિપર્યુષિત ખાદ્ય આદિ, સંચય-ધારણ કરવી તે.

વિટપાંતર - શાખાંતરમાં પ્રાસાદાદિ આકૃતિમાં પરિવસન - આકાલ આવાસ જેનો છે તે, જેમકે ઇચ્છિત કામ-શબ્દાદિ કામચંત-અર્થોને ભોગવવાનો સ્વભાવ જેનો છે તે.

અહીં જીવાભિગમાદિમાં યુગ્મી વર્ણનાધિકારમાં આહારાર્થે પ્રશ્નોત્તરસૂત્ર દેખાય છે. અહીં કાળદોષથી ત્રુટિત સંભવે છે, અહીં જ ઉત્તરત્ર ળીજા-ત્રીજા આરાના વર્ણન સૂત્રમાં આહારાર્થસૂત્રના સાક્ષાત્ દેશ્યમાનત્વથી છે. તેથી અહીં સ્થાનશૂન્યાર્થે જીવાભિગમ આદિથી લખીએ છીએ -

● સૂત્ર-૩૫ :-

ભગવન્ ! તે મનુષ્યોને કેટલા કાળે આહારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે ? ગૌતમ ! તેમને અદ્વમભક્ત [ત્રણ દિવસ] પછી આહારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણો ! તે મનુષ્યોને પૃથ્વી, પુષ્પ, ફળનો આહાર કહેલો છે.

ભગવન્ ! તે પૃથ્વીનો આસ્વાદ કેવા પ્રકારે કહેલો છે ? ગૌતમ ! જેમ કોઈ ગોળ કે ખાંડ કે શર્કરા કે મત્સંડી કે પરપટ, મોદક, મૃણાલ, પુષ્પોત્તર, પદ્મોત્તર, વિજયા, મહાવિજયા, આકાશિકા, આદર્શિકા, આકાશ ફલોપમ, ઉપમા કે અનોપમા, શું આવા પ્રકારનો તે પૃથ્વીનો આસ્વાદ હોય છે [ભગવન્ !] ? ના, એ અર્થ સમર્થ નથી, તે પૃથ્વી આનાથી ઇષ્ટતરિકા યાવત્ મણામતરિકા આસ્વાદવાળી કહી છે.

તે પુષ્પફળોનો કેવા પ્રકારનો આસ્વાદ કહેલ છે ? ગૌતમ ! જેમ કોઈ ચાતુરંત ચકવર્તી રાજાનું ભોજન લાખ સુવર્ણમુદ્રના વ્યયથી નિષ્પન્ન થાય છે, તે કલ્યાણકર, પ્રશસ્ત, વર્ણયુક્ત યાવત્ સ્પર્શયુક્ત, આસ્વાદનીય, વિસ્વાદનીય, દીપનીય, દર્પણીય, મદનીય, બૃહણીય, સર્વે ઇન્દ્રિય-ગાત્રને પ્રહ્લાદનીય હોય, [શું તે પુષ્પો ફળોનો સ્વાદ] આવા પ્રકારનો કહ્યો છે ?

ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. તે પુષ્પ ફળોનો સ્વાદ આનાથી પણ ઇષ્ટતરક યાવત્ આસ્વાદ કહેલ છે.

● વિવેચન-૩૫ :-

ભગવન્ ! તે મનુષ્યોને કેટલો કાળ ગયા પછી ફરી આહાર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે - આહાર લક્ષણ પ્રયોજન ઉપસ્થિત થાય છે ?

ભગવંતે કહ્યું - આઠ ભક્ત અતિકાંત થતાં આહારેચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે સરસ આહારિત્વથી આટલો કાળ તેમના ક્ષુધા વેદનીયના અભાવથી સ્વતઃ જ અભક્તાર્થતા છે, નિર્જરાર્થે તપ નથી. તો પણ અભક્તાર્થત્વના સાધર્મ્યથી અદ્વમભક્ત કહેલ છે. અદ્વમભક્ત એ ત્રણ ઉપવાસની સંજ્ઞા છે.

હવે તેઓ જે આહાર કરે છે, તે કહે છે - પૃથ્વી એટલે ભૂમિ અને ફળો - કલ્પતરુના ફળોનો આહાર જેમને છે તે. આવા પ્રકારે તે મનુષ્યો કહેલા છે - ઇત્યાદિ.

હવે આ આહાર મધ્યે પૃથ્વીનું સ્વરૂપ પૂછે છે - તે પૃથ્વીનો કેવો આસ્વાદ

કહેલો છે ? - X - ભગવંતે કહ્યું - હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ આદિ પૂર્વવત્. ગોળ-શેરડીના રસનો ક્વાથ, ખાંડ-ગોળનો વિકાર, શર્કરાકાશ આદિથી થયેલ, મત્સ્યંડિકા-ખંડ શર્કરા, પુષ્પોત્તર, પદ્મોત્તર એ શર્કરાના જ ભેદ છે. બાકી તે પર્યાટમોદકાદિ ખાદ્ય વિશેષ લોકથી જાણવા. આ મધુરદ્રવ્ય વિશેષના સ્વામીના નિર્દિષ્ટ નામમાં આવા પ્રકારના રસવાળી પૃથ્વી કદાચિત્ હોય, એ વિકલ્પારૂઢ મતિ ગૌતમ કહે છે - શું તે પૃથ્વીનો આસ્વાદ આવો છે ?

ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. તે પૃથ્વી આ ગોળ-શર્કરાદિથી ઈષ્ટતર છે. યાવત્ શબ્દતી કાંતતર, પ્રિયતર પણ કહેવું. આસ્વાદથી મણામતર કહેલ છે.

હવે પુષ્પ, ફળોના આસ્વાદને પૂછે છે - તે પુષ્પ ફળોના કલ્પવૃક્ષ સંબંધી કેવા પ્રકારનો આસ્વાદ કહેલ છે ? જે પૂર્વસૂત્રમાં યુગ્મીના આહારત્વથી વ્યાખ્યા કરી છે, તે જાણવી.

ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! જેમ કોઈ રાજા, તે રાજા લોકમાં કેટલાંક દેશનો અધિપતિ પણ હોય, તેથી કહે છે ત્રણ સમુદ્ર અને હિમવત્ એ ચાર અંતવાળા ક્ષેત્રને ચક્ર વડે જીતનાર એવો યાતુરંત ચક્રવર્તી હોય, આના દ્વારા વાસુદેવની વ્યાવૃત્તિ કરી. તેના કલ્યાણ - એકાંત સુખાવહ ભોજન વિશેષ, જે લાખ દ્રવ્યના વ્યયથી નિષ્પન્ન હોય, વર્ષ વડે અતિશયયુક્ત હોય, અન્યથા સામાન્ય ભોજન પણ વર્ષમાત્રવાળું સંભવે છે. તો અધિક વર્ષનથી શું ? યાવત્ અતિશય સ્પર્શ વડે યુક્ત હોય યાવત્ ગંધ અને રસ વડે અતિશયતાયુક્ત હોય, સામાન્યથી આસ્વાદનીય હોય અને વિશેષથી વિસ્વાદનીય-તેના રસથી કંઈક અધિક હોય દીપનીય - અગ્નિવૃદ્ધિકર, જઠરાગ્નિમાં અગ્નિની વૃદ્ધિ કરનાર હોય, દર્પણીય-ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કરનાર, મદનીય-કામને જન્મ આપનાર, બૃંહણીય-ઘાતુને ઉપચયકારીપણે, સર્વ ઈન્દ્રિયો અને ગાત્રને પ્રહલાદકારી હોય. - X -

એ પ્રમાણે કહેતા ગૌતમે પૂછ્યું - ભગવન્ ! તો શું તે પુષ્પ અને ફળોનો આસ્વાદ આવો હોય ? ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી. તે પુષ્પ ફળોનો ચક્રવર્તીના ભોજનથી ઈષ્ટતરક આદિ સ્વાદ છે.

અહીં કલ્યાણ ભોજનમાં સંપ્રદાય આ પ્રમાણે છે - ચક્રવર્તી સંબંધી પુંડ્ર ઈક્ષુચારિણી નામે ગાયન લાખના અર્ધ-અર્ધક્રમથી પીતગોક્ષીર પર્યન્ત યાવત્ એક ગાય સંબંધી જે દુધ, તે રાદ્ધ કલમ શાલી પરમાણ્નરૂપ અનેક સંસ્કાર દ્રવ્ય સંમિશ્ર કલ્યાણભોજન પ્રસિદ્ધ છે. ચક્રવર્તી અને સ્ત્રીરત્ન વિના બીજાને તે ખીર ખાવી દુર્જર અને મહાઉન્માદક છે.

હવે એ ઉક્ત સ્વરૂપ આહાર આહારી ક્યાં વસે છે તે પૂછા -

● સૂત્ર-૩૬,૩૭ :-

[૩૬] ભગવન્ ! તે મનુષ્યો તે આહારને કરતાં કઈ વસતિમાં વસે છે ? ગૌતમ ! તે મનુષ્યો વૃક્ષરૂપ ઘરમાં રહેનારા છે, તેમ હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ

કહેલ છે.

ભગવન્ ! તે વૃક્ષોનો કેવા પ્રકારે આકાર ભાવ પ્રત્યવતાર કહેલો છે ? ગૌતમ ! કૂડાગાર સંસ્થિત, પ્રેક્ષાગૃહ, છત્ર, ધ્વજ, સ્તૂપ, તોરણ, ગોપુર, વેદિકા, ચોફાલ, અટ્ટાલિકા, પ્રાસાદ હર્મ્ય, હવેલી, ગવાક્ષ, વાલાગ્રપોતિકા તથા વલ્લભીગૃહ સદૈશ સંસ્થાન સંસ્થિત છે.

આ ભરત ક્ષેત્રમાં બીજા પણ એવા વૃક્ષ છે. જેના આકાર ઉત્તમ વિશિષ્ટ ભવનો જેવા છે, જે સુખપ્રદ શીતલ છાયા યુક્ત છે એમ હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! કહેલ છે.

[૩૭] ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં શું ઘર હોય છે કે ગેહાપણ હોય છે ? ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી. કેમકે તે મનુષ્યો હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! વૃક્ષગેહાલયા કહેલા છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં ગામ કે યાવત્ સંનિવેશ છે ? ગૌતમ ! તે અર્થ સમર્થ નથી. તે મનુષ્યો સ્વભાવથી યથેચ્છ-વિચરણશીલ કહેલા છે.

ભગવન્ ! તે સમયે અસી, મસી, કૃષિ, વણિક્કણા, પણ્ય અથવા વાણિજ્ય છે ? તે અર્થ સમર્થ નથી. કેમકે હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તે મનુષ્યો અસિ મસિ કૃષિ વણિક્ક કણા પણ્ય વાણિજ્ય જીવિકાથી રહિત કહેલા છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ત્યાં હિરણ્ય, સુવર્ણ, કાંસ્ય, દૂષ્ય, મણિ, મોતી, શંખ, શિલા-પ્રવાલ, રક્ત રત્ન, સાવર્ણજ હોય છે ? હા, હોય છે પણ તે મનુષ્યોના પરિભોગપણે શીઘ્ર ઉપયોગમાં આવતા નથી.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં રાજા યુવરાજ, ઈશ્વર, તલવર, માડંબિક, કૌટુંબિક, ઈભ્ય, શ્રેષ્ઠી, સેનાપતિ કે સાર્થવાહ છે ? ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી. તે મનુષ્ય ઋદ્ધિ-સત્કાર રહિત છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં દાસ, પ્રેષ્ય, શિષ્ય, ભૃતક, ભાગિયા કે કર્મકર છે ? ના, એ અર્થ સમર્થ નથી. હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તે મનુષ્યો આભિયોગ રહિત છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં માતા, પિતા, ભાઈ, બહેન, પત્ની, પુત્ર, પુત્રી કે પુત્રવધૂ હોય છે ? હા, હોય છે, પરંતુ તેમને તીવ્રપ્રેમ બંધન ઉત્પન્ન થતું નથી.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં અરી, વૈરી, ઘાતક, વધક, પ્રત્યનીક કે પ્રત્યામિત્ર છે ? ના, એ અર્થ સમર્થ નથી. હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તે મનુષ્યો વૈરાનુશય રહિત હોય છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં મિત્ર, વયસ્ય, જ્ઞાતક, સંઘાટક, સખા, સુહૃદ કે સાંગતિક છે ? હા, છે. પણ તે મનુષ્યોને તીવ્ર રાગબંધન ઉત્પન્ન થતું નથી.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં આવાહ, વિવાહ, યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ, સ્થાલીપાક

કે મૃતપિંડ નિવેદના હોય છે ? ના, એક અર્થ સમર્થ નથી. હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તે મનુષ્યો આબાહ, વિવાહ, યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ, સ્થાલીપાક, મૃતપિંડ નિવેદના વ્યવહાર રહિત છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં ઈન્દ્ર-સ્કંદ-નાગ-ચક્ષ-ભૂત-અગ્નિ-તડાગ-દ્રહ-નદી-વૃક્ષ-પર્વત-સ્તુપ કે ચૈત્યનો મહોત્સવ હોય છે ? ના, એ અર્થ સમર્થ નથી. તે મનુષ્યો મહોત્સવ મહિમા રહિત કહેલા છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં નટ-નર્તક-જલ્લ-મલ્લ-મૌષ્ટિક-વેલંબક-કથક-પ્લવક કે લાસકની પ્રેક્ષા કહેલી છે ? ના, એ અર્થ સમર્થ નથી. હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તે મનુષ્યો કુતૂહલ રહિત કહેલા છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં શકટ, રથ, યાન, યુગ્ય, ગિલ્લિ, થિલ્લિ, સીયા કે સ્યંદમાનિકા છે, ના એ અર્થ સમર્થ નથી. તે મનુષ્યો પાદચાર વિહારી કહેલા છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં ગાય, ભેંસ, બકરા કે ઘેટા છે ? હા, હોય છે. પરંતુ તે મનુષ્યોના પરિભોગમાં આવતા નથી.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં અશ્વ, હાથી, ઉંટ, ગાય, ગવય, બકરા, ઘેટા, પ્રશ્ચય, મૃગ, વરાહ, ઋઋ, શરભ, ચમર, કુરંગ, ગોર્કર્ણ આદિ હોય છે ? હા, હોય છે. પણ તેમના પરિભોગમાં આવતા નથી.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં સીંહ, વાઘ, વૃક, દ્વીપિક, અચ્છ, તરક્ષ, શિયાલ, બિડાલ, સુનક, કોર્કતિક કે કોલશુનક છે ? હા, છે પણ તે મનુષ્યોને આબાહ, વ્યાબાહ, છવિચ્છેદ, કરતા નથી. આયુષ્યમાન્ શ્રમણો ! તે શ્વાપદગણ પ્રકૃતિથી ભદ્રક છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં શાલી, વ્રીહી, ગોધૂમ, જવ, જવજવ, કલમ, મસૂર, મગ, અડદ, તલ, કળથી, નિફાવ, આલિસંદક, અતસી, કુસુંભ, કોદ્રવ, કંગુ, વરક, સલક, શણ, સરસવ, મૂલગ કે બીજ છે ? હા, હોય છે. પરંતુ તે મનુષ્યોના ઉપભોગમાં આવતા નથી.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં ગઙ્ગા, દરી, અવપાત, વિષમ કે વિજ્વલ હોય છે ? ના, એ અર્થ સમર્થ નથી. કેમકે ભરત ક્ષેત્રમાં બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ કહેલ છે. જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કર ઇત્યાદિ હોય, તેમ જાણવું.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં સ્થાણુ, કંટક, તૃણ, કચવર કે પત્ર કચવર હોય છે ? ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. તે ભૂમિ સ્થાણુ, કંટક, તૃણ, કચવર, પત્રકચવર રહિત છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં ડાંસ, મશક, જૂ, લીંબ, ઢિંકુણ કે પિસ્સુ હોય છે ? ના, એ અર્થ સમર્થ નથી તે ભૂમિ ડાંસ, મશક, જૂ, લીંબ, ઢિંકુણ અને પિસ્સુના ઉપદ્રવરહિત કહેલી છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં સર્પ કે અજગર હોય છે ? હા, હોય

છે. પરંતુ તે મનુષ્યોને આબાહ આદિ કરતા નથી. યાવત્ તે પ્રકૃતિભદ્રક વ્યાલક ગણ કહેલ છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં ડિંભ, ડમર, કલહ, બોલ, ક્ષાર, વૈર, મહાયુક્ષ, મહાસંગ્રામ, મહાશરપતન કે મહાપુરુષ પતન હોય છે ? ગૌતમ ! ના, એ અર્થ સમર્થ નથી. તે મનુષ્યો વૈરાનુબંધ રહિત કહેલા છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં દુર્ભૂત, કુલરોગ, ગ્રામ રોગ, મંડલરોગ, પોટ્ટરોગ, શીષવેદના, કર્ણ-હોઠ-અક્ષિ-નખ-દંત વેદના, કાશ, શ્વાસ, શોષ, દાહ, અર્થ અજીર્ણ, જલોદર, પાંડુરોગ, ભગંદર, એકાહિક-દ્વિઘાહિક-ત્ર્યાહિક-ચતુર્હિક (એ બધાં) જવર-તાવ, ઈન્દ્રગ્રહ, ધનુગ્રહ, સ્કંદગ્રહ, કુમારગ્રહ, ચક્ષગ્રહ, ભૂતગ્રહ, મસ્તકશૂળ, હ્રદયશૂળ, પેટશૂળ, કુક્ષીશૂળ, યોનિશૂળ, ગ્રામમારી યાવત્ સન્નિવેશમારી, પ્રાણીદાય, જનદાય, કુળદાય, વ્યસનભૂત અનાર્થ એ બધું હોય છે ? ગૌતમ ! ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તે મનુષ્યો રોગાતંક રહિત કહેલા છે.

● વિવેચન-૩૬,૩૭ :-

ભગવન્ ! તે મનુષ્યો, તે અનંતરોક્ત સ્વરૂપ આહાર કરીને કયા ઉપ-આશ્રયમાં જાય છે - વસે છે ? ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! વૃક્ષરૂપ ગૃહ આલય-આશ્ર જેનો છે તે, એવા પ્રકારે મનુષ્યો કહેલા છે. હે શ્રમણ ! ઇત્યાદિ પૂર્વવત્.

હવે આ ગૃહાકાર વૃક્ષો કેવા સ્વરૂપના છે, તેમ પૂછે છે - પ્રશ્નસૂત્ર પદયોજના સુલભ છે. આકાર ભાવ પ્રત્યાવતાર પૂર્વવત્.

ભગવંતે કહ્યું - હે ગૌતમ ! તે વૃક્ષો કૂટ-શિખર, તે આકારે રહેલ છે. પ્રેક્ષા-પ્રેક્ષાગૃહ, નાટ્યગૃહ. સંસ્થિત શબ્દ બધે જોડવો. તેથી પ્રેક્ષાગૃહ સંસ્થિત અર્થાત્ પ્રેક્ષાગૃહ આકારથી સંસ્થાનવત્. એ પ્રમાણે છત્ર, ધ્વજ, તોરણ, સ્તૂપ, ગોપુર, વેદિકા, ચોફાલ, અટ્ટાલક, પ્રાસાદ, હર્મ્ય, ગવાક્ષ, વાલાગ્રપોતિકા વલ્લભીગૃહ સંસ્થિત. તેમાં છત્રાદિ પ્રસિદ્ધ છે. ગોપુર-પુરદ્વાર, વેદિકા-ઉપવેશન યોગ્ય ભૂમિ, ચોફાલ - મતવારણ, અટ્ટાલક-પૂર્વવત્, પ્રાસાદ-દેવતા કે રાજાનું ગૃહ કે ઘણો ઉચો પ્રાસાદ, આ બંનેને અંતે શિખર હોય છે. - - -

- - - હર્મ્ય-શિખરરહિત ધનવાનોનું ભવન, ગવાક્ષ-ગોળ, વાલાગ્રપોતિકા-જળની ઉપરનો પ્રાસાદ, વલભી-છદિરાધાર, તેનાથી પ્રધાનગૃહ, અહીં આશય એવો છે - કેટલાંક વૃક્ષો કૂટ સંસ્થિત છે, તે સિવાયના બીજા પ્રેક્ષાગૃહસંસ્થિતા છે, બીજા છત્ર સંસ્થિત છે. એ પ્રમાણે બધે ભાવના કરવી.

બીજા કહે છે - અહીં સુષમાસુષમામાં ભરતક્ષેત્રમાં ઘણાં શ્રેષ્ઠ ભવનો, સામાન્યથી વિશિષ્ટગૃહો છે. તેના જે વિશિષ્ટ સંસ્થાન તેના વડે સંસ્થિત, શુભ-શીતલ છાયા જેની છે તે તથા આવા પ્રકારના વૃક્ષગણો કહેલા છે. શ્રમણાદિ પૂર્વવત્. પૂર્વે ગેહાકાર કલ્પવૃક્ષ સ્વરૂપ વર્ણન કહેવા છતાં પણ આ પરમપુણ્ય પ્રકૃતિક યુગ્મીના આવા સુંદર આશ્રયોમાં વસે છે તે જણાવવાને ફરી તે વર્ણક સૂત્રનો આરંભ સાર્થક

છે. શું ત્યારે ગૃહો નથી હોતા ? હોય છે, પણ તે ગૃહો ધાન્યવત્ તેમના ઉપયોગમાં આવતા નથી, એવી આશંકાથી પૂછે છે - X -

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં ગૃહો કે પ્રતીત ગૃહોમાં આયતન કે આપતન ઉપભોગાર્થે આવે છે ? ઉત્તરસૂત્ર પૂર્વવત્. આના વડે ત્યારે મનુષ્યાદિ પ્રયોગજન્ય ગૃહનો અભાવ છે, તેથી જ તેમના ઉપભોગાર્થે ત્યાં આપણાકનો અભાવ કહેલ છે.

કહેવાયેલ કહેવાનાર આ યુગ્મી સૂત્રોમાં પ્રશ્નોત્તર આલાવા વાક્ય ચોજના પૂર્વવત્ છે વિશેષ એ કે ગામો વૃત્તિથી આવૃત કે કરોવાળા જાણવા. યાવત્ શબ્દથી નગરાદિને લેવા. તેમાં નગર - ચાર ગોપુરને ઉદ્ભાષક કે જ્યાં કરો વિદ્યમાન નથી તે નગર અર્થાત્ કરરહિત. - X - નિગમ-પ્રભૂત વણિક્લોકોના આવાસો, ખેડ-ધૂળના પ્રાકારથી નિબદ્ધ - X -, ક્ષુલ્લક પ્રાકાર વેષ્ટિત અભિત કે પર્વતથી આવૃત તે કર્બટ.

મડંબ-અટી ગાઉ અંતર સુધી ગામ રહિત કે ૫૦૦ ગ્રામ ઉપજીવ્ય. પતન-જળ, સ્થળ પથ ચુકત કે રત્નયોનિભૂત, દ્રોણમુખ-સિંધુવેલાવલચિત, આકર-સોનાની ખાણ વગેરે. આશ્રત-તાપસનું સ્થાન, સંબાધ-પર્વતના શ્રુંગ સ્થાપી નિવાસ કે યાત્રાથી આવેલ પ્રભૂતજન નિવેશ, રાજધાની જેમાં નગર કે પતનમાં અન્યત્ર રાજા વસે છે. સંનિવેશ-જેમાં સાર્થ, કટકાદિના આવાસો હોય છે. એ પ્રશ્ન છે. તેનો ઉત્તર છે - આ અર્થ સમર્થ નથી.

આ અર્થ માટે વિશેષણ દ્વારા હેતુ કહે છે - યથા ઈચ્છિત-ઈચ્છાને અનતિક્રમ્ય, કામ-અત્યર્થ, ગામિનો-ગમનશીલ તે મનુષ્યો છે. અહીં અત્યર્થ કથનથી તેમનું સર્વદા સ્વાતંત્ર્ય કહ્યું. ગ્રામ નગર આદિ વ્યવસ્થામાં નિયત આશ્રયત્વથી તેમનો ઈચ્છાનિરોધ થાય. જીવાભિગમમાં પણ 'જહેચ્છિકામગામિણો' ને સ્થાને 'જં નેચ્છિકામગામિણો એ પાઠ છે, તેનો આ અર્થ છે - જેથી ઈચ્છિત કામગામી નથી. ન ઈચ્છિત-ઈચ્છાના વિષયીકૃત્ ઈચ્છિત નથી. અહીં 'નજ્' શબ્દ અનાદેશનો અભાવ છે. નેચ્છિત-ઈચ્છાના અવિષયીકૃત, કામ-સ્વેચ્છાથી જવાનો સ્વભાવ છે તે, એવા કામગામી તે મનુષ્યો છે. જો કે ગૃહસૂત્રથી જ અર્થાપત્તિથી ગ્રામાદિનો અભાવ સૂચવેલ છે, તો પણ અવ્યુત્પન્ન વિનેયજન વ્યુત્પત્તિ અર્થે આ સૂત્રનો ઉપન્યાસ છે.

અહીં અસિ - ખડ્ગ, જેની જીવિકાથી લોકો સુખવૃત્તિક થાય છે, અથવા સાહચર્ય લક્ષણથી અસિ શબ્દથી અહીં અસિ ઉપલક્ષિત પુરુષો ગ્રહણ કરવા. એ પ્રમાણે આગળના વિશેષણોમાં પણ યથાયોગ જાણવું. મર્ષી - જેની આજીવિકાથી લેખક કળા, કૃષિ - ખેડવું. વણિક-વેપારથી જીવનાર, પણિત-કરિયાણું, વાણિજ્ય - X - ઈત્યાદિ. આ અર્થ સમર્થ નથી. કેમકે તેઓ અસિ-મર્ષી-કૃષિ-વણિક્-પણિત-વાણિજ્ય જેમાંથી ચાલ્યા ગયેલ છે તેવા તે મનુષ્યો કહેલ છે.

હિરણ્ય-રૂપું કે ન ઘડેલ સુવર્ણ, સુવર્ણ-ઘડેલું સોનું, કાંસુ, દૂષ્ય-વસ્ત્રની જાતિ, મણિ-ચંદ્રકાંતાદિ, મોતી, શંખ-દક્ષિણાવર્ત આદિ, શિલા-ગંધપેષણાદિ, પ્રવાલ,

રક્તરત્ન-પદ્મરાગાદિ, સ્વાપતેય - રજતસુવર્ણાદિ દ્રવ્ય.

(શંકા) જો હિરણ્ય રૂપ્ય છે, તો રૂપાની ખાણ ત્યાં સંભવે છે, જો ન ઘડેલ સુવર્ણ છે, તો સોનાની ખાણ છે. પરંતુ ઘડેલ સુવર્ણ તથા તાંબુ-ત્રપુસ્ સંયોગથી બનેલ કાંસુ અને વણીને બનાવેલ વસ્ત્ર, તે ત્યાં કઈ રીતે સંભવે ? તે શિલ્પપ્રયોગ જન્યત્વથી છે. તે અહીં અતીત ઉત્સર્પિણીના નિધાનગત સંભવતું નથી તેમ કહેવું. કેમકે સાદિ સપર્યવસિત પ્રયોગ બંધનો અસંખ્યેયકાળ સ્થિત અસંભવે છે. એકોરુક અને ઉત્તરકુરુ સૂત્રના આ આલાપકનો અકથન પ્રસંગ છે.

(સમાધાન) સંહરણપ્રવૃત્ત, ક્રીડા પ્રવૃત્ત દેવ પ્રયોગથી તેનો સંભવ હોય તેમ સંભવે છે... અહીં ઉત્તર-'હંત' શબ્દથી વાક્યારંભ કે કોમળ આમંત્રણ છે. હિરણ્યાદિ છે, તે મનુષ્યોના પરિભોગ્યપણે તે ક્યારેય પણ આવતા નથી.

રાજા - ચકવર્તી આદિ, યુવરાજ - રાજ્યને યોગ્ય, ઈશ્વર-ભોગિકાદિ કે અણિમાદિ આઠ પ્રકારે ઐશ્વર્યચુકત, તલવર-રાજાએ સંતુષ્ટ થઈને આપેલ સુવર્ણપટ્ટ અલંકૃત - X - માડંબિક-પૂર્વોક્ત મડંબ, તેના અધિપતિ, કૌટુંબિક-કોઈક કુટુંબનો સ્વામી, ઈભ્ય-જેના દ્રવ્યનો ઢગલો કરતા હાથી પણ ન દેખાય તેટલું દ્રવ્ય, ઈભ-હસ્તી, તેટલા પ્રમાણમાં દ્રવ્યને યોગ્ય. શ્રેષ્ઠી-શ્રીદેવતા અધ્યાસિત સુવર્ણપટ્ટ અલંકૃત મસ્તક, નગર શ્રેષ્ઠ વણિક્ વિશેષ. - - -

- - - સેનાપતિ-જેની આજ્ઞામાં રાજા વડે ચતુરંગ સેના રાખી હોય, સાર્થવાહ - જે ગણિમાદિ ક્યાણક ગ્રહણ કરીને દેશાંતર જતાં સહચારીને માર્ગમાં સહાયક થાય છે.

ઉક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર છે, "આ અર્થ સમર્થ નથી." તેમને ઋદ્ધિ, વૈભવ, ઐશ્વર્ય ચાલ્યા ગયેલ છે. સત્કાર-તેનું સેવન પણ ચાલી ગયું છે જેમને તેવા.

દાસ-આમરણ ખરીદીને રાખેલ કે ગૃહદાસી પુત્ર. પ્રેષ્ય-પ્રેષણ યોગ્ય જન-દૂતાદિ. શિષ્ય-ઉપાધ્યાયનો ઉપાસક અર્થાત્ શિક્ષણીય. ભૂતક-નિયતકાળ માટે મર્યાદા કરીને વેતનથી કર્ણકરણને માટે રાખેલ કે દુષ્કાળ આદિમાં નિશ્ચિત. ભાગિક-બીજો વગેરે ભાગ ગ્રહણ કરનાર, કર્મકર-છાણ આદિ લઈ જનાર. અહીં કહે છે કે તે અર્થ સમર્થ નથી કેમકે તેઓ આભિયોગિક કર્મરહિત છે.

માતા - જે, જન્મ આપે, પિતા-જે, બીજને રોપે, બ્રાતા-જે સાથે જન્મે, ભગિની-જે સાથે જન્મે, ભાર્યા-ભોગ્યજન્ય, પુત્રજન્મ આપેલ, દુહિતા-પુત્રી, સ્ત્રુષા-પુત્રવધૂ, અહીં ભગવંત કહે છે - હા. પણ તેના માટે મનુષ્યોને તીવ્ર-ઉલ્કટ પ્રેમબંધન ઉત્પન્ન થતું નથી. કેમકે તેવો ક્ષેત્ર સ્વભાવ છે, તેઓ પાતળા પ્રેમ બંધનવાળા યુગ્મી કહ્યા છે.

(શંકા) જેમ કુટુંબ મનુષ્યોમાં સ્ત્રુષા સંબંધ જો આપેક્ષિક છે, તો ભગીજા-ભાણેજા આદિ સંબંધ કેમ ન સંભવે ? કહે છે - કુબેરદત-કુબેરદતાના સ્વકભાવવત્ તે પણ ઉપલક્ષણથી લેવા, પણ પ્રગટ વ્યવહારથી આ જ સંબંધો છે.

અરિ-સામાન્યથી શત્રુ, વૈરિ-જાતિ નિબદ્ધ વૈરચુકત, ઘાતક-જે બીજા વડે

ઘાત કરે. વધક-સ્વયં હણે કે વ્યથક-થપાટ આદિ વડે મારનાર, પ્રત્યનીક-કાર્ય ઉપઘાતક, પ્રત્યમિત્ર - જે પૂર્વે મિત્ર થઈ, પછી અમિત્ર કે અમિત્ર સહાયક થાય. એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં 'ના' કહે છે. કેમકે તેમને વૈરજન્ય પશ્ચાત્તાપથી રહિતના છે. કેમકે વૈર કરીને તેના ફળવિપાકરૂપ પુરુષ પશ્ચાત્તાપ કરે છે.

મિત્ર-સ્નેહપ્રાપ્ત, વયસ્ય-સમાન વયવાળા ગાઢતર સ્નેહ પ્રાપ્ત, જ્ઞાત-સ્વજ્ઞાતીય, અથવા સંવાસાદિ વડે જ્ઞાત એટલે સહજ પરિચિત. સંઘાટિક-સહચારી, સખા-સમાન ખાનખાનથી ગાઢતમ સ્નેહ પ્રાપ્ત, સુહૃદ્-મિત્ર જ સર્વકાળ દૂર ન થનાર અને હિતોપદેશદાતા, સાંગતિક-સંગતિ માત્ર ઘટિત છે. “હા” છે - પૂર્વવત્. પરંતુ તે મનુષ્યોને તીવ્ર રાગબંધન થતું નથી.

આવાહ - વિવાહ પૂર્વેનો તાંબૂલદાન ઉત્સવ, વિવાહ-પરિણાયત, યજ્ઞ-પ્રતિદિન સ્વસ્વ ઈષ્ટ દેવતા પૂજા, શ્રાદ્ધ-પિતૃ ક્રિયા, સ્થાલીપાક-સંપ્રદાયથી જાણવું, મૃતપિંડ નિવેદન-મૃતોને શ્મશાનમાં ત્રીજા-નવમાદિ દિવસે પિંડનિવેદન-પિંડ સમર્પણ. એ હોતું નથી. કેમકે તેઓ આવાહ, વિવાહાદિ રહિત છે.

ઈન્દ્ર-પ્રસિદ્ધ છે, મહ-પ્રતિનિયત દિવસે થતો ઉત્સવ, સ્કંદ-કાર્તિકેય, નાગ-ભવનપતિ વિશેષ, યજ્ઞ અને ભૂત-વ્યંતર વિશેષ, અવટ-કૂવો, તડાગ-તળાવ આદિ, સ્તૂપ-પીઠ વિશેષ, ચૈત્ય-ઈષ્ટ દેવતાનું આયતન. આ બધું નથી કેમકે તે મનુષ્યો આવા મહોત્સવથી રહિત છે.

નટ-નાટ્ય કરનાર, તેમની પ્રેક્ષા-જોવાને માટે કૌતુક દર્શન ઉત્સુક લોકોને મેળાપ. નૃત-નૃત્ય કરનાર, જલ્લ-દોરડા ઉપર ખેલનાર, મલ્લ-ભુજા યુદ્ધ કરનાર, મૌષ્ટિક-મલ્લ, જે મુઠ્ઠિ વડે પ્રહાર કરે છે. વિડંબક-વિદૂષક મુખવિકારાદિથી લોકોને હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનાર, કથક-રસવાળી કથાના કથનથી શ્રોતાને રસઉત્પત્તિ કરનારા, પલવક-જે કુદકા આદિ દ્વારા ગત્તાદિને કૂદે છે અથવા નદી આદિને તરી જાય છે. લાસક-રાસ આદિ કરનાર. તેમને જોવા, ઉપલક્ષણથી આખ્યાયકની પ્રેક્ષા પણ ગ્રહણ કરવી. - - - તે અર્થ સમર્થ નથી. તે મનુષ્યો કુતૂહલ રહિત છે.

ગાડુ વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. રથ-કીડા રથાદિ, યાન-જેના વડે જવાય તે. યાન-કહેલ અને કહેવાનાર ગંત્રી આદિ યુગ્ય-પુરુષો વડે ઉપાડાતું જંપાન, ગિલ્લિ - બે પુરુષો વડે ઉપાડાતી ડોલી, ચિલ્લિ - બે વેસરાદિથી નિર્મિત યાન, શિબિકા - (પાલખી), સ્યંદમાનિકા - પુરુષ પ્રમાણ લાંબી શિબિકા, આ બધું નથી. કેમકે તે મનુષ્યો પગે ચાલનાર છે, ગાડા આદિ વિચરનારા નથી.

ગો મહિષી આદિ, તેમાં એડકા-ઘેટી. તે મનુષ્યોના પરિભોગપણે કદાચિત્ આવતા નથી, તેના દુધ આદિ તે મનુષ્યોને ઉપભોગમાં આવતા નથી.

અશ્વ આદિ - - - તેમાં ગોણ-બળદ, ગવય-વન્યગાય, પ્રશ્નક - બે ખુરવાળા અટવી પશુ વિશેષ, રુરુ-મૃગ વિશેષ, શરભ-અષ્ટાપદ, ચમર-વન્ય ગાય, જેમના પૂંછ અને કેશ ચામરપણે થાય છે. શબર-જેની અનેક શાખામાં શીંગડા હોય છે, કુરંગ અને ગોકર્ણ, બંને હરણના ભેદો છે, તેમ શીંગડા અને વણાદિ વિશેષના સામર્થ્યથી

જાણવું - આ બધાં ત્યાં છે - X - પણ તે પહેલા આરાના મનુષ્યોને યથાસંભવ સારોહણાદિ કાર્યમાં આવતા નથી.

હવે નાખર પ્રશ્નસૂત્ર કહે છે - અહીં સીંહ-કેસરીસીંહ, વૃક-ઈલામૃગ, દ્વીપિન-ચિત્તો, રુક્ષ-અક્ષબલ્લ, તરક્ષ-મૃગાદન, બિડાલ-માખર, શુનક-શ્વાન, કૌકંટિક-લોમટક જે રાત્રિના કો કો એમ અવાજ કરે છે. કોલશૂનક - મહાશૂકર. આ બધાં પશુ હોય છે, પરંતુ તે મનુષ્યોને કિંચિત્ બાધા, વિશેષ અબાધા, ચર્મ કર્તન આદિ ઉત્પન્ન કરતાં નથી. કેમકે તે શ્વાપદો પ્રકૃતિથી ભદ્રક છે, તેમ કહેલ છે.

શાલિ-કલમાદિ વિશેષ, ગ્રીહી-સામાન્યથી [ડાંગર], યવયવ-યવ વિશેષ, કલ-કલાયના ત્રિપુટ નામે કે ગોળ ચણા. મસૂર-માલવદેશ પ્રસિદ્ધ ધાન્ય વિશેષ કુલત્યા-ચપલક તુલ્યા ચિપિટા થાય છે, નિષ્વાવ-વાલ - X - અલસી-ધાન્ય, તેનું તેલ અલસીના તેલ નામે પ્રસિદ્ધ છે. કુસુંબ-જેના પુષ્પો વડે વસ્ત્રાદિનો રંગ કરાય છે, કોદ્રવ-કોદરા, કંડુ-પીળા તાંદુલ, વરટ્ટી-ધાન્ય વિશેષ, રાલક-કંગુ વિશેષ - X - શણ-ત્વચાપ્રદાન નાલ, એક ધાન્ય છે. મૂલક-એક શાક, તેના બીજો. આ બધું છે, પણ તે મનુષ્યોના પરિભોગ્યપણે કચારેય આવતા નથી, કેમકે તેમને કલ્પવૃક્ષના - પુષ્પ-ફળાદિનો આહાર હોય છે.

ગર્તો-મોટો ખાડો, દરી-ઉંદરાદિએ કરેલ નાનો ખાડો, અવપાન-પ્રપાત સ્થાન, જ્યાં ચાલતા લોકો પ્રકાશ હોવા છતાં પણ પડે છે. પ્રપાત - ભૃગુ, જ્યાં લોકો કંક ઈચ્છા કરીને પડે છે વિષમ - દુઃખે. આરોહ-અવરોહ થાય તેવું સ્થાન, વિજ્જલ-ચીકણા કાદવચુકત સ્થાન, જ્યાં લોકો કારણ વિના જ પડે છે આ અર્થ યોગ્ય નથી, કેમકે ભરતક્ષેત્રમાં બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ કહેલ છે. વર્ણન પૂર્વવત્.

અહીં સ્થાણુ-ઉર્ધ્વકાષ્ઠ, કંટક-કાંટા, તૃણ અને પાંદડા રૂપ કચરો. એ બધું નથી. કેમકે તે સ્થાણુ આદિ રહિત છે.

એ રીતે સુષમાસુષમા નામે આરો કહ્યો.

અહીં ડાંસ, મશકાદિ છે ? તેમાં ઢિંકુણ-માંકડ, પિશુક-ચંચટ, તેનો ઉત્તર છે - ડાંસ, મશકાદિ રહિત તથા ઢિંકુણ આદિના ઉપદ્રવ રહિત છે. એવો તે સમય કહેલ છે. - X - X -

અહય-સામાન્યથી સર્પ, અજગર-મહાકાય સર્પ, બાકી પૂર્વવત્. જે કારણે પ્રકૃતિભદ્રક વ્યાલગણ-સરિસૃપ જાતિ ગણ કહેલ છે. - X - X -

અહીં ડિંબ-ડમર પૂર્વવત્, કલહ-વચનની રાટિ, બોલ-ઘણાં લોકોના અવ્યક્ત અક્ષર રૂપ ધ્વનિ-કલકલ, ક્ષાર-પરસ્પર મત્સર, વૈર-પરસ્પર અસહમાનપણાથી હિંસ્ય-હિંસકતાના અધ્યવસાય, મહાયુદ્ધ - વ્યવસ્થાહીન મહારણ, મહાસંગ્રામ-ચક્રાદિ વ્યૂહરચના યુક્તતાથી સવ્યવસ્થા મહારણ, મહાશસ્ત્ર-નાગ બાણાદિ, તેને હિંસાબુદ્ધિથી ફેંકવા આદિ. આ બધાંના અદ્ભૂત વિચિત્ર શક્તિતત્ત્વથી મહાશસ્ત્રત્વ છે. તેથી કહે છે - નાગબાણ ધનુષ્ય ઉપર આરોપિત બાણ આકાર મુક્તા જાજવલ્યમાન અસહ્ય

ઉત્કાંઠ સ્વ છે, તે બીજાના શરીરે સંકાંત થઈ નાગમૂર્તિ થઈને પાશત્વ કરે એ. તામસ બાણ - સકલ રણભૂમિ વ્યાપી મહાંધ તમસ રૂપપણે છે. પવનબાણ - તેવા પ્રકારના પવન સ્વરૂપપણે છે. વહિન બાણ - તેવા પ્રકારના વહિન પ્રકારથી પરિણત પ્રતિવૈરી વાહિનીમાં વિદ્વનોત્પાદક થાય છે. એ પ્રમાણે બીજામાં પણ સ્વ-સ્વ નામાનુસાર સ્વસ્વ જન્ય કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે.

અહીં વૃત્તિકારશ્રીએ ઉક્તાર્થ સૂચક બે ગાથા કહી છે.

મહાપુરુષ - છત્રપતિ આદિ, તેમનું પતન-કાળ ધર્મને પામે, તેથી જ મહારુધિર- છત્રપતિ આદિનું લોહી, તેનું નિપતન-પ્રવાહરૂપે વહન. તેનો ઉત્તર - એવું નથી. જેથી તે વૈરાનુબંધ-સંતાનભાવથી પ્રવૃત્તિ જેને નથી તેવા તે મનુષ્યો છે.

દુષ્ટ-લોકોના ધાન્યાદિ ઉપદ્રવ હેતુત્વથી, ભૂતસત્ત્વ, ઉંદર-શલભ વગેરે ઈતિ, કુળરોગ-ગ્રામરોગ-મંડલરોગ અનુક્રમે ઘણાં સ્થાનવ્યાપી છે. પોટ્ટ-દેશીશબ્દ છે, તેનો અર્થ ઉંદર છે. શીર્ષ-મસ્તક, તેની વેદના. એ રીતે કષાદિ વેદના, કાસ-શ્વાસાદિરોગમાં શૌષ-ક્ષયરોગ, અર્શ, -ગુદાંકુર, મસા. દકોદર-જળોદર, પાંડુરોગાદિ પ્રસિદ્ધ છે. એકાહિક - જે તાવ એક દિનના અંતરે આવે છે. એ પ્રમાણે દ્વ્યાહિક આદિ જાણવું. ઈન્દ્રગ્રહ આદિ ઉન્મતતાના કારણરૂપ વ્યંતરાદિ દેવકૃત્ ઉપદ્રવ, ઘનુર્ગ્રહ-સંપ્રદાયથી જાણવું, મસ્તક શૂળાદિ પ્રસિદ્ધ છે. મારિ-યુગપત્ રોગ વિશેષાદિથી ઘણાંના મરણ થવા. યાવત્ શબ્દથી નગરમારિ આદિ ગ્રહણ કરવા. પ્રાણિ ક્ષય - ગાય આદિનો ક્ષય, જન ક્ષય - મનુષ્ય ક્ષય, કુળક્ષય - વંશક્ષય.

ઉક્ત રોગાદિ કેવા છે ? વ્યસનભૂત - લોકોને આપત્તિરૂપ, અનાર્ચ-પાપાત્મક. અહીં કહે છે કે - આમાંનું કશું નથી, કેમકે તેઓ રોગરહિત છે. રોગ - ચિરસ્થાયી કુષ્ઠાદિ આતંક - તે મનુષ્યો ઉક્ત રોગાદિ રહિત કહેલાં છે.

હવે એમની ભવસ્થિતિ પૂછે છે -

● સૂત્ર-૩૮ :-

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રના મનુષ્યોની કેવી કાલ સ્થિતિ કહેલી છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી દેશોન ત્રણ પલ્યોપમ, ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન ત્રણ પલ્યોપમ છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રના મનુષ્યોના શરીરની કેટલી ઊંચાઈ કહેલી છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી ત્રણ ગાઉ અને ઉત્કૃષ્ટ પણ ત્રણ ગાઉ.

ભગવન્ ! તે મનુષ્યો કેવા સંઘયણવાળા કહ્યા છે ? ગૌતમ ! વજ્રઘ્નનારાય સંઘયણવાળા કહ્યા છે.

ભગવન્ ! તે મનુષ્યોના શરીર કેવા સંસ્થાને કહેલ છે ? ગૌતમ ! સમયતુરસ સંસ્થાને સંસ્થિત છે.

હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તે મનુષ્યોને ૨૫૬-પૃષ્ઠ કરંડકો કહેલા છે.

ભગવન્ ! તે મનુષ્યો મૃત્યુના અવસરે, મૃત્યુ પામી ક્યાં જશે ? ક્યાં ઉત્પન્ન થશે ? ગૌતમ ! છ માસ આયુ બાકી રહેતા એક યુગલને જન્મ આપે છે, ૪૯ અહોરાત્ર તેમનું સંરક્ષણ અને સંગોપન કરે છે. તેમ કરીને ખાંસી-છીંક

કે બગાસુ આવતા કષ્ટરહિત, વ્યથા રહિત, પરિતાપ રહિતપણે મૃત્યુ અવસરે મૃત્યુ પામીને દેવલોકમાં ઉપજે છે તે મનુષ્યો દેવલોક પરિગ્રહ-સ્વર્ગમાં જન્મનારા કહેલ છે.

ભગવન્ ! તે સમયે ભરતક્ષેત્રમાં કેવા પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે ? ગૌતમ ! છ પ્રકારના મનુષ્યો કહેલા છે. તે આ પ્રમાણે - પદ્મગંધી, મૃગગંધી, અમમ, તેજસ્વી, સહનશીલ અને છટ્ટા શનેશ્ચારી મનુષ્યો હોય છે.

● વિવેચન-૩૮ :-

પ્રાયઃ આ સૂત્ર કંદુય છે. વિશેષ એ કે દેશોન ત્રણ પલ્યોપમ સ્થિતિ યુગલિનીની જાણવી. તે દેશ અહીં પલ્યોપમના અસંખ્યાત ભાગરૂપ જાણવો. જેમકે જીવાભિગમમાં કહ્યું છે કે - “દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ કર્મભૂમિની મનુષ્યસ્ત્રીની સ્થિતિ, ભગવન્ ! કેટલા કાળની કહી છે ? ગૌતમ ! દેશોન ત્રણ પલ્યોપમ, પલ્યોપમનો અસંખ્યાતભાગ ન્યૂન અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમ.

હવે અવગાહનાને પૂછતા કહે છે - તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે દેશોન ત્રણ કોશ, તે પણ યુગલિનીને આશ્રીને છે. “ઉંચાઈમાં મનુષ્યોથી થોડી ન્યૂન ઉંચાઈવાળી” એ વચનથી. જો કે ૬૦૦૦ ઘનુષ્ ઉંચાઈવાળી, એમ પૂર્વસૂત્રથી તેની અવગાહના પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટનો ભેદ જણાવવા ફરી અવગાહના સૂત્ર કહેલ છે.

હવે તેમનું સંહનન કેવું છે ? - X - તે મનુષ્યો વજ્રઘ્નનારાય કહેલા છે. સંસ્થાન સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - સંસ્થિત એટલે તેમનું સંસ્થાન. જો કે પૂર્વ વર્ણક સૂત્રમાં વિશેષણ દ્વારા એમના સંહનનાદિ કહેલ છે, તો પણ તે કાળે વર્તતા બધાંના સંહનનાદિની માત્રાને જણાવવાને આ સૂત્રનો પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિથી નિર્દેશ કરેલ છે, તેથી પુનરુક્તિની શંકા ન કરવી.

હવે આગળ આવનાર પૃષ્ઠ કરંડક સૂત્રમાં - “તે મનુષ્યોને કેટલાં પૃષ્ઠ કરંડક કહ્યા છે ? અહીં પ્રશ્ન સૂત્રાંશ અધ્યાહાર છે. તેમના પૃષ્ઠ કરંડક શત - પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા કેટલાં છે ? ભગવંત કહે છે - બસો છપ્પન પૃષ્ઠ કરંડક કહેલાં છે.

તે મનુષ્યો કાળ-મરણના માસે-જે કાળ વિશેષમાં અવશ્ય કાળધર્મ પામે, તે કાળને કરીને, માસના ઉપલક્ષણથી કાળદિવસે ઈત્યાદિ જાણવું. ક્યાં જાય છે - ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ? એવા બે પ્રશ્ન છતાં પણ “દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે,” એમ એક જ ઉત્તર છે. ગમન પૂર્વકત્વથી ઉત્પાદના ઉત્પાદ નામથી ગમન સામર્થ્યથી જાણવું. એવો આશય છે અથવા ગતિ એટલે દેશાંતર પ્રાપ્તિ થાય છે,” ક્યા જાય છે ?” એ પણ પર્યાય વડે કહે છે - ઉત્પત્તિ ધર્મવાળા થાય છે, તેથી જ ઉત્તર સૂત્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કહ્યું.

ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! છ માસ આયુ બાકી રહેતા, પર-ભવના આયુનો બંધ કરે છે. તેમ જાણવું. એક યુગલને જન્મ આપે છે. આમને આયુના ત્રણ ભાગ

આદિનાં પરભવના આયુના બંધનો અભાવ કહે છે. તેઓ ૪૯ રાત્રિદિવસ-અહોરાત્ર, સંરક્ષાંતિ-ઉચિત ઉપચાર કરવા વડે, પાલન કરે છે - અનાભોગથી હસ્તસ્ખલન કષ્ટથી સંગોપન કરે છે. એ રીતે સંરક્ષણ સંગોપન કરીને શું ?

કાસિત્વા - ખાંસી ખાઈને, ક્ષુત્વા-છીંકીને, જંબુચિત્વા-બગાસુ ખાઈને, અક્લિષ્ટા-પોતાના શરીરથી ઉત્પન્ન કલેશને વર્જીને, અવ્યથિતા - બીજા વડે અપાતા દુઃખથી, અપરિતાપિત-પોતાથી કે બીજાથી શરીર કે મનનો પરિતાપ ઉપજાવ્યા વિના. આના દ્વારા તેઓનું સુખમરણ કહેલ છે.

કાળમાસે કાળ કરીને દેવલોકમાં - ઈશાન સુધીના દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે પોતાના સમ કે હીન આયુષ્ક દેવમાં જ તેમની ઉત્પત્તિ સંભવે છે. અહીં કાલમાસ એ કથનથી તે કાળમાં થનાર મનુષ્યનો અકાળમરણનો અભાવ કહેલ છે. કેમકે અપર્યાપ્તના અંતર્મૂર્તકાળ અનંતર અપવતનરહિત આયુષ્ક હોય છે.

અહીં કોઈ કહે છે - શું સર્વથા વર્તમાન ભવાયુ કર્મપુદ્ગલ પરિશાટન કાળ જ મરણકાળત્વથી કઈ રીતે કાળમરણ સ્વીકારેલ છે, જેનો અભાવ વર્તમાન સમય - આરામાં નિરૂપેલ છે. સત્ય છે, મનુષ્ય અને તિર્યચનું આયુ બે પ્રકારે છે - અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય. તેમાં પહેલું બહુકાળ વેદ્ય હોવાથી તેવા અધ્યવસાય યોગજનિત શિથિલ બંધનબદ્ધપણે ઉદીર્ણ સર્વ પ્રદેશાગ્ર અપવર્તનાના કરણ વશથી રજજુદહન આદિ ન્યાયથી એક સાથે વેદાય છે. બીજું ગાઠબંધનપણાથી અનપવર્તના યોગ્ય, ક્રમથી વેદાય છે. તેથી ઘણામાં વર્તમાન આરક ઉચિત અનપવર્તનીય આયુ ક્રમથી અનુભવતા. કોઈ એકાદનું આયુ પરિવર્તન પામે છે, ત્યારે તેને લોકો વડે અકાળ મરણ એમ કહે છે. “પ્રથમ અકાળમરણ” ઈત્યાદિવત્, તેના સિવાય અકાળ મરણ સંભવે, તેથી તેનો નિષેધ કર્યો, તેમાં દોષ નથી.

હવે કઈ રીતે તેઓ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે કહે છે - દેવલોક-ભવનપતિ આદિ આશ્રયરૂપ, તેનો તેવા પ્રકારના કાળ-સ્વભાવથી, તેને યોગ્ય આયુબંધથી પરિગ્રહ-અંગીકાર જેમને છે, તે તે રીતે દેવલોકગામી છે.

આમને ૪૯-દિવસની અવધિનાં પરિપાલનમાં કેવી અવસ્થા કહી - એ શ્લોકની વૃત્તિકાર કૃત્ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે - આર્ય જન્મદિવસથી સાત દિવસ સુધી યતા સૂઈને પોતાનો અંગુઠો યુસે છે, પછી બીજા સાત દિવસ પૃથ્વીમાં રમે છે [ફરે છે.] પછી ત્રીજા સાત દિવસ કલગિર-વ્યક્તવાચાવાળો થાય, પછી ચોથા સાત દિવસ સ્ખલના પામતો પગે ચાલે, પછી પાંચમાં સાત દિવસ સ્થિર પગે ચાલે, પછી છઠ્ઠા સાત દિવસ કલાસમૂહથી ભરેલો થાય, પછી સાતમાં સપ્તકમાં તારુણ્ય ભોગ ઉદ્ગત થાય. કેટલાંક સુદેગાદાનમાં - સમ્યક્ત્વ ગ્રહણમાં પણ યોગ્ય થાય એ ક્રમ છે.

આ અવસ્થાનકાળ સુષમાસુષમાની આદિમાં જાણવું. પછી કંઈક અધિક પણ સંભવે છે. અહીંતં પ્રસ્તાવથી કોઈ કહે છે - હવે ત્યારે અગ્નિસંસ્કારાદિના

અપ્રાદુર્ભૂતપણાથી મૃત શરીરોની શું ગતિ થાય ? તો કહે છે - ભારંડ આદિ પક્ષી તેના તેવા જગત્ સ્વાભાવથી નીડકાષ્ઠ માફક ઉપાડીને સમુદ્ર મધ્યે ફેંકે છે. હેમાચાર્યએ ઋષભ ચરિત્રમાં કહ્યું છે કે - પૂર્વે મૃતયુગલ શરીરોને મોટાપક્ષી - X - સમુદ્રમાં ફેંકતા. જો કે આ શ્લોકમાં “અંબુધિ”ના ઉપલક્ષણથી યથાયોગ ગંગા વગેરે નદીમાં પણ તેમને ફેંકતા, તેમ જાણવું.

(શંકા) ઉત્કૃષ્ટથી પણ ધનુષ્ પૃથક્ત્વ પ્રમાણ શરીરથી તેમનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ છે. તો કઈ રીતે સુવહન થાય ? - યુગ્મી શરીરને અંબુધિ ક્ષેપ મોટા પક્ષી કરે પચી ઘણાં સ્થાનોમાં પ્રતિપાદનથી સીદાય અથવા પક્ષીના શરીરપ્રમાણના યથાસંભવ આરાની અપેક્ષાથી બહુ-બહુતર-બહુતમ ધનુષ્ પૃથક્ત્વ રૂપના પણ સંભવથી તે કાળ વર્તી યુગ્મી મનુષ્ય હાથી આદિના શરીરની અપેક્ષાથી બહુ ધનુષ્ પૃથક્ત્વ પરિમાણ શરીર નથી, માટે તેનું દુર્વહન સંભવતું નથી. આ કથનોમાં તત્ત્વ શું છે તે તો બહુશ્રુત જાણે. - X - X - X -

હવે ત્યારે મનુષ્યોમાં એકપણું હતું કે વિવિધપણું ? એવો પ્રશ્ન કરતાં કહે છે - ભગવન્ ! તે સમયમાં ભારતક્ષેત્રમાં જાતિભેદથી કેટલાં પ્રકારના મનુષ્યો કાળથી કાળાંતરે અનુવૃત્તવંત છે, અર્થાત્ સંતતિ ભાવથી થાય છે ?

ભગવંતે કહ્યું - છ ભેદ છે, તે આ રીતે - પદ્મગંધી, મૃગ ગંધી, અમમા, તેજલિન, સહા, શનેશ્ચારી. આ જાતિવાચક શબ્દો સંજ્ઞા શબ્દત્વથી રૂઢ છે. જેમ પૂર્વે એકાકાર પણ મનુષ્ય જાતિ ત્રીજા આરાને અંતે શ્રી ઋષભદેવ વડે ઉગ્ર-ભોગ-રાજન્ય-ક્ષત્રિય ભેદથી ચાર પ્રકારે કર્યા, તેમ અહીં પણ છ ભેદે તે સ્વભાવથી જ હોય છે. જો કે શ્રી અભયદેવસૂરિજી વડે પાંચમાં અંગના છઠ્ઠા શતકના સાતમાં ઉદ્દેશમાં પદ્મસમાનગંધી, મૃગમદગંધી, મમત્વરહિત, તેજ અને તલ રૂપ જેને છે, તે તેજસ્તલિન, સહિષ્ણુ-સમર્થ, શને: - મંદ ઉત્સુકતા અભાવથી ચરે છે એવા શીલવાળા એવી વ્યાખ્યા કરી છે. તો પણ તથાવિધ સંપ્રદાયના અભાવથી સાધારણ વ્યંજકાભાવથી આના જાતિ પ્રકારોના દુર્બોધત્વથી જીવાભિગમની વૃત્તિમાં સામાન્યથી જાતિવાચકપણે વ્યાખ્યાન દર્શનથી વિશેષથી વ્યક્ત કર્યા નથી.

પહેલો આરો પુરો થયો.

● સૂત્ર-૩૯ :-

તે સમયે - આરામાં ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ ગયા પછી અનંતા વર્ષપચાયિ, અનંતા ગંધપચાયિ, અનંતા રસપચાયિ, અનંતા સ્પર્શ પચાયિ, અનંતા સંઘયણ પચાયિ, અનંતા સંસ્થાન પચાયિ, અનંતા ઉચ્ચત્વ પચાયિ, અનંતા આયુ પચાયિ, અનંતા ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ પચાયિ, અનંતા ઉત્થાન-કર્મ-બલ-વીર્ય-પુરુષાકાર પરાક્રમ પચાયોથી, અનંતગુણની પરિહાનીથી ઘટતાં આ સુષમા નામનો સમયકાળ - આરો હે શ્રમણાયુષ્ ! પ્રાપ્ત થાય છે.

ભગવન્ ! જંબુદ્વીપમાં આ અવસર્પિણીમાં સુષમા આરામાં ઉત્તમકાષ્ઠા

પ્રાપ્ત ભરતક્ષેત્રનો કેવો આકાર-ભાવ-સ્વરૂપ હોય છે ? ગૌતમ ! બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ હોય છે. જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કરો બધું સુષમસુષમામાં પૂર્વે વર્ણવ્યા મુજબ કહેવું. વિશેષ એ કે - ૪૦૦૦ ધનુષ્ ઈંચા, ૧૨૮-પૃષ્ઠ કરંડક, છઠ્ઠે ભક્ત-બે દિવસ પછી આહારેચ્છા, ૬૪ અહોરાત્ર અપત્ય સંરક્ષણ, બે પલ્યોપમ આયુ બાકી રહેતા પૂર્વવત્.

તે સમયમાં ચાર પ્રકારે મનુષ્યો હોય છે. તે આ રીતે - એકા, પઠિરંબંધા, કુસુમા, સુસમણા.

● વિવેચન-૩૯ :-

તે સુષમસુષમા નામના આરાના ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ વીત્યા પછી અથવા ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ વડે કાલ પ્રમાણ ગણિત પછી, અહીં મિત આદિ શબ્દ અધ્યાહારથી ચોજવા. એ સમય પછી સુષમા નામે કાળ લાગેલો-શરૂ થયેલો.

સુષમા આરો ઉત્સર્પિણીમાં પણ થાય, તેથી કહે છે - અનંત ગુણ પરિહાનિથી ઘટતાં હાનિને પામે છે. સમયે સમયે હાનિ પામે છે. હવે કાળના નિત્ય દ્રવ્યત્વથી હાનિ પ્રાપ્ત ન થાય, અન્યથા અહોરાત્ર સર્વદા ત્રીશ મુહૂર્તનું જ છે, તે ન થાય, તેથી કહે છે -

અનંતવર્ણ પર્યાયાદિથી - અહીં વર્ણ - શ્વેત, પીત, રક્ત, નીલ અને કૃષ્ણ ભેદથી જાણવું. કપિશ આદિ તેના સંયોગથી જન્મેલ છે, તેથી શ્વેતાદિથીમાંના કોઈ વર્ણના પર્યવ-બુદ્ધિકૃત્ નિર્વિભાગ ભાગ એકગુણ શ્વેતતાદિ સર્વ જીવ રાશિથી અનંતગુણાધિક, તેથી અનંતા જે ગુણો - અનંતરોક્ત સ્વરૂપ ભાગ, તેની પરિહાનિ - અપચય, ઘટતાં-ઘટતાં સુષમા કાલ વિશેષ એમ ચોજવું. આગળ પણ તેમ જાણવું.

હવે જે રીતે આનું અનંતત્વ પ્રતિસમયે છે, તે રીતે અનંત ગુણહાનિ દર્શાવે છે - પહેલા સમયે કલ્પ વૃક્ષના પુષ્પ-ફળાદિગત જે શ્વેત વર્ણ, તે ઉત્કૃષ્ટ છે, તેને કેવલિપ્રજ્ઞાથી છેદતા જે નિર્વિભાગ ભાગ કરીએ, તો અનંતા થાય છે. તેની મધ્યેથી અનંતભાગાત્મક એક રાશિ પહેલા આરાના બીજા સમયે ત્રુટિત થાય છે, એ પ્રમાણે તૃતીયાદિ સમયમાં પણ કહેવું. યાવત્ પહેલાં આરાના અંત્ય સમય સુધી કહેવું. આ જ રીતિ અવસર્પિણીના છેલ્લા સમય સુધી યાવત્ જાણવી. તેથી જ અનંતગુણ પરિહાનિ, એ પ્રમાણે અહીં અનંતગુણોની પરિહાનિ એવો જ અર્થ કરવો.

ગુણ શબ્દ ભાગ પર્યાય વચન અનુયોગ દ્વાર વૃત્તિકૃત્ એકગુણ કાળા પર્યવ વિચારમાં સુસ્પષ્ટ કહેલો છે. એ પ્રમાણે થતાં શ્વેતવર્ણના નીકટનો જ સર્વથા છેદ થાય. તેમ થતાં શ્વેત વસ્તુના અશ્વેતત્વ પ્રસંગ થાય અને તે જાતિપુષ્પાદિમાં પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે ? તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે - આગમમાં અનંતકના અનંતભેદપણાથી હીયમાન ભાગોનું અનંતક અલ્પ છે. તેનાથી મૂલરાશિના ભાગનું અનંતક બૃહત્તર

જાણવું. જેમ સિદ્ધપણું પામતાં ભવ્ય લોકોમાં તેમને અનંતકાળે પણ નિર્લેપન આગમમાં કહેલ નથી, તો સર્વજીવોથી અનંતગુણોના ઉત્કૃષ્ટ વર્ણગત ભાગોનું કઈ રીતે થાય ? જેમ તેઓ સંખ્યાતા જ સિદ્ધ થાય છે, તેમ આ પ્રતિસમયે અનંતા ઘટે છે, તેમ મહત્ દેષ્ટાંત વૈષમ્ય કહેવું.

જેમ ત્યાં જે રીતે સિદ્ધ થતાં ભવ્યોની સંખ્યાતતા છે, તેમ સિદ્ધિકાળ અનંત, એ પ્રમાણે અહીં પણ જેમ પ્રતિસમય અનંતની આ હીયમાનતા તેમ હાનિકાળ અવસર્પિણી પ્રમાણ જ, પછી પરમ ઉત્સર્પિણી પ્રથમ સમયાદિમાં તે જ ક્રમથી વૃદ્ધિ પામે છે, એ બધું સમ્યક્ છે. એ પ્રમાણે પીત આદિ વર્ણોમાં અને ગંધ-રસ-સ્પર્શમાં યથાસંભવ આગમ અવિરોધથી વિચારવું.

તથા અનંત સંહનનપર્યવો વડે, સંહનન-અસ્થિનિચય રચના વિશેષરૂપ, વજ્રઋષભનારાય - ઋષભનારાય - નારાય - અર્ધ નારાય-કીલિકા અને સેવાર્ત ભેદથી છ છે. તેમાં આ આરામાં પહેલું જ લેવું, ઋષભનારાય આદિનો અભાવ છે. બીજે યથા સંભવ તેનું ગ્રહણ કરવું, તેના પર્યાયો પણ તે રીતે જ ઘટે છે. સંહનન વડે જ શરીરમાં દેટતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વોત્કૃષ્ટ સુષમસુષમના આદ્ય સમયમાં હોય છે. પછી પરમ અનંત-અનંત પર્યવ વડે સમયે-સમયે ઘટે છે. એમ જાણવું.

તથા સંસ્થાન-આકૃતિરૂપ, સમયતુરસ-ન્યગ્રોધ-સાદિ-કુબ્જ-વામન-હુંડ એ છ ભેદથી છે. તે પહેલાં આરામાં સર્વોત્કૃષ્ટ હોય, ત્યારપછી તે પ્રમાણે ઘટે છે.

તથા ઉચ્ચત્વ-શરીરનો ઉત્સેધ, તે પહેલાં સમયમાં ત્રણ ગાઉ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ છે, ત્યારપછી તેના પ્રમાણ તારતમ્યરૂપ પર્યવો અનંતા સમયે સમયે ઘટે છે.

(શંકા) ઉચ્ચત્વ જ શરીરના સ્વ અવગાટ મૂળક્ષેત્રથી ઉપર-ઉપરના આકાશપ્રદેશ અવગાહિત્વ છે, તેના પર્યાયો એક-બે-ત્રણ પ્રતર અવગાહિત્વથી અસંખ્ય પ્રતર અવગાહિત્વ અંતથી અસંખ્યાતા જ છે. કેમકે અવગાહના ક્ષેત્રના અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મકત્વથી છે, તો આનું અનંતત્વ કઈ રીતે છે ? કઈ રીતે એ અનંતભાગ પરિહાનિથી ઘટે છે ?

(સમાધાન) પહેલાં આરામાં જે પ્રથમ સમય ઉત્પન્ન થયેલનું ઉત્કૃષ્ટ શરીર ઉચ્ચત્વ હોય છે, તેનાથી દ્વિતીયાદિ સમયે ઉત્પન્નનું યાવત્ એક આકાશ પ્રતર અવગાહિત્વ લક્ષણ પર્યવોની હાનિ સુધી પુદ્ગલ અનંતક ઘટાડો જાણવો. કેમકે આધાર હાનિમાં આદ્ય હાનિનું આવશ્યકત્વ છે. તેનાથી ઉચ્ચત્વ પર્યવોનું પણ અનંતત્વ સિદ્ધ થાય છે. કેમકે આકાશપ્રતર અવગાહનું પુદ્ગલ ઉપચય સાધ્યત્વ છે - તથા -

આયુ - જીવિત, તે પણ તેમાં, પ્રથમ સમયમાં ત્રણ પલ્યોપમ ઉત્કૃષ્ટ છે. ત્યારપછી તેના પર્યવો પણ અનંતા પ્રતિ સમયે ઘટે છે. [શંકા] પર્યવો એક સમય ન્યૂન, બે સમય ન્યૂન યાવત્ અસંખ્યાત સમય ન્યૂન ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. તેથી સ્થિતિ

સ્થાન તારતમ્યરૂપ અસંખ્યાતા જ છે. કેમકે આયુ સ્થિતિના અસંખ્યાત સમયાત્મકત્વથી છે. તો સૂત્રમાં અનંત આયુપર્યવોથી કેમ કહ્યું ?

(સમાધાન) પ્રતિ સમય ઘટતાં સ્થિતિ સ્થાન કારણરૂપ અનંત આયુના કર્મ દલિકો ઘટે છે, તેથી કારણ હાનિમાં કાર્ય હાનિના આવશ્યકપણાથી એમ કહ્યું છે, તે ભવસ્થિતિના કારણપણાથી આયુષ્યના પર્યવો છે. તેથી તે અનંતા છે.

તથા અનંત ગુરુ-લઘુ પર્યવો વડે - અહીં ગુરુલઘુ દ્રવ્ય એટલે બાદર સ્કંધ દ્રવ્યો અને ઔદારિક, વૈક્રિય, હારક અને તૈજસરૂપ તેના પર્યવો છે. તેમાં સ્વાભાવિક વૈક્રિય અને આહારકનો અનુપયોગ છે, તેથી ઔદારિક શરીરને આશ્રીને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ. તેમાં આરંભના સમયે જાણવા. ત્યારપછી તે પ્રમાણે જ તૈજસને આશ્રીને ઘટે છે - કપોત પરિણામી જઠરાગ્નિ આદિ સમયે ઉત્કૃષ્ટ હોય, ત્યારપછી મંદ-મંદતરાદિ વીર્યકત્વ રૂપ હોય છે.

તથા અનંત અગુરુ લઘુ પર્યવ વડે, અગુરુલઘુ દ્રવ્ય એટલે સૂક્ષ્મદ્રવ્ય, પ્રસ્તુતમાં પૌદ્ગલિક જાણવા. અન્યથા અપૌદ્ગલિક એવા ધર્માસ્તિકાચાદિના પર્યવોનો પણ હાનિ પ્રસંગ આવે.

તે કાર્મણ મનો-ભાષાદિ દ્રવ્યો અનંત પર્યવો વડે [ઘટે] તેમાં કાર્મણના સાતા વેદનીય શુભનિર્માણ સુસ્વર સૌભાગ્ય આદેય આદિરૂપ બહુ સ્થિતિ-અનુભાગ-પ્રદેશપણાથી, મનોદ્રવ્યના બહુગ્રહણ-અસંદિગ્ધ ગ્રહણ, જલ્દી ગ્રહણ, બહુ ધારણા આદિથી, ભાષા દ્રવ્યના ઉદાત્ત ગંભીર ઉપનીત રાગત્વ પ્રતિનાદ આદિથી. તે બધામાં આદિ સમયે ઉત્કૃષ્ટતા, પછી ક્રમથી અનંતા પર્યવો ઘટે છે.

અનંત ઉત્યાનાદિ પર્યવોથી [ઘટે] તેમાં ઉત્તાન-ઉંચે થવું તે, કર્મ-ચડવું, ઉતરવું અથવું જવું વગેરે, બલ-શારીરિક પ્રાણ, વીર્ય-જીવોત્સાહ, પુરુષાકાર - પૌરુષ અભિમાન, પરાક્રમ - તે જ અભિમત પ્રયોજન અથવા પુરુષ ક્રિયા, તે પ્રાયઃ સ્ત્રી ક્રિયાથી પ્રકર્ષવતી હોય છે, તેના સ્વભાવત્વ આદિ, એ વિશેષણથી તેનું ગ્રહણ કર્યું. પરાક્રમ - શત્રુનો વિનાશ. આ બધાં શરૂઆતના સમયે ઉત્કૃષ્ટ અને પછી અનુક્રમે પૂર્વવત્ ઘટે છે.

તથા કહ્યું છે કે - મનુષ્યોના સંઘયણ, સંસ્થાન, ઉંચાઈ, આયુ, પ્રત્યેક સમયે અવસર્પિણી કાળ દોષથી હાનિ પામે છે. મનુષ્યોના ક્રોધ, મદ, માયા, લોભ વધે છે. - X - તુલાનું વિષમપણું, જનપદના માનનું વિષમપણું, રાજકુળ અને વર્ણનું વિષમપણું થાય છે. વિષમ વર્ષાથી ઔષધિબલ અસાર થાય છે, અસાર ઔષધિબળથી મનુષ્યોના આયુ ઘટે છે. એ પ્રમાણે તંદુલવૈચારિકમાં અવસર્પિણી કાળ દોષતી હાનિ કહેલી છે, તે બહુલતાથી દુઃખ આરાને આશ્રીને છે. બાકીના આરામાં તે યથા સંભવ જાણવી.

નિત્યદ્રવ્યની પણ કાળની હાનિ કઈ રીતે? એમ બીજાએ કરેલ અસંભવ આશંકાના નિવારણાર્થે વર્ણાદિ પર્યવોની હાનિ કહી છે અને તે પુદ્ગલ ધર્મ છે,

તો બીજા ધર્મોના ઘટાડાની વિવક્ષા કરી, કાળ કઈ રીતે ઘટે, તે ઘણું અસંગત છે. તેમ હોવાથી વૃદ્ધાની વય હાનિમાં યુવતિની પણ વય હાનિનો પ્રસંગ છે, ના કાળના કાર્ય વસ્તુ માત્રમાં કારણત્વ અંગીકાર કરવાથી કાર્યગત ધર્મ કારણમાં ઉપચાર પામે છે.

હવે પ્રસ્તુત આરા સંબંધી પ્રશ્ન - પૂર્વવત્, તેમાં માત્ર આટલો તફાવત ચે - ૪૦૦૦ ધનુષ્ અને બે કોશ તે મનુષ્યો ઉંચા છે. ૧૨૮ પાંસળી છે. છ ભક્ત ગયા પછી આહારેચ્છા થાય છે. ૬૪ અહોરાત્ર પર્યન્ત તે મનુષ્યો સંતાનોનું રક્ષણ કરે છે. તેમાં સાત અવસ્થાક્રમ પૂર્વોક્ત જ છે. વિશેષ એ કે એકેક અવસ્થાનું કાળમાન નવ દિવસ અને આઠ ઘટી, ૩૪-પલ, ૧૭-અક્ષરથી કંઈક અધિક છે. કેમકે ૬૪ ને ૭-વડે ભાંગતા આટલો કાળ આવે અને જે પૂર્વથી અધિક અપત્ય સંરક્ષણકાળ છે, તે કાળના ઘટાડાપણાથી ઉત્યાન આદિના ઘટાડાપણાનું વ્યક્તપણું છે. એમ આગળ પણ જાણવું. તે મનુષ્યોનું આયુ બે પલ્યોપમ હોય છે. - X - X - X -

અહીં હવે ભગવંત સ્વયં જ ન પૂછેલા એવા મનુષ્યોના ભેદોને કહે છે - એકા, પ્રચુર જંઘા, કુસુમા, સુશમના. આ બધાં પણ પૂર્વવત્ જાતિ શબ્દો જાણવા. અન્વર્થતા આ પ્રમાણે છે. એકા-શ્રેષ્ઠ, પ્રચુર જંઘા - પૃષ્ઠ જંઘાવાળા, પણ કાકજંઘા નહીં. કુસુમા-કુસુમના સદૃશપણાથી સુકુમારતા આદિ ગુણયોગથી કુસુમા. સુશમના-અતિશય શાંતભાવ જેમના છે તે, કેમકે પાતળા કષાયવાળા છે. અહીં પૂર્વોક્ત છ પ્રકારના મનુષ્યોનો અભાવ છે, આ અન્ય જાતિભેદ છે.

બીજો આરો પૂર્ણ થયો.

● સૂત્ર-૪૦ :-

બીજા આરાનો ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ વીત્યા પછી અનંતા વર્ણ પર્યાયો યાવત્ અનંતગુણ પરિહાનીથી ઘટતાં-ઘટતાં હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! આ સુખમા દુઃખમા કાળ શરૂ થયો.

તે [ત્રીજો] આરો ત્રણ ભેદે છે - પહેલાં ત્રિભાગ, વચલા ત્રીજા ભાગ, છેલ્લા ત્રિભાગ.

ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપના આ અવસર્પિણીના સુખમાદુઃખમા આરાના પહેલા અને વચલા ત્રિભાગમાં ભરતક્ષેત્રના કેવા આકાર-ભાવ-પ્રત્યાવતાર કહ્યા છે ?

ગૌતમ બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ હોય છે. પૂર્વવત્ આલાવો કહેવો. વિશેષ એ કે ૨૦૦૦ ધનુષ્ ઉર્ધ્વ ઉંચાઈથી હોય છે. તે મનુષ્યોને પીઠની ૬૪-પાંસળી હોય, એક દિવસ [ચોથભક્ત] વીત્યા પછી આહારેચ્છા થાય છે. એક પલ્યોપમ આયુ હોય છે. ૭૯ અહોરાત્ર [પોતાના અપત્યનું] સંરક્ષણ અને સંગોપન કરે છે, યાવત્ હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તે મનુષ્યો મરીને સ્વર્ગે જાય છે.

ભગવન્! ત્રીજા આરાના પાછલા ત્રિભાગમાં ભરતક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે? ગૌતમ! બહુસમ રમણીય ભૂમિભાગ હોય છે. જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કર હોય યાવત્ મણિ વડે ઉપશોભિત હોય છે. તે આ પ્રમાણે કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ.

ભગવન્ ! તે આરાના પાછલા ત્રિભાગમાં ભરતક્ષેત્રના મનુષ્યોનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ગૌતમ ! તે મનુષ્યોને છ પ્રકારે સંઘયણ, છ પ્રકારે સંસ્થાન, ઘણા સો ધનુષ્ય ઉર્ધ્વ ઉંચાઈ, જઘન્યથી સંખ્યાત વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત વર્ષનું આયુ પાળે છે. પાળીને કેટલાંક નરકમાં, કેટલાંક તિર્યચમાં, કેટલાંક મનુષ્યમાં અને કેટલાંક દેવગતિમાં જાય છે, કેટલાંક સિદ્ધ થઈને યાવત્ સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે.

● વિવેચન-૪૦ :-

વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ જાણવી. - X - X - હવે આને જ વિભાગ પ્રદર્શનાર્થે કહે છે - તે સુષમદુઃખમા નામે ત્રીજા આરો લક્ષણ વડે ત્રણ ભાગ કરાય છે. તે આ પ્રમાણે - પહેલા તૃતીયાંશ ભાગ તે પ્રથમ ત્રિભાગ, એ પ્રમાણે આગળ પણ જાણવું. તેનો ભાવ આ છે - બે કોડાકોડી સાગરોપમના ત્રણ ભાગ વડે જે આવે, તે એકેક ભાગનું પ્રમાણ છે, તે આ પ્રમાણે - ૬૬ કરોડ લાખ, ૬૬ કરોડ હજાર, ૬ કરોડ શતક, ૬૬ કરોડ, ૬૬ લાખ, ૬૬ હજાર, ૬૬૬ સાગરોપમ અને ૨/૩ સાગરોપમ. આ અંકો આ રીતે આવે - ૬, ૬૬, ૬૬, ૬૬, ૬૬, ૬૬, ૬૬૬ ૨/૩.

હવે પૂર્વના અને મધ્યમના ભાગને આશ્રીને પ્રશ્ન કરે છે - સ્વરૂપ વિષયક પ્રશ્ન પૂર્વવત્. વિશેષતા આ છે - ૨૦૦૦ ધનુષ્ અને કોશ ઉંચાઈ છે ૬૪ પીઠની પાંસળી છે કેમકે ૧૨૮નું અડધું આટલું થાય છે. એક દિવસ વીત્યા પછી આહારેચ્છા થાય છે. પલ્લોપમનું આયુ હોય, અપત્ય યુગલને ૭૯ અહોરાત્ર સંરક્ષણ અને સંગોપન કરે છે. તેનો અવસ્થા ક્રમ પૂર્વવત્ છે. વિશેષ એ કે એકેક અવસ્થામાં કાલમાન ૧૧-દિવસ, ૧૭ ઘટી, ૮-પલ, ૩૪-અક્ષરથી કંઈક અધિક છે. ૭૯ને સાત વડે ભાગવાથી આટલો કાળ આવે છે. આમાં મનુષ્યોની ભિન્ન જાતિ નથી. ત્યારે તેનો અસંભવ હોઈ શકે છે. તત્ત્વ વિદ્વાનો જાણે અને જે ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય, ક્ષત્રિય એ ચાર ભેદ કહ્યા છે, તે ત્રીજા આરાના અંતે થનાર હોવાથી, અહીં તેનો અધિકાર નથી.

(શંકા) આ આરાના ત્રણ વિભાગ કેમ કર્યા ? જેમ પહેલો આરામાં ત્રણ પલ્લોપમાયુ, ત્રણ ગાઉ ઉંચાઈ, ત્રણ દિવસ પછી ભોજન, ૪૯ દિવસ અપત્ય સંરક્ષણ છે, પછી ક્રમથી કાળની પરિહાનિથી બીજા આરાની આદિમાં બે પલ્લોપમાયુ, બે ગાઉ ઉંચાઈ, બે દિવસ પછી ભોજન, ૬૪ દિવસ અપત્ય સંરક્ષણ, પછી પણ તે પ્રમાણે જ પરિહાનિથી ત્રીજા આરાની આદિમાં એક પલ્લોપમાયુ, એક ગાઉ ઉંચાઈ, એક દિવસ પછી. ભોજન, ૭૯ દિવસ અપત્ય સંરક્ષણ કરીને પછી, ત્રણ ભાગ કરાયેલ ત્રીજા

આરાના પહેલાં બે ત્રિભાગ સુધી, તે પ્રમાણે જ નિયત પરિહાનિથી ઘટતાં યુગલ મનુષ્યો થાય છે. અંતિમ ત્રિભાગમાં તે પરિહાનિ અનિયત થાય છે, તેમ સૂચવવા માટે ત્રિભાગ કરણ સાર્થક હોય તેમ સંભવે છે. અન્યથા જેમ આગમ સંપ્રદાયમાં ત્રિભાગકરણનો હેતુ છે, તે જાણી લેવો.

હવે ત્રીજા આરાના સ્વરૂપનો પ્રશ્ન કરતાં પૂછે છે - - X - જેમ દક્ષિણાર્ધ ભરતના સ્વરૂપના પ્રતિપાદન અધિકારમાં વ્યાખ્યા કરી, તેમ અહીં સૂત્રમાં નિરવશેષ ગ્રહણ કરવી. વિશેષ એ કે - અહીં કૃષિ આદિ કર્મ પ્રવૃત્ત થયું, કૃત્રિમ તૃણ - કૃત્રિમ મણિ વડે એમ કહ્યું. પછી મનુષ્યોનું સ્વરૂપ પૂછે છે, તે પૂર્વવત્.

હવે જે રીતે જગત્ની વ્યવસ્થા થઈ તે કહે છે -

● સૂત્ર-૪૧ :-

તે આરાના પાછલા ત્રિભાગમાં એક પલ્લોપમનો આઠમો ભાગ બાકી રહેતા, અહીં આ પંદર કુલકરો ઉત્પન્ન થયા. તે આ પ્રમાણે - સુમતિ, પ્રતિશ્રુતી, સીમંકર, સીમંધર, ક્ષેમંકર, ક્ષેમંધર, વિમલવાહન, ચક્ષુષ્માન્, યશસ્વાન્, અભિચંદ્ર, ચંદ્રાભ, પ્રસેનજિત, મરુદેવ, નાભિ અને ઋષભ.

● વિવેચન-૪૧ :-

ત્રીજા આરાના છેલ્લા ત્રિભાગમાં પલ્લોપમનો આઠમો ભાગ બાકી રહેતા આ સમયમાં આ પંદર કુલકરો થયા. કુલકર એટલે વિશિષ્ટ બુદ્ધિ વડે લોક વ્યવસ્થાકારી કુલકરણશીલ પુરુષ વિશેષ.

અહીં કોઈ કહે છે - આવશ્યક નિર્યુક્તિ આદિમાં સાત કુલકરોના નામો છે, અહીં પંદર નામો છે, તે કઈ રીતે સંભવે છે ? [સ્થાનાંગ આદિમાં સાત જે કુલકરો કહ્યા છે - X - વિમલ વાહન, ચક્ષુષ્માન્, યશસ્વાન્, અભિચંદ્ર, પ્રસેનજિત, મરુદેવ અને નાભિ. અહીં ઋષભદેવ સહિત પંદર કહેલા છે. તેમાં પણ અભિચંદ્ર અને પ્રસેનજિતના અંતરાલમાં ચંદ્રાભ કહેલ છે. તો અન્યોન્ય સંગતિ કઈ રીતે થાય ? - હીરસૂરિ વૃત્તિ]

પુણ્ય પુરુષોના અધિકાધિક વંશ્ય પુરુષવર્ણનના ન્યાયથી આમ કહ્યું હોય. પરંતુ પલ્લોપમના આઠ ભાગ બાકી રહેતા - એ વચન કાળને સારી રીતે બાધક છે. તે આ રીતે - અસત્કલ્પનાથી પલ્લોપમના ૪૦-ભાગ કલ્પીએ, તેનો આઠમો ભાગ તે પાંચ થાય. તેમાં પણ પહેલા વિમલવાહનનું આયુ પલ્લોપમનો દશમો ભાગ, પછી ચાર ચાલીશ ભાગ તેના આયુના ગયા. બાકી એક પલ્લોપમનો ૪૦મો સંખ્યેય ભાગ રહે, તે ચક્ષુષ્માન્ આદિના અસંખ્યાત પૂર્વથી - નાભિના સંખ્યાત પૂર્વથી શ્રી ઋષભસ્વામી ૮૪ લાખ પૂર્વથી બાકીના ૮૯ પદ્મથી પરિપૂર્ણ કરાય છે. તો પૂર્વના સુમતિ આદિ કુલકરોના મહત્તમ આયુનો અવકાશ કઈ રીતે રહે ?

[હીર વૃત્તિમાં કહે છે - કુલકરો બે પ્રકારે છે. કુલકર કૃત્યોમાં નિયુક્ત અને સ્વતંત્રપ્રવૃત્ત. વિમલવાહનાદિ નિયુક્ત છે તે સ્થાનાંગ આદિમાં કહ્યા છે, તે જ કુલકર કૃત્ય કરતાં કુલકરો

છે, એવા અભિપ્રાયથી બંનેનું ગ્રહણ કરેલ છે. સાતમાં સ્થાનમાં સાત, દશમાં સ્થાનમાં દશ અને અહીં પંદર કુલકરો કહેલા છે. - X - કદાચ આ વાચનાભેદ હોય]

પહેલા સુમતિનું પલ્લવ દશમાંશ આયુ, પછી બાર વંશ્ય સુધી પૂર્વ દર્શિત વ્યાયથી એક/ચાલીશમાં બાકીના ભાગમાં અસંખ્યાત પૂર્વો, તે આગળ-આગળ હીન-હીન થતાં નાભિનું સંખ્યાતપૂર્વાયુ. એ અવિરુદ્ધ લાગે છે. - X - આવશ્યકવૃત્તિમાં મતાંતરથી નાભિનું અસંખ્યાત પૂર્વાયુ કહ્યું - X - ઇત્યાદિમાં પરસ્પર વિરોધ નથી અને આવશ્યકાદિમાં વિમલવાહનનું પલ્લવદશમાંશ આયુ કહ્યું તે વાંચનાભેદ જાણવો. નામ-પાઠ ભેદ પણ તેમજ જાણવો.

હવે પ્રસ્તુત ઉપક્રમ કહ્યો તે - સુમતિ, પ્રતિશ્રુતિ યાવત્ ઋષભ છે, તે સૂત્રાર્થ મુજબ સમજી લેવો.

વળી પદ્મ ચરિત્રમાં ચૌદ કુલકરો કહ્યા છે, અહીં પંદરમાં ઋષભનો પણ ઉલ્લેખ છે. તે ભરતક્ષેત્ર પ્રકરણમાં ભરતભર્તા ભરત નામે પણ મહારાજાની પ્રરૂપણા અનુક્રમે છે, તે જણાવવાને છે.

હવે આ કુલકરત્વ કઈ રીતે કરે છે તે કહે છે -

● સૂત્ર-૪૨ :-

તેમાં સુમતિ, પ્રતિશ્રુતિ, સીમંકર, સીમંધર અને ક્ષેમંકર એ પાંચ કુલકરોની 'હક્કાર' નામે દંડનીતિ હતી, તે મનુષ્યો 'હક્કાર' દંડથી અભિહત થઈ લજ્જિત, વિલજ્જિત, વ્યર્હ, ભીત થઈ મૌનપૂર્વક વિનયથી નમીને રહેતા હતા.

તેમાં ક્ષેમંકર, વિમલવાહન, ચક્ષુષ્મન્, યશસ્વાન્ અને અભિચંદ્ર એ પાંચ કુલકરોની મક્કાર નામે દંડનીતિ હતી. તે મનુષ્યો મક્કાર દંડથી અભિહત થઈ યાવત્ રહે છે.

તેમાં ચંદ્રાભ, પ્રસેનજિત, મરુદેવ, નાભિ અને ઋષભ એ પાંચ કુલકરોમાં ધિક્કાર નામે દંડનીતિ હતી. તે મનુષ્યો ધિક્કાર દંડ વડે અભિહત થઈ યાવત્ રહે છે.

● વિવેચન-૪૨ :-

તે પંદર કુલકરો મધ્યે સુમતિ, પ્રતિશ્રુતિ, સીમંકર, સીમંધર, ક્ષેમંકર એ પાંચ કુલકરોના 'હા' એવા અધિક્ષેપાર્થક શબ્દના કરવાને 'હાકાર' નામે દંડ-અપરાધિનું અનુશાસન, તેમાં નીતિન્યાય થતો હતો. અહીં સંપ્રદાય આ રીતે છે -

પૂર્વે ત્રીજા આરાના અંતે કાલદોષથી વ્રતભ્રષ્ટ યતીની માફક કલ્પદ્રુમના મંદપણામાં પોતાના દેહના અવયવોની જેમ તેમાં યુગલોના મમત્વના જન્મમાં બીજાએ સ્વીકારેલ બીજા અન્ય વડે ગ્રહણ કરાતા પરસ્પર વિવાદ જન્મતા, પરાભવથી અસહિષ્ણુતા આવતા તેમને સ્વામીપણે કરતાં. તે તેમનો ભાગ કરીને વૃદ્ધો ગોત્રીઓને દ્રવ્યની માફક આપતા. જ્યારે તે સ્થિતિ અતિ થઈ, ત્યારે તેના શાસનને માટે જાતિસ્મરણથી નીતિજ્ઞપણે 'હાકાર' દંડનીતિ કરી. તેને પ્રતિશ્રુતિ આદિ ચારે પ્રવર્તાવો.

ત્યારે તેઓ કેવા થયા ? તે કહે છે -

તે મનુષ્યો 'હાકાર' દંડ વડે અભિહત થઈ લજ્જિત થઈ, વ્રીડિત થઈ, વ્યર્હ - પ્રકર્ષવાળી લજ્જાવાળા થઈ. આ ત્રણે પર્યાયવાચી શબ્દો છે, ડરીને, મૌન ધરી વિનયથી નમીને - X - રહેતા. તેઓ આ દંડ વડે પોતાને હરાયેલા માનીને ફરી તે અપરાધમાં ન પ્રવર્તતા. અહીં પૂર્વે ન જોયેલ શાસનના તેમને દંડાદિ ઘાતથી અતિશય મર્મઘાતીપણે થવાથી 'હત' એવું આ વચન છે.

હવે પછીના કાળવર્તી કુલકર કાળમાં તે જ દંડનીતિ શું હતી ? તે આશંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે -

તેમાં ક્ષેમંધરાદિ પાંચ કુલકરોમાં 'મા' એવા નિષેધાર્થ કરણ - નામક 'માકાર' નામે દંડનીતિ થઈ. બાકી પૂર્વવત્.

આવશ્યકાદિમાં તો વિમલવાહન અને ચક્ષુષ્મત કુલકરને 'હાકાર'રૂપ દંડનીતિ છે. જે અભિચંદ્ર અને પ્રસેનજિતના મધ્યે ચંદ્રાભનું અકથન છે, તે વાચનાંતર જાણવું. અહીં એવું કહેવા માંગે છે કે - કમથી અતિ સંસ્તવ આદિ વડે જીર્ણભીતિકત્વથી 'હાકાર'ના અતિક્રામમાં ગંભીર વેદી હાથીની માફક યુગલોમાં ક્ષેમંધર કુલકરે બીજી 'માકાર' રૂપ દંડનીતિ કરી, તેને વિમલવાહનાદિ ચારેએ અનુસરી.

અહીં સંપ્રદાય આ પ્રમાણે છે - મોટા અપરાધમાં 'માકાર' રૂપ અને બીજામાં 'હાકાર' દંડનીતિ જ હતી. હેમસૂરીએ ઋષભચરિત્રમાં સાત કુલકર અધિકારમાં યશસ્વીના વારામાં દંડનીતિને આશ્રીને કહ્યું છે કે - અલ્પ અપરાધમાં પહેલી નીતિ, મધ્યમમાં બીજી, મહા અપરાધમાં બંને પણ નીતિ તે મહામતિએ પ્રયોજી.

હવે ત્રીજા કુલકર પંચકમાં વ્યવસ્થા કહે છે - X - તેમાં 'ધિક્' એ પ્રમાણેના ઉચ્ચારણયુક્ત 'ધિક્કાર' નીતિ હતી. સંપ્રદાય આ છે - પૂર્વનીતિના અતિક્રમણમાં ચંદ્રાભકુલકરે ધિક્કાર દંડનીતિ કરી. તેને પ્રસેનજિત આદિ ચારે એ અનુસરી, મોટા અપરાધમાં ધિક્કાર અને મધ્યમ-જઘન્યમાં માકાર-હાકાર નીતિ.

બીજી પરિભાષણાદિ નીતિ ભરતના કાળમાં હતી. તે આ - પહેલી પરિભાષણા, બીજી મંડલિબંધ, ત્રીજી ચારક, ચોથી છવિચ્છેદાદિ એ ભરતની ચારે નીતિઓ હતી. કોઈ કહે છે તે ઋષભના કાળે હતી.

હવે ૧૫-કુલકરમાં કુલકરત્વ માત્ર ૧૪-સાધારણ, અસાધારણ પુન્ય પ્રકૃતિ ઉદયજન્મ ત્રિ જગત્ના જનથી પૂજનીયતાને દર્શાવવા આ લોકમાં વિશિષ્ટ ધર્મ-અધર્મ સંજ્ઞા વ્યવહાર પ્રવતવિલ, તેને કહે છે -

● સૂત્ર-૪૩ :-

નાભિ કુલકરની મરુદેવા નામે પત્નીની કુક્ષિમાં તે સમયે ઋષભ નામે અર્હત્, કૌશલિક, પ્રથમ રાજા, પ્રથમ જિન, પ્રથમ કેવલિ, પ્રથમ તીર્થંકર, પ્રથમ

શ્રેષ્ઠ ધર્મ ચક્રવર્તી ઉત્પન્ન થયા.

ત્યારે તે ઋષભ કૌશલિક અર્હત્ ૨૦-લાખ પૂર્વ કુમારવાસ મધ્યે રહ્યા. રહીને ૬૩-લાખ પૂર્વ મહારાજપણે રહ્યા. ૬૩-લાખ પૂર્વ મહારાજપણે વસતા લેખ આદિ ગણિત પ્રધાન, પદ્મીઓની બોલી સુધીની ૭૨-કળાઓ, ૬૪-મહિલા ગુણો, ૧૦૦ શિલ્પકર્મ, એ ત્રણેનો પ્રજાના હિતને માટે ઉપદેશ આપ્યો.

ત્યારપછી ૧૦૦ પુત્રોને રાજરૂપે અભિસંચિત કર્યા, કરીને ૮૩-લાખ પૂર્વ ગૃહસ્થવાસમાં રહ્યા. રહીને જે તે ગ્રીષ્મનો પહેલો માસ, પહેલો પક્ષ, તે ચૈત્રવદની નોમના દિવસે પાછલા ભાગે હિરણ્યનો ત્યાગ કરી, સુવર્ણનો ત્યાગ કરી, કોશ-કોષાગારનો ત્યાગ કરી, વિપુલ ધન-સુવર્ણ-રત્ન-મણિ-મૌક્ટિક-શંખ-શિલા-પ્રવાલ-રક્તરત્ન-સારરૂપ દ્રવ્યનો પરિત્યાગ કરીને, તેમાંથી મમત્વ ત્યજીને, દાયકોને દર્શને, પરિભાગ કરીને, સુદર્શના નામે શિબિકામાં દેવ-મનુષ્ય-અસુરની પર્ષદા વડે સારી રીતે અનુગમન કરાતાં [તથા] - - -

- - - શાંખિક, ચક્રી, નાંગલિક, મુખ માંગલિક, પુષ્ય-માનવ, વર્ધમાનક, આખ્યાયક, મંખ, ઘંટિકાગણ વડે અનુસરાતા, ઈષ્ટ-કાંત-પ્રિય-મનોજ્ઞ-મલામ-ઉદાર-કલ્યાણ-શિવ-ધન્ય-મંગલ-સશ્રીક-હૃદયંગમ-હૃદય પ્રહ્લાદનીય, કાન અને મનને સુખકર-અપુનરુક્ત-અર્થશતિક વાણી વડે અનવરત અભિનંદાતા, અભિસ્તવાતા એમ કહે છે -

હે નંદ! તમારો જય થાઓ, હે ભદ્ર! તમારો જય થાઓ. ધર્મ વડે પરીષદો અને ઉપસર્ગોથી અભિત રહો, ભય અને ભૈરવમાં ક્ષાંતિક્ષમ રહો, તમને ધર્મમાં અવિદ્યન થાઓ. એમ કહી અભિનંદન અને અભિસ્તવન કરે છે.

ત્યારે તે ઋષભ કૌશલિક અરહંત હજારો નયનમાળા વડે જોવાતા જોવાતા યાવત્ નીકળે છે, તે ઉવવાઈ સૂત્ર મુજબ બધું કહેવું યાવત્ આકાશને ઘણાં શબ્દોથી આકુળ કરતાં વિનીતા રાજધાનીની વચ્ચેવચ્ચથી નીકળે છે.

[ત્યારે] રાજમાર્ગ આસિક્ત, સંમાર્જિત, સુરભિજળથી સિંચિત, પુષ્પોપચારયુક્ત કરાયેલો છે, જે સિદ્ધાર્થ વન સુધી તે રીતે છે. ઘોડા-ઠાથી-રથ-પદાતી આદિ વડે કરેલા માર્ગથી મંદ-મંદ ઉદ્ભવ ધૂળને કરતાં જ્યાં સિદ્ધાર્થ વન ઉદ્યાન છે, જ્યાં અશોક શ્રેષ્ઠ વૃક્ષ છે, ત્યાં પહોંચે છે. પહોંચીને શ્રેષ્ઠ અશોકવૃક્ષ નીચે શીબિકાને સ્થાપે છે, સ્થાપીને તે શિબિકામાંથી ઉતરે છે, ઉતરીને સ્વયં જ આભરણ-અલંકાર ઉતારે છે, ઉતારીને સ્વયં જ ચાર મુઠ્ઠી લોચ કરે છે, કરીને, જળ રહિત છઠ્ઠ ભક્ત વડે આપાટા નક્ષત્રમાં ચંદ્રનો યોગ થતાં ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય અને ક્ષત્રિય ૪૦૦૦ પુરુષો સાથે, પોતે એક દેવદૂષ્ય ધારણ કરી મુંડ થઈને ઘર છોડીને

અનગારિક પ્રવ્રજ્યાને પ્રાપ્ત કરી.

● વિવેચન-૪૩ :-

નાભિ કુલકરની મરુદેવી નામની પત્નીની કુક્ષિમાં આ સમયમાં ઋષભ-સંયમનો ભાર વહન કરવામાં ઋષભ સમાન અથવા વૃષભ એવા સંસ્કારથી વૃષભ, વૃષ વડે શોભે છે તે વૃષભ. એ પ્રમાણે બધાં પણ અર્હંત ઋષભ કે વૃષભ છે. ઉરુમાં વૃષભ લાંછનત્વથી કે માતાએ જોયેલ ચૌદ સ્વપ્નોમાં પહેલું વૃષભને જોવાથી ઋષભ કે વૃષભ નામ હતું. કોશલ-અયોધ્યામાં થવાથી કૌશલિક. કેમકે અયોધ્યા સ્થાપના ઋષભદેવના રાજ્ય સમયે કરાઈ, તેથી ભાવિનો ભૂતવત્ ઉપચાર કરતાં કૌશલિક કહ્યું. તેને ભરતક્ષેત્ર નામના કથન અવસરે જણાવેલ છે.

અરહંત પાર્શ્વનાથ આદિની જેમ કેટલાંક અસ્વીકારેલ રાજધર્મવાળા પણ હોય, તેથી કયા ક્રમે અરહંત થયા તે કહે છે -

પહેલા રાજા - આ અવસર્પિણીમાં નાભિકુલકરે આદેશ કરેલ યુગલ મનુષ્યો અને શક વડે પહેલા રાજા તરીકે અભિષિક્ત કર્યા. પહેલા જિન-પહેલાં રાગાદીને જીતનારા અથવા પહેલાં મન:પર્યવજ્ઞાની, રાજ્યના ત્યાગ પછી દ્રવ્યથી અને ભાવથી સાધુપદમાં વર્તવાપણાથી. કેમકે આ અવસર્પિણીમાં આ જ ભગવંત પહેલાં થયા. સ્થાનાંગમાં જિનપણું - અવધિ, મન:પર્યવ, કેવલી ત્રણ ભેદે કહેલ છે. અવધિ જિનત્વની વ્યાખ્યા કરતાં સૂત્ર અક્રમબદ્ધ થશે. - X -

પહેલા કેવલી - આઘ સર્વજ્ઞ, કેવલીત્વ તીર્થકર નામ કર્મોદયથી હતું, તેથી કહે છે - પહેલાં તીર્થકર - આઘ યાતુર્વર્ણ સંઘ સ્થાપક, તીર્થકર નામકર્મના ઉદયથી કેવા થાય છે? પહેલાં ધર્મ પ્રધાન ચક્રવર્તી, જેમ ચક્રવર્તી બધે જ અપ્રતિહત વીર્યથી ચક્ર વડે વર્તે છે, તેમ તીર્થકર પણ વર્તે છે. તે સમુત્પન્ન થયા.

હવે ભગવંતે જે રીતે અવસ્થા સ્વીકારી, તે કહે છે - જન્મ કલ્યાણક પછી, ઋષભ અરહંત વીશ લાખ પૂર્વ કુમારપણે - રાજ્ય અભિષેક ન કરાયેલ રાજપુત્રપણે તેમાં રહ્યા, કુમારપણે આશ્રય કર્યો. પછી ૬૩-લાખ પૂર્વ મહારાજપણે - સામ્રાજ્ય વડે રહ્યા - વસ્થા, તેમાં વસતા કઈ રીતે પ્રજાને ઉપકાર કર્યો? તે કહે છે -

૬૩-લાખ પૂર્વ સુધી મહારાજરૂપે વસતા લિપિવિદ્યાન આદિ ગણિત-અંકવિદ્યા, ધર્મ-કર્મ વ્યવસ્થા કરી. - X - શકુનરુત-પદ્મિની બોલી, જેના અંતે છે તે, ૭૨ કળા-કલન અર્થાત્ વિજ્ઞાન, પ્રાય: પુરુષોપયોગી આ ૭૨ કલા (શીખવી). ૬૪-સ્ત્રીગુણો, કર્મોમાં-જીવન ઉપાયો મધ્યે ૧૦૦ શિલ્પ, ૧૦૦ વિજ્ઞાન, કુંભકાર શિલ્પ આદિ. આ ત્રણે વસ્તુ લોકોપકાર માટે ઉપદેશી. - X - બધાં જ આદિ તીર્થકરોની આ જ ઉપદેશ વિધિ છે, તે જણાવવા માટે છે. જો કે કૃષિ-વાણિજ્યાદિ ઘણાંને જીવન-ઉપાય છે, તો પણ તે પછીના કાળે પ્રાદુર્ભાવ પામેલ, ભગવંતે તો સો શીલ્પોનો જ ઉપદેશ આપેલ, તેથી જ આચાર્યના ઉપદેશથી થયેલ તે શીલ્પ અને અનાચાર્યના ઉપદેશથી થયેલ તે કર્મ એમ શીલ્પ અને કર્મમાં ભેદ મનાય છે.

હેમસૂરિકૃત્ આદિદેવ ચરિત્રમાં - તૃણહાર, કાષ્ઠહાર, કૃષિ, વાણિજ્ય, અન્ય પણ કર્મો લોકોના જીવિતને માટે કરાયા તથા કર્મો જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ ભેદથી ત્રણે પણ ઉપદેશે છે, તે પણ વ્યાખ્યા કરવી અને સો શિલ્પો જુદા જ કહ્યા છે, તેમ જાણવું.

અહીં સંક્ષેપથી કહ્યું છે, વિસ્તારથી રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં બતાવેલ ૭૨-કળા કહીએ છીએ - લેખ, ગણિત, રૂપ, નૃત્ય, ગીત, વાજિંત્ર, સ્વરગત, પુષ્કરગત, સમતાલ [૯], ધ્રુત, જનવાદ, પાસા, અષ્ટાપદ, પુરુકાવ્ય, જળમાટિક, અન્નવિધિ, પાનવિધિ, વસ્ત્રવિધિ [૧૮] વિલેપન વિધિ, શયનવિધિ, આર્યા, પ્રહેલિકા, માગધિકા ગાથા, ગીત, શલોક, હિરણ્યયુક્તિ [૨૭] સુવર્ણયુક્તિ, ચૂર્ણયુક્તિ, આભરણ વિધિ, તરુણી પરિકર્મ, સ્ત્રી લક્ષણ, પુરુષલક્ષણ, અશ્વલક્ષણ, હાથી લક્ષણ, બળદ લક્ષણ [૩૬] કુકડાલક્ષણ, છત્રલક્ષણ, દંડલક્ષણ, અસિલક્ષણ, મણિ લક્ષણ, કાકણિકલક્ષણ, વાસ્તુવિદ્યા, સ્કંધાવારમાન, નગરમાન [૪૫] ચાર, પ્રતિચાર, વ્યૂહ, પ્રતિવ્યૂહ ચક્રવ્યૂહ, ગરુડ વ્યૂહ, શકટ વ્યૂહ, ચુક્ર, નિયુક્ર [૫૪] ચુક્રાતિચુક્ર, દંષ્ટિચુક્ર, મુષ્ટિચુક્ર, બાહુચુક્ર, લતાચુક્ર, ઈષુશાસ્ત્ર, ત્સરુપ્રવાદ, ધનુર્વેદ, હિરણ્યપાક [૬૩] સુવર્ણપાક, સૂત્ર ખેટ, વસ્ત્રખેટ, નાલિકાખેટ, પત્રછેદ, કટછેદ, સજીવ, નિર્જીવ, શકુનરુત એ બૌતેર કળા. - X - X -

તેમાં (૧) લેખન તે લેખ - અક્ષર વિન્યાસ વિષયક, કળા - વિજ્ઞાન. તે ભગવંત ઉપદેશે છે, એમ બધે જ જોડવું. તે લેખ બે ભેદે છે - લિપિ અને વિષયભેદથી છે. તેમાં લિપિ અદાર સ્થાને કહી છે. અથવા લાટાદિ દેશ ભેદથી તેવા પ્રકારની વિચિત્ર ઉપાધિ ભેદથી અનેક પ્રકારે છે. તો પણ પત્ર-વલ્કલ-કાષ્ઠ-દંત-લોહ-તામ્ર-રજતાદિ અક્ષરોના આધાર છે, તથા લેખન, ઉલ્કિરણ, સ્યૂત, વ્યૂત, છિન્ન, ભિન્ન, દગ્ધ સંક્રાંતિત અક્ષરો થાય છે.

વિષયની અપેક્ષાથી પણ અનેક પ્રકારે સ્વામી-નોકર, પિતા-પુત્ર, ગુરુ-શિષ્ય, પત્ની-પતિ, શત્રુ-મિત્રાદિની લેખ-વિષયના અનેકત્વથી અને તેવા પ્રકારના પ્રયોજન ભેદથી છે. - X - X -

(૨) ગણિત-સંખ્યાન, સંકલિતાદિ અનેક ભેદ છે. (૩) રૂપ-લેખ્ય, શિલા, સુવર્ણ, મણિ, વસ્ત્ર, ચિત્રાદિમાં રૂપ નિર્માણ, (૪) નાટ્ય-અભિનય સહિત અને રહિત બે ભેદે છે. (૫) ગીત-ગંધર્વકળા કે ગાનવિજ્ઞાન. (૬) વાદિત-વાદ્ય, તત-વિતત ભેદથી. (૭) સ્વરગત-ગીતના મૂળભૂત ષડ્જ ઋષભાદિ સ્વરોનું જ્ઞાન, (૮) પુષ્કરગત-મૃદંગ મંત્રી આદિ ભેદ, તે વિષયક વિજ્ઞાન, (૯) સમતાલ - ગીતાદિ માન કાળ અને તાલ, તે સમ-અન્યૂનાધિક માત્રિકત્વથી જેમાંથી જાણાય તે.

(૧૦) ધ્રુત, (૧૧) જનવાદ - ધ્રુત વિશેષ, (૧૨) પાસા, (૧૩) અષ્ટાપદ-શારિકલકધ્રુત, તે વિષયની કળા, (૧૪) પુરુકાવ્ય - શીઘ્ર કવિત્વ, (૧૫) દગમટ્ટિક-જળ સંયુક્ત માટી, વિવેચક દ્રવ્ય પ્રયોગ પૂર્વિકા, તેની વિવેચન કળા, તે ઉપચારથી

દક મૃતિકા, (૧૬) અન્નવિધિ-રસોર્ષકળા, (૧૭) પાનવિધિ - દકમૃતિકા કળા વડે પ્રસાદિતનું સહજ નિર્મળનું સંસ્કાર કરણ અથવા જળપાન વિષયમાં ગુણ દોષનું જ્ઞાન. (૧૮) વસ્ત્રવિધિ-વસ્ત્રના પરિધાન આદિરૂપ - X - X -

(૧૯) વિલેપનવિધિ - ચક્ષુર્દર્શમાદિ પરિજ્ઞાન, (૨૦) શયન વિધિ - પલંગાદિની વિધિ, તે આ પ્રમાણે - સો આંગળ તોરી શય્યા રાજને જયને માટે થાય, નેવું - છ ન્યૂન - બાર ન્યૂન - છત્રીશ ન્યૂન તે ચારે અનુક્રમે રાજપુત્ર, મંત્રી, સેનાપતિ અને પુરોહિતની હોય - X - X - ઈત્યાદિ જે વિજ્ઞાન અથવા શયન-સ્વપ્ન, તે વિષયક વિધિ, જેમકે પૂર્વમાં મસ્તક કરવું વગેરે વિધિ.

(૨૧) આર્યા - છંદ રચવાની કળા, (૨૨) પ્રહેલિકા - ગૂઢાણ્ય પદ્ય, પહેલી. (૨૩) માગધિકા - છંદ વિશેષ, બે ત્રણ ચાર પાંચ છ માત્રિકા ગણ અને ક-ચ-ટ-ત-પ સંજ્ઞા ઈત્યાદિ. (૨૪) ગાથા - સંસ્કૃત સિવાયની ભાષા વડે નિબદ્ધ આર્યા જ. (૨૫) ગીતિકા - પૂર્વાર્ધ સદંશ, અપરાર્ધ લક્ષણ આર્યા જ, (૨૬) શ્લોક-અનુષ્ટુપ વિશેષ,

(૨૭) હિરણ્ય યુક્તિ - રૂપાને યથાસ્થાને યોજવું તે. (૨૮) એ પ્રમાણે સુવર્ણયુક્તિ, (૨૯) ચૂર્ણયુક્તિ - કોષ્ઠ આદિ સુરભિ દ્રવ્યોમાં ચૂર્ણ કરીને તે-તે ઉચિત દ્રવ્યો ભેગા કરવા. (૩૦) આભરણ વિધિ, (૩૧) તરુણીપરિકર્મ - યુવતીના અંગોની વર્ણાદિ વૃદ્ધિરૂપ.

(૩૨) સ્ત્રીલક્ષણ, (૩૩) પુરુષ લક્ષણ, (૩૪) અશ્વલક્ષણ - લાંબી ડોક, લાંબી આંખ ઈત્યાદિ અશ્વ વિજ્ઞાન, (૩૫) હાથી લક્ષણ - પાંચ ઉજ્જત, આઠ હાથ પરિમાણ, મંદ, ભદ્ર ઈત્યાદિ - X - જ્ઞાન. (૩૬) બળદ લક્ષણ - X -, (૩૭) કુકડા લક્ષણ-પાતળી આંગળી, તામ્રવક્ર નખ વગેરે. (૩૮) છત્ર લક્ષણ - જેમ ચક્રીનું છત્રરત્ન, (૩૯) દંડલક્ષણ - લાકડી, આતપત્ર, અંકુશ, નેતર, ચાપ, વિતાન, કુંત, ધ્વજ, ચામરોનું વ્યાપીત કૃષ્ણ વર્ણ ઈત્યાદિ. - X - X - X - કોને કઈ રીતે લાભદાયી છે તે વિષયક જ્ઞાન - X - (૪૦) અસિલક્ષણ - જેમકે પ૦-અંગુલ ઉત્તમ છે, ૨૫-અંગુલથી ખડ્ગ થાય વગેરે. તેમાં શુભાશુભતા કઈ રીતે થાય છે ઈત્યાદિ વિજ્ઞાન. (૪૧) મણિ લક્ષણ - રત્ન પરીક્ષા ગ્રંથમાં કહેલ કાકપદ અક્ષિકાપદ કેશરાહિત્ય આદિ, તેના ગુણદોષનું વિજ્ઞાન. (૪૧) કાકણીલક્ષણ - ચક્રીનું રત્ન વિશેષ, તેનું લક્ષણ - વિષહરણ, માન, ઉન્માનાદિ - X -

(૪૩) વાસ્તુવિદ્યા - ગૃહ કે ભૂમિવિદ્યા, વાસ્તુ શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ ગુણ-દોષ વિજ્ઞાન. (૪૪) સ્કંધાવારમાન - એક રથ, ત્રણ અશ્વ, પાંચ પદાતિ, સેના - X - X - ઈત્યાદિ - X - (૪૫) નગરમાન - બાર યોજન લંબાઈ, નવ યોજન પહોળાઈ ઈત્યાદિ પરિજ્ઞાન, ઉપલક્ષણથી કળસ આદિ નિરીક્ષણપૂર્વક સૂત્રવ્યાસ અને યથા સ્થાને વર્ણાદિ વ્યવસ્થાનું પરિજ્ઞાન.

(૪૬) ચાર-જ્યોતિષ ભ્રમણનું વિજ્ઞાન, (૪૭) પ્રતિચાર-પ્રતિકૂળ ચાર, ગ્રહોનું

વક્રગમનાદિ, તેના પ્રવ્યૂહમાં ચક્રાકૃતિમાં - X - રાજન્યકસ્થાના. (૪૯) પ્રતિવ્યૂહ - તેમના પ્રતિદ્વંદીનો ભંગ ઉપાયનો વ્યૂહ, (૫૦) ચક્રવ્યૂહ - ચક્રાકૃતિ સૈન્ય રચના, (૫૧) ગરુડ વ્યૂહ-ગરુડ આકૃતિ સૈન્યરચના, (૫૨) એ રીતે શકટવ્યૂહ.

(૫૩) યુદ્ધ-કુકડાની જેમ મુંડામુંડી યુદ્ધ, શીંગડાવાળાની જેમ શૃંગાશૃંગી વ્યૂહ, (૫૪) નિયુદ્ધ-મલ્લયુદ્ધ, (૫૫) યુદ્ધાતિયુદ્ધ - ખડ્ગાદિ ફેંકવા પૂર્વક મહાયુદ્ધ જેમાં પ્રતિદ્વંદી પુરુષોને પાડી દેવામાં આવે, (૫૬) દંષ્ટિયુદ્ધ - યોદ્ધા અને પ્રતિયોદ્ધાની આંખોનું નિર્નિમેષ રહેવું તે. (૫૭) મુષ્ટિયુદ્ધ - યોદ્ધાનું પરસ્પર મુષ્ટિ વડે હનન. (૫૮) બાહુ યુદ્ધ - યોદ્ધા પ્રતિયોદ્ધાનું અન્યોન્ય પ્રસારિત બાહુને નમાવ્યા વિના વાળવું તે. (૫૯) લતાયુદ્ધ - જેમ લતા વૃક્ષને ચડી જાય તેમ યોદ્ધો મૂળથી. મસ્તક સુધી તેને વીંટી દે, તે રીતે યોદ્ધો પ્રતિયોદ્ધાના શરીરને ગાટ રીતે પીડીને ભૂમિમાં પાડી દે.

(૬૦) ઈષુ શાસ્ત્ર-નાગબાણ આદિ દિવ્ય અસ્ત્રાદિ સૂચક શાસ્ત્ર (૬૧) ત્સરુપ્રવાદ - ખડ્ગ, મુષ્ટિ તેના અવયવના યોગથી, તેનો પ્રવાદ જે શાસ્ત્રમાં છે તે અર્થાત્ ખડ્ગ શિક્ષા શાસ્ત્ર. (૬૨) ધનુર્વેદ-ધનુષ્સાસ્ત્ર,

(૬૩) હિરણ્યપાક - રજતસિદ્ધિ, (૬૪) સુવર્ણપાક-કનક સિદ્ધિ, (૬૫) સૂત્રખેટ - સૂત્રક્રીડા, (૬૬) એ પ્રમાણે વસ્ત્રક્રીડા, (૬૭) નાલિકાખેડ - દ્યુત વિશેષ, - X - નાલિકા-જેમાંથી પાશા ફેંકાય છે - X - X - (૬૮) પત્ર છેદ-૧૦૮ પાંદડા મધ્યે વિવક્ષિત સંખ્યાવાળા પત્રના છેદનની કળા, (૬૯) કટછેદ - સાદડી માફક કમ છેદ વસ્તુનું વિજ્ઞાન - X -

(૭૦) સજ્જીવ-મૃતદાતુ આદિનું સહજ સ્વરૂપ ઉપાદાન, (૭૧) નિજ્જીવ - નિર્જીવકરણ, હેમાદિ ધાતુ મારણ અથવા રસેન્દ્રનું મૂર્છા પ્રાપ્ત કરાવવું તે, (૭૨) શક્તુનરુત - ઉપલક્ષણથી વસંતરાજાદિ ઉક્ત સર્વ શક્તુન લેવા, ગતિ-ચેષ્ટા-દિશાભલાદિનો સંગ્રહ.

હવે સ્ત્રીઓની ૬૪ કળા કહે છે - નૃત્યુ, ઔચિત્ય, ચિત્ર, વાદિત્ર, મંત્ર, તંત્ર, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન [૮] દંભ, જળસ્તંભ, ગીતમાન, તાલમાન, મેઘવૃષ્ટિ, ફલાકૃષ્ટિ, આરામરોપણ, આકાર ગોપન, [૧૬], ધર્મવિચાર, શક્તુનસાર, ક્રિયાકળા, સંસ્કૃત બોલવું, પ્રાસાદનીતિ, ધર્મરીતિ, વર્ણિકાવૃદ્ધિ, સ્વર્ણસિદ્ધિ [૨૪] સુગંધી તૈલ કરણ, લીલાપૂર્વક ચાલવું, અશ્વ-હાથી પરીક્ષણ, પુરુષ-સ્ત્રી લક્ષણ, હેમરત્નભેદ, અટાર લિપિ પરિચ્છેદ, તત્કાલબુદ્ધિ, વાસ્તુસિદ્ધિ [૩૨] કામવિક્રિયા, વૈદ્યક્રિયા, કુંભભ્રમ, સારિશ્રમ, અંજનયોગ, ચૂર્ણયોગ, હસ્ત લાઘવ, વચનપાટવ [૪૦] ભોજ્ય વિધિ, વાણિજ્ય વિધિ, મુખ મંડન, શાલિમંડન, કથાકથન, ફૂલ ગુંથવા, વક્રોક્તિ, કાવ્ય-શક્તિ [૪૮], સ્ફારવિધિવેષ, સર્વભાષા વિશેષ, અભિધાનજ્ઞાન, ભૂષણ પરિધાન, ભૃત્યોપચાર, ગૃહાચાર, વ્યાકરણ, પરનિરાકરણ [૫૬] રાંધવું, વાળ બાંધવા, વીણાનાદ, વિતંડાવાદ, અંકવિચાર, લોક વ્યવહાર, અંત્યાક્ષરી,

પ્રશ્ન પ્રહેલિકા.

અહીં ઉપલક્ષણથી ઉપર કહેલ સિવાયની સ્ત્રી અને પુરુષની કળા પણ બીજા ગ્રંથમાં અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ જાણવી. અહીં જે પુરુષકાળમાં સ્ત્રીકાળાનું અને સ્ત્રીકાળમાં પુરુષ કાળાનું સાંકર્ય છે, તે બંનેના ઉપરોગીત્વથી છે. [શંકા] તો “ચોસઠ મહિલાગુણ” એ ગ્રંથ વિરોધ નથી ? [સમાધાન] આ ગ્રંથ સ્ત્રી માત્રના ગુણને જણાવવા માટે નથી, પરંતુ સ્ત્રી સ્વરૂપ પ્રતિપાદક છે, તેથી કયાંક પુરુષ ગુણપણામાં પણ વિરોધ નથી. - X -

સો શિલ્પ આ પ્રમાણે છે - કુંભાર, લુહાર, ચિત્ર, વણકર, નાપિત રૂપ પાંચ મૂળ શિલ્પ છે તે પ્રત્યેકના વીશ-વીશ ભેદો છે. - X - [શંકા] આ પાંચ મૂળ શિલ્પોની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત શું છે ? [ઉત્તર] યુગલોને કાચા ધાન્યોના આહારમાં મંદાગ્નિપણથી પચતું ન હોવાથી અગ્નિમાં નાંખતા, તુરંત બળી જવાથી યુગલ મનુષ્યોની વિનંતીથી હાથીના સ્કંધ ઉપર આરૂઠ ભગવંત વડે પહેલા દડાનું શિલ્પ પ્રગટ કરારું, ક્ષત્રિયો હાથમાં શસ્ત્રો વડે જ દુષ્ટોથી પ્રજાની રક્ષા કરે, તેથી લોહ શિલ્પ, ચિત્રાંગ કલ્પવૃક્ષની હાનિ થવાથી ચિત્રકાર શિલ્પ, વસ્ત્ર કલ્પવૃક્ષમાં હાનિથી વણકર શિલ્પ, ઘણાં યુગલ ધર્મમાં પહેલાં ન વધતાં વાળ અને નખો, વધવા લાગતાં મનુષ્યોને માટે નાપિત શિલ્પ.

હેમાચાર્ય કૃત્ ઋષભ ચરિત્રમાં ગૃહાદિ નિમિત્ત વર્ધકી અને લુહારના યુગ્મરૂપ બીજું શિલ્પ કહેલ છે. બાકી બધું તે જ છે.

ભોગ્ય સત્કર્મવાળા અરહંત ભગવંતને સમુત્પન્ન વ્યાધિના પ્રતિકાર સમાન સ્ત્રી આદિ પરિગ્રહ કરે છે, બીજો નહીં, તો પછી નિરવધમાં એક રુચિ એવા ભગવન્ કેમ સાવધાનુબંધી કલાદિને દેખાડવામાં પ્રવૃત્ત થયા ? [સમાધાન] સમાનુભાવથી આજીવિકારહિત, દીન મનુષ્યોમાં દુઃખને વિચારીને સંજાત કરુણા એકરસત્વથી, સમુત્પન્ન વિવક્ષિત રસ સિવાય બીજો કોઈ રસ-સાપેક્ષ હોઈ નહીં. જેમ ભગવંત વીરે બ્રાહ્મણને વસ્ત્રદાન કર્યું.

જો એમ છે તો ભગવંતે સમગ્ર વસ્ત્રનું દાન કેમ ન કર્યું? સત્ય છે, ભગવંતે ચાર જ્ઞાનના ધારકપણાથી તેને તેટલો જ માત્ર લાભ જોઈને અને અધિક યોગ ન હોવાથી ક્ષેમના નિર્વાહ માટે તેમ કર્યું. [હીર-વૃત્તિ મુજબ - ભગવંત ઋષભનું સર્વલોક વ્યવહાર પ્રવર્તન પ્રજાના હિતને માટે હતું - X - X -] - X - X - કલા આદિ ઉપાયથી પ્રાપ્ત સુખ વૃત્તિ - આજીવિકાથી ચોરી આદિ વ્યસન આસક્તિ પણ થતી નથી.

(શંકા) નામોક્ત હેતુ જગત્સ્વામીને કલાદિનું ઉપદર્શન ઠીક છે, પરંતુ રાજધર્મ પ્રવર્તકત્વ કઈ રીતે ઉચિત છે ? [સમાધાન] શિષ્ટના અનુગ્રહને માટે, દુષ્ટના નિગ્રહને માટે અને ધર્મસ્થિતિના સંગ્રહને માટે [યોગ્ય છે.]. તેઓ રાજ્યસ્થિતિ શ્રી વડે સમ્યક્ પ્રવર્તનારા, અનુક્રમે બીજા મહાપુરુષ માર્ગોપદર્શકતાથી ચોરી આદિ

વ્યસનના નિવર્તનથી, નરકના અતિથીપણાની નિવારકતાથી અને આલોક તથા પરલોકના સુખસાધકપણાથી પ્રશસ્ત જ છે, મહાપુરુષોની પ્રવૃત્તિ, બધે જ પરાર્થત્વ વ્યાપ્ત અને ઘણાં ગુણ-અલ્પદોષ કાર્ય-કારણની વિચારણા પૂર્વકના હોય છે. યુગની આદિમાં જગત્ની વ્યવસ્થા પ્રથમ રાજા વડે જ થવી તે આચાર છે.

સ્થાનાંગનાં પાંચમા અધ્યયનમાં પણ કહ્યું છે - ધર્મમાં વિચરનારને પાંચ નિશ્ચાસ્થાન કહેલાં છે - છક્કાય, ગણ, રાજા, ગાથાપતિ અને શરીર. તેની વૃત્તિમાં - રાજાની નિશ્ચાસ્થાને આશ્રીને, રાજા એટલે નરપતિ, તેનું ધર્મસહાયકત્વ દુષ્ટોથી સાધુના રક્ષણ વડે કહ્યું છે એ પ્રમાણે પરમ કરુણાવાળા ચિત્તથી પરમ ધર્મ પ્રવર્તક ત્રણ જ્ઞાનયુક્ત ભગવંતનું રાજધર્મ પ્રવર્તકપણું કંઈ પણ અનોચિત્ય મનમાં ન ચિંતવવું. - X - તેનો વિસ્તાર જિનભવન પંચાશક સૂત્રની વૃત્તિના ચતના દ્વારમાં વ્યક્તરૂપે દર્શાવેલ છે, તે જાણી લેવું. - X -

અહીં શ્રીજા આરાને અંતે રાજ્ય સ્થિતિના ઉત્પાદમાં ધર્મસ્થિતિ ઉત્પાદ છે, પાંચમાં આરાને અંતે - “શ્રુત, સૂરિ, સંઘ અને ધર્મ પૂર્વાક્ષમાં વિચ્છેદ પામશે - X - ” એ વચનથી ધર્મસ્થિતિ વિચ્છેદમાં, રાજ્યસ્થિતિનો પણ વિચ્છેદ થશે, એ રીતે રાજ્યસ્થિતિનો ધર્મ સ્થિતિ હેતુપણે છે તેમ જાણવું.

ત્યારપછી ભગવંતે શું કર્યું? કલાદિનો ઉપદેશ કરી ભરત, બાહુભલિ વગેરે સો પુત્રોને કોશલા, તક્ષશિલાદિ સો રાજ્યમાં સ્થાપે છે. અહીં શંક આદિ પ્રબંજન સુધીના ભરતના ૯૮ ભાઈના નામો પ્રસિદ્ધ હોવાથી લખેલ નથી. દેશના નામો ઘણાં અપ્રસિદ્ધ છે.

હવે ભગવંતનું દીક્ષા કલ્યાણક કહે છે - ૮૩ લાખ પૂર્વ રાજ્યમાં રહી - ગૃહવાસમાં વસે છે અર્થાત્ ગૃહસ્થ પર્યાયે રહે છે. [અહીં હીર-વૃત્તિમાં કહે છે - ૮૩ લાખ પૂર્વ મહારાજાપણે વાસ કરે છે, તેમાં વસે છે, જો કે તેમ નથી, કેમકે ૨૦-લાખ પૂર્વ કુમારવાસ મધ્યે રહે છે અને ૬૩-લાખ પૂર્વ મહારાજાવાસ મધ્યે વસે છે. અહીં ભાવિનો ભૂતવત્ ઉપચાર એ ન્યાયથી રાજ્યને યોગ્ય કુમાર રાજવત્ કુમારવસ્થા પણ મહારાજાવસ્થાની જેમ વિવક્ષાથી સર્વ અવસ્થાને તેમ કહી છે.]

પૂર્વોક્ત વ્યાધિપ્રતિકાર ન્યાયથી તીર્થકરોનું ગૃહવાસમાં પ્રવર્તન છે, તે સામાન્યથી ચયોક્ત જ છે, તેમાં દોષ નથી અથવા “મહાન્ અરાગ જેમાં છે તેવો વાસ” એમ યોજવું. તે ભગવંતની અપેક્ષા વડે એ પ્રમાણે જ છે. આના વડે ૬૩-લાખ મહારાજા મધ્યે વસે છે, તે પૂર્વ વચનનો વિરોધ નથી વસ્થા પછી -

જે આ ગ્રીષ્મનો પહેલો માસ, ગ્રીષ્મકાળ માસ મધ્યે પહેલો માસ, પહેલો પક્ષ તે ચૈત્ર કૃષ્ણ પક્ષ, તેની નવમી તિથિ-આઠમો દિવસ, તેમાં - આના વડે ‘ચૈત્રવદ આઠમ’ વાક્ય સાથે આગમમાં વિરોધ આવતો નથી અથવા વાચનાંતરથી નવમો પક્ષ - નવમી દિવસ, દિવસના-આઠમા દિવસના મધ્યદિનના ઉત્તરકાળમાં, જો કે દિવસ શબ્દ અહોરાત્રના અર્થમાં અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તો પણ અહીં દિવસ - X - સૂર્યના

ચારનું વિશિષ્ટ કાળ વિશેષ ગ્રહણ કરવું. અન્યથા “દિવસના છેલ્લા ભાગે” એવો અર્થ થશે નહીં.

હિરણ્ય - ન ઘડેલ સુવર્ણ કે રજત, સુવર્ણ-ઘડેલું સોનું, કોશ-ભાંડાગાર, કોષાગાર - ધાન્યનું આશ્રયગૃહ, બલ-ચાતુરંગ સેના, વાહન-વેસરાદિ, ધન-ગાય આદિ, કનક-સુવર્ણ, મૌક્તિક-આકાશાદિથી ઉત્પન્ન શુક્તિ, શંખ-દક્ષિણાવર્ત, શિલા-રાજપટ્ટાદિરૂપ, પ્રવાલ-વિદ્રુમ, રક્તરત્ન-પદ્મરાગ, ઈત્યાદિ સ્વરૂપનું જે સારરૂપ દ્રવ્ય, તેને છોડીને-મમત્વનો ત્યાગ કરીને, વિચ્છર્ધ - ફરી મમત્વ ન કરવા વડે, કઈ રીતે મમત્વ ત્યાગ? આ અસ્થિર હોવાથી જુગુપ્સા યોગ્ય છે એમ કહીને, નિશ્ચાસ્થાને ત્યજીને, કઈ રીતે? ગોત્રિકોને દર્શને, ધનનો વિભાગ કરીને આપવા વડે, કેમકે ત્યારે અનાથ, માર્ગમાં યાચના કરનારા આદિનો અભાવ હતો, તેથી ગોત્રિક લીધાં, તેઓએ પણ મમત્વ રહિતતાથી ભગવંતની પ્રેરણાથી શેષ માત્ર સ્વીકાર્યું.

[અહીં આવશ્યકચૂર્ણિના સાક્ષીપાઠ સાથે હીરવૃત્તિમાં કહે છે - જે ગોત્રિકોને દાન, તે શેષા માત્ર જ છે, યાચના નથી. જે ઈચ્છિત યાચના કરનારને દાન, તે યાચકોને જ છે, બીજાને નથી. અહીં શંકા કરે છે કે - તીર્થકર આગળ માંગવામાં બાધા શું છે? - X - યાચના વિના નિર્વાહકરણ સમર્થ ગૃહસ્થોને મહાપુરુષો પાસે યાચના કરવી અનુચિત છે, તેથી જ શ્રી મહાવીરદાન અધિકારમાં “દાતાર વડે દાન” એ પદ યાચકના ગ્રહણને માટે અધિક કહ્યું છે ઈત્યાદિ - X - X - X -]

આ જગત્ ગુરુનો આચાર છે કે જે ઈચ્છા મર્યાદાથી દાન આપે છે, અને તેમની ઈચ્છાપૂર્તિ કરે છે. અહીં ઈચ્છા સંબંધી આશંકા - X - નો ઉત્તર આપતા કહે છે - પ્રભુના પ્રભાવથી અપરિમિત ઈચ્છાનો તેમને અસંભવ છે. સુદર્શના શિબિકામાં બેઠા, ભગવંત કેવા વિશિષ્ટ લાગે છે? સ્વર્ગ-મૃત્યુ-પાતાલ લોક નિવાસી જન સહિતથી સમુદાય વડે સમ્યક્ અનુગમન કરાતા, આવા પ્રભુના આગળના ભાગે શાંખિકાદિ અભિનંદન અને અભિસ્તવન કરતાં આગળ પ્રમાણે કહે છે.

તેમાં શાંખિકો - હાથમાં ચંદનગર્ભ શંખવાળા માંગલ્ય કરનારા કે શંખ વગાડનારા, ચાક્રિક-ચક્ર ભમાડનારા, લાંગલિક-ગળામાં લટકાવેલ સુવર્ણાદિમય હળધારી ભદ્ર વિશેષ, મુખમંગલિક-મીઠું બોલનાર, વર્ણમાનકા-ખંભે મનુષ્યને બેસાડનારા, આખ્યાયક-શુભાશુભકથા કહેનારા, લંખ-વાંસડા ઉપર ખેલનારા, મંખ-હાથમાં ચિત્ર ફલકવાળા, ઘાંટિક-ઘંટા વાદક - X - X - X - પાંચમાં અંગસૂત્રમાં જમાલિ ચરિત્રમાં નિષ્કમણ મહોત્સવ વર્ણનમાં શાંખિકાદિનું વર્ણન છે.

ઉપરોક્ત વિવક્ષિતોની વાણી દ્વારા અભિનંદાતા અને અભિસ્તવાતા એમ જોડવું. વિવક્ષિતપણાને કહે છે -

ઈચ્છવા યોગ્ય તે અતિ ઈષ્ટ, તેમના વડે, પ્રયોજન વશથી ઈષ્ટ પણ કંઈક સ્વરૂપથી કાંત અને અકાંત હોય, તેથી કહે છે - કાંત અર્થાત્ કમનીય શબ્દો વડે, પ્રિય-પ્રિય અર્થ વડે, મનોજ્ઞ-મન વડે સુંદરપણે જણાય તે મનોજ્ઞ-ભાવથી સુંદર, મનામ-મન વડે ફરી-ફરી જે સુંદરત્વથી અતિશય જણાય તેવા, ઉદાર-શબ્દથી અને અર્થથી, કલ્યાણ-કલ્યાણપ્રાપ્તિ સૂચક વડે, શિવ-નિરુપદ્રવ, શબ્દાર્થના દુષણોને છોડીને, ધન્યા-ધન લાભ કરાવનારી, માંગલ્ય-અનર્થના પ્રતિઘાતમાં સાધુ, સશ્રીકા વડે - અનુપ્રાસાદી અલંકાર યુક્ત એવી, હૃદયગમનીય - અર્થ પ્રાગટ્ય ચાતુરીપણાથી સુબોધા, હૃદય-પ્રહ્લાદનીય-હૃદયમાં રહેલ કોપ, શોકાદિ ગ્રંથિને ઓગાળી દેનારી, કાન અને મનને સુખ આપનારી, અર્થશતિકા - જેમાં સો અર્થો રહેલા છે તેવી અથવા અર્થ-ઈષ્ટકાર્ય - X - વાણી વડે.

અનવરત - વિશ્રામનો અભાવ, અભિનંદયંત - જય, જીવો ઈત્યાદિ કહેવા વડે, એ રીતે અભિસ્તવના કરતા, શું કહે છે ? જય-જય નંદ-સમૃદ્ધ થાવ, નંદ એ ભગવંતનું આમંત્રણ છે. અથવા હે જગત્નંદ તમે જય પામો ઈત્યાદિ. ભદ્ર-કલ્યાણવાળા, કલ્યાણકારી.

ધર્મ-કરણરૂપથી, અભિમાન કે લજ્જાદિથી નહીં, પરીષદ-ઉપસર્ગોથી કરીને નહીં અર્થાત્ પરીષદ-ઉપસર્ગોને જીતનારા થાઓ. તથા ક્ષાંતિ વડે - અસામર્થ્યાદિ વડે નહીં, ક્ષમ-સહન કરનારા થાઓ. ભય - આકસ્મિક, ભૈરવ-સિંહાદિથી થયેલ અથવા ભૈરવભય - ભયંકર ભયોમાં ક્ષાંત થાઓ.

નાના વક્તૃણાં - વિવિધ વચનભંગી - X - ધર્મ-પ્રસ્તુત ચારિત્રધર્મ, અવિઘ્ન-વિઘ્નનો અભાવ, આપને થાઓ. એ પ્રમાણે બોલતા વારંવાર અભિનંદન અને અભિસ્તવન કરે છે.

હવે જે પ્રકારે નીકળે છે તે કહે છે - ત્યારપછી ઋષભકૌશલિક અરહંત હજારો નયન માલા વડે - શ્રેણીમાં રહેલ ભગવંતને જ માત્ર જોવાની ઈચ્છાવાળા નગરજનોના નેત્ર વૃંદો વડે જોવાતા-જોવાતા અર્થાત્ ફરી ફરી અવલોકન કરાતા, - X - ચાવત્ નીકળે છે. જે રીતે પહેલાં ઉપાંગમાં ચંપાથી શ્રેણિક પુત્ર નીકળ્યો, તે પ્રમાણે અહીં કહેવું. વાચનાંતરથી ચાવત્ આકુલ બોલ બહુલ આકાશને કરતાં, સુધી કહેવું. તેમાં જે વિશેષ છે, તે બતાવે છે - વિનીતા રાજધાનીની વચ્ચોવચ્ચથી નીકળે છે - X - ઉવવાઈ સૂત્રનો આલાવો આ પ્રમાણે છે -

હજારો હૃદયમાળા વડે અભિનંદન કરાતા, હજારો મનોરથ માળા વડે ઈચ્છાતા, હજારો વચનમાળા વડે અભિસ્તવાતા, કાંતિ-રૂપ-સૌભાગ્ય ગુણો વડે પ્રાર્થાતા, હજારો અંગુલિ માલા વડે દેખાડાતા, જમણા હાથથી ઘણાં હજારો નર-નારીની હજારો અંગુલિ વડે અંજલિ કરાતા, મંજુલ ઘોષ વડે પ્રતિબોધિત કરાતા, હજારો ભવન પંક્તિને ઉલ્લંઘતા, તંતી-તાલ-તુટિત-ગીત-વાજિંત્રના સ્વ વડે મધુર-મનહર જય શબ્દના ઉદ્ઘોષ વિષયથી મંજુલ શબ્દોથી પ્રતિબોધિત કરાતા. - - -

- - - કંદર, ગિરિ, વિવર, કુહર, ગિરિવરના પડખામાં રહેલ ભવન, દેવકુળ, શ્રંગાટક, ત્રિક, ચતુષ્ક, ચત્વર, આરામ, ઉદ્યાન, કાનન, સભા, પ્રપાતના દેશભાગ પ્રતિઘોષ કરાતા. ઘોડાનો હણહણાટ - હાથીનો ગુલગુલાટ, રથનો ઘણઘણાટ એ શબ્દોના મીશ્ર-મોટા કલકલ સ્વ વડે, લોકોના મધુર અવાજથી પૂરીત, સુગંધ શ્રેષ્ઠ કુસુમ-ચૂર્ણથી આકાશને વાસિત કરતા, કાળો અગરુ-કુંદુરુષ્ક-તુરુષ્કની ધૂપનો ક્ષેપ કરતાં જીવલોકની જેમ વાસિત કરીને, ચોતરફ ક્ષુભિત ચક્રવાલ પ્રચુર જન-બાલ-વૃદ્ધ પ્રમુદિત અત્વરિત નીકળ્યો.

ઉક્ત સૂત્રનો વ્યાખ્યાસાર આ પ્રમાણે છે -

હૃદયમાલ સહસ્ર - લોકાના મનસમૂહ વડે - સમૃદ્ધિને પામો, જય-જીવ-નંદ એમ આશીર્વાદના દાન વડે અભિનંદન કરાતા, મનોરથમાલા સહસ્ર - આની જ આજ્ઞામાં અમે રહીએ ઈત્યાદિ લોક વિકલ્પો વડે વિશેષ સ્પર્શાતા, વદન કે વચનમાળા સહસ્ર વડે અભિસ્તવાતા, પતિ કે સ્વામી પણે સ્ત્રી-પુરુષ જન દ્વારા અભિલાષા કરાતા, - X - અંજલિમાલા અર્થાત્ સંયુક્ત કર-મુદ્રા વિશેષ, તેનું વૃંદ, પ્રતિચ્છન્ન - ગ્રહણ કરતાં. અહીં શું કહે છે ? ત્રૈલોક્યનાથ પ્રભુ વડે લોકોમાં અમારી અંજલિરૂપ ભક્તિ મનમાં અવતરે. તે માટે જમણા હાથનું દર્શન, મહાપ્રમોદને માટે થાય એમ કરતાં.

મંજુમંજુના - અતિ કોમળ, ઘોષ-સ્વર વડે, પ્રતિપૃચ્છન્ - પ્રશ્ન કરતાં, પ્રણમન્ - સ્વરૂપાદિ વાર્તા, ભવન-વિનીતા નગરીના ઘરો, પંક્તિ-સમશ્રેણિ સ્થિતિ, પણ વિખરાયેલી સ્થિતિ નહીં. - X - ત્રુટિત-બાકીનાં વાઘો, તેનું વાદન, - X - X - ગીત-ગીત મધ્યમાં જે વાદિત-વાદન, તેના વડે જે સ્વ-શબ્દ, તેનાથી મધુર-મનોહર તથા જય શબ્દનો ઉદ્ઘોષ વિશદ્ - સ્પષ્ટપણે પ્રતિભાસ થતો જેમાં છે તે મંજુમંજુ ઘોષથી અને નગરજનના શબ્દોથી પ્રતિબોધિત કરાતા - સાવધાન કરાતા.

કંદર-પર્વતની દરાર, વિવર-ગુફા, કુહર-પર્વતના અંતર, ગિરિવર-શ્રેષ્ઠ પર્વત, પ્રાસાદ-સાત માળનો આદિ, ઉદ્ધર્ધનભવન- ઉચ્ચ અવિરલ ગૃહ, શ્રંગાટક - ત્રિકોણ સ્થાન, ત્રિક-જ્યાં ત્રણ શેરી ભેગી થાય, ચતુષ્ક - જ્યાં ચાર શેરી ભેગી થાય, ચત્વર - ઘણાં માર્ગો, આરામ-પુષ્પજાતિપ્રદાન વનખંડ, ઉદ્યાન-પુષ્પાદિવાળા વૃક્ષો, કાનન- નગરની નજીકના, સભા-બેઠક, પ્રપા-જળદાન સ્થાન, આ બધાંના જે પ્રદેશ-દેશ રૂપ ભાગ, તેને. તેમાં પ્રદેશ-લઘુતર ભાગ, દેશ-લઘુ ભાગ, પ્રતિશ્રુત-પડયાં, તેમનાં સંકુલને કરતાં.

ઘોડાઓના હણહણાટ રૂપ, હાથીના ગુલગુલાયિત રૂપ અને રથોના ઘણઘણાહટરૂપ, એ શબ્દો વડે, લોકોના મિશ્રિત શબ્દથી મોટા કલકલ સ્વથી આનંદ શબ્દત્વથી મધુર-અકુર શબ્દોથી પૂરતાં, આકાશને તેમ યોગ જોડવો, તે ઉત્તરગ્રંથમાં વર્તે છે.

સુગંધી શ્રેષ્ઠ પુષ્પોનું સૂર્ય, તેની ઉંચે જતી વાસરેણુ એટલે વાસક રજ, તેના વડે આકાશને કપિલ કરતાં, કાળો અગરુ-કુંદુરુષ્ક - સિલ્હક - ઘૂપ એટલે દશાંગઆદિનો ગંધ દ્રવ્ય સંયોગ, આ બધાંના વહેવાથી જાણે જીવલોક વાસિત જેવું [જણાય છે.] - X - ચોતરફ ક્ષુભિત-સાશ્વર્યપણે સસંભ્રમ ચક્રવાલ - જનમંડલ થાય તે રીતે જાય છે પ્રચુર લોકો અથવા પૌરજનો, બાળ અને વૃદ્ધો જે પ્રમુદિત છે અને જલ્દી જલ્દી જઈ રહ્યા છે, તેમના અતિ વ્યાકુળના જે શબ્દ, તે જ્યાં ઘણાં છે એવા પ્રકારે આકાશને કરતાં. - X -

નીકળીને જ્યાં આવે છે, તે કહે છે - ગંધોદક વડે કંઈક સિંચેલ, કચરો શોધવા વડે પ્રમાર્જિત, તે કારણે જ પવિત્ર થયેલ, પુષ્પો વડે જે પૂજા તેનાથી યુક્ત - X - X - એ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થવન સુધી વિપુલ રાજમાગને કરતાં, તથા અશ્વ-હાથી-રથ અર્થાત્ અશ્વાદિ સેના તથા પદાતી ચડકર વૃંદ વડે જે રીતે મંદમંદ થાય તેમ. જે રીતે અશ્વાદિ સેના પાછળ ચાલે છે, તે રીતે બહુતર કે બહુતમ ઉંચે ઉડતી રજ વાળું કરતાં, જ્યાં સિદ્ધાર્થવન ઉદાન છે, તેમાં જ્યાં શ્રેષ્ઠ અશોકવૃક્ષ છે, ત્યાં ભગવંત આવે છે.

ત્યાં આવીને શું કરે છે ? શ્રેષ્ઠ અશોકવૃક્ષની નીચે શિબિકાને સ્થાપન કરે છે, સ્થાપીને શિબિકામાંથી ઉતરે છે. ઉતરીને સ્વયં જ આભરણ-મુગુટ આદિ અને અલંકાર-વસ્ત્રાદિ - X - ત્યાગ કરે છે. કુલમહત્તરિકાના હંસલક્ષણ પટ્ટમાં મૂકીને, પોતે જ ચાર મુઠ્ઠી વડે કરાતા એવા વાળનો લોચ કરે છે, - X - બીજા અલંકારાદિનો ત્યાગ કરવાપૂર્વક મસ્તકના અલંકારાદિનો ત્યાગ એ વિધિક્રમ છે, તેથી અંતે મસ્તક અલંકારરૂપ વાળનો ત્યાગ કરે છે. તીર્થકરોને પંચમુષ્ટિક લોચનો સંભવ છતાં આ ભગવંત ચારમુષ્ટિક લોચવાળા છે.

શ્રી હેમાચાર્ય કૃત્ત્ ઋષભ ચરિત્રાદિનો આ અભિપ્રાય છે - પહેલા એક મુઠ્ઠી વડે દાઢી-મુંછનો લોચ કર્યો, ત્રણ મુઠ્ઠી વડે મસ્તકનો લોચ કર્યો, એક મુઠ્ઠી બાકી રહેલાં વાળ, પવનથી આંદોલિત થતાં સુવર્ણ મય જણાતાં ભગવંતના સ્કંધની ઉપર લોટતાં મરકતની ઉપમાને ધારણ કરતાં પરમ રમણીય કેશને જોઈને આનંદીત થયેલાં શક વડે - ભગવન્ ! મારા ઉપર અનુગ્રહ કરીને આટલા કેશને ધારણ કરો, એમ વિનંતી કરતાં ભગવંતે પણ તે કેશ તેમજ રાખ્યા. - X - આ કારણે જ શ્રી ઋષભની મૂર્તિમાં સ્કંધોની ઉપર વલ્લરિકા કરાય છે. લુંચિત કેશ શક વડે હંસલક્ષણપટ્ટમાં લઈ ક્ષીરસમુદ્રમાં નાંખ્યા.

છઠ્ઠમકત - બે ઉપવાસરૂપ અને પાણીનો પણ ત્યાગ એ રીતે ચારે પ્રકારના આહાર ત્યાગ વડે અષાઠ - ઉતરાષાઠા નક્ષત્રથી ચંદ્રનો યોગ થતાં, આ પ્રભુએ આરક્ષકપણે નિયુક્ત-ઉગ્ર, ગુરુપણે વ્યવહરેલ-ભોગ, મિત્રરૂપે સ્થાપેલ તે રાજવ્ય, બાકીની પ્રજારૂપે રહેલાં તે ક્ષત્રિય, એવા ૪૦૦૦ પુરુષો સાથે, આ બધાં પુરુષો ભાઈઓ, મિત્રો અને ભરત વડે પણ નિષેધ કરાયેલ છતાં કૃતજ્ઞપણાથી સ્વામીના

ઉપકારનું સ્મરણ કરતાં, સ્વામીના વિરહથી કરીને વાંત અગ્નની માફક રાજ્ય સુખમાં વિમુખ થઈ, જેમ સ્વામી અનુષ્ઠાન કરશે તેમ અમે કરીશું એવો નિશ્ચય કરીને સ્વામીને અનુસરે છે.

[ભગવંત ઋષભ] શકએ પોતાના આચાર મુજબ ડાબે સ્કંધે અર્પિત એક દેવદૂધ સ્વીકારીને, પણ રજોહરણાદિ લિંગ ન લઈને, કેમકે જિનેન્દ્રો કલ્પાતીત છે, મુંડ-દ્રવ્યથી માથાના વાળનો લોચ કરીને અને ભાવથી કોપાદિ રહિત થઈને, ગૃહવાસથી નીકળીને અનગારિતાગૃહી અર્થાત્ સંસારી, તેનો પ્રતિષેધ કરી અનગારી-સંચતનો ભાવ અર્થાત્ સાધુતાને પ્રાપ્ત કરી અથવા નિર્ગ્રન્થપણે પ્રવજ્યા સ્વીકારી.

હવે પ્રભુનો વસ્ત્ર ધારણ કાળ કહે છે -

● સૂત્ર-૪૪ :-

કૌશલિક ઋષભ અરહંત સાધિક એક વર્ષ વસ્ત્રધારી રહ્યા. ત્યારપછી અચેલક થાય.

જ્યારથી કૌશલિક ઋષભ અરહંત મુંડ થઈને ગૃહવાસત્યાગી નિર્ગ્રન્થ પ્રવજ્યા લીધી, ત્યારથી કૌશલિક ઋષભ અરહંત નિત્ય કાયાને વોસિરાવીને, દેહ મમત્વ તજીને, જે કોઈ ઉપસર્ગો ઉપજે છે, તે આ પ્રમાણે - દેવે કરેલ યાવત્ પ્રતિકૂળ કે અનુકૂળ, તેમાં પ્રતિકૂળ જેમ કોઈ વેંત વડે યાવત્ કશ વડે કાયાને પીટે કે અનુકૂળ - જેમકે વંદન કરે કે પર્યુપાસના કરે, તેવા ઉત્પન્ન થયેલ સર્વે પરીષદોને સમ્યક્ રીતે સહન કરે છે યાવત્ અધ્યાસિત કરે છે.

ત્યારે તે ભગવન્ શ્રમણ થયા, ઈર્થાસમિત યાવત્ પારિષાપનિકા સમિત, મન સમિત, વચન સમિત, કાય સમિત, મનો ગુપ્ત યાવત્ ગુપ્ત બ્રહ્મચારી, કોધરહિત યાવત્ લોભરહિત, શાંત, પ્રશાંત, ઉપશાંત, પરિનિવૃત્ત, છિન્ન સ્રોત, નિરૂપલેપ, શંખની જેમ નિરંજન, જાત્યકંચનવત્ જાત્યરૂપ, દર્પણગત્ પ્રતિબિંબવત્ પાકૃત ભાવવાળા, કર્મવત્ ગુપ્તેન્દ્રિય, પુષ્કરપત્ર વત્ નિરૂપલેપ, આકાશવત્ નિરાલંબન, અનિલવત્ નિરાલય, ચંદ્ર જેવા સૌમ્ય, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી, પક્ષી જેવા અપ્રતિબદ્ધગામી, સાગર જેવા ગંભીર, મેરુ પર્વત જેવા અકંપ, પૃથ્વી જેવા સર્વ સ્પર્શને સહન કરનાર, જીવની જેમ અપ્રતિહત ગતિ. [એવા પ્રકારના થયા]

તે ભગવંતને કોઈ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નથી. તે પ્રતિબંધ ચાર પ્રકારે હોય છે, તે આ પ્રમાણે - દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, ભાવથી, દ્રવ્યથી અહીં - આ મારી માતા, મારા પિતા, મારો ભાઈ, મારી બહેન યાવત્ ચિરપરિચિત્ લોકો છે, મારુ સોનું, મારું રૂપ યાવત્ ઉપકરણ અથવા સંદોષથી સચિત, અચિત અને મિશ્ર દ્રવ્યજાત એ [મારા છે] એવું તે ભગવંતને ન હતું.

ક્ષેત્રથી ગ્રામ, નગર, અરણ્ય, ખેતર, ખળા, ગૃહ, આંગણ [આદિ] માં

તેમને કોઈ પ્રતિબંધ-આસક્તિ ન હતા.

કાળથી સ્તોક, લવ, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર કે અન્ય કોઈ દીર્ઘકાળમાં તેમને કોઈ પ્રતિબંધ ન હતો.

ભાવથી કોષમાં યાવત્ લોભમાં, ભયમાં, હાસ્યમાં તે ભગવંતને કોઈ પ્રતિબંધ-આસક્તિભાવ ન હતો.

તે ભગવંત વર્ષાવાસને વર્જને હેમંત અને ગ્રીષ્મમાં ગામમાં એક રાત્રિ અને નગરમાં પાંચ રાત્રિ વિચરતા હાસ્ય, શોક, અરતિ, ભય, પરિત્રાસથી વર્જિત અને મમત્વ તથા અહંકાર રહિત થઈને લઘુભૂત, અગ્રંથ, વસુલ [કુહાડાથી] ચામડી છેદાવા છતાં દ્રેષ ન કરતાં, ચંદન વડે અનુલેપનમાં પણ અરકત હતા. ટેફાં કે સુવર્ણમાં સમદંષ્ટિ, આ લોકમાં અપ્રતિબદ્ધ, જીવિત-મરમમાં નિરવકાંક્ષ, સંસાર પારગામી, કર્મના સંગનું નિર્ધાતન કરવામાં અભ્યુદય હતા.

તે ભગવંતને આવા વિહારથી વિચરતા ૧૦૦૦ વર્ષ વ્યતીત થયા ત્યારે પુરિમતાલ નગરની બહાર શકટમુખ ઉદ્યાનમાં શ્રેષ્ઠ ન્યગ્રોધવૃક્ષની નીચે ધ્યાનાંતરિકામાં વર્તતા ફાગણવદ-૧૧-ના પૂર્વાહણકાળ સમયમાં અષ્ટમ ભક્ત-નિર્જળ અક્રમ તપથી ઉત્તરાષાઠા નક્ષત્રમાં ચંદ્રમાંનો યોગ થયો ત્યારે અનુત્તરજ્ઞાનથી યાવત્ ચારિત્રથી, અનુત્તર તપથી, બળ-વીર્યથી, આલય વિહારથી, ભાવના-ક્ષાંતિ-ગુપ્તિ-મુક્તિ-તુષ્ટીથી, આર્જવ-માર્દવ-લાઘવથી, સુચરિત-સોપચિત-ફળ નિર્વાણ માર્ગથી આત્માને ભાવિત કરતાં અનંત અનુત્તર નિર્વ્યાઘાત નિરાવરણ સંપૂર્ણ પ્રતિપૂર્ણ શ્રેષ્ઠ કેવળજ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયા, તેઓ જિન થયા, કેવલી-સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી, નૈરચિક-તિર્યચ-મનુષ્ય-દેવ સહિત લોકના પર્યાયોને જાણે છે, જુએ છે. તે આ રીતે -

આગતિ, ગતિ, સ્થિતિ, ઉપપાત, ભુક્ત, કૃત્, પ્રતિસેવિત, પ્રગટ કર્મ, અપ્રગટ કર્મ, તે - તે કાળે મન-વચન-કાયના યોગ એ પ્રમાણે જીવોના સર્વભાવો, અજીવોના સર્વભાવો, મોક્ષમાર્ગના વિશુદ્ધતર ભાવો એ બધાંને જાણનારા-જોનારા તથા નિશ્ચે આ મોક્ષમાર્ગ મને અને બીજા જીવોને હિત-સુખ-નિઃશ્રેયસ્કર સર્વદુઃખવિમોચક અને પરમ સુખ સમાપન્ન થશે [તેવા જ્ઞાતા અને દેષ્ટા થયા.]

ત્યારપછી ભગવંત ઋષભ શ્રમણ નિર્ગન્થ અને નિર્ગન્થીને ભાવના સહિત પાંચ મહાવ્રત, છ જીવનિકાય ધર્મનો ઉપદેશ કરતાં વિચરે છે, તે આ પ્રમાણે - પૃથ્વીકાયિકની ભાવનાનો આલાવો અને ભાવના સહિત પાંચ મહાવ્રતો અહીં કહેવા.

કૌશલિક ઋષભ અરહંતને ૮૪ ગણો અને ૮૪-ગણધરો હતા. કૌશલિક ઋષભ અરહંતને ઋષભસેન વગેરે ૮૪,૦૦૦ શ્રમણોની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા થઈ. ભગવંત ઋષભને બ્રાહ્મી-સુંદરી વગેરે ત્રણ લાખ શ્રમણોની ઉત્કૃષ્ટ શ્રમણી

સંપદા થઈ. ભગવંત ઋષભને શ્રેયાંસ આદિ ત્રણ લાખ પાંચ હજાર શ્રમણોપાસકની ઉત્કૃષ્ટ શ્રમણોપાસક સંપદા થઈ. ભગવંત ઋષભને સુભદ્રા વગેરે પાંચ લાખ યોપન હજાર શ્રમણોપાસિતની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા થઈ.

ભગવંત ઋષભને અજિન છતાં જિન સમાન, સર્વાક્ષર સંનિપાતિ, જિનની માફક અવિતથ નિરૂપણા કરનાર ૪૭૫૦ ચૌદ પૂર્વીની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા થઈ. ભગવંત ઋષભને ઉત્કૃષ્ટ ૯૦૦૦ અવધિજ્ઞાની, ૨૦,૦૦૦ કેવલી, ૨૦,૬૦૦ વૈકિયલબ્ધિધર, ૧૨,૬૫૦ વિપુલમતિ મન:પર્યવજ્ઞાની એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સંપદા થઈ.

ભગવંત ઋષભને ગતિ કલ્યાણક - સ્થિતિ કલ્યાણક - આગમિષ્યભદ્ર ૨૨,૯૦૦ મુનિઓ અનુત્તરોપપાતિકમાં ગયા. ૨૦,૦૦૦ શ્રમણો સિદ્ધ થયા, ૪૦,૦૦૦ શ્રમણી સિદ્ધ થયા, એ રીતે ૬૦,૦૦૦ અંતેવાસી સિદ્ધિ ગતિને પામ્યા.

ભગવંત ઋષભના ઘણાં અંતેવાસી અણગારો હતા. તેમાં કેટલાંક એક માસના પર્યાયવાળા હતા ઈત્યાદિ જેમ ઉવવાઈમાં કહ્યા છે તેમ સર્વે અણગારનું વર્ણન કરવું યાવત્ ઉદ્વેજનૂ, અઘોશિર થઈને ધ્યાનરૂપી કોઠામાં ઉપગત થઈ, સંયમ અને તપ વડે આત્માને ભાવિત કરતાં વિચરતા હતા.

અરહંત ઋષભને બે પ્રકારે અંતકર ભૂમિ થઈ. તે આ રીતે - યુગાંતકર ભૂમિ અને પર્યાયાંતકર ભૂમિ, યુગાંતકરભૂમિ યાવત્ અસંખ્યાત પુરુષયુગ સુધી રહી અને પર્યાયાંતકર ભૂમિ અંતર્મુહૂર્ત પર્યાયમાં [કોઈ કેવલીએ જીવનનો] અંત કર્યો.

● વિવેચન-૪૪ :-

કૌશલિક ઋષભ અરહંત સાધિક અર્થાત્ એકમાસ સહિત સંવત્સર - વર્ષ સુધી વસ્ત્રધારી રહ્યા, પછી પરમ અચેલક થયા. અહીં જે કોઈ તિપિ પ્રમાદ - આદર્શોમાં આ અધિક કહે છે, તે આવશ્યક ચૂંચિમાં ઋષભના દેવદૂષ્ય અધિકારમાં આ આલાપક જાણવો - “શક લાખ મૂલ્યવાળા દેવદૂષ્યને બધાં જિનેશ્વરને ખંભે સ્થાપિત કરે, વીરને સાધિક એક વર્ષ રહ્યું, બધાંની તે જ સ્થિતિ જાણવી.

શ્રમણ થઈને પ્રભુ કઈ રીતે પ્રવૃત્ત થયા ? તે કહે છે - જ્યારથી કૌશલિક ઋષભ અરહંત પ્રવ્રજિત થયા, ત્યારથી નિત્ય પરિકર્મના વર્જન વડે કાયને વોસિરાવીને, પરીષદાદિના સહેવા દ્વારા શરીરનો ત્યાગ કરીને, તથા જે કોઈ ઉપસર્ગો ઉત્પન્ન થતાં, જેમકે દિવ્ય - દેવે કરેલા, યાવત્ શબ્દથી મનુષ્ય કે તિર્યચે ઉત્પન્ન કરેલા. તે પ્રતિકૂળપણે વેદાતા હોય કે અનુકૂળપણે વેદાતા હોય. તેમાં પ્રતિકૂળપણે - વેગ વડે - જળવાંસથી યાવત્ શબ્દથી ત્વચા-છિવા કે લતા વડે, કષ-ચર્મદંડ વડે કોઈ દુષ્ટાત્મા - X - મારે, તાડન કરે. અનુકૂળ ઉપસર્ગ તે - વંદન કરે, યાવત્ શબ્દથી પૂજે, સત્કાર કરે, સન્માન કરે, ઈત્યાદિ.

તેમાં વંદન - સ્તુતિ કરવા વડે, પૂજા - પુષ્પાદિ વડે, સત્કાર વસ્ત્રાદિ વડે, સન્માન - અભ્યુત્થાનાદિ વડે, કલ્યાણ - ભદ્રકારિપણાથી, મંગલ - અનર્થ-પ્રતિઘાતિત્વથી, દેવતા-ઈષ્ટ દેવતા સમાન, ચૈત્ય-ઈષ્ટ દેવતાની પ્રતિમા સમાન, પર્યાપાસના-સેવે.

તે પ્રતિકૂળ અને અનુકૂળ ભેદથી ઉપસર્ગોને સમ્યક્ રીતે અને ભયના અભાવથી સહન કરે યાવત્ શબ્દથી ક્રોધના અભાવથી ખમે, દિનતા ધારણ કર્યા વિના તિતિક્ષા કરે, અવિચલકાયપણે અધ્યાસે.

હવે ભગવંતની શ્રમણાવસ્થાને વણવિ છે - ત્યારપછી તે ભગવંત શ્રમણ-મુનિ થયા. કેવા સ્વરૂપના ? ઈર્ષ્યા - ગમનાગમનમાં સમિત - સમ્યક્ પ્રવૃત્ત અર્થાત્ ઉપયોગવાળા યાવત્ શબ્દથી ભાષા સમિત - નિરવધ ભાષાણમાં ઉપયોગવંત, ઓષણા - પિંડ વિશુદ્ધિમાં, આઘાકર્માદિ દોષરહિત ભિક્ષા ગ્રહણમાં ઉપયોગવંત, ભાંડ માત્ર - ઉપકરણ માત્રના ગ્રહણમાં અને મૂકવામાં ઉપયોગવંત અર્થાત્ પ્રત્યુપેક્ષણાદિ સુંદર ચેષ્ટા વડે યુક્ત અથવા આદાન સાથે ભાંડમાત્રનું નિક્ષેપણ, ઉચ્ચાર-મળ, પ્રશ્રવણ-મૂત્ર, ખેલ-કફ, સિંધાન-નાકનો મલ, જલ્લ-શરીરનો મેલ, એ બધાંનું પારિષ્કાપન - સર્વ પ્રકારે અપુનર્ગ્રહણપણે મૂકવું અર્થાત્ પરિત્યાગ કરવો તે. પારિષ્કાપનામાં સુંદર ચેષ્ટા-ક્રિયા, તેમાં ઉપયોગવંત - X - X - થયા.

જો કે આ છેલ્લી બે સમિતિ ભગવંતને ભાંડ, સિંધાનકાદિ અસંભવ હોવા છતાં અખંડનાર્યે કહેલી છે. તે બાદર પ્રેક્ષણ જણાય છે. સૂક્ષ્મ પ્રેક્ષણથી તો જેમ વસ્ત્રોષણાના અસંભવ છતાં સર્વથા ઓષણા સમિતિનો ભગવંતને અસંભવ નથી, કેમકે આહારાદિમાં તેનો ઉપયોગ છે. તથા બીજા ભાંડના અસંભવમાં પણ દેવદૂધ્ય સંબંધી ચોથી સમિતિ હોય જ છે. જેમ ભગવંત વીરના બ્રાહ્મણને વસ્ત્રાદાનમાં આદાન-નિક્ષેપ છે. એ પ્રમાણે શ્વેષ્માદિના અભાવમાં પણ નીહાર [સ્થંડિલ] પ્રવૃત્તિમાં પાંચમી સમિતિ છે, એટલું પ્રસંગથી કહું.

તથા મન સમિત-કુશળ મનોયોગ પ્રવર્તક, વચનસમિત - કુશળ વાક્યયોગ પ્રવર્તક, ભાષા સમિત કહેવા છતાં જે વચન સમિત એમ કહું. તે બીજી સમિતિમાં અતિ આદરના નિરૂપણને માટે અને ત્રણ કરણની શુદ્ધિના સૂત્રમાં સંખ્યા-પૂરણ અર્થમાં છે. કાય સમિત - પ્રશસ્ત કાર્યાના વ્યાપારવાળો - પ્રવૃત્ત જણવો.

મનોગુપ્ત - અકુશલ મનોયોગને રૂંધનાર, યાવત્ શબ્દથી વચનગુપ્ત-અકુશલ વાક્યયોગના રોધક, કાયગુપ્ત-અકુશલ કાયયોગના રોધક. એ પ્રમાણે સત્પ્રવૃત્તિરૂપ સમિત અને અસત્પ્રવૃત્તિ નિરોધ રૂપ ગુપ્ત, એમ જણવું, તેથી જ ગુપ્ત કેમકે સર્વથા સંવૃત્ત છે. તેમાં જ વિશેષણ દ્વારા હેતુને કહે છે -

ગુપ્તેન્દ્રિય - શબ્દાદિ ઈન્દ્રિય વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ રહિતપણે પ્રવર્તન કરવાથી તથા ગુપ્તિ વડે વસતિ આદિથી ચલ્નપૂર્વક રક્ષિત હોવાથી ગુપ્ત. બ્રહ્મ-મૈથુન વિરતિરૂપ વિચરનારા. અક્રોધ, અહીં યાવત્ શબ્દથી અમાન, અમાયા પદ બંને લેવા, અલોભ.

અહીં ચારેમાં સ્વલ્પ અર્થમાં નિષેધ જાણવો. તેથી સ્વલ્પ ક્રોધાદિ વડે, અન્યથા સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણ સ્થાનક સુધીના લોભોદયની ઉપશાંત મોહ અવધિ અને ચારે પણ ક્રોધાદિનો સત્તામાં સંભવ છતાં તેનો અભાવ સંભવે છે. આ પ્રમાણે કેમ હોય ? તે કહે છે -

શ્રાંત-ભવભ્રમણથી પ્રસ્વાંત-પ્રકૃષ્ટ ચિત્ત, ઉપસર્ગાદિ આવવા છતાં ધીરચિત્ત-પણાથી, ઉપશાંત છે, તેથી જ પરનિર્વૃત્ત છે. કેમકે સર્વ સંતાપ વર્જિત છે. છિન્નસ્રોત-છિન્ન સંસાર પ્રવાહ અથવા છિન્નશોક, નિરુપલેપ-દ્રવ્ય અને ભાવમલરહિત.

હવે ઉપમાન સહિત ચૌદ વિશેષણો વડે ભગવંતને વિશેષથી કહે છે - શંખની જેમ જેમાંથી મંજન ચાલી ગયેલ છે તે - કર્મ જીવમાલિન્ય હેતુપણાથી આ ઉપમા છે. જાત્ય કનક - સોળ વર્ણના સુવર્ણની જેમ. જાતરૂપ - સ્વરૂપ, રાગ આદિ કુદ્રવ્યથી રહિત છે તે. આદર્શ-અરીસો, તેમાં પ્રતિબિંબની જેમ પ્રગટ ભાવ અર્થાત્ જેમ અરીસામાં પ્રતિબિંબિત વસ્તુનું જેમ-જેમ પ્રાપ્ત સ્વભાવ આંખ-મુખ આદિ દેખાય છે, તેમ સ્વામીના પણ યથાસ્થિત મનના પરિણામ દેખાય છે. પણ શઠવત્ દેખાતા નથી.

કાયબાની માફક ગુપ્તેન્દ્રિય, કાયબો જ મસ્તકથી પગ સુધીના પાંચ અવયવોથી ગુપ્ત હોય છે, તેમ ભગવંત પણ પાંચ ઈન્દ્રિયો વડે ગુપ્ત છે. પૂર્વોક્ત ગુપ્તેન્દ્રિયપણું દેષ્ટાંત દ્વારા કહું તેથી તેમાં પુનરુક્તિ નથી.

પુષ્કરપત્ર સમાન નિરૂપલેપ, કાદવ અને જળ સમાન સ્વજન વિષયક સ્નેહ રહિત, આકાશની જેમ નિરાલંબન - કુળ, ગ્રામ, નગરાદિ નિશ્ચા રહિત. વાયુની જેમ વસતિના પ્રતિબંધ રહિત, કેમકે યથોચિત સતત વિહારપણું છે. અહીં એવું કહે છે - જેમ વાયુ બધે જ વહેવાના કારણે અનિયતવાસી છે, તેમ ભગવંત છે.

ચંદ્રની જેમ સૌમ્યદર્શન - અરૌદ્રમૂર્તિ, સૂર્યની જેમ તેજસ્વી-પરતીર્થિકને અપહાર કરવાથી કહ્યા. પક્ષીની જેમ અપ્રતિબદ્ધપણે જવાના સ્વભાવવાળા છે. અર્થાત્ સ્થલચર અને જલચરને સ્થળ અને જળની નિશ્ચાયે ગમન હોય છે, તેવું વિહગ-આકાશગામીને હોતું નથી, પોતાના અવયવરૂપ પાંખોથી તેઓ ગમન કરે છે. તેમ વિહગવત્ આ પ્રભુ અનેક અનાર્ય દેશોમાં કર્મના ક્ષયમાં સહાય કરનાર પ્રત્યે અનપેક્ષ થઈ સ્વશક્તિથી વિચરે છે.

સાગર જેવા ગંભીર - બીજા વડે મધ્ય ભાગ અપ્રાપ્ય, નિરૂપમ જ્ઞાનવાળા હોવા છતાં બીજાઓ જ્ઞાનગીમાં સેવેલ દુશ્ચરિત્રને જાહેર ન કરનારા, હર્ષ-શોકાદિ કારણોનો સદ્ભાવ હોવા છતાં તેના વિકારને નહીં જોનારા. મેરુ જેવા અકંપ, કેમકે સ્વપ્રતિજ્ઞા અને તપઃસંયમમાં દંટ આશયપણાથી પ્રવર્તે છે. પૃથ્વીની જેમ સર્વ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સ્પર્શને સહન કરનારા છે.

જીવની જેમ અપ્રતિહત - અસ્ખલિત ગતિવાળા છે. જેમ જીવની ગતિ ભીંત આદિ વડે હણાતી નથી, તેમ કોઈપણ પાખંડી વડે આર્ય-અનાર્ય દેશોમાં સંચરતા

પ્રભુ પણ છે.

પ્રભુને કદાચ બીજો કોઈ ગતિ વિદ્યાતક ન બને, પણ પોતાના પ્રતિબંધ-આસક્તિથી ગતિ ન હણાય તે માટે કહે છે - તે ભગવંતને ક્યાંય પણ પ્રતિબંધ - “આ મારું છે અને હું આનો છું” એવા આશયરૂપ આસક્તિ નથી. આ જ વાત સંસાર શબ્દથી જણાવે છે - ‘આ મારું’ એ સંસાર છે અને ન હું - ન મારું એ નિવૃત્તિ છે. - X -

આ પ્રતિબંધ દ્રવ્યથી - દ્રવ્યને આશ્રીને, એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર ઇત્યાદિ પણ જાણવા.

- X -

આ લોકમાં મારી માતા, મારા પિતા, યાવત્ શબ્દથી મારી પત્ની, મારો પુત્ર, મારી પુત્રી, મારી પુત્રવધૂ ઇત્યાદિ. તેમાં ધૂઆ - પુત્રી, નપ્તા-પૌત્ર, સ્તુષા - પુત્રવધૂ, સખા-મિત્ર, સ્વજન-કાકા આદિ સગ્રન્થ - સ્વજનના સ્વજન, ભત્રીજો-શાળો આદિ. સંસ્તુત-વારંવાર દર્શનથી પરિચિત, આ બધાંને જીવપર્યાય હોવાથી દ્રવ્યત્વ કહ્યું. મારું રુપુ, મારુ સોનું યાવત્ શબ્દથી મારું કાંસુ, મારા વસ્ત્ર, મારું ઘન ઇત્યાદિ, ઉપકરણ - ઉક્ત વ્યતિરિક્ત. આ યાવત્ પદ સંગ્રહ મૂળમાં અદૈષ્ટ હોવાથી મારા વડે સિદ્ધાંત શૈલીથી પ્રગટ કરીને સ્થાનની અશૂન્યતા માટે લખેલ છે. તે સૈદ્ધાંતિકોએ તેના મૂળપાઠને શોધવાને ઉદ્યમ કરવો જોઈએ.

બીજા પ્રકારે દ્રવ્ય પ્રતિબંધ કહે છે - ઉક્ત રીતિથી વ્યક્ત કરવાનું કથન અશક્ય હોવાથી સંક્ષેપથી કહે છે. સચિત્-દ્વિપદાદિ, અચિત્-હિરણ્યાદિ, મિશ્ર-હિરણ્યથી અલંકૃત્ દ્વિપદાદિ. દ્રવ્યજાત-દ્રવ્ય પ્રકારમાં કે સમુચ્ચયામાં, તે પ્રતિબંધ તે ભગવંતને નથી અર્થાત્ મારું આ - એવો આશયબંધ હોતો નથી.

ક્ષેત્રથી - એ પ્રાયઃ વ્યક્ત છે. વિશેષ એ કે - ક્ષેત્ર એટલે ધ્યાન્યની જન્મભૂમિ, ખેતર. ખલ-ધ્યાન્યને મેળવવા કે પચનાદિ ભૂમિ, ખળો. એ પ્રમાણે આશયબંધ, તે ભગવંતને નથી.

કાળથી - સાત પ્રાણ પ્રમાણ-સ્તોક, સાત સ્તોક પ્રમાણ - લવ, મુહૂર્ત-૭૭ લવ પ્રમાણ, અહોરાત્ર-૩૦ મુહૂર્ત પ્રમાણ, પક્ષ-પંદર અહોરાત્ર પ્રમાણ, માસ-બે પક્ષ પ્રમાણ, ઋતુ - બે માસ પ્રમાણ, અચન-ત્રણ ઋતુ પ્રમાણ, સંવત્સર - બે અચન પ્રમાણ, તે સિવાયનો સો વર્ષ આદિ કોઈ દીર્ઘકાળ, ઉક્ત રીતે તેમને પ્રતિબંધ નથી. મને આ ઋતુ અનુકૂળ છે, આ ઋતુ પ્રતિકૂળ છે એવી મતિ તેમને નથી. જેમકે શ્રીમંતોને શીત ઋતુ અનુકૂળપણે પ્રતિબંધ કરે છે, નિર્ઝનોને ઉષ્ણ ઋતુ અનુકૂળ પ્રતિબંધ કરે છે - ઇત્યાદિ.

ભાવથી - સરળ છે, વિશેષ એ કે - કદાગ્રહના વશથી હં કોદાદિને તજીશ નહીં એવી બુદ્ધિ તેમને હોતી નથી. આ સૂત્રના ઉપલક્ષણ રૂપ, તેના વડે ન કહેવાયેલ બધાં પાપસ્થાનો અહીં ભાવમાં લેવા.

હવે ભગવન્ કઈ રીતે વિચરે છે, તે કહે છે - ભગવંત વર્ષામાં - પ્રાવૃટ્કાળમાં

વાસ-અવસ્થાન, તેને વર્જીને હેમંત-શીત કાળ માસ, ગ્રીષ્મ-ઉષ્ણકાળમાસ, તેમાં ગામમાં - નાના સંનિવેશમાં એક રાત્રિ વસવા વડે તે એકરાત્રિક અર્થાત્ એક દિન વસનાર, નગર મોટા સંનિવેશમાં પાંચ રાત્રિ વસવા વડે તે પાંચ દિન વસનાર.

[અહીં હીર-વૃત્તિમાં કહે છે - “ગામમાં એકરાત્રિ” ઇત્યાદિ પ્રવચન બળથી સાધુને મુખ્યવૃત્તિથી આમ જ હોય તેવી શંકા કરે છે. સાધુને આશ્રીને આ પ્રમાણે સૂત્રપાઠ-અભિગ્રહ વિશેષ જ જાણવો. ઉવવાઈ સૂત્રની વૃત્તિમાં તેમજ વ્યાખ્યાન છે. તેથી જ સામાન્યથી સાધુના વિહારમાં વિચિત્રતા પણ આગમમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેથી જ એક દિવસ-પાંચ દિવસ કે મહિના સુધી જેમ સમાધિ રહે તેમ - ઇત્યાદિ કહ્યું છે.]

જો કે દિવસ શબ્દ - અહોરાત્રવાચી છે, તો પણ રાત્રિ શબ્દ પણ અહોરાત્રવાચી છે, તો પછી દિવસ શબ્દનું ગ્રહણ કેમ ન કર્યું? રાત્રિનો વિહાર અસંયમહેતુપણે છે. તેથી ચાર જ્ઞાની તીર્થંકર પણ અવગૃહીત વસતિમાં રાત્રિના વસ કરે છે, તેવો વૃદ્ધ આમ્નાય છે.

હાસ્ય-શોકાદિ ચાલ્યા ગયા છે તેવા - તેમાં અરતિ-મન વડે અનોત્સુતાથી ઉદ્વેગનું ફળ. રતિ-તેનો અભાવ. પરિત્રાસ-આકસ્મિક ભય, બાકીના શબ્દો પ્રસિદ્ધ છે. મમ - ‘મારુ’ શબ્દ જેમનામાંથી નીકળી ગયો છે તે. અર્થાત્ પ્રભુને ‘મારુ’ એવા અભિલાપથી અભિલાપ નથી અર્થાત્ જેમાં મારું-મારું નથી એવી સાધુતા, નિરહંકાર - હું - હું એમ કરવું તે અહંકાર, તે જેમાંથી ચાલ્યો ગયો છે તે.

લઘુભૂત-ઉર્ધ્વગતિક હોવાથી, તેથી જ બાહ્ય-અભ્યંતર પરિગ્રહ રહિત. વાસ્ય-સુથારનું શસ્ત્રવિશેષ તેના વડે જે છોલવું અર્થાત્ ચામડીને ઉખેડવી તે, તેમાં દ્વેષરહિત, ચંદન વડે લેપમાં રાગ વગરના. લેષ્ટપત્યર અને સોનામાં સમભાવી, ઉપેક્ષણીય હોવાથી બંનેમાં સમાન ભાવને ભજનાર-ધારણ કરનારા.

આ લોકમાં - વર્તમાન ભવમાં, મનુષ્યલોકમાં. પરલોક-દેવના ભવાદિમાં આસક્તિ રહિત. તેમાં અતિસુખની તૃષ્ણારહિત. જીવનમાં કે મરણમાં આકાંક્ષા રહિત - ઇન્દ્ર, નરેન્દ્રાદિ પૂજાની પ્રાપ્તિમાં જીવિત અને ભયંકર પરીષદ પ્રાપ્તિમાં મરણ વિશે નિસ્પૃહ. - X - કર્મોનો સંગ-અનાદિ કાલીન જીવપ્રદેશો સાથેનો સંબંધ, તેનું નિર્ધાતન-છુટા પાડવા તેને માટે ઉદ્યત થઈ વિચરે છે.

હવે જ્ઞાનકલ્યાણકનું વર્ણન કરે છે - ભગવંતને હમણાં કહેલા વિહારથી વિચરતા ૧૦૦૦ વર્ષ વીત્યા પછી પુરિમતાલ નગરની બહાર શકટમુખ ઉદ્યાનમાં ન્યગ્રોદના શ્રેષ્ઠવૃક્ષની નીચે ધ્યાનાંતરિકા-વિચ્છેદનું કરવું તે અંતરિકા, અથવા અંતર તે જ આંતર્ય - X - આંતરી કે આંતર્ય જ અંતરિકા, ધ્યાનાંતરિકા - આરંભેલ ધ્યાનની સમાપ્તિ અને અપૂર્વનો અનારંભ, તેમાં વર્તતા એવા.

અહીં શું કહેવા માંગે છે? (૧) પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર, (૨) એકત્વવિતર્ક અવિચાર, (૩) સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ, (૪) વ્યુચ્છિન્ન ક્રિયા અનિવર્તિ. એ ચાર ચરણરૂપ શુક્લ ધ્યાનના બે ચરણના ધ્યાનમાં અને છેલ્લા બે ચરણને ન

પામીને. યોગનિરોધરૂપ ધ્યાનનું ચૌદમાં ગુણસ્થાનકવર્તી હોવાથી કેવલીને જ સંભવે છે.

એ રીતે ફાગણવદ-૧૧ ના પૂર્વાર્હણ કાળરૂપ જે સમય-અવસર, તેમાં અદ્ભુત ભક્ત - આગમ કથિત ત્રણ ઉપવાસરૂપ અને તે પણ નિર્જળ, તેમાં ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં ચંદ્ર સાથે યોગ થયો ત્યારે - X - અનુત્તર-ક્ષપક શ્રેણિ સ્વીકારીને કેવળ આસન્નપણે પરમ વિશુદ્ધિપદ પ્રાપ્તપણાથી જેમાં ઉત્તર-પ્રધાન અગ્રવર્તી કે છાન્નસ્થિક જ્ઞાન વિદ્યમાન રહેલ નથી તે. તેવા જ્ઞાનથી - તત્વાવબોધરૂપ.

એ પ્રમાણે યાવત્ શબ્દથી દર્શન વડે - ક્ષાયિક ભાવ પામીને, સમ્યક્ત્વ વડે. ચારિત્ર - વિરતિ પરિણામરૂપ ક્ષાયિક ભાવને પામીને, તપ વડે, બળ-સંહનનથી ઉઠેલ પ્રાણ વડે, વીર્ય-મનના ઉત્સાહ વડે, આલય - નિર્દોષ વસતિ વડે, વિહાર-ગોચર-ચર્યાદિથી ફરવા રૂપ વડે, ભાવના-મહાવ્રત સંબંધી મનોગુપ્તિ આદિરૂપ અથવા પદાર્થોના અનિત્યત્વાદિ ચિંતનરૂપ વડે [તથા] - -

- - - ક્ષાંતિ - ક્રોધ નિગ્રહ વડે, ગુપ્તિ-પૂર્વે વ્યાખ્યા કરેલ છે, તેના વડે, મુક્તિ - નિર્લોભતા વડે, તુષ્ટિ - ઈચ્છાની નિવૃત્તિ વડે, આર્જવ-માયાના નિગ્રહ વડે, માર્દવ-માનના વિગ્રહ વડે, લાઘવ-ક્રિયામાં દક્ષ ભાવથી, સોપચિત - ઉપચય સહિત, પુષ્ટ. આવા પ્રકારના પ્રસ્તાવથી નિર્વાણ માર્ગ સંબંધી, સુચરિત - સત્ આચરણ વડે ફળ-ક્રમથી મુક્તિ લક્ષણ જેમાંથી છે, તેવો જે નિર્વાણ માર્ગ - અસાધારણ રત્નત્રયરૂપ, તેના વડે આત્માને ભાવિત કરતાં, શ્રેષ્ઠ કેવળ જ્ઞાન-દર્શન સમુત્પન્ન થયા. એ પ્રમાણે અન્વય છે.

તેમાં અવિનાશીપણાથી અનંત, સર્વોત્તમપણાથી અનુત્તર, ભીંત આદિ વડે અપર્તિહતપણાથી નિર્વ્યાઘાત, ક્ષાયિકપણાથી નિરાવરણ, સર્વ અર્થના ગ્રાહકપણાથી સંપૂર્ણ, પૂર્ણચંદ્રની માફક સર્વ કલાંશોથી યુક્ત હોવાથી પરિપૂર્ણ, કેવલ-અસહાય કેમકે “છાન્નસ્થિક જ્ઞાન નષ્ટ થતાં” એવું વચન છે. પરમ-પ્રધાન જ્ઞાન અને દર્શન - X - તેમાં સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક જ્ઞેય વસ્તુનું જ્ઞાન તે વિશેષ અવબોધરૂપ છે અને દર્શન-સામાન્ય અવબોધરૂપ છે. અહીં કહેવાનો આશય આ પ્રમાણે છે -

દૂરથી જ તાલ-તમાલ આદિ વૃક્ષસમૂહને વિશિષ્ટ વ્યક્તિ રૂપણે અનવધારિત અવલોકતા પુરુષને સામાન્યથી વૃક્ષમાત્રની જ પ્રતિતિ કરાવે છે, તે અપરિસ્ફૂટ કંઈપણ રૂપને ચકાસે છે તે દર્શન. - X - પરંતુ તે જ તાલ-તમાલાદિને વ્યક્તિરૂપણે અવધારવું, તે જ વૃક્ષ સમૂહને જોતા વિશિષ્ટ વ્યક્તિ પ્રતીતિ જનક પરિસ્ફૂટ રૂપને જુએ છે, તે જ્ઞાન છે.

(શંકા) આ અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનમાં છબ્રસ્થોને વિશેષ ગ્રાહકતા અને દર્શનમાં સામાન્ય ગ્રાહકતા, પરંતુ કેવલીને જ્ઞાન લક્ષણમાં સામાન્યાંશના અગ્રહણથી દર્શન વડે વિશેષાંશ ગ્રહણનો અભાવ વડે, બંને પણ સર્વાર્થ વિષયત્વ વિરુદ્ધ ન થાય ?

(સમાધાન) જ્ઞાન ક્ષણમાં જ કેવલીને જ્ઞાનમાં યાવત્ વિશેષને ગ્રહણ કરે ત્યારે સામાન્ય પ્રતિભાસે જ છે. અશેષ વિશેષ રાશિરૂપપણાથી સામાન્ય. દર્શન ક્ષણમાં દર્શનમાં સામાન્યને ગ્રહણ કરતાં યાવત્ વિશેષ પ્રતિભાસે છે જ, કેમકે વિશેષના અલિંગિતમાં સામાન્યનો અભાવ હોય છે. ઈત્યાદિ - X -

અહીં શો અર્થ છે ? જ્ઞાનમાં પ્રધાનભાવથી, વિશેષ ગૌણભાવથી સામાન્ય, દર્શનમાં પ્રધાનભાવથી સામાન્ય અને ગૌણ ભાવથી વિશેષ, એમ બંનેમાં તફાવત જાણવો.

સમુત્પન્ન - સમ્યક્, કેમકે ક્ષાયિકપણાને લીધે દેશ સ્થાપનાનો અભાવ છે, ઉત્પન્ન - પ્રાદુર્ભૂત ઉત્પન્ન કેવળ ભગવંતનું જે સ્વરૂપ છે તે પ્રગટ કરે છે - જિન - રાગાદિના જિતનાર, કેવલ-શ્રુતજ્ઞાનાદિની સહાય વિના જ્ઞાન જેને છે, તે કેવલી. તેથી જ સર્વજ્ઞ-વિશેષાંશ પુરસ્કારથી સર્વજ્ઞાતા. સર્વદર્શી - સામાન્યાંશના પુરસ્કારથી સર્વજ્ઞાતા.

(શંકા) અરહંતોને કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન આવરણ, ક્ષીણ મોહના અંત્ય સમયે જ ક્ષીણ થવાથી એક સાથે ઉત્પન્ન થવા પણાનો ઉપયોગ સ્વભાવ છે, અને ક્રમ પ્રવૃત્તિમાં સિદ્ધોને માટે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી એવું સૂત્ર, જેમ જ્ઞાન પ્રાથમ્ય સૂચક રહેલ છે. તેમ સર્વદર્શી સર્વજ્ઞ એ પ્રમાણે. દર્શનની પ્રથમતાનું સૂચક કેમ નથી ?

તુલ્ય ન્યાયત્વથી. તેમ નથી. બધી લબ્ધિઓ સાકારોપયુક્તને ઉપજે છે, અનાકારોપયુક્તને નહીં. એ પ્રમાણે આગમના ઉત્પત્તિક્રમથી સર્વદા જિનોને પહેલા સમયે જ્ઞાન અને બીજા સમયે દર્શન હોય છે, એમ જ્ઞાપનર્થપણાથી આ ઉપન્યાસ છે. પરંતુ છબ્રસ્થોને તો પહેલાં સમયે દર્શન અને બીજા સમયે જ્ઞાન હોય છે તેમ જાણવું. [અહીં સમય શબ્દ અવસરવાચકપણે જાણવો.]

ઉક્ત બંને વિશેષણને વિશેષથી કહે છે - નૈરચિક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ સહિતના પંચાસ્તિકાયાત્મક ક્ષેત્ર ખંડના અને ઉપલક્ષણથી લોકના અને અલોકનાપણ - આકાશ પ્રદેશ માત્ર ક્ષેત્ર વિષયના પર્યાયોને - અનુક્રમે ભાવિ સ્વરૂપ વિશેષને કેવળજ્ઞાન વડે જાણે છે અને કેવળદર્શન વડે જુએ છે. “પર્યાય” એમ કહેવાથી દ્રવ્ય અને પર્યાય બંને ગ્રહણ કરવા, કેમકે દ્રવ્ય રહિત પર્યાય કે પર્યાય રહિત દ્રવ્ય હોતા નથી. તે આધાર અને આધેય છે. અન્યથા આધેયપણું ન રહે. - X - X -

અથવા સામાન્યથી પર્યાયોને કહ્યા. જ્ઞાનને સ્પષ્ટરૂપે નિરૂપણ કરતાં કહે છે - આગતિ - જીવો વિવદ્ધિત સ્થાને જે સ્થાનથી આવે છે તે. ગતિ - જ્યાં મરીને ઉત્પન્ન થાય છે તે. સ્થિતિ - કાય અને ભવ સ્થિતિરૂપ, સ્યવન - દેવલોકથી દેવોનું મનુષ્ય કે તિર્યચમાં અવતરણ. ઉપપાત - દેવે કે નારકનું જન્મસ્થાન. ભુક્ત - અશનાદિ, કૃત - ચોરી આદિ. પ્રતિસેવિત - મૈથુનાદિ. આવિ:કર્મ - પ્રગટ કાર્ય, રહ:કર્મ - પ્રચ્છન્ન કાર્ય.

તે - તે કાળમાં - X - મન, વચન, કાયાના યોગો અર્થાત્ ત્રણે કરણના વ્યાપાર ઈત્યાદિ. જીવોના સર્વભાવોને અર્થાત્ જીવધર્મોને. અજીવોના પણ સર્વ ભાવોને અર્થાત્ રૂપ આદિ ધર્મોને. મોક્ષ માર્ગના-રત્નત્રયરૂપના વિશુદ્ધતરક - પ્રકર્ષકોટિ પ્રાપ્ત કર્મદાય હેતુક ભાવોને - જ્ઞાનાચારાદિ, તેને જાણતાં-જોતાં વિચરે છે.

કઈ રીતે જાણતાં-જોતાં વિચરે છે ? અનંતર વક્ષ્યમાણ ધર્મ, નિશ્ચે મોક્ષમાર્ગ છે. સિદ્ધિ સાધકપણાથી મને અર્થાત્ કહેનારને અને બીજાને - સાંભળનારને હિત-કલ્યાણ અર્થાત્ પશ્યભોજન સમાન થાય છે. સુખ-અનુકૂળવેદ, પિપાસા - શીતળજળપાનવત્, નિઃટેયસમોક્ષ, તેને કરનાર. ઉક્ત હિતાદિનો કારક છે.

સર્વ દુઃખ વિમોક્ષણ - બધાં દુઃખને છોડાવનાર, પરમસુખ આત્યંતિક સુખને સમ્યક્ રીતે પ્રાપ્ત કરાવે છે. - X - X - X -

હવે ઉત્પન્ન કેવળજ્ઞાનવાળા ભગવંત જે રીતે ધર્મને પ્રગટ કરે છે, તે કહે છે - તે ભગવંત શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ અને નિર્ગ્રન્થીને પાંચ મહાવ્રત - સર્વ પ્રાણાતિપાત વિરમણાદિ, સભાવના - ઈર્યાસમિતિ આદિ ભાવના યુક્ત તથા છ જીવનિકાય - પૃથ્વીકાયાદિથી ત્રસકાય પર્યન્ત, એ પ્રમાણે ધર્મનો ઉપદેશ કરતાં વિચરે છે. ધર્મમાં જે પ્રક્રમથી છ જીવનિકાયનું કથન કરાયું, તે “જીવ-પરિજ્ઞા” સિવાય વ્રતપાલનનો અસંભવ છે, તેમ જણાવવા માટે છે.

(શંકા) શું ‘જીવ-પરિજ્ઞા’નો નિયમ પહેલા વ્રતમાં જ ન સંભવે ? કેમકે મૃષાવાદ વિરમણાદિ તો ભાષાવિભાગાદિ જ્ઞાનને અધીન છે, તેમાં આ નિયમ ન સંભવે [સમાધાન] બાકીના વ્રતો પણ પ્રાણાતિપાત-વિરમણ વ્રતના રક્ષકપણે નિયુક્ત છે જેમ મહાવ્રતના વૃત્તિવૃક્ષ હોય છે. તેથી કહે છે - મૃષા ભાષા ન બોલતો જ અભ્યાષ્યાનાદિ વિરત છે. તે કુળવધૂ આદિને મારતો નથી. અદતાદાન ન લેતો ધનસ્વામીને અને સચિત્ જળ-ફળાદિને મારતો નથી. મૈથુનથી વિરત નવ લાખ પંચેન્દ્રિયોને મારતો નથી અને પરિગ્રહ વિરત શુકિત અને કસ્તુરી મૃગની હત્યા કરતો નથી. તેથી આ જ વાત કંઈક વ્યક્ત રીતે કરે છે -

પૃથ્વીકાયિક જીવોને જોતો વિચરે છે. લાઘવ અર્થે સૂત્રની પ્રવૃત્તિથી દેશના ગ્રહણથી પૂર્ણ આલાપક કહ્યો. તે આ રીતે - અપ્કાયિક, તેઉકાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક અને ત્રસકાયિકને.

તથા પંચમહાવ્રત ભાવના સહિત, ભાવનાનો આલાવો આચારાંગ સૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધમાં ભાવના નામક અધ્યયનથી જાણવો અહીં સૂત્રમાં જે ઉદ્દેશથી પાંચ મહાવ્રતો ઈત્યાદિ કહ્યા, તેમાં પછી પૃથ્વીકાયિક ઈત્યાદિ કેમ છે, તેવા શંકા ન કરવી. કેમકે પછી ઉદ્દિષ્ટ કરાયા છતાં છ જીવનિકાયોની પ્રસ્તુત ઉપાંગમાં સ્વલ્પ વક્તવ્યતાથી પહેલાં પ્રરૂપણામાં યુક્તિ ઉપપન્ન છે. - X - આચાર્યની વિચિત્ર સૂત્ર કૃતિ છે, એ ન્યાયથી અથવા સ્વયં જાણવું.

(શંકા) ભગવંત વડે ગૃહિધર્મ અને સંવિગ્ન પાક્ષિક ધર્મ પણ મોક્ષના અંગરૂપે કહેવાયેલ છે તેમ નથી ? જે કહ્યું છે - સાવધયોગના પરિવર્જનથી યતિધર્મ સર્વોત્તમ છે, બીજો શ્રાવકધર્મ, શ્રીજો સંવિગ્નપક્ષ. તે અહીં તે બંને કેમ ન કહ્યા ?

(સમાધાન) સર્વસાવધના વર્જનથી દેશનામાં યતિધર્મનું પ્રથમ કહેલ હોવાથી અને મોક્ષપથપણાની અતિ નીકટતાથી શ્રમણસંઘની પ્રથમ વ્યવસ્થાપનીયતાથી પ્રાધાન્ય દર્શાવવા પહેલાં કહેલ છે. તેથી “વ્યાખ્યાથી વિશેષાર્થ જણાય છે” એ ન્યાયથી આવું પૂછતાં તે બંને ધર્મો ભગવંતે પ્રરૂપેલા છે, તેમ જાણવું. - X - X -

હવે અવંધ્ય શક્તિવચનગુણ પ્રતિબદ્ધ પ્રભુના પરિકરરૂપ સંઘની સંખ્યા કહે છે - ઋષભદેવનાં ઈત્યાદિ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - જેના જેટલા ગણ હોય, તેના તેટલાં ગણધરો હોય. - X - એ વચનથી સૂત્રમાં ગણોનાં સાક્ષાત્ નિર્દેશ કરવાથી તેટલાં ગણધરો જાણવા. કેટલાંક જીર્ણ વ્રતોમાં ૮૪ ગણો અને ગણધરો હતા, તેવો પાઠ પણ દેખાય છે, તેથી ૮૪ ગણો અને ૮૪ ગણધરો એમ જાણવું.

ગણ એટલે એક વાચના અને આચારવાળો યતિ સમુદાય અને તેને ધારણ કરે તે ગણધર અર્થાત્ વાચનાદિ વડે જ્ઞાનાદિ સંપદાના સંપાદકત્વથી ગણના આધારરૂપ.

ભગવંત ઋષભને ઋષભસેન આદિ ૮૪,૦૦૦ શ્રમણો થયા. આ ઉત્કૃષ્ટ ભાગ છે. તેટલી ઉત્કૃષ્ટી સંપદા થઈ. - X -

ભગવંત ઋષભને ઈત્યાદિ સૂત્ર પ્રાયઃ સુગમ છે. વિશેષ એ કે ચૌદપૂર્વીના સૂત્રમાં અજિન - છન્નસ્થ, સર્વાધાર સંનિપાતિ - અકારાદિ બધાં જ અક્ષરોનો સંનિપાત - બે આદિ સંયોગ અનંત હોવાથી અનંતા પણ જાણ પામે વિદ્યમાન જેમાં છે તે. જિનતુલ્યત્વનો હેતુ કહે છે - જિનની જેમ અવિતથ - યથાર્થ વ્યાકુર્વન - ઉત્તર આપે છે કે કહે છે. કેમકે પ્રજ્ઞાપનામાં કેવલી અને શ્રુત કેવલીની તુલ્યતા બતાવે છે - [આગમમાં શ્રુત કેવલીને અસંખ્યભવ નિર્ણાયક કહ્યા છે.] તે ચૌદપૂર્વીની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાનો અહીં સૂત્રકારે નિર્દેશ કરેલો છે.

વૈકિયલબ્ધિવાળા ઈત્યાદિ સ્પષ્ટ છે. વિપુલમતિ એટલે મનઃપર્યવજ્ઞાન વિશેષવાળા. ઈત્યાદિ - X -

વાદી-વાદિલબ્ધિવાળા, બીજા વાદીના નિગ્રહમાં સમર્થ.

ગતિ-દેવગતિરૂપ, કલ્યાણ - જેમાં પ્રાયઃ સાતાના ઉદય તેમને હોય છે. સ્થિતિ - દેવાયુરૂપ, જેમાં કલ્યાણ હોય છે. અપ્રવીચાર - સુખના સ્વામીપણાથી. આગમિષ્યત્ ભદ્ર - જેમાં તેઓ આગામીભવે મોક્ષમાં જનાર હોય છે તે. અનુતરોપપાતિક - પાંચ અનુતર લવ સપ્તમ દેવ વિશેષ ૨૨,૯૦૦ થયા.

ઋષભદેવને ઈત્યાદિ સુગમ છે. વિશેષ એ કે - શ્રમણ અને શ્રમણી બંનેની સંખ્યાના મિલનથી અંતેવાસીઓની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સૂત્રમાં ભેગી સંખ્યા દર્શાવી.

હવે ભગવંતના શ્રમણોનું વર્ણસૂત્ર કહે છે - અરહંત ઋષભના ઘણાં અંતેવાસી - શિષ્યો હતા, તે ગૃહસ્થ પણ હોઈ શકે, તેથી અણગાર ભગવંત પૂજ્ય કહ્યા છે. તેમાં કેટલાંક એક માસ પર્યાય - ચારિત્રપાલન જેમને છે તેવા કહ્યા. જેમ ઉવવાઈ ઉપાંગ સૂત્રમાં સર્વે અણગારનું વર્ણન છે, તે પ્રમાણે અહીં પણ કહેવું.

તે ક્યાં સુધી કહેવું ? તે કહે છે - જેમના ઉર્ધ્વજનુ છે, તે ઉર્ધ્વજનુવાળા. શુદ્ધ પૃથ્વીના આસનને વર્ણને ઔપગ્રહિક નિષધાના અભાવે ઉત્કટુક આસનવાળા જાણવા. અઘોશિર - અઘોમુખ, ઉર્ધ્વ કે તીર્થી વિદિપ્તદંષ્ટિવાળા નહીં.

વળી ધ્યાનરૂપ કોષ-કોઠી, તેને પામેલા. તેમાં પ્રવેશેલા. જેમ કોઠીમાં નાંખેલ ધાન્ય વિખેરાઈ જતું નથી, તેમ અણગારો વિષયોમાં ન ફેલાયેલી ઈન્દ્રિયોવાળા હોય છે.

સંયમ વડે - સંવર વડે, તપથી - અનશનાદિથી. અહીં સંયમ અને તપનું ગ્રહણ મોક્ષના પ્રધાન અંગપણાથી છે. તેમાં સંયમનું મુખ્યપણું નવા કર્મોનું ઉપાદાન ન કરવાના હેતુથી છે અને તપનું ઉપાદાન જૂના કર્મોની નિર્જરાના હેતુપણાથી છે. કેમકે નવા કર્મોનું અનુપાદાન અને જૂના કર્મોના ક્ષયથી સર્વ કર્મક્ષય લક્ષણ મોક્ષ છે.

આત્માને ભાવિત કરતાં - તેમાં વાસ કરતા રહે છે.

અહીં યાવત્ પદથી સંગ્રાહ્ય - “કેટલાંક બે માસ પર્યાય વાળા હતા” ઈત્યાદિ ઉવવાઈ ગ્રંથમાં છે. તે વિસ્તાર ભયથી અત્રે લખતા નથી, ત્યાંથી જાણી લેવું.

હવે ઋષભ સ્વામીને કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પછી કેટલા કાળના અંતરે ભવ્યોનું સિદ્ધિગમન ચાલુ થયું અને કેટલા કાળ સુધી તે અનુવર્ત્યું તે કહે છે -

ભગવંત ઋષભને બે પ્રકારે ભવનો અંત કરનારા એટલે કે અંતકરો - મુક્તિમાં જનારા થયા, તેમની ભૂમિ અર્થાત્ કાળ, કાળના આધારપણાના કારણત્વથી ભૂમિપણે ઓળખાવાય છે. તે આ રીતે - યુગ એટલે પાંચ વર્ષ પ્રમાણ કાળવિશેષ અથવા લોકપ્રસિદ્ધ કૃત્યુગાદિ, તે ક્રમવર્તી, તેના સાધર્મ્યથી ક્રમવર્તી ગુરુ શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ રૂપ પુરુષો, તે પણ સાધ્યવસાનલક્ષણની અભેદ પ્રતિપત્તિથી યુગ અર્થાત્ પટ્ટપદ્ધતિ પુરુષો અર્થ જાણવો. તેમના વડે પ્રમિત અંતકર ભૂમિ તે યુગાંતકર ભૂમિ કહેવાય.

પર્યાય - તીર્થકરના કેવલિપણાનો કાળ, તેની અપેક્ષાથી અંતકર ભૂમિ. શો અર્થ છે ? ઋષભજિનના આટલો કેવલપર્યાયકાળ વીત્યા પછી મુક્તિગમન પ્રવૃત્ત થયું.

તેમાં યુગાંતકરભૂમિ અસંખ્યાત પુરુષ - પાટે આવેલા, તે યુગાનિ-પૂર્વોક્ત યુક્તિથી પુરુષો, પુરુષયુગ. - X - ભગવંત ઋષભથી લઈને ભગવંત અજિતના તીર્થ સુધીમાં ભગવંત ઋષભની પટ્ટ પરંપરામાં આરૂઢ અસંખ્યાતા સિદ્ધ થયા અર્થાત્ તેટલો કાળ મુક્તિગમનમાં વિરહ ન થયો, એમ જાણવું.

જે આદિત્યચંદ્ર વગેરે ઋષભદેવના વંશજ રાજાઓ ચૌદ લાખ પ્રમાણનું

ક્રમથી પહેલાથી સિદ્ધિગમન, પછી એક સર્વાર્થસિદ્ધે ગયાં, ઈત્યાદિ અનેક રીતિથી અજિતજિનના પિતા સુધી મર્યાદા કરીને નંદીસૂત્રની ચૂંઈ, વૃત્તિ, સિદ્ધદંડિકાદિમાં સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી ગમન છે તેમ જણાવેલું છે, તે સિદ્ધિ ગમ કહ્યો. તે કોશલાપટ્ટપતિને આશ્રીને જાણવો. પણ આ પુંડરીકગણધરાદિને આશ્રીને વિશેષ છે.

તથા પર્યાયાંતકર ભૂમિ, તેમને અંતર્મુહૂર્તનો કેવલજ્ઞાન પર્યાય જેનો છે, તે છે.

આ પ્રમાણે ઋષભદેવમાં અંત - ભવનો અંત કરાયો, પરંતુ તે પૂર્વે નહીં. જે ભગવંતની માતા મરુદેવા પહેલાં સિદ્ધ થયા, તે ભગવંત ઋષભના કેવલ ઉત્પત્તિના અનંતર મુહૂર્ત પછી જ સિદ્ધ થયા.

હવે જન્મ કલ્યાણકાદિ નક્ષત્રો કહે છે -

● સૂત્ર-૪૫ :-

અરહંત ઋષભને પાંચ વસ્તુ ઉત્તરાષાઠા નક્ષત્રમાં અને છઠ્ઠી અભિજિત નક્ષત્રમાં થઈ. તે આ પ્રમાણે -

ઉત્તરાષાઠા નક્ષત્રમાં ચલ્યા, ચવીને ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયા. યાવત્ ઉત્તરાષાઠા નક્ષત્રમાં રાજ્યાભિષેક પામ્યા, ઉત્તરાષાઠાનક્ષત્રમાં મુંડ થઈને ગૃહવાસ છોડી અનગાર-પ્રવ્રજ્યા લીધી. ઉત્તરાષાઠા નક્ષત્રમાં અનંત યાવત્ સમુત્પન્ન થયા.

અભિજિત નક્ષત્રમાં ભગવંત નિર્વાણ પામ્યા.

● વિવેચન-૪૫ :-

અરહંત ઋષભ પાંચ વસ્તુમાં - સ્યવન, જન્મ, રાજ્યાભિષેક, દીક્ષા અને કેવલજ્ઞાન ઉત્તરાષાઠા નક્ષત્ર ચંદ્ર વડે ભોગવાય છે, તેમાં તથા છઠ્ઠા અભિજિત નક્ષત્રમાં - નિર્વાણરૂપ વસ્તુ બની. - X -

ઉક્ત અર્થને જ કહે છે - તે આ પ્રમાણે :- ઉત્તરાષાઠા વડે યુક્ત ચંદ્ર. - X - સ્યુત: સર્વાર્થસિદ્ધ નામના મહાવિમાનથી નીકળી, સ્યવીને ગર્ભમાં આવ્યા - મરુદેવાની કુદિમાં અવતર્યા.

જાત-ગર્ભાવાસથી નીકળ્યા, રાજ્યાભિષેકને પ્રાપ્ત થયા, મુંડ ઘઈને - ઘર છોડીને અનગારિતા - સાધુતામાં દીક્ષા પામ્યા. અનંત એવું યાવત્ કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. યાવત્ પદ સંગ્રહ પૂર્વવત્.

અભિજિત યુક્ત ચંદ્રમાં પરિનિર્વૃત્ત - સિદ્ધિમાં ગયા.

(શંકા) આ જ વિભાગ સૂત્રના બળથી આદિ દેવના છ કલ્યાણકો પ્રાપ્ત થાય છે. - - - ના, કલ્યાણક તે જ છે જેમાં આસન કંપવા યુક્ત અવધિથી સર્વે સુરાસુરેન્દ્રો આચાર સમજી વિધિ-મહોત્સવે એકસાથે સંભ્રમ સહિત હાજર થાય છે. તે અહીં છ કલ્યાણક વડે આપે નિરૂપણ કરેલા હોવાથી રાજ્યાભિષેક પણ તેની સમાન છે. તેને ભગવંત મહાવીરના ગર્ભાપહારવત્ જાણવું. પણ તે કલ્યાણક નથી. અનંતર કહેલ લક્ષણના યોગથી કહ્યું, તેથી નિરર્થક આ કલ્યાણક અધિકારમાં તેનું

પઠન ન વાંચવું - ન જાણવું.

પહેલાં તીર્થકરનો રાજ્યાભિષેકનો આચાર શક વડે કરાતાં દેવકાર્યત્વ લક્ષણ સાધર્મ્યથી સમાન નક્ષત્રપણું હોવાથી, પ્રસંગે તેના પઠનની સાર્થકતા હોવાથી કહેલ છે. તેથી સમાનનક્ષત્રમાં તે વસ્તુ હોવા છતાં કલ્યાણકત્વના અભાવથી અનિયત વક્તવ્યતાથી ક્યારેક રાજ્યાભિષેકના કથનમાં પણ દોષ નથી.

વળી દશાશ્રુતસ્કંધના આઠમાં અધ્યયનમાં પર્યુષણા કલ્પમાં શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામી કહે છે - “તે કાળે તે સમયે અરહંત ઋષભ કૌશલિકને ચાર ઉત્તરાષાઢામાં અને પાંચમું અભિજિત્માં થયું. એ પ્રમાણે પાંચ કલ્યાણક નક્ષત્રનું પ્રતિપાદન કરતું સૂત્ર બાંધ્યું, પણ રાજ્યાભિષેક નક્ષત્રનું અભિધાન ન કર્યું.

આ વ્યાખ્યાનનું અનાગમિકત્વ પણ ન વિચારવું. કેમકે આચારાંગમાં ભાવના અધ્યયનમાં શ્રીવીર કલ્યાણક સૂત્રનું એ પ્રમાણે જ વ્યાખ્યાન કરાયેલ છે.

હવે ભગવંતની શરીર સંપદા અને શરીરપ્રમાણનું વર્ણન કરતાં કહે છે -

● સૂત્ર-૪૬ :-

કૌશલિક ઋષભ અરહંત વજ્રઋષભનારાય સંઘયણી, સમયતુરસ સંસ્થાનથી સંસ્થિત, ૫૦૦ ધનુષ્ ઉર્ધ્વ ઉંચા હતા.

ઋષભ અરહંત ૨૦ લાખ પૂર્વ કુમારવાસ મધ્યે રહીને, ૬૩ લાખ પૂર્વ મહારાજપણે રહીને, એમ કુલ ૮૩ લાખ પૂર્વ ગૃહવાસમાં રહીને મુંડ થઈને ગૃહત્યાગ કરી સાધુપણે દીક્ષા લીધી.

ઋષભ અરહંત ૧૦૦૦ વર્ષ છન્નસ્થ પર્યાય પાળીને, એક લાખ પૂર્વમાં ૧૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન કેવલિપર્યાય પાળીને, એ રીતે કુલ એક લાખ પૂર્વ બહુ પ્રતિપૂર્ણ શ્રામણ્ય પર્યાયનું પાલન કર્યું.

એમ કુલ ૮૪ લાખ પૂર્વ સર્વાયુષ્ય પાળીને જે તે હેમંત ઋતુનો ત્રીજો માસ, પાંચમો પક્ષ-માઘકૃષ્ણ, તે મહાવદની તેરસના દિવસે ૧૦,૦૦૦ અણગાર સાથે સંપરિવૃત્ત થઈને અષ્ટાપદ પર્વતના શિખરે અપાનક ચૌદ ભક્ત અર્થાત્ નિર્જળ છ ઉપવાસપૂર્વક પલ્યંકાસને રહીને [પદ્માસનમાં] પૂર્વાહ્લકાળ સમયમાં અભિજિત્ નક્ષત્રમાં ચંદ્રનો યોગ થયો ત્યારે સુષમદુષમા આરાના ૮૯ પક્ષ [૩ વર્ષ, ૮૧ માસ] બાકી હતા ત્યારે કાળધર્મ [નિર્વાણ] પામ્યા યાવત્ સર્વદુઃખથી રહિત થયા [મુક્તિ પામ્યા].

જે સમયે કૌશલિક ઋષભ અરહંત કાળધર્મ [નિર્વાણ] પામ્યા, જન્મ-જરા-મરણના બંધનો છિન્ન થયા, સિદ્ધ-બુદ્ધ યાવત્ સર્વદુઃખથી મુક્ત થયા, તે સમયે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકનું આસન ચલિત થયું. ત્યારે તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકે આસનને ચલિત થયું જુએ છે. જોઈને અવધિ જ્ઞાનને પ્રયોજ્યું. પ્રયોજીને અવધિજ્ઞાન વડે તિર્થકર ભગવંતને જુએ છે, જોઈને આ પ્રમાણે બોલ્યા -

જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રમાં કૌશલિક ઋષભ અરહંત પરિનિર્વાણ પામ્યા છે. તો અતીત-વર્તમાન-અનાગતના દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકનો એ પરંપરાગત આચાર છે કે તિર્થકરનો પરિનિર્વાણ મહોત્સવ કરવો જોઈએ...

...તો હું ત્યાં જઈ અને તિર્થકર ભગવંતનો પરિનિર્વાણ મહોત્સવ કરું. એમ કહીને વંદન-નમન કરે છે. કરીને પોતાના ૮૪,૦૦૦ સામાનિકો, ૩૩ ગ્રાચસ્ત્રિંશકો, ચાર લોકપાલ યાવત્ ચારગણાં ૮૪,૦૦૦ આત્મરક્ષક દેવો તથા બીજા પણ ઘણાં સૌધર્મકલ્પવાસી વૈમાનિક દેવો અને દેવીઓ સાથે સંપરિવરીને, તેવી ઉત્કૃષ્ટ યાવત્ અસંખ્યાતા તીર્થ દ્વીપ સમુદ્રોની વચ્ચેવચ્ચથી જ્યાં અષ્ટાપદ પર્વત છે, જ્યાં તિર્થકર ભગવંતનું શરીર છે, ત્યાં આવે છે.

આવીને ઉદાસ, નિરાનંદ, અશ્રુપૂર્ણનયને તિર્થકરના શરીરને ત્રણ વખત આદક્ષિણ પ્રદક્ષિણા કરે છે. કરીને બહુ નજીક નહીં કે બહુ દૂર નહીં તેવા સ્થાને રહીને સુશ્રૂષા કરતાં યાવત્ પર્યુષાસે છે.

તે કાળે - તે સમયે ઉત્તરાર્ધ્ધ લોકાધિપતિ દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાન, કે જે ૨૮-લાખ વિમાનનો અધિપતિ છે, હાથમાં શૂળ છે, વૃષભ વાહન છે, નિર્મળ આકાશ જેવા વર્ણના વસ્ત્ર પહેરેલ છે યાવત્ વિપુલ ભોગોપભોગને ભોગવતો વિચરે છે.

ત્યારે તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાનનું આસન ચલિત થયું. ત્યારે તે ઈશાન યાવત્ દેવરાજ આસનને ચલિત થતું જુએ છે, જોઈને અવધિજ્ઞાન પ્રયોજે છે, પ્રયોજીને તિર્થકર ભગવંતને અવધિ વડે જુએ છે. જોઈને શકની જેમ નીકળ્યો. અહીં તેનો પોતાનો પરિવાર કહેવો યાવત્ તે પર્યુષાસના કરે છે.

એ પ્રમાણે બધાં દેવેન્દ્રો યાવત્ અચ્યુતેન્દ્ર પોત-પોતાના પરિવાર સાથે ત્યાં આવ્યા. એ પ્રમાણે યાવત્ ભવનવાસી ઈન્દ્રો, વ્યંતરના ૧૬-ઈન્દ્રો, જ્યોતિષ્કના બંને ઈન્દ્રો પોતપોતાના પરિવાર સાથે ત્યાં આવ્યા, એ પ્રમાણે જાણવું. [કહેવું.]

ત્યારે તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકે, ઘણાં જ ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોને આ પ્રમાણે કહ્યું - હે દેવાનુષિયો! નંદનવનથી સરસ શ્રેષ્ઠ ગોશીર્ષ ચંદનના કાષ્ઠ લઈ આવો, લાવીને પછી ત્રણ ચિત્તાની રચના કરો. એક ભગવંત તિર્થકરની, એક ગણધરની અને એક બાકીના અણગારો માટેની.

ત્યારે તે ભવનપતિ યાવત્ વૈમાનિક દેવો નંદનવનથી સહરસ, શ્રેષ્ઠ, ગોશીર્ષચંદનના કાષ્ઠ લાવે છે, લાવીને ત્રણ ચિત્તા રચે છે. એક તિર્થકર ભગવંતની, એક ગણધરની, એક બાકીના અણગારોની.

ત્યારપછી તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક આભિયોગિક દેવોને બોલાવે છે, બોલાવીને આ પ્રમાણે તેમને કહ્યું - જલ્દીથી ઓ દેવાનુષિયો! ક્ષીરોદક

સમુદ્રથી ક્ષીરોદકને લાવો, ત્યારે તે આભિયોગિક દેવો ક્ષીરોદક સમુદ્રથી ક્ષીરોદકને લાવે છે.

ત્યારપછી તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક તીર્થકરના શરીરને ક્ષીરોદક વડે સ્નાન કરાવે છે, કરાવીને તેને સરસ શ્રેષ્ઠ ગોશીર્ષ ચંદનથી અનુલેપન કરે છે, કરીને હંસલક્ષણ - શ્વેત પટશાટક પહેરાવે છે, પછી સર્વ અલંકારો વડે વિભૂષિત કરે છે.

ત્યારપછી તે ભવનપતિ યાવત્ વૈમાનિકો ગણધરના શરીરોને અને અણગારના શરીરોને ક્ષીરોદક વડે સ્નાન કરાવે છે, પછી તેને સરસ-શ્રેષ્ઠ ગોશીર્ષ ચંદન વડે અનુલેપન કરે છે. કરીને અહત-ન ફાટેલા દિવ્ય દેવદૂધ્ય-વસ્ત્ર યુગલ પહેરાવે છે, પહેરાવીને સર્વ અલંકાર વડે વિભૂષિત કરે છે.

ત્યારપછી તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક તે ઘણાં ભવનપતિ યાવત્ વૈમાનિક દેવોને આ પ્રમાણે કહે છે - ઓ દેવાનુપ્રિયો ! જલ્દીથી ઈલામૃગ, ઋષભ, અશ્વ યાવત્ વનલતાના ચિત્રોથી ચિત્રિત ત્રણ શિબિકાઓની વિકુર્વણા કરો. એક તીર્થકર ભગવંતની, એક ગણધરોની, એક બાકી રહેલા અણગારોની.

ત્યારે તે ઘણાં ભવનપતિ યાવત્ વૈમાનિકો ત્રણ શિબિકા વિકુર્વે છે - એક તીર્થકર ભગવંતની, એક ગણધરોની, એક બાકીના અણગારોની.

ત્યારપછી તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક ઉદાસ, આનંદરહિત અને અશ્વપૂર્ણ નયનથી ભગવંત તીર્થકરના વિનષ્ટ જન્મ-જરા-મરણવાળા શરીરને શિબિકામાં આરોહે છે. આરોહીને ચિતામાં સ્થાપન કરે છે. ત્યારે તે ઘણાં ભવનપતિ યાવત્ વૈમાનિક દેવો ગણધરોના અને અણગારોના કે જેમના જન્મ-જરા-મરણ નષ્ટ થયેલા છે. તેમના શરીરોને શીબિકામાં આરોહે છે. આરોહણ કરીને ચિતામાં સ્થાપે છે.

ત્યારપછી તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક અગ્નિકુમાર દેવોને બોલાવે છે, બોલાવીને તેમને આમ કહે છે - ઓ દેવાનુપ્રિયો ! જલ્દીથી તીર્થકરની ચિતામાં યાવત્ અણગારોની ચિતામાં અગ્નિકાયની વિકુર્વણા કરો, કરીને મારી આજ્ઞા મને પાછી સોંપો.

ત્યારે તે અગ્નિકુમાર દેવો ઉદાસ, આનંદરહિત થઈ, અશ્વ પૂર્ણ નયને તીર્થકરની ચિતા યાવત્ અણગારની ચિતામાં અગ્નિકાયની વિકુર્વણા કરે છે.

ત્યારપછી દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક વાયુકુમાર દેવોને બોલાવે છે, બોલાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું - ઓ દેવાનુપ્રિયો ! જલ્દીથી તીર્થકરની ચિતામાં યાવત્ અણગારોની ચિતામાં વાયુકાયને વિકુર્વો. વિકુર્વીને અગ્નિકાયને ઉજ્જ્વલિત કરો અને તીર્થકરના શરીરને, ગણધરોના શરીરને અને અણગારોના શરીરને અગ્નિસંયુક્ત કરો.

ત્યારે તે વાયુકુમાર દેવો ઉદાસ, આનંદરહિત અને અશ્વપૂર્ણ નયનવાળા

થઈ તીર્થકરની ચિતામાં યાવત્ વિકુર્વણા કરીને અગ્નિકાયને પ્રજ્વલિત કરે છે. કરીને તીર્થકરના શરીરને યાવત્ અણગારના શરીરોને અગ્નિસંયુક્ત કરે છે - [બાળે છે.]

ત્યારપછી તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક ઘણાં ભવનપતિ યાવત્ વૈમાનિક દેવને આ પ્રમાણે કહે છે - ઓ દેવાનુપ્રિયે જલ્દીથી તીર્થકરની ચિતામાં યાવત્ અણગારોની ચિતામાં કુંભાગ્ર અને ભારાગ્ર અર્થાત્ વિપુલ પ્રમાણમાં અગરુ, તુરુષ્ક, ઘી, મધને નાંખો. ત્યારે તે ભવનપતિ યાવત્ તીર્થકર યાવત્ નાંખે છે.

ત્યારપછી તે દેવેન્દ્રદેવરાજ શક મેઘકુમાર દેવોને બોલાવે છે, બોલાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું - ઓ દેવાનુપ્રિયો ! જલ્દીથી તીર્થકરની ચિતા યાવત્ અણગારોની ચિતામાં ક્ષીરોદક વડે નિર્વાપિત-શાંત કરો. ત્યારે તે મેઘકુમાર દેવો તીર્થકરની ચિતાને યાવત્ નિર્વાપિત-શાંત કરે છે. [ઠારે છે.]

ત્યારપછી તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક તીર્થકર ભગવંતની ઉપરની જમણી દાઢાને ગ્રહણ કરે છે. દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાન ઉપરની ડાબી દાઢાને ગ્રહણ કરે છે. અસુરેન્દ્ર અસુરરાજ ચમર નીચેની જમણી દાઢાને ગ્રહણ કરે છે. વૈરોચનેન્દ્ર વૈરોચનરાજ બલિ નીચેની ડાબી દાઢાને ગ્રહણ કરે છે. બાકીના ભવનપતિ યાવત્ વૈમાનિક દેવો યથાર્થ બાકીના અંગોપાંગને ગ્રહણ કરે છે, કોઈ જિનભક્તિથી, કોઈ પોતાનો આચાર સમજીને અને કોઈ ધર્મ સમજીને ગ્રહણ કરે છે.

ત્યારપછી તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક ઘણાં ભવનપતિ યાવત્ વૈમાનિક દેવને યથાર્થ આ પ્રમાણે કહે છે - ઓ દેવાનુપ્રિયો ! જલ્દીથી સર્વરત્નમય મહા વિશાળ ત્રણ ચૈત્યસ્તુપને કરો. એક ભગવંત તીર્થકરના ચિતા સ્થાને, એક ગણધરચિતા સ્થાને અને એક બાકીના અણગારોની ચિતા સ્થાને. ત્યારે તે ઘણાં દેવો તે પ્રમાણે યાવત્ ત્રણ ચૈત્યસ્તુપ કરે છે.

ત્યારપછી તે ઘણાં ભવનપતિ યાવત્ વૈમાનિક દેવો તીર્થકરનો પરિનિર્વાણ મહોત્સવ કરે છે. કરીને જ્યાં નંદીશ્વરદ્વીપ છે. ત્યાં આવે છે, ત્યારે તે દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક પૂર્વીય અંજનક પર્વતમાં અષ્ટાહિકા મહોત્સવ કરે છે, ત્યારે દેવેન્દ્ર શકના ચાર લોકપાલો ચાર દધિમુખ પર્વત ઉપર અષ્ટાહિકા મહોત્સવ કરે છે. દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાન ઉત્તરીય અંજનક પર્વતે અષ્ટાહિકા મહોત્સવ કરે છે. તેમના લોકપાલો ચારે દધિમુખ ઉપર અષ્ટાહિકા મહોત્સવ કરે છે. ચમરેન્દ્ર દક્ષિણના અંજનકે, તેના લોકપાલો દધિમુખ પર્વતે, બલીન્દ્ર પશ્ચિમી અંજનકે, તેના લોકપાલો દધિમુખે મહોત્સવ કરે છે.

ત્યારપછી તે ઘણાં ભવનપતિ, વ્યંતર દેવો યાવત્ અષ્ટાહિકા મહામહોત્સવ કરે છે, કરીને પોત-પોતાના વિમાનોમાં જ્યાં પોત-પોતાના ભવનો છે, જ્યાં

પોત-પોતાની સુધર્માસભા છે. જ્યાં-જ્યાં પોત-પોતાના માણવક ચૈત્ય સ્તંભો છે, ત્યાં જાય છે, જઈને ત્યાં વજ્રમય ગોળ-વૃત્ત સમુદ્ગકો છે, તેમાં જિન અસ્થિ પથરાવે છે, પથરાવીને અભિનવ ઉત્તમ માળા અને ગંધ વડે અર્યના કરે છે, કરીને વિપુલ ભોગોપભોગને ભોગવતા વિચરે છે.

● વિવેચન-૪૬ :-

હવે ઋષભનો કુમારાવસ્થા અને રાજ્યના ગ્રહણપણથી જે કાળ પૂર્વે કહ્યો, તે સંગ્રહરૂપણે જણાવવાને કહે છે - તે વ્યક્ત છે.

હવે છન્નસ્થતા આદિ પર્યાયને બતાવવાપૂર્વક નિર્વાણ કલ્યાણક કહે છે - ઋષભ અરહંત ૧૦૦૦ વર્ષ છન્નસ્થ પર્યાય પૂર્ણ કર્યો. ૧૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન એક લાખ પૂર્વ કેવલી પર્યાય પામીને એક લાખ પૂર્વ બહુ પ્રતિપૂર્ણ અર્થાત્ દેશથી પણ ન્યૂન નહીં એ રીતે શ્રામણ્ય પર્યાય પાળીને અને ૮૪ લાખ સર્વાયુ પાળીને - ભોગવીને...

... હેમંત-શીતકાળ માસની મધ્યે જે ત્રીજો માસ, પાંચમો પક્ષ તે માઘબહુલ અર્થાત્ મહામાસનો કૃષ્ણ પક્ષ, તે મહાવદની તેરસના દિવસે - X - ૧૦,૦૦૦ અણગાર સાથે સંપરિવરીને અષ્ટાપદ પર્વતના શિખરે ચૌદભક્ત - છ ઉપવાસ, તે પણ પાણીના આહારરહિત સમ્યક્ પર્યક-પન્નાસને બેસીને, પણ ઉભા ઈત્યાદિ નહીં, પૂર્વાહ્ણ કાળ સમયાં અભિજિત નક્ષત્ર વડે ચંદ્રનો યોગ પામીને સુષમાદુષમામાં ૮૯ પક્ષ બાકી રહ્યા ત્યારે - X - X - મરણધર્મને પામ્યા, સંસારને ઉલ્લંઘી ગયા. યાવત્ શબ્દથી જન્મ-જરા-મરણના બંધનથી મુક્ત થયા, સિદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત-અંતકૃત્ થઈ પરિનિર્વાણ પામ્યા.

તેમાં સમ્યગ્ - ફરી ન આવવાપણે, ઉર્ધ્વ-લોકાગ્રલક્ષણ સ્થાન પામ્યા, ફરી સુગત આદિની જેમ અવતારી ન થાય તે. જેમ અન્ય તીર્થિકો કહે છે કે - ધર્મતીર્થના કર્તા જ્ઞાની પરમપદને પામીને, ગયા પછી પણ ફરી તીર્થના નિસ્તારને માટે પાછા આવે છે, તે વાત [જેન મતમાં સ્વીકાર્ય નથી] તેથી “અપુનરાવૃત્તિ” કહ્યા છે.

જન્માદિ બંધન છેદીને, બંધન-બંધનના હેતુભૂત કર્મને છેદીને. સિદ્ધ-નિષ્ઠિતાર્થ. બુદ્ધ-જ્ઞાતતત્ત્વ, મુક્ત-ભવોપગ્રાહી કર્માશોથી, સર્વ દુઃખોનો અંત કરનાર. પરિનિવૃત્ત-ચોતરફથી શીતીભૂત થયેલ, કેમકે કર્મકૃત્ સકલ સંતાપોથી રહિત છે. જેમના સર્વે પણ શારીરાદિ દુઃખો ક્ષીણ થયા છે તેવા.

હવે ભગવંત નિર્વાણ પામતા જે દેવકૃત્ય છે તેને કહે છે - જે સમયે ઈત્યાદિ. અવધિજ્ઞાન વડે ઉપયોગયુક્ત થતાં. બાકી સુગમ છે ઉપયોગ કરીને એ પ્રમાણે કહ્યું - શું કહ્યું ? પરિનિવૃત્ત, જંબૂદ્વીપદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રમાં કૌશલિક ઋષભ અરહંત. તે હેતુથી જીત - કલ્પ, આચાર. હવે કહેવાનાર તેવો - ભૂત, વર્તમાન, ભાવિ [ત્રણે કાળના] શકના - આસન વિશેષ અધિષ્ઠાતા દેવોની મધ્યમાં, ઈન્દ્રોના - પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત દેવોના કે દેવોમાં, રાજા-કાંતિ આદિ ગુણથી અધિક શોભતાં,

તીર્થકરોના પરિનિર્વાણ મહોત્સવ કરવાને ત્યાં જઈએ.

હું પણ તીર્થકર ભગવંતનો પરિનિર્વાણ મહોત્સવ કરીશ. એમ વિચારીને નિર્વાણ પામેલ ભગવંતને વંદે છે - સ્તુતિ કરે છે, નમે છે - પ્રણામ કરે છે.

જે જીવરહિત છતાં તીર્થકરના શરીરને ઈન્દ્ર વાંધુ, તે ઈન્દ્રના સમ્યગ્ દૃષ્ટિપણથી નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવ અરહંતનું વંદનીયપણું તેના વડે શ્રદ્ધાનું તે તત્ત્વ છે.

[અહીં વંદન અને નમન, એ બે વિશેષણોથી શકનો ભગવંતમાં તીવ્રરાગ અને ધર્મનીતિજ્ઞત્વને સૂચવે છે. [શંકા] જ્ઞાનાદિશૂન્ય એવા તીર્થકરના શરીરનું જે વંદનાદિ પર્યુપાસન સુધી કહ્યું, તે શકનો આચાર જ છે, પણ ધર્મનીતિ નથી, એમ ન કહેવાય ? ના, તેમ નથી. સ્થાપના જિનના પણ વંદનાદિ ધર્મ અને નીતિમાં આપતિ આવે. સ્થાપના જિનની આરાધનાની અછિન્ન પરંપરા અને આગમની સંમતિથી યુક્તિયુક્ત છે. કેમકે આગમમાં પણ કુલ, ગણ, સંઘ, ચૈત્યાદિની વૈયાવસ્થાદિનું કથન છે. પ્રવચનમાં જે આરાધ્ય છે, તે નામાદિ ચારે પણ યથાસંભવ વિધિ વડે આરાધ્ય છે. - X - X - ઈત્યાદિ કથન પ્રસંગે શ્રી હીર-વૃત્તિમાં છે.]

વાંદી-નમીને શું કરે છે ? તે કહે છે - ૮૪,૦૦૦ સામાનિકોની શરીર-વૈભવ-દ્યુતિ-સ્થિતિ આદિ વડે શકની તુલ્યતા વડે, ૩૩-ત્રાયસ્ત્રિંસક-ગુરુસ્થાનીય દેવો વડે, ચાર લોકપાલો - સોમ, યમ, વરુણ અને કુબેર નામના છે, તેના વડે, યાવત્ પદથી આઠ અગ્રમહિષીઓ - પન્ના, શિવા, શયી, અંજૂ, અમલા, અપ્સરા, નવમિકા, રોહિણી, આ આઠેના પરિવાર સહિત, એ સોળ હજાર - સોળ હજાર દેવી પરિવાર યુક્ત, ત્રણ પર્ષદા-બાહ્ય-મધ્ય-અભ્યંતરરૂપ, તેના વડે. સાત સૈન્ય - અશ્વ, હાથી, રથ, સુભટ, વૃષભ, ગંધર્વ, નાટ્ય, તે સાત વડે, તે સાત સૈન્યોના અધિપતિ તેના વડે, ચાર-ચોર્યાશી હજાર અર્થાત્ ચારે દિશામાં પ્રત્યેકમાં ૮૪,૦૦૦ અંગરક્ષકો વડે કુલ ૩,૩૬,૦૦૦ અંગરક્ષક દેવો વડે અને બીજા પણ ઘણાં સૌધર્મ કલ્પવાસી દેવો અને દેવીઓ વડે પરિવરેલો...

આવો શક દેવજનપ્રસિદ્ધ એવી ઉત્કૃષ્ટ - કેમકે પ્રશસ્ત વિહાર્યોગતિમાં ઉત્કૃષ્ટપણે છે, યાવત્ પદથી માનસ ઉત્સુકતાથી ત્વરિત એવી, કાયાથી ચપળતાવાળી, ચંડા-ક્રોધાવિષ્ટા સમાન શ્રમના અસંવેદનવાળી, જવના - પરમ ઉત્કૃષ્ટ વેગવાળી ગતિ વડે.

અહીં સિદ્ધાંત પ્રસિદ્ધ ચંડાદિ ગતિ ગ્રહણ ન કરવી, તેનો પ્રતિક્રમ સંખ્યાત યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રના અતિક્રમણથી. તેથી આટલા પદો દેવગતિના વિશેષણરૂપે યોજવા ખેઈએ. દેવો તથા ભવ સ્વભાવ વડે અચિંત્ય સામર્થ્યથી અત્યંત શીઘ્ર જ ચાલે છે. અન્યથા જિનેશ્વરના જન્મ આદિમાં મહોત્સવ નિમિત્તે તે જ દિવસે જલ્દીથી દેવલોકથી અત્યંત દૂર દેવો કઈ રીતે આવે ?

ઉદ્ધૂતા - ઉડતી એવી દિશાના અંત સુધી વ્યાપેલી રજ જેવી જે ગતિ, તેના વડે. તેથી જ નિરંતર શીઘ્રત્વના યોગથી શીઘ્ર એવી દિવ્યા-દેવોચિત દેવગતિ વડે જતાં-જતાં. તીર્ણ અસંખ્યાતા દ્વીપસમુદ્રોની વચ્ચેવચ્ચથી - મધ્યભાગતી જ્યાં અષ્ટાપદ

પર્વત છે, જ્યાં તીર્થંકર ભગવંતનું શરીર છે, ત્યાં જ આવે છે. - X - X -

ત્યાં આવીને જે કરે છે, તે કહે છે - આવીને વિમના-શોકાકુળ મનવાળા, અશ્રુપૂર્ણ નયને તીર્થંકરના શરીરને ત્રણ વખત આદક્ષિણ પ્રદક્ષિણા કરે છે, પછી બહુ દૂર નહીં કે બહુ નીકટ નહીં તેવા યથાસ્થાને શુશ્રૂષા કરતા હોય તેમ, તે અવસરમાં પણ, ભક્તિના આવેશપણથી ભગવંતના વચનના શ્રવણની ઈચ્છાથી અનિવૃત્ત, યાવત્ પદથી પંચાંગપ્રણામાદિ વડે નમસ્કાર કરતાં, અભિ - ભગવંતને લક્ષ્ય કરીને મુખ છે જેમનું તે, તથા વિનય - અંતર બહુમાનથી અંજલિ કરીને પૂર્વવત્ પર્યુપાસે - સેવે છે.

હવે બીજા ઈન્દ્રની વક્તવ્યતા કહે છે - તે સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ - અરબંસિ - નિર્મળ જે અંબર વસ્ત્ર-સ્વચ્છતાથી આકાશ સમાન વસ્ત્રો, તેને ધારણ કરે છે. યાવત્ શબ્દથી માળા મુગટ ધારી, નવા સુવર્ણના સુંદર ચંચળ કુંડળ ગાલ ઉપરતી ફરી રહેલા હોય તેવા, મહાબ્રહ્મ, મહાધૃતિ, મહાબળ, મહાયશ, મહાનુભાવ, મહાસૌખ્ય, સુંદર શરીરી, લાંબી વનમાળાધારી, ઈશાનકલ્પમાં ઈશાનઅવતંસક વિમાનમાં સૌધર્મા સભામાં ઈશાન સિંહાસને બેસીને...

૨૮ લાખ વિમાનો, ૮૦,૦૦૦ સામાનિકો, ૩૩-ત્રાયસ્ત્રિંસકો, ચાર લોકપાલો, સાપરિવાર આઠ અગ્રમહિષી, ત્રણ પર્ષદા, સાત સૈન્ય, સાત સૈન્યાધિપતિ, ૩,૨૦,૦૦૦ આત્મરક્ષક દેવો, બીજા ઈશાનકલ્પવાસી દેવો-દેવીનું આધિપત્ય, પૌરોપત્ય, સ્વામીત્વ, ભર્તૃત્વ, મહત્તરકત્વ, આજ્ઞા-ઐશ્વર્ય સેનાપત્ય કરતો, પાળતો, મહા આહતયુક્ત ગીત, વાર્જિત્ર, તંત્રી, તલ, તાલાદિના સ્વથી બધું સ્પષ્ટ છે.

વિશેષ એ કે - આલગિત - યથાસ્થાને સ્થાપેલ માળા-મુગટ જેણે તે તથા નવા જ એવા સુવર્ણમય સુંદર ચિત્રકૃત્, ચંચળ- અહીં તહીં ચાલતા એવા કુંડલો વડે જેના ગાલ વિલેખિત છે તેવો.

જે રીતે શક સૌધર્મેન્દ્ર પોતાના પરિવાર સાથે કહ્યો. તે રીતે ઈશાનેન્દ્ર પણ કહેવો. તે પર્યુપાસે છે સુધી જાણવું.

એ પ્રમાણે - શકના કથન મુજબ બધાં દેવેન્દ્ર-વૈમાનિકો અસ્યુતેન્દ્ર સુધી આવે છે. કઈ રીતે ? નિજકપરિવાર - પોત પોતાના સામાનિકાદિ પરિવારની સાથે. ભગવંત શરીરની પાસે આવ્યા.

એ પ્રમાણે વૈમાનિકના પ્રકારથી યાવત્ ભવનવાસી-દક્ષિણોત્તર ભવનપતિના વીશ ઈન્દ્રો આવે છે. અહીં યાવત્ શબ્દ અન્ય કોઈ અંતર્ગત્ સંગ્રહનું સૂચક નથી. કેમકે સંગ્રહ ગ્રાહ્ય પદોનો અભાવ છે, પરંતુ સજાતીય ભવનપતિનું સૂચક છે.

વાણમંતર - વ્યંતરોના કાળ આદિ સોળ ઈન્દ્રો આવે છે. [શંકા] સ્થાનાંગાદિમાં ૩૨-વ્યંતરેન્દ્રો કહ્યા છે, અહીં ૧૬-કેમ કહ્યા ? [સમાધાન] મૂળભેદરૂપ ૧૬-મહર્દિક 'કાળ' આદિ ઈન્દ્રો લીધા છે, તેના અવાંતર ભેદ રૂપ ૧૬-'અણપત્ની આદિ ઈન્દ્રો અત્ય ઋદ્ધિવાળા હોવાથી અહીં તેની વિવક્ષા કરેલ નથી અથવા આ સૂત્રકારની

વિચિત્ર પ્રવૃત્તિ છે, જે બીજે પ્રસિદ્ધ ભાવો, કોઈ આશય વિશેષથી સ્વસૂત્રમાં સૂત્રકાર બાંધતા નથી. જેમ પ્રતિવાસુદેવો બીજે - આવશ્યક નિર્યુક્તિ આદિમાં ઉત્તમ પુરુષ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે, છતાં ચોથા અંગમાં ચોપનમાં સમવાયમાં પ્રતિવાસુદેવને ઉત્તમ પુરુષ કહ્યા નથી.

ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં એક-એક અવસર્પિણીમાં ચોપન-ચોપન મહાપુરુષો ઉપજે છે, તે આ પ્રમાણે - ૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨-ચકવર્તી, ૮-બલદેવ, ૮-વાસુદેવ. પણ ઉપલક્ષણથી તે પણ ગ્રહણ કરવા.

જ્યોતિષ્કોના બે ચંદ્રો, બે સૂર્યો છે, જાતિને આશ્રીને એક-એક ગણેલ છે. વ્યક્તિગત તો તે અસંખ્યાતા છે. નિજક પરિવાર - સહ વર્તી સ્વપરિકરવાળા ગણવા.

ત્યારપછી શક શું કરે છે ? તે કહે છે - ત્યારપછી દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક, તે ઘણાં ભવનપતિ આદિ દેવોને આમ કહે છે - જલ્દીથી અર્થાત્ વિલંબરહિતપણે, ઓ દેવોનો પ્રિય ! અહીં દેવાન્ - સ્વામીને અનુકૂળ આચરણથી અનુરૂપ રહી ખુશ કરે તે દેવાનુપ્રિય. નંદનવનથી સરસ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ નહીં તે ગોશીર્ષ નામનું શ્રેષ્ઠ ચંદન, તેના લાકડાં લાવો, લાવીને ત્રણ ચિતા કરાવો. એક તીર્થંકર ભગવંતની, એક ગણધરની, એક બાકી રહેલા અણગારોની.

અહીં આ આવશ્યકવૃત્તિ આદિમાં કહેલ ચિતા રચનાનો દિશા વિભાગ - નંદનવનથી લાવેલ ચંદનના લાકડા વડે ભગવંતને માટે પૂર્વમાં ગોળ ચિતા, ગણધરોને માટે પશ્ચિમમાં ત્ર્યસ ચિતા, બાકીના સાધુને ઉત્તરમાં ચતુરસ્ર ચિતા દેવોએ કરી.

(શંકા) આવશ્યકાદિમાં ઈદ્દણાકૂળમાં બીજી ચિતા કહી, અહીં ગણધરોને કેમ કહી ? [સમાધાન] અહીં પ્રધાનપણે ગણધરોના ઉપાદાનમાં પણ ઉપલક્ષણથી ગણધર વગેરેની ઈદ્દણાકૂળમાં બીજી ચિતા જાણવી, તેમાં કોઈ આશંકા ન કરવી.

ત્યારપછી ચિતા રચના બાદ શક શું કરે છે ? તે કહે છે - તે સ્પષ્ટ છે, પછી ક્ષીરોદક મંગાવીને પછી તે શક શું કરે છે તે બતાવે છે - પછી શક તીર્થંકરના શઓરીરને ક્ષીરોદક વડે ન્હવડાવે છે, પછી શ્રેષ્ઠ ગોશીર્ષ ચંદન વડે અનુલેપન કરે છે, અનુલેપન કરીને હંસલક્ષણ - સ્વેત શાટક-વસ્ત્ર માત્ર, તે એક વિશાળ પટ્ટ કહેવાય છે. તેવા હંસનામક પટશાટકને પહેરાવે છે. પછી સર્વાલંકારથી વિભૂષિત કરે છે.

ત્યારપછી તે ભવનપતિ આદિ દેવો ગણધરો અને અણગારોના શરીરોને તે પ્રમાણે જ કરે છે. અહત - અખંડિત દિવ્ય એવા શ્રેષ્ઠ દેવદૂષ્ય યુગલને પહેરાવે છે. બાકી વ્યક્ત છે.

ત્યારપછી શકએ ભવનપતિ આદિને આ પ્રમાણે કહ્યું - ઓ દેવાનુપ્રિયો ! જલ્દીથી ઈદ્દણાકૂળના ચિત્રયુક્ત ત્રણ શિબિકાને વિકુર્વો ઈત્યાદિ સ્પષ્ટ છે.

ત્યારપછી શક ભગવંતના શરીરને શિબિકામાં આરોહે છે - મૂકે છે, મહાબ્રહ્મિ વડે ચિતાના સ્થાને લઈ જઈને ચિતામાં સ્થાપન કરે છે, બાકી બધું સ્પષ્ટ જ છે.

પછી શક, અગ્નિકુમાર દેવોને આમંત્રણ કરે છે - જોલાવે છે. જોલાવીને આ પ્રમાણે કહે છે - ઓ અગ્નિકુમાર દેવો ! તીર્થંકરની ચિતામાં, ગણધરની ચિતામાં અને અણગારોની ચિતામાં અગ્નિકાચની વિકુર્વણા કરો. વિકુર્વીને મારી આજ્ઞા પાછી આપો.

પછીના બંને સૂત્રો પણ વ્યક્ત જ છે, ઉજ્જ્વાલચત-દીપ્ત, પ્રગટાવો, તીર્થંકરના શરીર યાવત્ અણગારના શરીરને ધ્માપિત કરો, સ્વ વર્ણનો ત્યાગ કરીને, બીજા વર્ણને પામે તે રીતે તે શરીરોના અગ્નિસંસ્કાર કરો.

ત્યારપછી તે શકએ ભવનપતિ આદિ દેવોને આ પ્રમાણે કહ્યું - ઓ દેવાનુપ્રિય ! તીર્થંકરની ચિતામાં યાવત્ અણગારની ચિતામાં અગરુ, તુરુષ્ક, ઘી, મધ એ દ્રવ્યો કુંભાગ્રશઃ અનેક કુંભ પરિમાણ અને ભારાગ્રશઃ અનેક ૨૦-તુલા પરિમાણ અથવા પુરુષ વડે ઉત્ક્રેપણીય તે ભાર, તે અગ્ર - પરિમાણ જેનું છે તે ભારાગ્ર, તેવાં ઘણાં ભારાગ્રને લઈ આવો એ પૂર્વવત્ જાણવું.

હવે માંસાદિને બાળી નંખાયા પછી બાકી રહેલાં અસ્થિનું શક શું કરે છે ? કરે છે ? તે કહે છે - તે સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે - ક્ષીરોદક વડે અર્થાત્ ક્ષીરસમુદ્રથી લાવેલ જળ વડે વિદ્યાપિત - શાંત કરે છે.

હવે અસ્થિ વક્તવ્યતા કહે છે - ત્યારપછી ચિતિકાને શાંત કર્યા પછી ભગવંત તીર્થંકરની ઉપરની જમણી બાજુની સક્રિય-દાઢા શક ગ્રહણ કરે છે. કેમકે તે ઉર્ધ્વલોકનો વાસી છે અને દક્ષિણ લોકાર્દ્રનો અધિપતિ છે. [અહીં હીર-વૃત્તિમાં જણાવે છે-]

જિનની દાઢા જિનની જેમ આરાધ્ય છે કેમકે જિનસંબંધી વસ્તુપણે છે. જિનપ્રતિમા કે જિનસ્થાપિત તીર્થસમાન છે. જેનામાં જિનભક્તિ છે. તેનામાં જ તેમની દાઢાદિની ભક્તિ છે, અન્યથા ભક્તિ અસંભવ છે. અમિત્રની આકૃતિ જોઈને અને નામાદિ સાંભળીને કે અનુમોદનથી ભક્તિ ન થાય પણ કોઈપણે કોઈ રીતે તેને સાંભલીને કે જોઈને તેની ભક્તિ થાય. એમ દાઢાદિની ભક્તિ જિનભક્તિ જેવી છે.

(શંકા) જિનપ્રતિમા તેવી જિન આકૃતિવાળી હોવાથી જિનની સ્મૃતિના હેતુપણાથી તીર્થની અને તીર્થંકરસ્થાપિતપણાથી સર્વગુણોના આશ્રયત્વથી અને તીર્થંકર પણ નમસ્કરણીયતાથી તેમનું આરાધન યુક્ત છે, કેમકે વસ્તુગત તે જિનારાધનપણાથી જ છે, પરંતુ દાઢાનું આરાધન કઈ રીતે જિનભક્તિ કહેવાય ?

(સમાધાન) જેમ એક જ હરિવંશકુળ આ નેમિનાથના કુળ ઈત્યાદિ રૂપથી નેમિનાથને આશ્રીને મહાફળદાયી થાય છે, તે એ પ્રમાણે કૃષ્ણ વાસુદેવના કુળ આદિ વડે કૃષ્ણ વાસુદેવને આશ્રીને ન થાય, એ પ્રમાણે દાઢા આદિ ઋષભદેવાદિ સંબંધિ તીર્થંકરને આશ્રીને શ્રવણપથમાં આવેલ છતાં મહાફળનો હેતુ છે, તો પછી તેનું પૂજનાદિ શા માટે? પ્રતિમા તીર્થંકરની આકૃતિ માત્ર જ છે, તેના શરીરના અવયવો નથી શું? દાઢા સાક્ષાત્ શરીર અવયવ જ છે. આ દાઢા ઋષભદેવ સંબંધી છે, એ

પ્રમાણે સ્વયં વિચારતા કે સાંભળતા મહાનિર્જરાનો હેતુ છે. એમ કરીને સ્વયં જ સમ્યગ્ વિચારતા આશંકા થતી નથી. એ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિને તેમના અસ્થિ આદિનું ગ્રહણ અને પૂજન જિનભક્તિ છે તેમ સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે હીરવૃત્તિમાં કહે છે.

ઈશાનેન્દ્ર એ ઉપરની ડાબી દાઢા ગ્રહણ કરી, કેમકે તે ઉર્ધ્વ લોકવાસી છે અને ઉત્તર લોકાર્દ્રનો અધિપતિ છે.

અસુરેન્દ્ર અસુરરાજ ચમરે નીચેની જમણી બાજુની દાઢા ગ્રહણ કરી, કેમકે તે અધોલોકવાસી છે અને દક્ષિણ શ્રેણીનો અધિપતિ છે. બલિ, દક્ષિણના અસુર વડે વિ - વિશિષ્ટ રોચન - દીપવું તે, અર્થાત્ દીપ્તિ જેની છે, તે વૈરોચન, ઉત્તરનો અસુર, દક્ષિણના કરતાં ઉત્તરીયની અધિક પુન્યપ્રકૃતિ હોવાથી, તેનો ઈન્દ્ર, એ રીતે વૈરોચન રાજા પણ છે, તેણે નીચેની ડાબી બાજુની દાઢા ગ્રહણ કરી કેમકે તે અધોલોકવાસી અને ઉત્તરશ્રેણીનો અધિપતિ છે.

બાકીના ભવનપતિ, યાવત્ શબ્દથી વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકો પણ લેવા. વૈમાનિક દેવો મહર્ષિદેવના ક્રમે બાકીના અંગો-બુજાદિના અસ્થિ અને ઉપાંગ-અંગની સમીપવર્તી અંગુલી આદિના અસ્થિને ગ્રહણ કરે છે.

અહીં ભાવ આ છે - સનત્કુમારાદિ ૨૮-ઈન્દ્રો બાકી રહેલા ૨૮-દાંતોને અને બાકી રહેલા ઈન્દ્રો અંગ-ઉપાંગના અસ્થિને ગ્રહણ કરે છે. દેવોને તેનું ગ્રહણ કરવામાં શો હેતુ છે ? તે કહે છે - કેટલાંક લોકો જિનભક્તિથી જિનેશ્વર નિર્વાણ પામ્યા પછી જિનઅસ્થિને જિનવત્ આરાધ્ય જાણે છે. કેટલાંક આ જિન-પુરાતન એવું આચીર્ણ હોવાથી અમારું પણ આ કર્તવ્ય છે, એમ માનીને લે છે. કેટલાંક તે પુન્ય છે' માનીને લે છે.

અહીં બીજા ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ આ હેતુ પણ છે - જે (આ દાઢા આદિને) રોજ પૂજે છે, તેનો કદાચ ક્યારેક કોઈ પરાભવ કરે તો તે દાઢાદિને પ્રક્ષાલીને તેના જળ વડે પોતાની રક્ષા કરાવે છે. સૌધર્મેન્દ્ર અને ઈશાનેન્દ્ર બંનેને પરસ્પર વૈર હોય છે, તેને છાંટવાથી વૈરનો ઉપશમ થાય છે ઈત્યાદિ જાણવું.

તથા “વ્યાખ્યાથી વિશેષાર્થ જણાય છે” આથી વિદ્યાધર મનુષ્યો ચિતાની ભસ્મની શેષ ગ્રહણ કરે છે, તેઓ સર્વોપદ્રવને શાંત કરનાર માને છે. ત્રણ જગત્ના આરાધ્ય તીર્થંકરો તો ઠીક, પણ યોગ ભૃત્ ચક્રવર્તીની અસ્થિ પણ દેવો ગ્રહણ કરે છે.

હવે ત્યાં વિદ્યાધર આદિ વડે અહંપૂર્વિકાથી ભસ્મ ગ્રહણ કરાવે ત્યારે અને અખાતની ગર્તામાં જતાં ત્યાં પામરજનકૃત્ આશાતના પ્રસંગ ન આવે અને તીર્થ પ્રવૃત્તિનું સાતત્ય રહે તેથી સ્તૂપવિધિ કહે છે - તે સર્વે સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે - સંપૂર્ણપણે રત્નમય - અંદર અને બહાર રત્નોથી ખચિત મહાતિમહત - અતિ વિસ્તીર્ણ, - X - ત્રણ ચૈત્યસ્તૂપો. તેમાં ચૈત્ય-ચિત્તને આહ્વાદક એવા સ્તૂપોને ત્રણ ચિતાની ભૂમિ ઉપર કરે છે, આજ્ઞા કરણ સૂત્રમાં તે ઘણાં ભવનપતિ આદિ દેવો તે પ્રમાણે કરે છે. [તેમ જાણવું.]

જેમ આજ્ઞા કરણ સૂત્રમાં યાવત્ કરણથી સૂત્રકારે લાઘવતા સૂચવી, તે પ્રમાણે પૂર્વસૂત્રમાં પણ કેમ લાઘવ વિચારણા ન કરી ?

સૂત્રથી પ્રવૃત્તિ વિચિત્ર હોય છે, માટે તેમ કહ્યું.

ત્યારપછી તે ઘણાં ભવનપતિ આદિ દેવો સ્તૂપ ઉપર-પાસે યથોચિત તીર્થકરનો પરિનિર્વાણ મહોત્સવ કરે છે. કરીને જ્યાં આકાશખંડમાં નંદીશ્વરદ્વીપ છે, ત્યાં આવે છે.

ત્યારપછી તે શક પૂર્વના અંજનગિરિ પર્વતે અષ્ટાહિકા-આઠ દિવસીય સમારોહ જે મહોત્સવમાં હોય છે, તે અષ્ટાહિકા, તેમાં મહામહોત્સવ કરે છે.

ત્યારપછી શકના ચારે લોકપાલો સોમ-ચમ-વરુણ અને વૈશ્રમણ, તેની નીકટના ચાર દધિમુખ પર્વત ઉપર અષ્ટાહિકા મહોત્સવ કરે છે. અહીં નંદીશ્વરદ્વીપ શબ્દોનો શો અર્થ છે ?

નન્દ્યા-પર્વત પુષ્કરિણી આદિ પદાર્થ સાર્થ સમુદ્ભૂત એવી અતિ સમૃદ્ધિથી ઈશ્વર-સ્ફાતિમાન તે નંદીશ્વર, તે જ મનુષ્યદ્વીપોની અપેક્ષાથી ઘણાં સિદ્ધાયતનાદિના સદ્ભાવથી શ્રેષ્ઠ છે, માટે નંદીશ્વરવર, તથા અંજનરત્નમયપણાથી અંજન અથવા કૃષ્ણ વર્ણપણાથી અંજન તુલ્ય હોવાથી અંજનક. દહીં સમાન ઉજ્જ્વલ વર્ણ મુખ-શિખર, રજતમયપણાથી જેમાં છે તે.

હવે ઈશાનેન્દ્રના નંદીશ્વરે આગમનની વક્તવ્યતા કહે છે - ઈશાને દેવેન્દ્ર ઉત્તરના અંજનકે અષ્ટાહિકા કરે છે, તેમના લોકપાલો ઉત્તરીય અંજનકના પરિવારરૂપ ચાર દધિમુખે અષ્ટાહિકા કરે છે.

ચમર દક્ષિણના અંજનકે અને તેના લોકપાલો દધિમુખ પર્વત ઉપર કરે. બલીન્દ્ર પશ્ચિમના અંજનકે અને તેના લોકપાલો દધિમુખ પર્વત ઉપર અષ્ટાહિકા કરે છે.

ત્યારપછી તે ઘણાં ભવનપતિ આદિ દેવો અષ્ટાહિકા મહામહોત્સવરૂપ કરે છે. આ અષ્ટાહિકા સૌધર્મેન્દ્ર આદિ વડે અલગ-અલગ કરાય છે. અષ્ટાહિકા મહામહોત્સવ કરીને જે લોકદેશમાં પોત-પોતાના સંબંધી વિમાનો હોય, જ્યાં-જ્યાં પોત-પોતાના ભવનો-નિવાસપ્રાસાદ હોય, તેમાં જ્યાં-જ્યાં સુધર્માસભા હોય, જ્યાં-જ્યાં પોત-પોતાના સંબંધી માણવક નામે ચૈત્ય સ્તંભ હોય, ત્યાં આવે છે. આવીને ત્યાં વજ્રમય ગોલક સમુદ્ગક - ગોળ ડાબલામાં જિનસકિથને મૂકે છે. સકિથ પદના ઉપલક્ષણથી દાંત વગેરે પણ યથાયોગ્ય મૂકે છે.

અહીં જ્ઞાતાધર્મકથાંગમાં કહેલ મલ્લિનાય નિર્વાણ મહિમા અધિકારમાં કહેલ સૂત્રગત વૃત્તિ અનુસારે માણવક, તેમાંથી ગોળ ડાબલો કાઢીને સિંહાસને મૂકે છે. તેમાં રહેલા જિનસકિથ પૂજે છે. તેમાં ઋષભજિનના સકિથ-દાઢાદિ પણ મૂકે છે, તેમ જાણવું.

મૂકીને પછી તેને શ્રેષ્ઠ માળા વડે અને ગંધ વડે અર્ચના કરે છે, અર્ચન કરીને

વિપુલ-ભોગોચિત, ભોગોને ભોગવતાં વિચરે છે - રહે છે. અહીં બીજા કહે છે કે - ચારિત્રાદિગુણ રહિત ભગવંતના શરીરના પૂજનાદિ પૂર્વે પણ મને અંદરના ઘાની જેમ નડતા હતા, ત્યારે પછી આ જિનસકિથ આદિનું પૂજન ઘામાં ક્ષારની જેમ વધારે પીડે છે. (તેનું શું ?)

આવું ન બોલવું. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય જિન પણ ભાવજિન માફક જ વંદનીયપણે છે. ત્યારે ભગવંતના શરીરના દ્રવ્યજિન રૂપત્વથી અને સકિથ આદિ તેમનાં જ અવયવ હોવાથી ભાવજિનના ભેદથી વંદનીયપણે જ છે. અન્યથા ગર્ભપણે ઉત્પન્ન માત્ર ભગવંતને “શ્રમણ ભગવંત મહાવીર” ઈત્યાદિ આલાપ વડે સૂત્રકારે સૂત્ર રચનામાં શકસ્તવ આદિ પ્રયોગ કર્યો ન હોત. તેથી જ જિનસકિથ આદિના આશાતનાભીરુ જ દેવો ત્યાં કામ સેવનાદિમાં પણ પ્રવર્તતા નથી.

એ રીતે ત્રીજો આરો ગયો. હવે ચોથા આરાનું સ્વરૂપ કહે છે -

● સૂત્ર-૪૭ થી ૪૯ :-

(૪૭) ત્રીજા આરાનો બે કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ વીત્યા પછી અનંત વર્ષ પર્યાયોથી યાવત્ અનંત ઉત્થાન કર્મ યાવત્ દ્વાસ થતાં થતાં આ દુષ્ક્રમસુષ્ક્રમ નામક આરાનો હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! આરંભ થયો.

ભગવન્ ! તે સમયમાં ભરતક્ષેત્રના કેવા પ્રકારના આકારભાવ પ્રત્યાવતાર કહેલા છે ? ગૌતમ ! બહુસમરમણીય ભૂમિભાગ કહેલ છે, જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કર યાવત્ મણી વડે ઉપશોભિત હોય, તે આ પ્રમાણે કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ.

ભગવન્ ! તે આરામાં ભરતક્ષેત્રના મનુષ્યોના કેવા આકારભાવ પ્રત્યાવતાર કહેલા છે ? ગૌતમ ! તે મનુષ્યોને છ ભેદે સંઘચણ, છ ભેદે સંસ્થાન, ઘણાં ધનુષ્ ઉર્ધ્વ ઉંચાઈથી, જઘન્યથી અંતર્મૂહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોડીનું આયુ પાલન કરે છે. પાળીને કેટલાંક નરકગામી, યાવત્ દેવગામી થાય છે, કેટલાંક સિદ્ધ, બુદ્ધ યાવત્ સર્વ દુઃખોનો અંત કરનારા થાય છે.

તે ચોથા આરામાં ત્રણ વંશો ઉત્પન્ન થયા. તે આ પ્રમાણે - અરહંતવંશ, ચક્રવર્તીવંશ, દશાર્હવંશ.

તે સમયમાં ૨૩ તીર્થકરો ૧૧-ચક્રવર્તીઓ, ૯-બલદેવ અને ૯-વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા.

(૪૮) તે ચોથા આરામાં ૪૨,૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન એક સાગરોપમ કોડાકોડી કાળ વ્યતીત થયા પછી અનંત પર્યાયોથી આદિ પૂર્વવત્ યાવત્ પરિહાનીથી દ્વાસ થતાં-થતાં આ દુષ્ક્રમ નામે પાંચમો આરાનો આરંભ હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણો ! થશે.

ભગવન્ ! તે આરામાં ભરતક્ષેત્રના કેવા આકાર-ભાવપ્રત્યાવતાર થશે ? ગૌતમ ! બહુસમ રમણીય ભૂમિભાગ થશે, જેમ કોઈ આલિંગપુષ્કર કે મૃદંગપુષ્કર યાવત્ વિવિધ પંચવર્ણીમણી કે જે કૃત્રિમ અથવા અકૃત્રિમ હોય તેના વડે [તે

શોભિત હશે.]

ભગવન્ ! તે સમયમાં ભરતક્ષેત્રના મનુષ્યોના કેવા પ્રકારે આકાર ભાવ પ્રત્યવતાર કહેલ છે ? ગૌતમ ! તે મનુષ્યોને છ ભેદે સંઘયણ, છ ભેદે સંસ્થાન, ઘણાં રત્ની (હાથ) ઉર્ધ્વ ઉંચાઈથી હોય, જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી સાતિરેક સો વર્ષનું આયુ પાલન કરશે, પાલન કરીને કેટલાંક નરકગામી થશે યાવત્ સર્વ દુઃખોનો અંત કરનારા કેટલાંક થશે.

તે સમયમાં પાછલા ત્રિભાગમાં ગણધર્મ, પાપંડ ધર્મ, રાજધર્મ, જાત તેજ તથા ચારિત્રધર્મ વિસ્થેદ પામશે.

[૪૯] તે સમયમાં-પાંચમા આરાના ૨૧,૦૦૦ વર્ષ-કાળ વીત્યા પછી અનંતા વર્ષ પચાયોથી, ગંધ-રસ-સ્પર્શ પચાયોથી યાવત્ દ્રાસ થતાં-થતાં આ દુષ્ક્રમમા નામનો છઠ્ઠો આરો હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! આરંભ થશે.

ભગવન્ ! તે આરામાં ઉત્તમકાષ્ટપ્રાપ્ત ભરત ક્ષેત્રનું [સ્વરૂપ] આકારભાવ પ્રત્યવતાર કેવા હશે? ગૌતમ ! તે કાળે હાહાભૂત, ભંભાભૂત, કોલાહલભૂત સમઅનુભાવથી અત્યંત કઠોર, ઘૂળથી મલિન, દુર્વિષહ, વ્યાકુળ, ભયંકર વાયુ અને સંવર્તક વાયુ ચાલશે. દિશાઓ વારંવાર ઘુમાડાને છોડશે. તે સર્વથા રજથી ભરેલી અને ઘૂળથી મલિન તથા ઘોર અંધકારને કારણે પ્રકાશશૂન્ય થઈ જશે. કાળની રૂક્ષતાના કારણે ચંદ્ર અધિક અપથ્ય શીતને છોડશે. સૂર્ય અધિક તપશે.

ગૌતમ ! ત્યારપછી અરસમેઘ, વિરસમેઘ, ક્ષારમેઘ, ખાત્રમેઘ, અગ્નિમેઘ, વિદ્યુત્મેઘ, વિષમેઘ, અપ્રયોજનીય જળયુક્ત વ્યાધિ-રોગ-વેદના ઉત્પાદક પરિમાણ જળ, અમનોજા જળયુક્ત, ચંક-વાયુથી અપહત તીક્ષ્ણ ઘારા છોડનારી વર્ષાને વરસાવશે.

ઉક્ત વર્ષાથી ભરતક્ષેત્રમાં ગ્રામ, આકાર, નગર, ખેડ, કર્બટ, મડંબ, દ્રોણમુખ, પાટણ, આશ્રમમાં રહેલ જનપદ-ચતુષ્પદ-ગવેલક- ખેચર-પક્ષિસંઘ ગામ અને અરણ્યમાં રહેલ ત્રસ અને પ્રાણ જીવો, ઘણાં પ્રકારના વૃક્ષ-ગુચ્છ-ગુલ્મ-લતા-વલ્લિ-પ્રવાલ-અંકુર આદિ તૃણ, વનસ્પતિ અને ઔષ્ઠિનો વિદ્વંસ કરી દેશે... (તથા)

...પર્વત, ગિરિ, ડુંગર, ઉન્નત સ્થળ, બ્રાહ્મ આદિક અને વૈતાદ્યગિરિ સિવાયના પર્વતાદિનું નામ નિશાન મિટાવી દશે.

ગંગા, સિંધુ નદી સિવાયના જળના સ્રોતો, ઝરણા, વિષમગર્ત નીચા-ઉંચા જળના સ્થાનોને સમાન કરી દેશે.

ભગવન્ ! તે સમયમાં ભરતક્ષેત્રની ભૂમિના કેવા આકારભાવ પ્રત્યવતાર [સ્વરૂપ] થશે ?

ગૌતમ ! ભૂમિ અંગારભૂત, મુર્ચ્ચભૂત, ક્ષારિકભૂત, તપ્ત કવેલ્લકભૂત,

તપ્તસમ જ્યોતિભૂત, ઘૂળ-રેણુ-પંક-કીચડ અને ચલનિ એ બધાંની બહુલતાવાળી ભૂમિ થશે. તે ઘરતી ઉપર જીવોને ચાલવાનું દુષ્કર બની જશે.

ભગવન્ ! તે સમયમાં ભરત ક્ષેત્રના મનુષ્યોના કેવા આકાર-ભાવ પ્રત્યવતાર થશે ?

ગૌતમ ! તે મનુષ્યો કુરૂપ, કુવર્ણ, દુગંધિ, દુરસ અને દુષ્ટસ્પર્શવાળા થશે. (તથા) અનિષ્ટ, અકાંત, અપ્રિય, અશુભ, અમનોજા, અમલામ થશે. (વળી) હીનસ્વરવાળા, દીનસ્વરવાળા, અનિષ્ટસ્વરવાળા, અકાંત સ્વરવાળા, અપ્રિયસ્વરવાળા, અમલામ સ્વરવાળા, અમનોજાસ્વરવાળા, અનાદેય વચનવાળા, અવિશ્વાસ્ય, નિર્લજ્જ થશે...

...[તે મનુષ્યો] કૂડ, કપટ, કલહ, બંધ તથા વૈરમાં નિરત થશે. મર્યાદાના અતિક્રમણમાં પ્રધાન, અકાર્ય કરવામાં સદા ઉદિત, ગુરુના નિયોગ અને વિનયથી રહિત, વિકલરૂપવાળા, વધી ગયેલા નાખ-વાળ-દાટી અને મુંછવાળા, કાળા અને રૂક્ષ-કઠોર સ્પર્શવાળા, કૂટેલ જેવા મસ્તક યુક્ત, કપિલવર્ણી-પલિત વાળવાળા, ઘણાં જ સ્નાયુઓ વડે નિબદ્ધ, દુર્દર્શનીય રૂપવાળા, દેહની આસપાસ પડેલ કડચલીરૂપ તરંગોથી વ્યાપ્ત એવા અંગઉપાંગથી યુક્ત હતા... [તેમજ]

...[તે મનુષ્યો] જગયુક્ત વૃક્ષોની સદૈશ પરિણત વચવાળા, પ્રવિરલ અને પરિશટિત દંતશ્રેણિવાળા, ઘડાના વિકૃતમુખ સમાન મુખવાળા, વિષમ એવા ચક્ષુ અને વાંકી નાકવાળા, વંકવલી, વિકૃત-ભયાનક મુખવાળા, દાદ-ખાજ ઈત્યાદિથી વિકૃત કઠોર ચામડીવાળા, કાબરચીતરા શરીરવાળા, ખસર નામક ચામડીના રોગથી પીડિત, કઠોર તીક્ષ્ણ નખોથી ખરજવાને લીધે વિકૃત શરીરવાળા... [તથા]

...તે મનુષ્યો ટોલગતિ [ઉંચેલી ચાલવાળા], વિષમ સંધિ બંધનવાળા, અક્કડુ અસ્થિવાળા, વિભક્ત, દુર્બળ, કુસંઘયણ, કુપ્રમાણ, કુસંસ્થિત, કુરૂપ, કુસ્થાન, કુઆસન, કુશચ્યા, કુભોજન એ બધાંથી યુક્ત, અશુચિ, અનેક વ્યાધિથી પીડિત અંગ-ઉપાંગવાળા, સ્ખલંત-વિહ્વળ ગતિ વાળા, નિરુત્સાહી, સત્વપરિવર્જિત, ચેષ્ટાહિન, નષ્ટતેજ, વારંવાર શીત-ઉષ્ણ-ખર-કઠોર વાયુથી વ્યાપ્ત શરીરવાળા, મલિનઘૂળથી આવૃત દેહવાળા.

...[તથા] ઘણાં ક્રોધ-માન-માયા-લોભવાળા, ઘણાં મોહવાળા, અશુભ દુઃખના ભાગી, પ્રાયઃ ધર્મસંજ્ઞા અને સમ્યકત્વથી પરિભ્રષ્ટ થશે.

તેઓ ઉત્કૃષ્ટ એક હાથ પ્રમાણ ઉંચાઈવાળા, સોળથી વીસ વર્ષ પરમ આયુષ્યવાળા હોય છે. પોતાના ઘણાં પુત્ર-પૌત્ર પરિવારમાં અતિપ્રણય યુક્ત હોય છે. ગંગા-સિંધુ મહાનદી અને વૈતાદ્ય પર્વતની નિશામાં બિલોમાં રહેશે. તે બિલવાસીની સંખ્યા ૭૨ની હશે. તેમનાથી ભવિષ્યમાં ફરી મનુષ્ય જાતિનો

વિસ્તાર થશે.

ભગવન્ ! તે મનુષ્યો શું આહાર કરશે ?

ગૌતમ! તે કાળે, તે સમયે ગંગા-સિંધુમહાનદી રથ ચાલવાના માર્ગ જેટલી માત્ર વિસ્તારમાં હશે. અક્ષયોત પ્રમાણમાત્ર ઉંડુ ત્યાં પામી હશે. તે જળમાં ઘણાં મત્સ્ય કાચબા આદિ હશે. તે જળમાં સજાતીય અપ્કાય જીવ વધુ નહીં હોય. ત્યારે તે મનુષ્યો સૂર્યના ઉગવાના મુહૂર્તમાં અને સૂર્ય આથમવાના મુહૂર્તમાં બિલોમાંથી દોડતા નીકળશે. બિલોમાંથી દોડતા નીકળીને તે મત્સ્ય, કાચબાને પકડીને જમીન ઉપર લઈ આવશે. સ્થળ [જમીન] ઉપર લાવીને શીત અને આતપ વડે મત્સ્ય અને કાચબાને રસરહિત બનાવશે. એ રીતે પોતાની આજીવિકા ચલાવતા ૨૧,૦૦૦ વર્ષ સુધી પોતાનો નિર્વાહ કરતાં રહેશે.

ભગવન્ ! તે મનુષ્યો નિ:શીલ, નિર્વ્રત, નિર્ગુણ, નિર્મયાદિ, પ્રત્યાખ્યાન અને પૌષ્ઠોપવાસ રહિત હશે. વળી તે પ્રાય: માંસાહારી, મત્સ્યાહારી, ક્ષુદ્ર આહારી, કુલિમાહારી (હશે) તે કાળમાસે કાળ કરીને કયા જશે ? ક્યાં ઉત્પન્ન થશે ?

ગૌતમ ! પ્રાય: નરકગતિ અને તિર્યચગતિમાં ઉપજશે.

ભગવન્ ! તે આરામાં સીંદ, વાઘ, વૃક, દ્વીપિકા, અચ્છ, તરક્ષ, પરાસર, સરભ, શિયાળ, બિડાલ, શુનક, કોલશુનક, શશક, ચિત્તા, ચિલ્લક પ્રાય: માંસાહારી, મત્સ્યાહારી, ક્ષુદ્રાહારી, કુલિમાહારી (હશે) તે મૃત્યુકાળે મૃત્યુ પામી ક્યાં જશે ? ક્યાં ઉપજશે ?

ગૌતમ ! પ્રાય: નરક અને તિર્યચયોનિકોમાં ઉપજશે.

ભગવન્ ! તે ટંક, કંક, પીલક, મદ્ગુક, શિખી પ્રાય: માંસાહારી ઇત્યાદિ હશે યાવત્ ક્યાં જશે ? ક્યાં ઉપજશે ?

ગૌતમ ! પ્રાય: નરક અને તિર્યચયોનિમાં ઉપજશે.

● વિવેચન-૪૭ થી ૪૯ :-

તે અનંતર વર્ણિત આરાના બે કોડાકોડી સાગરોપમ, એટલો કાળ વ્યતીત થતાં અનંતા વર્ષપર્યાયો આદિથી પૂર્વવત્ બીજા આરાની પ્રતિપતિના ક્રમથી જાણવું યાવત્ અનંત ઉત્યાન-બળ-વીર્ય-પુરુષાકાર પરાક્રમોથી અનંતગુણ પરિહાની વડે ઘટતાં-ઘટતાં પછી અનંતર એવો દુષ્ક્રમસુષમા નામનો કાળ આવે છે.

હવે પૂર્વના આરાની માફક ભરતક્ષેત્રનું સ્વરૂપ પૂછતા કહે છે - તે સ્પષ્ટ છે. પછી તેમાંના મનુષ્યનું સ્વરૂપ પૂછતા કહે છે - તે કાળે ઇત્યાદિ. આ બંને સૂત્રો પ્રાય: પૂર્વના સૂત્ર સદૃશ આલાવાવાળા હોવાથી સુગમ છે. વિશેષ એ કે - તે કાળના મનુષ્યો આયુને જદન્યથી અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિનું પાલન કરે છે. પાળીને પાંચે ગતિમાં અતિથિ થાય છે.

હવે પૂર્વની સમાપ્તિમાં વિશેષ કહે છે - તે આરામાં ત્રણ વંશ સમાન વંશ-પ્રવાહ થયા, તે સંતાનરૂપ પરંપરાના અર્થમાં નથી. કેમકે પરસ્પર પિતા-પુત્ર, પૌત્ર-પ્રપૌત્ર આદિ વ્યવહારનો અભાવ છે. તે ઉત્પન્ન થયા, તે આ પ્રમાણે - અર્હત્ વશ, ચક્રવર્તીવંશ, દશાર્હ - બલદેવ અને વાસુદેવોનો વંશ. અહીં જે દશાર શબ્દ વડે બંનેનું કથન કર્યું, તે પછીના સૂત્રના બળથી કરેલ છે. અન્યથા દશાર્હ શબ્દથી વાસુદેવ જ પ્રતિપાદિત કર્યા હોત. કેમકે અહ્ય ચ દસારાણામ્ એ વચન છે.

જે પ્રતિવાસુદેવ વંશ કહેલ નથી, તે પ્રાય: અંગને અનુસરતા ઉપાંગો છે, કેમકે સ્થાનાંગમાં ત્રણ વંશની પ્રરૂપણા છે. જે હેતુથી ત્યાં નિર્દેશ છે, તેમાં આ વૃક્ષ પરંપરા છે - પ્રતિવાસુદેવો વાસુદેવ વડે વધ્ય હોવાથી તેની પુરુષોત્તમપણાની વિવક્ષા કરતા નથી.

આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે - તે આરામાં ૩૩-તીર્થકરો, ૧૧-ચક્રવર્તીઓ થયા. કેમકે ભગવંત ઋષભ અને ચક્રવર્તી ભરત બંને ત્રીજા આરામાં થયા છે. નવ બળદેવ અને નવ વાસુદેવ થયા. અહીં બળદેવ એ મોટા ભાઈ હોય છે, તેથી તેનું ગ્રહણ પહેલાં કર્યું. ઉપલક્ષણથી પ્રતિવાસુદેવનો વંશ પણ ગ્રહણ કરવો.

ચોથો આરો પુરો થયો, હવે પાંચમો કહે છે - તે આરામાં ૪૨,૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમનો કાળ હતો. તેના દ્વારા પાંચમો અને છઠ્ઠો આરો બંને ૨૧,૦૦૦ - ૨૧,૦૦૦ વર્ષના જાણવા.

કાળ વ્યતીત થતાં અનંત વર્ષાદિ પર્યાયો પૂર્વવત્ યાવત્ પરિહાનિથી ઘટતાં-ઘટતાં, આ સમયમાં દુ:ષ્ક્રમ નામે કાળ આવશે. - X -

હવે અહીં ભરતનું સ્વરૂપ પૂછતાં કહે છે - તે બધું પૂર્વે કહેવાઈ ગયેલ છે. વિશેષ એ કે પૂછનારની અપેક્ષાથી “થશે” એવો ભવિષ્યકાળનો પ્રયોગ કરેલ છે. અહીં ભૂમિનું બહુસમરમણીયતર આદિ ચોથા આરાની ઘટતાં-ઘટતાં સર્વથાહીન જાણવું.

[શંકા] સ્થાણુ-કાંટા અને વિષમતાની બહુલતા ઇત્યાદિ જે પછીના સૂત્ર વડે અને લોકપ્રસિદ્ધિથી કહ્યું, તે વિરોધ ન આવે.

[સમાધાન] આવું અવિચારિત ચિંતવવું નહીં. કેમકે અહીં બહુલ શબ્દ વડે સ્થાણુ આદિની બહુલતા વિચારવી, પણ છઠ્ઠા આરાની જેમ એકાંતિકપણું ન વિચારવું. તેથી ક્વચિત્ ગંગા તટાદિમાં, આરામ આદિમાં, વૈતાદ્ય ગિરિનિકુંજાદિમાં બહુસમરમણીયત્વ આદિ પ્રાપ્ત થાય છે જ, તેથી ઉક્ત વિધાનમાં કોઈ વિરોધ નથી.

હવે તેના મનુષ્યોનું સ્વરૂપ પૂછતાં કહે છે - બધું પૂર્વ વ્યાખ્યા કરાયેલ છે. વિશેષ એ કે - ઘણાં રત્નિ એટલે હાથ, સાત હાથ ઈંચાઈ જેમાં છે તે. જે કે નામકોશમાં બદ્ધમુદ્દી હાથને રત્નિક એમ કહેલ છે. તો પણ સિદ્ધાંતની પરિભાષાથી

પૂર્ણ હાથ જાણવો.

તે મનુષ્યો જઘન્યથી અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સાતિરેક ૧૩૦ વર્ષ આયુ પાળે છે. કોઈક-કોઈક નરકગતિગામી છે યાવત્ બધાં દુઃખોનો અંત કરનારા થાય છે. આ અંતક્રિયા ચોથા આરામાં જન્મેલા પુરુષોની અપેક્ષા વડે છે. કેમકે તેઓ જ પાંચમાં આરામાં સિદ્ધ થાય છે - જંબૂસ્વામી માફક પરંતુ સંહરણને આશ્રીને આ ન વિચારવું. તેમ હોવાથી જ પહેલા અને છઠ્ઠા આરા આદિમાં આ સૂત્રપાઠ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં પાળે છે, અંત કરે છે ઈત્યાદિમાં ભવિષ્યકાળના પ્રયોગમાં કઈ રીતે વર્તમાનનો નિર્દેશ છે ? તે કહે છે - બધી જ અવસર્પિણીમાં પાંચમાં આરામાં આ જ સ્વરૂપ છે, એ પ્રમાણે નિત્ય પ્રવૃત્ત હોવાથી વર્તમાનકાળમાં વર્તમાનનો પ્રયોગ છે જેમ “બે સાગરોપમ કાળમાં શક રાજ્ય કરે છે” તે રીતે [આ વર્તમાન નિર્દેશ જાણવો.]

તો પછી “દુઃખમ આરામાં કાળ પ્રાપ્ત થશે” ઈત્યાદિ પ્રયોગ કઈ રીતે છે ? તે કહે છે - પ્રજાપકપુરુષની અપેક્ષાથી આ પ્રયોગ છે.

ફરી પણ તે કાળમાં બીજું શું-શું વર્તે છે, તે કહે છે - તે દુઃખમા નામના આરામાં પાછલાં ત્રિભાગમાં વર્ષસહસ્ર સપ્તક પ્રમાણ અતિકાંત થતાં પરંતુ બાકી કાળમાં નહીં, તેમ હોવાથી ૨૧,૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણ શ્રી વીર ભગવંતના તીર્થના અવ્યુચ્છિન્ન કાળની આપૂર્તિમાં ગણ - સમુદાય, નિજજ્ઞાતિ, તેનાં ધર્મ-સ્વસ્વ પ્રવર્તિત વ્યવહાર વિવાહાદિ, પાખંડ-શાક્યાદિનો ધર્મ પ્રસિદ્ધ છે, રાજધર્મ-નિગ્રહ અનુગ્રહાદિ, જાતિતેજ - અગ્નિ, તે પણ અતિ સ્નિગ્ધ સુખમસુખમાદિ જેવો નહીં, અતિરૂક્ષ-દુષ્પ્રમાદિ જેવો નહીં. તેવો ઉત્પન્ન થશે. ચ કારથી અગ્નિહેતુક “સંઘવા આદિ”નો વ્યવહાર. ચરણધર્મ-ચારિત્રધર્મ. ચ શબ્દથી ગચ્છ વ્યવહાર. - X - વિચ્છેદને પ્રાપ્ત થશે. સમ્યક્ત્વ ધર્મ કેટલાંકને સંભવે છે. બિલવાસીને અતિ ક્ષિપ્તવ્યથી ચારિત્રનો અભાવ જ છે.

તેથી જ પ્રજાપ્તિમાં કહેલ છે - પ્રાયઃ કરીને ધર્મસંજ્ઞાથી પ્રબ્રહ્મ થયેલા છે. અહીં ઓસન્ન શબ્દ પ્રાયઃ અર્થમાં ગ્રહણ કરવો. ક્યારેક સમ્યક્ત્વને પામે પણ છે, એવો ભાવ છે.

પાંચમો આરો પુરો થયો, હવે છઠ્ઠાનો આરંભ કરે છે -

તે આરાના ૨૧,૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણ કાળ વ્યતીત થતાં અનંત વર્ષ પર્યાયથી તેમજ ગંધ-સ્પર્શ પર્યાયોથી યાવત્ ઘટતાં-ઘટતાં દુઃખમ-દુઃખમ નામનો આરો પ્રાપ્ત થશે.

હવે તે વખતના ભરતનું સ્વરૂપ કહે છે - તે આરામાં ઉત્તમ કાષ્ઠપ્રાપ્ત અર્થાત્ ઉત્તમ અવસ્થાગતમાં અથવા પરમકષ્ટ પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં ભરતનું કેવું કેવા પ્રકારે, આકારભાવ-આકૃતિલક્ષણ પર્યાયનો પ્રત્યવતાર-અવતરણ તે આકારભાવ પ્રત્યવતાર [સ્વરૂપ] કહેલું છે.

ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ! એમ આમંત્રીને હવે કહેવાનાર વિશિષ્ટ કાળ થયે, કેવા પ્રકારે? તે કહે છે - હાહાભૂત - એટલે ‘હાહા’ એ પ્રમાણે આ શબ્દનું દુઃખાર્તલોક વડે કરણ તે હાહા કહેવાય છે. તે રૂપ પ્રાપ્ત જે કાળ, તે ‘હાહાભૂત’ કાળ. ‘ભાંભા’ એ દુઃખાર્ત ગાય આદિથી કરાય તે - ભાંભરવું, એવો જે કાળ તે ‘ભંભાભૂત’ કાળ. આ બંને અનુકરણ શબ્દો છે અથવા ભંભા એટલે ‘ભેરી’ તે અંતઃશૂન્ય છે, તેથી ભંભા સમાન જે કાળ, જનકાયથી તે શૂન્ય, તેને ‘ભંભાભૂત’ કહે છે. કોલાહલ - એ પીડિત પક્ષીનો સમૂહધ્વનિ છે, તે રૂપ પ્રાપ્ત, તે કોલાહલભૂત. સમઅનુભાવથી - કાળ વિશેષ સામર્થ્યથી. અહીં ચ કાર એ વારચાંતર દર્શાવે છે.

ખરપરુષ - અત્યંત કઠોર અને ધૂળથી મલિન જે વાયુ તે તથા દુર્વિષહ-દુસ્સહ અર્થાત્ વ્યાકુળ, અસમંજસ. ભયંકર વાય છે. - X - સંવર્તક - તૃણ, કાષ્ઠ આદિનો અપહારક વાયુ વિશેષ, તે પણ વાય છે અહીં આ કાળમાં વારંવાર ધૂમાળોને ઉંચે ફેંકતી એવી દિશા હોય છે. તે કેવા પ્રકારની હોય ? તે કહે છે -

ચોતરફ રજવાળી, તેથી જ રેણુ-રજ વડે કલુષ-મલિન તથા તમઃપટલ-અંધકારના વૃંદથી નિરાલોક-પ્રકાશ વગરની, અથવા જ્યાં દંષ્ટિ પ્રસરી શકતી નથી તેવી. કેમકે સમય અને કાળની રૂક્ષતા છે.

અધિક, અહિત કે અપચ્ચ ચંદ્ર શીતહિમને છોડે છે. તે રીતે જ સૂર્ય પણ તપે છે અર્થાત્ તાપને મુકે છે. કાળની રુક્ષતાથી શરીરની રૂક્ષતા છે, તેનાથી અધિક શીત-ઉષ્ણ પરાભવ છે.

હવે ફરી તેનું સ્વરૂપ ભગવંતે સ્વયં જ કહે છે - વળી બીજું એ કે હે ગૌતમ ! વારંવાર અરસ - મનોજારસ વર્જિત પાણીવાળો જે મેઘ છે તે, વિરસ-વિરુદ્ધ રસવાળો જે મેઘ છે તે. આ જ વાતને વધુ વ્યક્ત કરે છે - ક્ષારમેઘ - સર્જાદિ ક્ષાર સમાન જળથી યુક્ત મેઘ. ખાત્રમેઘ-છાણ જેવા રસના જળથી યુક્ત મેઘ, ક્વચિત્ ત્યાં ખાટા પાણીવાળો મેઘ, અગ્નિમેઘ-અગ્નિવત્ દાહકારી જળવાળો મેઘ, વિદ્યુત્પ્રધાનની જેમ જળ વર્જિત મેઘ અથવા વિદ્યુત્નો નિપાત કરતો કે વિદ્યુત્ નિપાત કાર્યકારી જળનિપાતવાળો મેઘ, વિષમેઘ-લોકોના મરણ થાય તેવા હેતુવાળો મેઘ, અહીં ‘અસનિમેઘ’ એવું પદ પણ ક્યાંક દેખાય છે. તેનો અર્થ આ છે - કરક આદિનો નિપાત કરતો પર્વતાદિના વિદારણમાં સમર્થ જલપણાથી વજ્રમેઘ, અચાપનીય - અપ્રયોજન જલ જેમાં છે તે અર્થાત્ અસમાધાનકારી જળ. ક્યારેક ન પીવાયોગ્ય જલ પણ હોય.

આ જ કથનને સ્પષ્ટ કરે છે - વ્યાધિ-રોગ-વેદના-પરિણામ જળ. અહીં વ્યાધિ-સ્થિર કુષ્ઠાદિ, રોગ-સઘઘાતી શૂલાદિ, તેમાંથી ઉત્થિત જે વેદનાની ઉદીરણ-અપ્રાપ્ત સમયમાં ઉદયને પ્રાપ્ત, તે પરિણામ-પરિપાક જે પાણીનો છે તે. તે એવા પ્રકારે જલ જેમાં છે તે. તેથી જ અમનોજા પાણી, ચંડ પવન વડે પ્રહત, તીક્ષ્ણ-

વેગવતી ધારાનો જે નિપાત, તે પ્રચુર પ્રમાણમાં જે વર્ષામાં છે તે. એવી વર્ષાને વરસાવે છે. બીજા ગ્રંથમાં આ ક્ષારમેઘાદિ ૧૦૦ વર્ષ ન્યૂન ૨૧,૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણ દુઃખમાકાળ અતિક્રમ્યા પછી વરસે છે.

હવે તે અરસ મેઘાદિના વરસવાથી શું કરશે ? તે કહે છે - જે વરસવાના કરણરૂપથી પૂર્વોક્ત વિશેષણવાળો મેઘ વિધ્વંસ કરે છે તે. ભરત વર્ષમાં ગ્રામ આદિ આશ્રમ સુધીના પૂર્વે વ્યાખ્યાયિત કરેલ છે, તેમાં રહેલ જનપદ-મનુષ્યલોક, ચતુષ્પદ-ગાય,ભેંસ આદિ. ગો શબ્દથી ગોમતિક ઘેટી વગેરે લેવી. તથા ખેચર-વૈતાદ્યવાસી વિદ્યાધરો તથા પક્ષી સંઘો. તથા ગામ અને અરણ્યમાં જે વિચરણ, તેમાં આસક્ત ત્રસ અને પ્રાણ એટલે બેઈન્દ્રિયાદિ ઘણાં પ્રકારે.

તથા વૃક્ષ-આમ્ર આદિ, ગુચ્છ-વૃંતાકી આદિ, ગુલ્મ-નવ માલિકા આદિ, લતા-અશોકલતા આદિ, વલ્લી-વાલુંકી આદિ પ્રવાલ-પલ્લવ, અંકુર - શાલ્યાદિ બીજ ઈત્યાદિ તૃણ-વનસ્પતિ કાયિક-બાદર વનસ્પતિકાયિકો. કેમકે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકોને તેમના વડે ઉપઘાતનો અસંભવ છે. તથા ઔષધિ-શાલિ આદિ.

પર્વતાદિ અન્યત્ર એકાર્થપણે રૂટ છે, તો પણ અહીં વિશેષથી જાણવા. તે આ પ્રમાણે - પર્વતન અર્થાત્ ઉત્સવ વિસ્તારણથી પર્વત-કીડા પર્વત - ઉજ્જયંત, વૈભારાદિ. ગૃણન્તિ-લોકોના નિવાસ રૂપત્વથી બોલાવાય છે તે ગિરિ-ગોપાલગિરિ, ચિત્રકૂટ આદિ. ડુંગ-શિલાવૃંદ કે ચોરવૃંદ જ્યાં હોય છે તે, તેને પ્રત્યય લાગીને બન્યું ડુંગર અર્થાત્ શિલોચ્ચય માત્રરૂપ. ઉજ્જત - ઉંચી ધૂળના ઢગ રૂપ સ્થળ, ભક્ટિ-બ્રાહ્મ, પાંસુ આદિ સિવાયની ભૂમિ.

ઉક્ત સર્વે સ્થાનો પછી આદિ શબ્દ છે, તેનાથી પ્રાસાદ અને શિખરાદિ પણ ગ્રહણ કરવા.

ચ શબ્દ મેઘોની બીજી ક્રિયા જણાવે છે. “વિદ્રાવણ કરશે” એ ક્રિયાયોગ કહેલો છે.

આ અર્થમાં અપવાદસૂત્ર કહે છે - વૈતાદ્યગિરિ સિવાયના પર્વતાદિ લેવા કેમકે તે પર્વતો શાશ્વત હોવાથી તેનો વિધ્વંસ ન થાય. ઉપલક્ષણથી ઋષભકૂટ (પણ લેવા) અને પ્રાયઃ શાશ્વતપણાથી શત્રુંજય ગિરિ આદિનું પણ વર્જન કરવું.

તથા સલિલબિલ-જમીનના ઝરણાં અને વિષમગર્તા-પૂરી ન શકાય તેવા શ્વભ્ર-ઉંડા ખાડા, ક્યાકં દુર્ગપદ પણ દેખાય છે, ત્યાં દુર્ગ-ખાત વલય પ્રાકાર આદિ દુર્ગમ. નિમ્ન અને ઉજ્જત તે ઉંચા નીચા, તેમાં પણ શાશ્વત નદીપણાથી ગંગા અને સિંધુ બંનેનું વર્જન કરેલ છે.

હવે ત્યાં ભરતભૂમિના સ્વરૂપનો પ્રશ્ન કહે છે - ભગવન્ ! તે આરામાં ભરતની ભૂમિનું સ્વરૂપ કેવું હશે ?

ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! [આવી] ભૂમિ થશે :- અંગારભૂત-જ્વાલારહિત અગ્નિના પિંડરૂપ, મુર્ચ્ચરભૂત - વિરલ અગ્નિકણરૂપ, ક્ષારિકભૂત-ભસ્મરૂપ, તપ્ત

કવેલ્લુકભૂત - અગ્નિથી અતિ તપેલ રેતી જેવી, તપ્તસમ જ્યોતિર્ભૂત - તાપ વડે તુલ અગ્નિરૂપ થયેલી તે. ધૂલિબહુલ - ધૂળ ઘણી હોય તેવી, રેણુ-રેતી, પંક-કાદવ, પનક-પાતળો કાદવ, ચલની-ચાલી શકાય તેટલા પ્રમાણવાળો કાદવ.

ઉક્ત કારણોથી ભૂમિમાં ચાલતા ઘણાં જીવોને દુઃખથી સતત કમણ-ચાલવાનું જેમાં છે તે દુર્નિક્ષમ અર્થાત્ દુરતિકમણીય છે. અપિ શબ્દથી દુઃખે કરીને બેસવું આદિ પણ સમજી લેવું. - X - X -

હવે ત્યાંના મનુષ્યોનું સ્વરૂપ પૂછે છે - પ્રશ્નસૂત્ર પૂર્વવત્ છે. ઉત્તરસૂત્રમાં કહે છે - ગૌતમ ! તે મનુષ્યો આવા પ્રકારના થાય છે - કેવા ? દૂરૂપ-દુષ્ટ સ્વભાવવાળા. દુર્વર્ણ - કુલ્લિત વર્ણવાળા, એ પ્રમાણે દુર્ગન્ધી, દૂરસા-રોહિણી આદિવત્ કુલ્લિત રસચુક્ત. દુસ્પર્શ - કર્કશ આદિ કુલ્લિત સ્પર્શવાળા, અનિષ્ટ-અનિચ્છનીય વિષયવાળા, પરંતુ અનિષ્ટ કંઈક કમનીય પણ હોય, તેથી કહે છે - અકાંત એટલે અકમનીય. અકાંત પણ કંઈક કારણવશથી પ્રીતિને માટે થાય, તેથી અપ્રિય-અપ્રિયહેતુક.

તેમનું અપ્રિયત્વ કઈ રીતે થાય ? તે કહે છે - અશુભ એટલે અશોભન ભાવરૂપત્વથી. અશુભત્વને વિશેષથી કહે છે - મન વડે અર્થાત્ અન્તઃ સંવેદનથી શુભપણે ન જણાય, તેથી અમનોજ્ઞ. અમનોજ્ઞપણે અનુભૂત છતાં સ્મૃતિદશામાં દશાવિશેષથી કંઈક મનોજ્ઞ હોય, તેથી કહે છે - અમનોમ અર્થાત્ મન વડે ફરી સ્મરણ કરવું ન ગમે તેવું. અથવા આ બધાં શબ્દો એકાર્થિક છે, તે અનિષ્ટતાના પ્રકર્ષને સૂચવનારા જાણવા.

અનિષ્ટાદિ વિશેષણચુક્ત હોવા છતાં કેટલાંક ડુંબની જેમ સુસ્વરવાળા હોય છે, તેથી કહે છે - હીન - ગ્લાનની જેવો સ્વર જેમનો છે તે. દીન-દુઃખિતની જેવા સ્વરવાળા, અનિષ્ટાદિ શબ્દો ઉક્ત અર્થવાળા છે, તે જ અહીં સ્વર સાથે યોજવા.

અનાદેયવચનપ્રત્યાજાતા - અસુભગપણાથી અગ્રાહ્ય વચન, તેવા પ્રકારે જેમનો જન્મ છે તે. નિર્લજ, કૂટ-બ્રાંતિજનકદ્રવ્ય, કપટ-બીજાને છેતરવા માટે વેષાંતર કરવો તે, કલહ, વધ-હાથ આદિ વડે તાડન કરવું તે. બંધ-દોરડા વડે બાંધવા, વૈર, આ બધામાં નિરત.

મર્યાદા અતિક્રમમાં પ્રધાન, અકાર્યમાં નિત્ય ઉદ્યત, ગુરુ-માતા આદિ વડીલ, તેમનો નિયોગ-આજ્ઞા, તેમાં જે વિનય-‘હા, ભલે’ ઈત્યાદિરૂપ, તેનાથી રહિત.

વિકલ - અસંપૂર્ણ, કાણો - ચાર અંગુલિકાદિ સ્વભાવપણાથી રૂપ જેમનું છે તે. પ્રરૂટ - ખાડામાં પડેલ સૂકરની જેમ આ જન્મ સંસ્કારના અભાવથી વધી ગયેલા નખ, વાળ, દાઢી-મુંછ અને રોમ-વાળ જેમના છે તે, કાલા-કૃતાંત સદૈશ અથવા કુરપ્રકૃતિપણાથી ખર પુરુષ - સ્પર્શથી અતિ કઠોર, શ્યામવર્ણ-નીલી કુંડમાં નાંખેલ કે કાઢેલ પુરુષ - સ્પર્શથી અતિ કઠોર, શ્યામવર્ણ - નીલીકુંડમાં નાંખેલ કે કાઢેલ એવા. ક્યાંક ધ્યામવર્ણી એવું પદ પણ દેખાય છે, તેનો અર્થ અનુજ્જ્વલ - ઉજ્જ્વલ નહીં તેવા વર્ણવાળા છે.

સ્કૂટિત શિરસ્ - ફૂટેલ એવું દેખાતું મસ્તક જેમનું છે તે. કપિલ-વર્ણ છે, પલિત-શુક્લ [શ્વેત] વાળવાળા, ઘણાં સ્નાયુ વડે બદ્ધ એવા, દુઃખથી ખોઈ શકાય એવા રૂપવાળા. શંકુટિત - સંકુચિત વલ્લિ-નિર્માસ અને ચામડીનાં વિકારવાળા, તેને અનુરૂપ આકારપણાથી તરંગ-વીચિ, તેનાથી પરિવેષિત અંગો-અવયવો જેમાં છે, એવા પ્રકારે અંગ-શરીર જેમનું છે તે.

કોની જેવા ? વૃદ્ધાવસ્થાથી પરિણત એવા અર્થાત્ સ્થવિર મનુષ્યો જેવા. સ્થવિરો બીજી રીતે પણ ઓળખાવાય છે, તેથી જરાપરિણતનું ગ્રહણ કર્યું છે. પ્રવિરલ - અંતરાલપણાથી છુટા છુટા દાંતવાળા, કેટલાંક પડી ગયેલા દાંતની શ્રેણિ જેમની છે તે. ઉદ્ભટ-વિકરાળ, ઘોડાં જેવું મુખ જેમનું છે તેવા મુખવાળા, કેમકે તુચ્છ દંત છેદવાળા છે ક્વચિત્ 'ઉબ્બડઘાડામુહ' એવો પાઠ છે, તેનો અર્થ છે - સ્પષ્ટ કૃકાટિક વદન જેમનું છે તેવા. વિષમ નયનવાળા, વકનાકવાળા. - X - X - વિકૃત-બીભત્સ, ભીષણ-ભયજનક મુખવાળા.

દદ્ધુકિટિભસિધ્માનિ - ક્ષુદ્ર કુષ્ઠ વિશેષ, તેથી પ્રધાન. સ્કૂટિત અને કઠોર, શરીરની ત્વચાવાળા. તેથી જ ચિત્રલાંગ-કાબર ચીતરા અવયવ શરીરી, કચ્છૂ-પામ અને કસર વડે વ્યાપ્ત થયેલા તેથી જ ખરતીક્ષણનમ - કઠિન તીવ્ર નખો વડે ખણવાથી વિકૃત-વ્ર કરાયેલા શરીરવાળા, ટોલાકૃતિ-અપ્રશસ્ત આકારવાળા અથવા ટોલગતિ-ઉંટ આદિ માફક ચાલનારા. [તથા]

વિષમ-દીર્ઘદ્વસ્વ ભાવથી સંધિરૂપ બંધનો જેને છે તે. ઉત્કટુક - યથા સ્થાને અનિવિષ્ટ, અસ્થિક-પ્રીક્સ [હાડકાદિ] વિભક્ત વત્ - અંતરો દેખાતા હોય તેવા - X - અથવા તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી ઉત્કટુક રહેલા, વિભક્ત-ભોજન વિશેષ રહિત, દુર્બળ-બળરહિત, કુસંહનન-સેવાર્ત સંહનનવાળા, કુપ્રમાણ-પ્રમાણહીન, કુસંસ્થિત-દુઃસંસ્થાનવાળા. - X - તેથી જ કહે છે -

કુરૂપ-કુઆકારવાળા, કુસ્થાનાસન - કુત્સિત આશ્રયે રહેલા, કુશચ્યા-કુત્સિત શયનવાળા, કુભોજી-દુષ્ટ ભોજનવાળા, અશુચિ-સ્નાન, બ્રહ્મચર્યાદિ રહિત અથવા અશ્રુતિ-શાસ્ત્રરહિત.

અનેક વ્યાધિ વડે પરિપીડિત અંગવાળા, સ્ખલિત થતાં કે વિહ્વળ અથવા જેવી-તેવી ગતિવાળા, નિરુત્સાહ, સત્ત્વ પરિવર્જિત, વિકૃત ચેષ્ટાવાળા, નષ્ટ તેજવાળા. વારંવાર શીત-ઉષ્ણ ખર-કઠોર વાયુ વડે મિશ્રિત અર્થાત્ વ્યાપ્ત.

મલિન પાંસુરૂપ રજ વડે પણ પુષ્પરજ વડે નહીં, તે રીતે જેમના અંગો-અવયવો ઘૂળથી ખરડાયા છે તેવા અંગવાળા.

ઘણાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભતી યુક્ત તથા ઘણાં મોહવાળા, જેમને શુભ-અનુકૂળ વેદ કર્મ જેમને નથી તેવા, તેથી જ દુઃખના ભાગી, અથવા દુઃખાનુબંધી દુઃખના ભાગી.

બહુલતાથી ધર્મસંજ્ઞા - ધર્મશ્રદ્ધા અને સમ્યક્ત્વ, તે બંને વડે પરિબ્રષ્ટ.

બાહુલ્યગ્રહણથી જે રીતે તેમનું સમ્યગ્દૃષ્ટિત્વ કદાચિત્ સંભવે છે, તે પ્રકારે પછીના ગ્રંથમાં વ્યાખ્યા કરેલ છે.

ઉત્કૃષ્ટથી રત્નિ-હાથ, તેના જે રઠ-અંગુલ લક્ષણ પ્રમાણ વડે જેની માત્રા-પરિમાણ છે તેવા. અહીં કદાચ ૧૬ વર્ષ અને કદાચ ૨૦-વર્ષ પરમ આયુ જેમનું છે તેવા કહે છે. શ્રી વીરચરિત્રમાં તો સ્ત્રીના ૧૬-વર્ષ અને પુરુષોના ૨૦-વર્ષ કહેલાં છે.

ઘણાં પુત્રો, પૌત્રોના પરિવારવાળા, તેમના પ્રણય-સ્નેહની બહુલતાવાળા છે. આના દ્વારા અલ્પાયુ હોવા છતાં ઘણાં સંતાનવાળા તેમને કહેલાં છે. અલ્પકાળમાં ચૌવનના સદ્ભાવથી આમ કહ્યું ચે.

તેઓ ગૃહાદિના અભાવે ક્યાં વસે છે ? ગંગા-સિંધુ મહાનદીમાં, વૈતાદ્ય પર્વતની નિશ્રામાં બૌતેર સ્થાન વિશેષાશ્રિત નિગોદ-કુટુંબો છે. તેમાં બૌતેરની સંખ્યા આ પ્રમાણે -

વૈતાદ્યની પૂર્વે ગંગાના બે કિનારે નવ-નવ બિલોનો સંભવ છે, તેથી અઢાર અને સિંધુ નદીના પણ અઢાર. એ છત્રીશમાં દક્ષિણાર્ધ ભરતના મનુષ્યો વસે છે. વૈતાદ્યથી આગળ ગંગાના બંને કિનારે અઢાર અને સિંધુના બંને કિનારે અઢાર, અહીં ઉત્તરાર્ધ ભરત વાસી મનુષ્યો વસે છે.

બીજની માફક બીજ થતાં જનસમૂહોના હેતુપણાથી બીજની જેમ માત્રા-પરિમાણ જેમનું છે તે. સ્વલ્પ અર્થાત્ સ્વરૂપથી, બિલવાસી મનુષ્યો થશે. - X - X -

હવે તેમના આહારનું સ્વરૂપ પૂછતાં કહે છે - ભગવન્ ! તે મનુષ્યો શું આહાર કરે છે ? શું ખાશે ?

ભગવંતે કહ્યું - તે કાળમાં અર્થાત્ એકાંત દુઃખલક્ષણ રૂપ અને તે સમયમાં - છદ્ધા આરાના અંત સ્વરૂપ, ગંગા-સિંધુ બંને મહાનદી સ્થપથ-ગાડાંના બે પૈડાથી મપાય તેટલો માર્ગ, તે માત્રા-પરિમાણ. જેનું છે, તેટલાં પ્રમાણમાં વિસ્તાર - પ્રવાહનો વ્યાસ જેનો છે તે તથા અક્ષ-પૈડાની નાભિમાં મૂકાતું કાષ્ઠ, તેમાં જે સ્રોત-ધુરીનો પ્રવેશરન્ધ્ર, તેટલું પ્રમાણ, તેની માત્રા-અવગાહના જેની છે, તેટલાં પ્રમાણમાં જળ કહેલ છે. આટલાં પ્રમાણમાં જ, પરંતુ ગંભીર ઉંડાણમાં જળને ધારણ કરશે નહીં.

(શંકા) લઘુહિમવત્ આરાની વ્યવસ્થાના રહિતપણાથી તેમાં રહેલ પદ્મદ્રહથી નીકળતો આ પ્રવાહ, તેનાથી આ ન્યૂનરૂપ કહેલ પ્રવાહ કઈ રીતે એક સાથે જાય છે ?

(સમાધાન) ગંગા પ્રપાત કુંડમાંથી નીકળ્યા પછી કમથી કાળ અનુભાવ જનિત ભરત ભૂમિમાં રહેલ તાપના વશથી જળના શોષણમાં અને સમુદ્રના પ્રવેશમાં - બંનેમાં ઉક્ત માત્રામાં જ શોષ જળના વહનપણાથી તેમ છે, તેથી તેમાં કોઈ આપત્તિ નથી.

તેટલાં પણ પાણીમાં ઘણાં મત્સ્ય અને કાચબાથી વ્યાપ્ત હોય છે અને

અપ્કાયની અર્થાત્ સજાતીય અપ્કાય સમુહની બહુલતા હોતી નથી. ત્યારપછી તે મનુષ્યો સૂર્યના ઉગવાના અને અસ્ત થવાના સમયમાં - X - X - બિલોમાંથી શીઘ્ર ગતિથી બહાર નીકળે છે. કેમકે મુહૂર્ત પછી અતિતાપ કે અતિશીત [આરંભ થાય છે.] તેને સહન કરવા શક્તિમાન હોતા નથી.

બિલોમાંથી નીકળીને મત્સ્ય અને કાયબાને સ્થળે અર્થાત્ કિનારાની ભૂમિ - X - થકી પ્રાપ્ત કરે છે - ગ્રહણ કરે છે. ગ્રહણ કરીને ઠંડી અને ગરમીમાં તપ્ત અર્થાત્ રાત્રિમાં ઠંડી વડે અને દિવસના આતપ વડે રસ શોષાયેલ પ્રાપ્તિ આહાર યોગ્ય થાય છે. કેમકે અતિસ-રસ તેમના જઠરાગ્નિ વડે પચી શકતો નથી. એ રીતે માછલા અને કાયબાઓ વડે ૨૧,૦૦૦ વર્ષ સુધી આજીવિકા કરતાં વિચરશે.

હવે તેની ગતિનું સ્વરૂપ પૂછતાં કહે છે - ભગવન્ ! તે મનુષ્યો નિશ્ચીલ-આચાર રહિત, નિર્વ્રત-મહાવ્રત, અણુવ્રત રહિત, નિર્ગુણ-ઉત્તરગુણથી રહિત, નિર્મયાદિ-કુળ આદિ મર્યાદા જેમને નથી તેવા, નિષ્પ્રત્યાખ્યાન પૌષ્ઠોપવાસા - પોરિસિ આદિ નિયમ નથી તેવા, તથા જેમને અષ્ટમી આદિ પર્વના ઉપવાસાદિ વર્તતા નથી તેવા [તે મનુષ્યો હોય છે.]

પ્રાયઃ માંસાહારી, કઈ રીતે ? તે કહે છે - કેમકે મત્સ્યાહારી છે, તથા ક્ષોદ્રાહારી - મધુભોજી અથવા ક્ષીણ - તુચ્છ વધેલા, તુચ્છ ધાન્ય આદિ આહાર જેમનો છે તેવા. - X - X - કેટલીક પ્રતોમાં અહીં 'ગજહાર' શબ્દ દેખાય છે, તે લિપિપ્રમાદ જ સંભવે છે. કેમકે પાંચમાં અંગના સાતમાં શતકમાં, છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં દુષ્મદુષ્મ આરાના વર્ણનમાં આવો પાઠ દેખાતો નથી. અથવા સંપ્રદાયानુસાર આ પદની વ્યાખ્યા કરવી. કુણપ-શબ્દ-તેનો રસ અને ચરબીનો આહાર.

કાલમાસે - ઈત્યાદિ પૂર્વવત્, ઉત્તરસૂત્ર પણ પૂર્વવત્ છે. વિશેષ એ કે "પ્રાયઃ" શબ્દના ગ્રહણથી કોઈક ક્ષુદ્ર આહારવાળા અકિંચિત્ અધ્યવસાયથી દેવલોકગામી પણ થાય છે.

હવે જે તે કાળના બાકી રહેલાં ચતુષ્પદો છે, તેમની શું ગતિ છે, એમ પૂછે છે - ભગવન્ ! તે આરામાં ચતુષ્પદ-સિંહ આદિ પૂર્વે વ્યાખ્યા કરેલા અર્થવાળા શ્વાપદ-શિકારી પશુ, પ્રાયઃ માંસાહારાદિ વિશેષણ વિશિષ્ટ છે, તેઓ ક્યાં જશે ? ક્યાં ઉત્પન્ન થશે ?

ભગવંતે કહ્યું - ગૌતમ ! પ્રાયઃ નરક-તિર્યચયોનમાં ઉત્પન્ન થશે. 'પ્રાયઃ' શબ્દના ગ્રહણથી કોઈક માંસાદિ રહિત દેવયોનિમાં પણ જાય. વિશેષ એ કે - ચિલ્લલક એટલે નાખર વિશેષ પ્રાણી.

હવે તે કાળના પક્ષિની ગતિને વિશે પ્રશ્ન કરે છે - તે સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે - બાકી રહેલા જે પક્ષીઓ, યત્ શબ્દથી ગ્રહણ કરવા. તેમાં ટંક - કાક વિશેષ, કંકા-લાંબા પગવાળા, પિલક-રૂઢિથી જાણવું, મદ્ગુક-જળ કાગડા, શિખિ-મોર.

છઠ્ઠો આરો પુરો થયો. તેથી અવસર્પિણી પણ પૂરી થઈ.

હવે પૂર્વે કહેલ ઉત્સર્પિણીને નિરૂપવાની ઈચ્છાથી તેના પ્રતિપાદનને કાળના પ્રતિપાદનપૂર્વક પહેલા આરાનું સ્વરૂપ-

● સૂત્ર-૫૦ :-

તે છઠ્ઠા આરાના ૨૧,૦૦૦ વર્ષનો કાળ વીત્યા પછી આગામી ઉત્સર્પિણીમાં શ્રાવણ માસના કૃષ્ણ પક્ષની એકમે, બાલવકરણમાં અભિજિત્ નક્ષત્રમાં ચૌદશમાં કાળના પહેલા સમયમાં અનંત વર્ષપર્યાયો યાવત્ અનંતગુણની પરિવૃદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામતાં-પામતાં આ દુષ્મદુષ્મા નામનો આરો-સમયકાળ હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! પ્રાપ્ત થશે.

ભગવન્ ! તે આરામાં ભરતક્ષેત્રનો કેવા પ્રકારનો આકાર-ભાવ પ્રત્યાવતાર [સ્વરૂપ] થશે ?

ગૌતમ ! તે કાળ હાહાભૂત, ભંભાભૂત ઈત્યાદિ થશે, તે અવસર્પિણીના દુષ્મદુષ્મા આરા માફક જાણવો.

તે આરાના ૨૧,૦૦૦ વર્ષનો કાળ વીત્યા પછી અનંતા વર્ષ પર્યાયોથી યાવત્ અનંતગુણ પરિવૃદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામતાં-પામતાં આ દુષ્મા નામે આરાનો કાળ પ્રાપ્ત થશે.

● વિવેચન-૫૦ :-

તે આરામાં અવસર્પિણીમાં દુષ્મદુષ્મા નામક ૨૧,૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણ કાળ વ્યતિકાંત થયા પછી ઉત્સર્પિણી આવશે. તે શ્રાવણ માસના કૃષ્ણપક્ષની એકમ અને પૂર્વે અવસર્પિણીના અષાઠ માસની પૂર્ણિમાનો અંત સમય હશે. કેમકે તેનું પર્યવસાન છે. બાલવ નામના કરણમાં વદ પક્ષની એકમ તિથિ આદિમાં જ તેનો સદ્ભાવ હોય છે. અભિજિત્ નક્ષત્રમાં ચંદ્ર વડે યોગ થાય છે.

ચતુર્દશ કાળ વિશેષના પ્રથમ સમયે - પ્રારંભ ક્ષણે અનંતા વર્ષ પર્યાયોથી યાવત્ અનંતગુણ પરિવૃદ્ધિથી વધતાં-વધતાં એટલાં અંતરમાં દુષ્મદુષ્મા નામનો આરો-સમય કાળ, હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! પ્રાપ્ત થશે, એમ વર્ણાદિની વૃદ્ધિ જે ક્રમથી પૂર્વે અવસર્પિણીના આરામાં હાનિ કહી, તેમજ કહેવી.

ચતુર્દશ કાળ વિશેષ વળી નિઃશ્વાસ કે ઉચ્ચ્વાસથી ગણાય છે. સમયના નિર્વિભાગ કાળપણથી આદ્યન્ત વ્યવહારાભાવથી અને આવલિકાના અવ્યવહાર - અર્થત્વથી ઉપેક્ષા.

તેમાં નિઃશ્વાસ કે ઉચ્ચ્વાસ, પ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર, યુગ, કરણ, નક્ષત્ર. આ ચૌદ. તેમાંના પાંચ, સૂત્રમાં સાક્ષાત્ કહેલાં છે, બાકીના ઉપલક્ષણથી સંગૃહીતમાં પહેલાં સમયે. તેનો અર્થ શો છે ?

જે આ ચૌદ કાળ વિશેષમાંનો પહેલો સમય છે, તે જ ઉત્સર્પિણીના પહેલા આરાનો પહેલો સમય છે. અવસર્પિણીમાં આ અષાઠ પૂનમનો છેલ્લો સમય જ

પર્યવસાનથી જાણવો.

અહીં એવું કહેવા માંગે છે કે - અવસર્પિણીની આદિમાં મહાકાળે પહેલાંથી પ્રવર્તમાન બધાં પણ તેના અવાંતરરૂપ કાળ વિશેષ પ્રથમથી જ એક સાથે પ્રવર્તે છે. પછી સ્વસ્વ પ્રમાણ સમાપ્તિમાં સમાપ્ત થાય છે. તે જ પ્રમાણે ફરી પ્રવર્તે છે, ફરી પરિસમાપ્તિ પામે છે યાવત્ મહાકાળ પરિસમાપ્તિ પામે છે.

જો કે બીજા ગ્રંથમાં ઋતુનું અષાઠાદિપણથી કથન વડે ઉત્સર્પિણીનું શ્રાવણ આદિપણથી આ પ્રથમ સમય સરખો થતો નથી. કેમકે ઋતુનું અડધું ચાલી ગયેલ છે, તો પણ પ્રાવૃટ્ - શ્રાવણાદિ વર્ષા રાત્રિ, વર્ષા - આસો આદિ, શરદ્ - મૃગશિર્ષાદિ, હેમંત-માઘાદિ, વસંત-ચૈત્ર આદિ ગ્રીષ્મ-જ્યેષ્ઠ આદિ ઈત્યાદિ ભગવતી સૂત્રની વૃત્તિના વચનથી શ્રાવણ આદિપણના પક્ષનું આશ્રયપણ કહેવું, તેમાં દોષ નથી. પરંતુ આ સૂત્ર ગંભીર છે અને બીજા ગ્રંથમાં વ્યક્ત અનુપલબ્ધ ભાવાર્થક છે, તેથી બીજી રીતે પણ આગમના અવિરોધથી મધ્યસ્થ બહુશ્રુતોએ પરિભાવના કરવી જોઈએ.

હવે અહીં કાળ સ્વરૂપ પૂછે છે - તે બધું સુગમ છે. વિશેષ એ કે - દુષ્મદુષ્માના અવસર્પિણીના છઠ્ઠા આરાના વર્ષકને જાણવું - કેમકે તે આની સમાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉત્સર્પિણીનો પહેલો આરો પુરો થયો, હવે બીજા આરાનું સ્વરૂપ વણવે છે. તે બધું સુગમ છે. વિશેષ એ કે - તેને ઉત્સર્પિણીનો બીજા આરો કહેવો જોઈએ.

હવે અવસર્પિણીના દુઃષ્મા આરાથી આનું વિશેષ કહે છે -

● સૂત્ર-૫૧ :-

તે કાળે - તે સમયે પુષ્કલ સંવર્તક નામક મહામેઘ ઉત્પન્ન થશે. તે મહામેઘ લંબાઈથી ભરતને અનુરૂપ અને વિષ્કંભ તથા બાહલ્યથી પણ અનુરૂપ હશે. ત્યારપછી તે પુષ્કલ સંવર્તક મહામેઘ શીઘ્રતાથી ગર્જના કરશે. શીઘ્રતાથી ગર્જના કરીને, શીઘ્રતાથી વિદ્યુત્ચુકત થશે. શીઘ્રતાથી વિદ્યુત્ ચુકત થઈને શીઘ્રતાથી યુગ મુસલ મુષ્ટિ પ્રમાણ માત્ર ધારા વડે સાતરાત્રિ સુધી ઓઘમેઘ વર્ષા વરસાવશે.

ઉક્ત વર્ષાથી ભરતક્ષેત્રના ભૂમિભાગના અંગારભૂત, મુર્મુરભૂત, ક્ષારિકભૂત, તાપ્ત કવેલ્લકભૂત, તાપ્ત સમજયોતિભૂત ભૂમિને નિત્યાર્પિત-શીતળ કરી દેશે.

તે પુષ્કલ સંવર્તક મહામેઘ સાત અહોરાત્ર ભૂમિને શીતળ કર્યા પછી, અહીં ક્ષીરમેઘ નામક મહામેઘનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. તે મહામેઘ ભરતપ્રમાણ માત્ર લંબાઈથી અને તેને અનુરૂપ વિષ્કંભ અને બાહલ્યથી થશે. ત્યારે તે ક્ષીરમેઘ નામક મહામેઘ જલ્દીથી ગર્જના કરશે. યાવત્ જલ્દીથી યુગમુશલ મુષ્ટિ યાવત્ સાત અહોરાત્ર વર્ષા વરસાવશે.

ઉક્ત વર્ષાથી ભરતક્ષેત્રની ભૂમિમાં (શુભ) વર્ષ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શ ઉત્પન્ન કરશે.

તે ક્ષીરમેઘ સાત અહોરાત્ર પર્યન્ત ભૂમિને શીતલકરે પછી અહીં દૃતમેઘ નામે મહામેઘ ઉત્પન્ન થશે, તે લંબાઈથી ભરતક્ષેત્ર પ્રમાણ માત્ર અને તેને અનુરૂપ વિષ્કંભ અને બાહલ્યથી હશે.

ત્યારે તે દૃતમેઘ નામક મહામેઘ જલ્દીથી ગર્જના કરશે. યાવત્ વર્ષા વરસાવશે. જેનાથી ભરતક્ષેત્રની ભૂમિ સ્નિગ્ધભાવ વડે યુક્ત થશે - સ્નેહભાવ જન્માવશે.

તે દૃતમેઘ સાત અહોરાત્ર ભૂમિને શીતળ કર્યા પછી અહીં અમૃતમેઘ નામક મહામેઘનો ઉદ્ભવ થશે, તે ભરતક્ષેત્ર પ્રમાણ લંબાઈ વડે યાવત્ વર્ષાને વરસાવશે.

ઉક્ત મેઘથી ભરતક્ષેત્ર, વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વલ્લિ, તૃણ, પર્વક, હરિત, ઔષધિ, પ્રવાલ, અંકુર આદિ તૃણ વનસ્પતિકાયને ઉત્પન્ન કરશે - તૃણ વનસ્પતિયુક્ત થશે.

તે અમૃતમેઘ સાત અહોરાત્ર ભૂમિને શીતળ કર્યા પછી અહીં રસમેઘ નામક મહામેઘ ઉત્પન્ન થશે. તે ભરત પ્રમાણ માત્ર લંબાઈથી યાવત્ વર્ષા વરસાવશે.

ઉક્ત વર્ષાથી ઘણાં જ વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વલ્લિ, તૃણ, પર્વક, હરિત, ઔષધિ, પ્રવાલ, અંકુર આદિ તિક્ત-કડુક-કષાય-અમ્લ અને મધુર પાંચ પ્રકારના રસવિશેષને જન્માવશે. ત્યારે ભરતક્ષેત્ર પ્રરૂઢ વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વલ્લિ, તૃણ, પર્વક, હરિત, ઔષધિથી યુક્ત થશે. ઉપરિત ત્વચા-પત્ર-પ્રવાલ-અંકુર-પુષ્પ-ફળ યુક્ત સુખોપભોગ્ય થશે.

● વિવેચન-૫૧ :-

તે કાળે અર્થાત્ ઉત્સર્પિણીના બીજા આરારૂપ, તે સમયે અર્થાત્ તેના જ પ્રથમ સમયાં, પુષ્કલ - સર્વ અશુભ અનુભાવરૂપ ભરત ક્ષેત્રમાં રહેલ રૂક્ષ દાહાદિને પ્રશસ્ત ઉદક વડે સંવર્ત - નાશ કરશે. પુષ્કલ સંવર્તક, તે પર્યંત્ય આદિ મેઘ ત્રણની અપેક્ષાથી મહાન્ મેઘ-૧૦,૦૦૦ વર્ષની અવધિવાળી એક વર્ષાથી ભૂમિના ભાવુકપણાથી મહામેઘ પ્રગટ થશે - ઉદ્ભવશે.

ભરતક્ષેત્ર પ્રમાણથી સાધિક ૧૪,૪૭૧ પ્રમાણ જેનું છે તે, કઈ રીતે? લંબાઈ વડે. આ ભાવ છે - પૂર્વ સમુદ્રથી આરંભીને પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી તેના વાદળો વ્યાપ્ત થશે. તે ભરતક્ષેત્ર સદૈશ - X - હશે. કોના વડે? વિષ્કંભ અને બાહલ્યથી અર્થાતે જેટલો વ્યાસ ભરતક્ષેત્રના ઈષુ સ્થાને - પરદ્ યોજન, ૬-કળા અને યોજનના ૨૧-ભાગરૂપ છે, તેનાથી અતિરિક્ત સ્થાનમાં અનિચતપણાથી, આનો પણ વિષ્કંભ છે. બાહલ્ય-જેટલા જળ ભાર વડે જેટલા અવગાઠ ભરતક્ષેત્રની તપ્ત

ભૂમિ ભીની થાય અને તાપની ઉપશાંતિ થાય તેટલા પ્રમાણમાં જળસમૂહને નિષ્પન્ન થયેલ ગ્રહણ કરવો.

હવે તે પ્રાદુર્ભૂત થઈને જે કરશે, તે કહે છે - ત્યારપછી તે પુષ્કલ સંવર્તક મેઘ જલ્દીથી - X - X - પ્રકર્ષથી ગર્જના કરશે. તેમ કરીને જલ્દીથી યુગ-રથનો અવયવ વિશેષ, મુશલ-સાંબેલુ, મુષ્ટિ-મુઢી, ભેગી કરેલ આંગળી સહિતનો હાથ, આનું જે પ્રમાણમાં લંબાઈ-પહોળાઈ આદિ, તેના વડે પ્રમાણ જેનું છે તે. આટલા પ્રમાણમાં સ્થૂળ એવી ધારાથી સામાન્યથી ભરતક્ષેત્રના ભૂમિભાગને અંગારરૂપ-મુર્મુરૂપ-ક્ષારિકરૂપ-તાપ કવેલ્લકરૂપ-તાપ સમ જ્યોતિરૂપ છે તેને તે પુષ્કર સંવર્તક મહામેઘ શાંત કરી દેશે.

હવે બીજા મેઘની વક્તવ્યતા કહે છે - અને તેમાં, અહીં 'ચ' શબ્દ બીજા વાક્યના પ્રારંભાર્થે છે. પુષ્કલ સંવર્તક મહામેઘ સાત અહોરાત્ર સુધી પડ્યા પછી - નિર્ભર વરસ્યા પછી, તે અંતરમાં ક્ષીરમેઘ નામક મહામેઘ ઉત્પન્ન થાય છે. બાકી પૂર્વવત્.

હવે તે મેઘ પ્રગટ થઈને શું કરે છે ? તે કહે છે - અહીં "વરસશે" સુધી પૂર્વવત્, જે મેઘ ભરતની ભૂમિમાં (શુભ) વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શને ઉત્પન્ન કરશે. અહીં વર્ણાદિ શુભ જ ગ્રહણ કરવા, જેનાથી લોકો અનુકૂળ વેદન કરે છે. કેમકે અશુભ વર્ણાદિ પૂર્વકાળના અનુભાવથી જનિત તો વર્તતા જ હોય છે.

[શંકા] જો શુભવર્ણાદિને ઉત્પન્ન કરે છે, તો તરુપત્રાદિ નીલ વર્ણ, જંબૂકળાદિ કૃષ્ણ, મરિચ આદિમાં તીખો રસ, કારેલા આદિમાં કળવો રસ, ચણા આદિમાં રૂક્ષ સ્પર્શ, સુવર્ણ આદિમાં ભારે સ્પર્શ, કકચાદિમાં ખર સ્પર્શ, ઈત્યાદિ અશુભવર્ણાદિ કેમ સંભવે ?

[સમાધાન] અશુભ પરિણામો પણ આમને અનુકૂળ વેદપણાથી શુભ જ છે. જેમ મરચા આદિનો તીખો રસ આદિ પ્રતિકૂળ વેદતાથી શુભ છતાં અશુભ જ છે, જેમ કુષ્ઠ આદિને થયેલ શ્વેત વર્ણાદિ.

હવે ત્રીજા મેઘની વક્તવ્યતા કહે છે - તે ક્ષીરમેઘ સાત અહોરાત્ર પડી ગયા પછીના અંતરમાં ઘી જેવો સ્નિગ્ધ મેઘ-ઘૃતમેઘ નામે મહામેઘ પ્રગટ થાય છે, ઈત્યાદિ બધું પૂર્વવત્.

હવે તે પ્રગટ થઈને શું કરશે તે કહે છે - બધું પૂર્વવત્. વિશેષ એ કે ઘૃતમેઘ ભરતભૂમિમાં સ્નેહભાવ-સ્નિગ્ધતાને ઉત્પન્ન કરશે.

હવે ચોથા મેઘની વક્તવ્યતા કહે છે - તે ઘૃતમેઘ સાત દિનરાત્રિ પડ્યા પછી અહીં-પ્રસ્તાવિત અમૃતમેઘ નામ પ્રમાણે અર્થ ધરાવતો તેવો મહામેઘ પ્રગટ થશે, ચાવત્ વરસશે, તે બધું પૂર્વવત્ જે મેઘ ભરતક્ષેત્રમાં વૃક્ષ, ગુલ્મ, ગુચ્છ, લતા, વલ્લિ, તૃણ-આ વૃક્ષાદિ પ્રસિદ્ધ છે, પર્વગ-શેરડી આદિ. હરિત-દુર્વા આદિ, ઔષધિ-શાલિ આદિ, પ્રવાલ-પલ્લવ અંકુર - શાલ્યાદિ બીજ ઈત્યાદિ તૃણ વનસ્પતિકાઓ - બાદર

વનસ્પતિકાઓને ઉત્પન્ન કરશે.

હવે પાંચમાં મેઘના સ્વરૂપની વક્તવ્યતા કહે છે - વ્યક્ત છે. પરંતુ રસજનક મેઘ એટલે રસમેઘ. જે રસમેઘ, તે અમૃતમેઘથી ઉત્પન્ન ઘણાં વૃક્ષાદિ અંકુર સુધીની વનસ્પતિના તિક્ત-લીંબડા આદિમાં રહેલ, કટુક-મરચા આદિમાં રહેલ, કષાય - બિભીતક, આમલકાદિમાં રહેલ, અંબ-આંબલી આદિ આશ્રિત, મધુર-શર્કરાદિ આશ્રિત. આ પાંચ પ્રકારના રસ વિશેષોને ઉત્પન્ન કરશે. લવણરસ મધુરાદિના સંસર્ગથી જન્ય હોવાથી તેની વિવક્ષા ભેદમાં કરી નથી. કેમકે તેમાં માધુર્ય આદિ સંસર્ગ સંભવે છે. બધાં રસોમાં લવણના પ્રદોષથી જ સ્વાદુપણું ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જુદો નિર્દેશ કર્યો નથી.

આ પાંચ મેઘોનું ક્રમથી આ પ્રયોજન સૂત્ર કહ્યા છતાં સ્પષ્ટીકરણને માટે ફરી લખીએ છીએ -

(૧) પહેલાં મેઘમાં ભરતભૂમિના દાહનો ઉપશમ થાય છે.

(૨) બીજા મેઘમાં તેમાં જ શુભવર્ણગંધાદિની ઉત્પત્તિ.

(૩) ત્રીજા મેઘમાં તેમાં જ સ્નિગ્ધતાની ઉત્પત્તિ, અહીં ક્ષીરમેઘ વડે જ શુભ વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ સંપત્તિમાં ભૂમિની સ્નિગ્ધતા સંપત્તિ ન કહેવી. કેમકે તેમાં સ્નિગ્ધતાની અધિકતાનું સંપાદન છે, જેવી સ્નિગ્ધતા ઘી માં હોય તેવી દુધમાં ન હોય, તે અનુભવ જ સાક્ષી છે.

(૪) ચોથા મેઘમાં તેમાં વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ.

(૫) પાંચમાં મેઘમાં વનસ્પતિમાં સ્વ-સ્વ યોગ્ય રસવિશેષની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો કે અમૃતમેઘથી વનસ્પતિ સંભવમાં વર્ણાદિસંપત્તિ પણ તેની સહચારી હોવાથી રસની પણ સંપત્તિ તેનાથી જ હોય તે યુક્તિ છે, તો પણ સ્વ-સ્વ યોગ્ય રસ વિશેષને સંપાદિત કરવાને રસમેઘ જ પ્રભુ-સમર્થ છે, તેમ જાણવું.

ત્યારે ભરતક્ષેત્ર જેવું થશે, તે કહે છે - ત્યારપછી - ઉક્ત સ્વરૂપ પાંચ મેઘના વરસ્યા પછી ભરતક્ષેત્ર કેવું થાય છે ? તે કહે છે -

પ્રરૂઢ - ઉગેલા વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વલ્લિ, તૃણ, પર્વજા હરિત ઔષધિ જ્યાં - ત્યાં હોય છે તેવું અર્થાત્ આ વનસ્પતિજીવોથી યુક્ત, ઉપચિત-પુષ્ટિને પામેલ, ત્વચા-પત્ર-પ્રવાલ-પલ્લવ-અંકુર-પુષ્પ-ફળો સમુદિત - સમ્યક્ પ્રકારે ઉદયને પ્રાપ્ત જેમાં છે તેવું. - X - આના વડે પુષ્પ અને ફળોની રીતિ દર્શાવી, તેથી જ સુખોપભોગ્ય-સુખેથી સેવી શકાય તેવું થશે. અહીં વાક્યાંતરની યોજના માટે (ભવિષ્ય) થશે એવું પદ યોજેલ છે. તેથી પુનરુક્તિ ન વિચારવી.

હવે તત્કાલીન મનુષ્યો તેવા ભરતક્ષેત્રને જોઈને જે કરશે તેને કહેવા માટે સૂત્રકારશ્રી જણાવે છે -

● સૂત્ર-૫૨,૫૩ :-

[૫૨] ત્યારે મનુષ્યો ભરતક્ષેત્રને વૃદ્ધિ પામેલ વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, વલ્લિ,

લતા, તૃણ, પર્વક, હરિત, ઔષધિથી ઉપચિત ત્વચા, યમ, પ્રવાલ, પલ્લવ, અંકુર, પુષ્પ, ફળ સમૃદ્ધિ અને સુખોપભોગ્ય થયેલું જોશે. જોઈને બિલોમાંથી શીઘ્રતાથી નીકળશે. નીકળીને હૃષ્ટ-તુષ્ટ થઈ એકબીજાને બોલાવશે. એકબીજાને બોલાવીને તે મનુષ્યો (પરસ્પર) આ પ્રમાણે કહેશે -

ઓ દેવાનુપ્રિયો ! ભરતક્ષેત્ર વૃદ્ધિ પામેલ વૃક્ષ, ગુલ્મ, ગુચ્છ, લતા, વલ્લિ, તૃણ, પર્વત, હરિત યાવત્ સુખોપભોગ્ય થયું છે, તો હે દેવાનુપ્રિયો ! આપણે જે કંઈ આ જ પર્યન્ત અશુભ, કુલિમ આહારને કરતા હતા, તે અનેક છાયા સુધી વર્જનીય કરીશું [તેની છાયાને પણ સ્પર્શીશું નહીં], એમ કરીને સમીચીન વ્યવસ્થા કરશે.

ત્યારપછી તેઓ તે ભરતક્ષેત્રમાં સુખપૂર્વક રમણ કરતાં-કરતાં વિચરણ કરશે.

[૫૩] ભગવન્ ! તે આરામાં [ઉત્સર્પિણીના બીજા આરામાં] ભરત ક્ષેત્રના કેવા પ્રકારે આકાર-ભાવ-પ્રત્યાવતાર [સ્વરૂપ] થશે ?

ગૌતમ ! બહુસમ રમણીય ભૂમિભાગ થશે યાવત્ કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ મણીથી શોભિત થશે.

ભગવન્ ! તે આરામાં મનુષ્યોના કેવા આકાર ભાવ આદિ [સ્વરૂપ] થશે ?

ગૌતમ ! તે મનુષ્યોને છ ભેદે સંઘચણ, છ ભેદે સંસ્થાન, ઘણાં રત્ની [હાથ] ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, જઘન્ય અંતર્મૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક સો વર્ષ આયુ પાળશે. પાળીને કેટલાંક નરકગામી યાવત્ કેટલાંક દેવગતિ ગામી થશે, સિદ્ધ થસે નહીં.

તે આરામાં ૨૧,૦૦૦ વર્ષનો કાળ વીત્યા પછી અનંતા વર્ષપર્યાયોથી યાવત્ વૃદ્ધિ પામતા - પામતા આ દૂષમસુખમા નામે કાળ હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! પ્રાપ્ત થશે.

ભગવન્ ! તે આરામાં ભરતક્ષેત્રના કેવા આકાર-ભાવ-પ્રત્યાવતાર થશે ?

ગૌતમ ! બહુસમ રમણીય યાવત્ અકૃત્રિમાદિ પૂર્વવત્.

ભગવન્ ! તે આરામાં મનુષ્યોના કેવા આકાર-ભાવ-પ્રત્યાવતાર થશે ?

ગૌતમ ! તે મનુષ્યોને છ ભેદે સંઘચણ, છ ભેદે સંસ્થાન, ઘણાં મનુષ્યો ઉર્ધ્વ ઉચ્ચત્વથી, જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોડી આયુનું પાલન કરશે, પાલન કરીને કેટલાંક નરકગામી થશે યાવત્ કેટલાંક સર્વે દુઃખોનો અંત કરશે.

તે ત્રીજા આરામાં ત્રણ વંશ ઉત્પન્ન થશે. તે આ પ્રમાણે - તીર્થકર વંશ, ચકવર્તીવંશ, દશાર્હવંશ.

તે આરામાં ૨૩-તીર્થકરો, ૧૧-ચકવર્તીઓ, ૯-બલદેવો અને ૯-વાસુદેવો સમુત્પન્ન થશે.

તે આરામાં આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! ૪૨,૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ વ્યતીત થયા પછી અનંત વર્ષપર્યાયોથી યાવત્ અનંતગુણ પરિવૃદ્ધિથી વધતાં-વધતાં આ સુખમદૂષમા નામે આરો [સમય-કાળ] પ્રાપ્ત થશે.

ઉક્ત સમય ત્રણ ભેદે વિભાજીત થશે. પહેલાં ત્રિભાગ, મધ્યમ ત્રિભાગ, પાછલા ત્રિભાગ.

ભગવન્ ! તે આરામાં પહેલાં ત્રિભાગમાં ભરતક્ષેત્રનો કેવા પ્રકારે આકાર-ભાવ-પ્રત્યાવતાર થશે ?

ગૌતમ ! બહુસમરમણીય યાવત્ થશે. મનુષ્યોની જે પ્રકાર અવસર્પિણીના પાછલ ત્રિભાગની વક્તવ્યતા છે, તે કહેવી, માત્ર તેમાં કુલકર અને ઋષભસ્વામી ન કહેવા.

બીજા કહે છે કે - તે આરામાં પહેલા ત્રિભાગમાં આ પંદર કુલકરો ઉત્પન્ન થશે. તે આ પ્રમાણે - સુમતિ યાવત્ ઋષભ, બાકી બધું પૂર્વવત્ જાણવું. દંડનીતિઓ ઉલટા ક્રમે જાણવી.

તે આરાના પહેલાં ત્રિભાગમાં રાજધર્મ યાવત્ ધર્મ-ચારિત્ર વિચ્છેદ પામશે.

તે આરાના મધ્યમ અને પાછલા ત્રિભાગમાં યાવત્ પહેલી અને મધ્યમ ત્રિભાગની વક્તવ્યતા, જે અવસર્પિણીમાં કહી, તે કહેવી.

સુખમા આરો પૂર્વવત્, સુખમસુખમા પણ પૂર્વવત્ કહેવો. યાવત્ છ ભેદે મનુષ્યો યાવત્ શનૈશ્ચારી ઈત્યાદિ પૂર્વવત્.

● વિવેચન-૫૨,૫૩ :-

ત્યારપછી તે મનુષ્યો ભરતક્ષેત્રને યાવત્ સુખોપભોગ્ય જુએ છે. જોઈને બિલોમાંથી જલ્દીથી નીકળે છે. નીકળીને આનંદિત થયેલા અને સંતોષને પામેલા એવા તે પછી અન્યોન્યને બોલાવશે બોલાવીને આ પ્રમાણે કહેશે, હવે તે શું કહેશે ? તે કહે છે -

ઓ દેવાનુપ્રિયો ભરતક્ષેત્ર વૃદ્ધિગત વૃક્ષવાણું યાવત્ સુખે ઉપભોગ્ય થયું છે, તેથી હે દેવાનુપ્રિયો ! આપણે - આપણી જાતિનાએ કંઈપણ આજથી અશુભ, કુલિમ-માંસાહારનો આહાર કરશે, તે પુરુષ અનેક છાયા વડે, ભોજનાદિમાં સાથે પંક્તિમાં બેસવની જે શરીર સંબંધિ જે છાયા, તે પણ વર્જવી.

તેનો અર્થ આવો છે - તેમની અસ્પૃશ્યતાથી શરીર સ્પર્શ તો દૂર રહો, તેના શરીરની છાયાનો સ્પર્શ પણ વર્જનીય છે. - x - x - એ પ્રમાણે સંસ્થિતિ-મર્યાદાની સ્થાપના કરશે. સ્થાપીને ભરતવર્ષમાં સુખે સુખે અભિરમાણ - અર્થાત્ સુખપૂર્વક કીડ કરતાં-કરતાં વિચરશે - પ્રવર્તશે એમ જાણવું.

હવે ભરતભૂમિનું સ્વરૂપ પૂછે છે - બધું પૂર્વવત્. [શંકા] કૃત્રિમમણિ આદિ કરણ, ત્યારે તે મનુષ્યોને શિલ્પોપદેશક આચાર્યના અભાવથી અસંભવ છે [તેનું શું ?]

[સમાધાન] બીજા આરામાં પુર-આદિ નિવેશ, રાજનીતિ-વ્યવસ્થાદિકૃત્ જાતિસ્મરણવાળા પુરુષ વિશેષ દ્વારા અથવા ક્ષેત્રના અધિષ્ઠાયક દેવના પ્રયોગથી કે પછી કાલાનુભાવજનિત નૈપુણ્યથી તેનો સુસંભવ હોવાથી કહ્યું છે...

...અન્યથા કઈ રીતે આ જ ગ્રંથમાં પ્રસ્તુત આરાને આશ્રીને પુષ્કર સંવર્તકાદિ પાંચ મહામેઘની વૃષ્ટિ પછી વૃક્ષાદિ વડે અને ઔષધિ વડે ભાસુર સંજાત યતાં ભરત ભૂમિમાં તત્કાલીન મનુષ્યો બિલોથી નીકળીને માંસાદિ ભક્ષણ નિયમ મર્યાદાને ધારણ કરે છે અને તેનો લોપ કરનારને પંક્તિની બહાર કરશે, એ અર્થનું અભિધાપક પૂર્વોક્ત સૂત્ર સંગત થઈ શકે ?

હવે મનુષ્યનું સ્વરૂપ કહે છે - બધું અવસર્પિણીના દુઃષમ આરાના મનુષ્યનું સ્વરૂપ છે તેમ કહેવું. વિશેષ એ કે સિદ્ધ યતાં નથી અર્થાત્ સર્વ કર્મકાય લક્ષણ સિદ્ધિને પામતાં નથી. કેમકે ચારિત્રધર્મની પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે - X -

એ રીતે ઉત્સર્પિણીનો બીજો આરો પુરો થયો.

તે આરામાં - દુઃષમા નામના આરામાં ૨૧,૦૦૦ વર્ષનો કાળ વ્યતિકાંત થયા પછી અનંતા વર્ષપર્યાય વડે યાવત્ વધતાં-વધતાં એ અવસરમાં દુઃષમ સુષમા નામક કાળ, ઉત્સર્પિણીનો ત્રીજો આરો હે શ્રમણ ! પ્રાપ્ત થશે, ઈત્યાદિ પૂર્વવત્.

અવસર્પિણીના ચોથા આરા સમાન ઉત્સર્પિણીનો ત્રીજો આરો છે, તેના સાદૈશ્યને પ્રગટ કરતાં કહે છે -

પ્રાયઃ પૂર્વે વ્યાખ્યાયિત કરેલ અર્થ છે. તેમાં પદ્મનાભ આદિ તેવીશ તીર્થકરો થશે, કેમકે ચોવીશમાં ભદ્રકૃત્ નામના તીર્થકર ચોથા આરામાં ઉત્પન્ન થવાના છે.

અગિયાર ચક્રવર્તી ભરતાદિ, વીર ચરિત્રમાં દીર્ઘદંત આદિ, બારમાં અરિષ્ઠ નામક ચક્રવર્તી ચોથા આરામાં કહ્યા છે.

નવ બલદેવો - જયંત આદિ, નવ વાસુદેવ નંદી આદિ. જે કે તિલકાદિ પ્રતિવાસુદેવો અહીં કહ્યા નથી, તેમાં પૂર્વોક્ત હેતુ જ જાણવો. - એ રીતે ચક્રવર્તી આદિ થશે.

ત્રીજો આરો પૂર્ણ થયો, હવે ઉત્સર્પિણીનો ચોથો આરો કહે છે - તે આરામાં ૪૨,૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ વ્યતીત થયા પછી અનંત વર્ષપર્યાયોથી યાવત્ વૃદ્ધિ પામતા-પામતાં પ્રસ્તાવિત સુષમ દુઃષમા નામનો આરો-ઉત્સર્પિણીના ચોથા આરા રૂપ કાળ પ્રાપ્ત થશે.

તે આરો ત્રણ ભેદે વિભાગ પામશે. પહેલો - મધ્યમ અને પાછલો ત્રિભાગ. તેમાં આઠ ત્રિભાગનું સ્વરૂપ કહે છે -

ભગવન્ ! તે આરામાં પહેલાં ત્રિભાગમાં ભરતક્ષેત્રના કેવા આકારભાવ પ્રત્યવતાર થશે ? ગૌતમ ! બહુસમ રમણીય યાવત્ થશે યાવત્ શબ્દથી પૂર્ણ પણ ભૂમિવર્ણકનો આલાવો લેવો. મનુષ્યનો પ્રશ્ન ભગવન્ સ્વયં કહે છે -

તત્કાલીન મનુષ્યોની જે અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાની પાછલના ત્રિભાગમાં જે

વક્તવ્યતા છે, તે અહીં પણ કહેવી.

અહીં અપવાદસૂત્ર કહે છે - કુલકરોને વર્જને તે વક્તવ્યતા કહેવી જોઈએ. એ પ્રમાણે ઋષભદેવને પણ વર્જવા.

અવસર્પિણીમાં કુલકરોએ સંપાદિત કરેલ દંડનીતિ આદિ માફક ઋષભસ્વામી સંપાદ્ય અજ્ઞપાકાદિ પ્રક્રિયા, શિલ્પ-કળાનું ઉપદર્શનાદિની માફક ઉત્સર્પિણીમાં પણ બીજા આરાના ભાવિ કુલકર પ્રવર્તિત તેમની તે વખતે અનુવર્તનારી, તેના પ્રતિપાદક પુરુષના કથનના પ્રયોજનના અભાવથી, જેમ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાના ત્રીજા ભાગમાં કુલકરોના સ્વરૂપ, ઋષભ સ્વામીનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહ્યું, તે રીતે અહીં કહેવું નહીં.

અથવા ઋષભસ્વામીના વર્જનથી ઋષભસ્વામીનો આલાવો વર્જવો જોઈએ. એમ તાત્પર્ય છે. તેથી ઋષભ સ્વામીનો આલાવો વર્જને ભદ્રકૃત્ તીર્થકરનો આલાવો કરવો જોઈએ. કેમકે ઉત્સર્પિણીના છેલ્લા તીર્થકરના પ્રાયઃ અવસર્પિણીના પ્રથમ તીર્થકરના સમાન શીલપણાથી [એમ કહ્યું] અન્યથા ઉત્સર્પિણીના ચોવીશમાં તીર્થકર ક્યારે સંભવે છે, એવા સંશયાદિ પણ થાય. - X -

હવે કુલકર વિષયક વાચનાભેદ કહે છે -

બીજા આચાર્યો કહે છે - તે આરાના પ્રથમ ત્રિભાગમાં આ કહેવાનાર પંદર કુલકરો ઉત્પન્ન થશે, તે આ પ્રમાણે - સુમતિથી ઋષભ પર્યન્ત. ક્યાંક “સંમુચી” એવો પાઠ છે, તેમાં “સંમતિ” શબ્દ પ્રાકૃતના નિયમથી ‘સંમુઈ’ થયો હોય અથવા “સંમુચિ” એ પ્રમાણે યાવત્ શબ્દથી પૂર્વોક્ત ‘પ્રતિશ્રુતિ’ આદિ જ ગ્રહણ કરવા.

વાંચનાંતર અનુસારથી જે કુલકર સંભવ નિરૂપિત છે, તેના સિવાયના બાકીના પાંચ-પાંચ પુરુષ પર્વ સંપાદ્યમાન નવ-નવ દંડનીતિ આદિ તે પ્રમાણે પૂર્વોક્ત જ જાણવી.

અહીં જ દંડનીતિક્રમ વિશેષ સ્વરૂપને કહે છે - દંડનીતિ કુલકર વડે સંપાદ્ય હા-કાર આદિ પ્રતિલોમ-પદ્માનુપૂર્વી થતી જાણવી - અર્થાત્ બુદ્ધિપથમાં પ્રાપ્ય છે.

પહેલાં પંચકની ઘિક્કાર આદિ ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ-જઘન્ય અપરાધીને યથાયોગ્ય ત્રણે છે. બીજા પંચકની કાળાનુભાવથી ઉત્કૃષ્ટ અપરાધ કરનારને ત્રીજી અને મધ્યમ-જઘન્ય અપરાધમાં “માકાર” અને હાકારરૂપ બે, ત્રીજા કુલકર પંચકને પૂર્વ અપરાધદ્વય ધારણ કરનારને બે જઘન્ય અપરાધમાં ‘હાકાર’રૂપ પહેલી દંડનીતિ છે.

અહીં દંડનીતિઓએ ઉપલક્ષણ છે, તેનાથી શરીર અને આયુ - પ્રમાણાદિ પણ યથાસંભવ પ્રતિલોમ - પદ્માનુપૂર્વીપણે જાણવું.

બીજી વાચનાના સૂત્રનો આ ભાવ છે - અહીં વ્યવસ્થિત રાજધર્મમાં કાલાનુભાવથી પાતળા-પાતળા કષાયોથી શાસન કરનારા અગ્રતેજસ્ક દંડ કરશે

નહીં. તેમજ શાસનીય મનુષ્યો તેવા દંડને ઉચિત અપરાધ પણ કરશે નહીં. ત્યારપછી અરિષ્ટ નામક ચક્રવર્તીના સંતાનીય પંદર કુલકરો થશે. બાકીના તેમણે કરેલ મર્યાદાના પાલક થશે અને ક્રમથી બધાં પણ અહમિન્દ્ર મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરશે.

અહીં ઋષભ નામે કુલકર, પરંતુ ઋષભ નામે તીર્થકર ન લેવા. તેને સ્થાને ભદ્રકૃત્ તીર્થકર, પ્રસ્તુત આરાના ૮૯-પક્ષ વ્યતિકાંત થતાં ઉત્પન્ન થનારપણે આગમમાં કહ્યા છે.

જો કે સ્થાનાંગના સાતમા સ્થાનમાં સાત કુલકરો કહ્યા છે, તેમાં સુમતિ નામ પણ કહેલ નથી. દશમાં સ્થાનમાં સીમંકર આદિ દશ કુલકર કહ્યા છે, તેમાં સુમતિ નામ કહ્યું છે, પરંતુ અંતે નહીં. વળી સમવાયાંગમાં તો સાત જ પૂર્વવત્ કહ્યા છે. દશમાં વિમલવાહનથી સુમતિ સુધીના કહ્યા છે.

સ્થાનાંગમાં નવમાં સ્થાનકમાં સુમતિના પુત્રપણાથી પદ્મનાભની ઉત્પત્તિ કહી છે. તથા પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં બીજા આરાનાં કુલકરો મૂલથી જ કહ્યા નથી. ચોથા આરામાં મતાંતરથી સુમતિ આદિ પંદર કહ્યા છે, તેથી કુલકરોને આશ્રીને ભિન્ન-ભિન્ન નામપણું, વ્યસ્તનામપણું, અન્યૂનાધિક નામપણારૂપ સૂત્રપાઠના દર્શનથી વ્યામોહ ન કરવો જોઈએ. કેમકે તે વાયનાભેદ જનિતપણું છે. વાયના ભેદથી પાઠભેદ થાય છે. તત્ત્વ કેવલિ જાણે.

હવે અહીં જ ત્રિભાગમાં શું શું વ્યુચ્છેદ પામશે તે દર્શાવતા કહે છે – તે આરામાં પહેલા ત્રિભાગમાં રાજધર્મ યાવત્ ચારિત્રધર્મ વિચ્છેદ પામશે યાવત્ શબ્દથી ગણધર્મ, પાખંડધર્મ, અગ્નિધર્મ પણ વિચ્છેદ પામશે તેમ જાણવું.

હવે શેષ દ્વિભાગ વક્તવ્યતાને કહે છે –

તે આરામાં મધ્યમ અને પશ્ચિમ ત્રિભાગમાં, પ્રથમ અને મધ્યમની અહીં યથાસંભવ અર્થ યોજનાના ઔચિત્યથી મધ્યમ અને પ્રથમ, એ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. અત્યથા શુદ્ધ પ્રતિલોમ્ય અભાવથી અર્થની અનુપપત્તિ થાય છે. અવસર્પિણીની વક્તવ્યતા તે કહેવી.

ચોથો આરો પૂર્ણ થયો.

હવે પાંચમો અને છઠ્ઠો આરો અતિદેશથી કહે છે –

‘સુષમા’ પાંચમાં આરાના લક્ષણ, કાળ તે પ્રમાણે અર્થાત્ અવસર્પિણીના બીજા આરા પ્રમાણે છે.

‘સુષમાસુષમા’ નામનો છઠ્ઠો આરો, તે પણ - તે પ્રમાણે જ - અવસર્પિણીના પહેલા આરા સમાન છે.

આ બધું કયાં સુધી જાણવું ? તે કહે છે – જ્યાં સુધી છ પ્રકારના મનુષ્યો સંતતિ વડે અનુવર્તશે યાવત્ શનેશ્ચારી. અહીં યાવત્ પદથી પદ્મગંધાદિ પૂર્વોક્ત જ ગ્રહણ કરવા.

પાંચમો અને છઠ્ઠો આરો પૂર્ણ થયો. તે પૂર્ણ થતાં અવસર્પિણી કાળ પણ પૂર્ણ થયો. તેના પૂર્ણ થવાથી અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી રૂપ કાળ ચંદ્ર પણ પૂર્ણ થયું.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
વક્ષસ્કાર-૨-નો ટીકા સહિત અનુવાદ પૂર્ણ

— ૦ — ૦ — ૦ — ૦ — ૦ —

卐 ભાગ-૨૫-મો પૂર્ણ 卐

આગમ સટીક અનુવાદનું વિભાગીકરણ

આગમનું નામ	ભાગ ક્રમાંક
આચારાંગ	૧ અને ૨
સૂત્રકૃતાંગ	૩ અને ૪
સ્થાનાંગ	૫ થી ૭
સમવાયાંગ	૮
ભગવતી	૯ થી ૧૩
જ્ઞાતાધર્મકથા	૧૪
ઉપાસકદશા, અંતકૃત્દશા, અનુતરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ	૧૫
વિપાકશ્રુત, ઔપપાતિક	૧૬
રાજપ્રશ્નીય	૧૭
જીવાજીવાભિગમ	૧૭ થી ૧૯
પ્રજ્ઞાપના	૨૦ થી ૨૨
સૂર્ય/ચંદ્ર-પ્રજ્ઞાપિ	૨૩, ૨૪
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપિ	૨૫ થી ૨૭
નિરયાવલિકા પંચક અને પયપ્ત્તાસૂત્રો-૧૦+૧	૨૮
નિશીથ, વ્યવહાર, બૃહલ્કલ્પ	
દશાશ્રુતરર્કધ અને જીતકલ્પ	૨૯
મહાનિશીથ	૩૦
આવશ્યક	૩૧ થી ૩૪
પિંડનિર્યુક્તિ, ઓઘનિર્યુક્તિ	૩૫
દશવૈકાલિક	૩૬
ઉત્તરાધ્યયન	૩૭ થી ૩૯
નંદીસૂત્ર	૪૦
અનુયોગદ્વાર	૪૧
કલ્પ (બારસા) સૂત્ર	૪૨